

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

3. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM
2015

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

Főszerkesztő: FRISNYÁK SÁNDOR

Szerkesztő: KÓKAI SÁNDOR

Tanácsadó és Lektorai Testület:

BELUSZKY PÁL tudományos tanácsadó (Budapest), BERÉNYI ISTVÁN ny. egyetemi tanár (Piliscsaba), CSÜLLÖG GÁBOR egyetemi adjunktus (Budapest), DÖVÉNYI ZOLTÁN egyetemi tanár (Pécs), GULYÁS LÁSZLÓ egyetemi tanár (Szeged), HAJDÚ ZOLTÁN tudományos tanácsadó (Pécs), LENNER TIBOR főiskolai docens (Szombathely), PAP NORBERT egyetemi docens (Pécs), SÜLI-ZAKAR ISTVÁN egyetemi tanár (Debrecen), VIGA GYULA egyetemi tanár (Miskolc)

Címkép: A pilisszentléleki pálos kolostor romjai

Technikai szerkesztő:

TÓTH ZOLTÁN (toth.zoltan@nyf.hu)

Szerkesztőség:

4401 Nyíregyháza, Sóstói u 31/b. Telefon: 06-42/599-400/2276

Kiadó:

Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete

Felelős kiadó:

KÓKAI SÁNDOR intézetigazgató egyetemi magántanár

ISSN 2064-390X

A folyóirat kiadását a Nyíregyházi Főiskola Tudományos Tanácsa támogatja

A folyóirat az Interneten is elérhető:

http://zeus.nyf.hu/~foldrajz/torteneti_foldrajzi_kozlemenyek4.pdf

Nyíregyháza, 2015

Nyomdai munkák: TKK Kereskedelmi Kft.
Felelős vezető: **Tóth Csaba** ügyvezető igazgató

CSÜLLÖG GÁBOR KÖSZÖNTÉSE

Az bizonyára erős felütése lenne a laudációnak, ha most részletesen le tudnám írni, hogy hol, mikor és miért találkoztam először az Ünnepelettel, miről beszélgettünk akkor, és így tovább. Sajnos, öregedő memóriám erről az első találkozásról nem őrzött meg semmit. Arra viszont határozottan emlékszem, hogy publikációira már korábban felfigyeltem, mint ahogy találkoztunk és ez még mindig a jobbik eset.

Magam is úgy vagyok, mint sokan mások a hazai geográfiában, ha meghallják Csüllög Gábor nevét, eszünkbe jut róla a Kárpát-medence történeti térszerkezete, kultúrtáj kutatás, a Balkán történeti és politikai földrajza. Ezek azok a hívószavak,

amelyekkel leginkább kicövekelhető az a tudományterület, amivel leginkább foglalkozik. Magyarul mondva történeti földrajzos. És itt azért érdemes feltenni a kérdést, hogyan is lesz valaki honunkban a történeti földrajz kutatója?

Csüllög Gábor esetében a kezdés kimondottan jó: Debrecenben szerez történelem-földrajz szakos diplomát 1982-ben, s joggal lehetett arra gondolni, hogy innentől kezdve más sorjáznak tőle a történeti földrajzi tanulmányok. Hát, nem így történt! A diploma megszerzése után öt év telik el az első publikáció megjelenéséig, de az is a székely tájszavakról szól. Ezt követően újabb hét szűk esztendő minden írás nélkül, majd még két év minimális publikációs tevékenységgel. Csüllög Gábor mentségére annyit azért mindenképpen fel kell hozni, hogy időközben ismét beült az iskolapadba, s 1991-ben régész diplomát szerzett, ami azért nem hátrány egy történeti földrajzoznál.

Ettől függetlenül a helyzet kezdett aggasztó lenni: az első diploma megszerzése után eltelt közel másfél évtized, és szinte semmi... És akkor valami történt, 1997-től már valóban jönnek a publikációk s ekkor lép be tulajdonképpen a geográfusok nemes céhébe. Ez nem kevesebbet jelent, mint hogy Csüllög Gábor érdemben még két évtizede sincs a pályán! Így különösen tiszteletre méltó az a tudományos életmű, amit eddig összehozott. Ennek minősítésére talán elég annyit

megjegyezni, hogy Csüllög Gábor az MTA doktora cím elnyeréséhez szükséges tudományos kritériumok többségét már most teljesíti.

Nem lenne annyira meglepő ez a „megtáltosodás”, ha az Ünnepelt mindezt egy kutatóintézetben éri el, ahol nincs más dolga, mint a kutatás. Csüllög Gábor azonban 1988-tól az ELTE különböző földrajzi tanszékeinek az oktatója, még hozzá meglehetősen széles spektrumon művelve a pályát. Hogy milyen oktató? Fogalmam sincs, sohasem voltam a hallgatója...

Szerencsére az internet itt is a segítségünkre van, hozzá fordulva meg tudjuk nézni, hogy kiről hogyan vélekednek a hallgatói – természetesen névtelenül. Csüllög tanár úr esetében a megjegyzések döntő többsége pozitív, s ezt azért nem mindenki mondhatja el magáról. Két sommás minősítést külön is érdemes kiemelni. Egy hallgató szerint „egy egyéniség”, egy másik – minden bizonnyal a szebbik nemhez tartozó – úgy gondolja, hogy „imádnivaló egy ember.”

Így a vége felé tartva azért meg kellene már mondani, hogy miért is köszöntjük Csüllög Gábort. Az ok egyszerű: ebben az évben betöltötte 60. életévét! Ezt természetesen nem azért említjük meg, hogy figyelmeztessük az Ünnepeltet az idő kérlelhetetlen múlására, hanem azért, hogy fejet hajtsunk eddigi teljesítménye előtt. Csak így tovább Tanár Úr, csak így tovább Gábor!

Dövényi Zoltán

„TÉR A TÖRTÉNELEMBEN”

BERÉNYI ISTVÁN

„Space in history”

I based my paper on the interpretation and description of the study titled „Geography in history” by Denecke, D.-Fehn, K., so it is perceived that in our research we interpret the link between geography and history on a wider scale, just like the subject of historical geography. Between geography and ethnography, archeology the tradition of collaboration is stronger, because the research is connected more classically to the geographical space.

For example Wirth’s study is much closer to the geographically defined historical geography, because it connects to a concrete „empiric space”, while Guitmann and the studies dealing with 1956, the space is the „theatre” of the activity. However it is perceived, that the society’s spatian inequality affects the development of the events and processes, because the subjects has different experiences, which results different in social behavior.

Bevezetés

A fenti cím alatt rendezünk azon történész PhD hallgatók (PPKE BTK Történettudományi Doktori Iskola) számára nyilvános házi beszámolót, akik a választott történelmi kutatási témájukban felismerték és értelmezik az ember és tér viszonyának változását, a cselekvés tér és időbeliségét.

A „Régiótörténelmi műhely” keretében áttekintést adunk a történelmi földrajz elméleti kérdéseiről és a különböző kutatási irányzatokról, ami lehetőséget ad a hallgatóknak arra, hogy saját témájukon belül felismerjék a tér illetve földrajzi környezet cselekvést formáló hatásait. Az alábbiakban erről szeretnék áttekintést adni.

MOEWES,W. (1980) az ember térbeli létezésének öt aspektusában gondolkodik: 1.fiziológiai, a biológiai létezéssel összefüggő cselekvés, 2. a pszichológiai, a megismerés, az érzékenység és a gondolkodás révén formálódó aktivitás, 3. a gazdasági és társadalmi térszerkezetből adódó cselekvés, aminek 4. időbeli fejlődése, lefolyása, ritmusa.. stb, van és végül 5. a térbeli dimenzió a közelség és távolság, ami befolyásolja a szándékolt cselekvést.

Nyilvánvalónak tűnik, hogy a fenti öt aspektus minden történelmi korszakban jelen kell legyen, mert az ember illetve emberi csoportok létezésével függ össze. A kérdés, felismerjük-e a térbeli létezés, a környezet hatásait a történelmi folyamatokban?

A kérdésre adandó válasz megtalálását megkönnyíti MASLOW, A. (2003) pszichoszociális szükségletekkel kapcsolatos elmélete, amelyben a szerző az

ember és az emberi csoportok cselekvéssel összefüggő döntési mechanizmusát elemzi. MASLOW szerint a biztonság iránti szükséglet (anyagi, rend, tájékozódás stb.), a valahova tartozás (család, társas élet, csoport, szomszédság stb.), az önértékelés és önmegvalósítás szükséglete, a környezet megértésének igénye olyan velünk született tulajdonságok, amelyek történetileg változnak ugyan, de mindig jelen vannak a döntéseinkben.

Arra tettünk kísérletet, hogy az egyes történettudományi kutatási témákban megtaláljuk az ember és tér viszonyának sajátos kapcsolatát. Ennek lehetőségét villantotta fel BERÉNYI I. (2014) rövid beszámolója.

Mivel az ember és tér viszonya multidimenzionális és kutatási szempontból interdiszciplináris, ezért az alábbiakban azokra a szakmai vitákra, kutatási irányzatokra térünk ki, amelyek a német nyelvterület történeti földrajzzal foglalkozó kutatóit foglalkoztatták és foglalkoztatják. Mindez segíti a kutatót abban, hogy témájához a legmegfelelőbb kutatási irányzatot és módszert válassza.

Végül idézek néhány történeti tanulmányt, amelyben jelen vannak a fent említett társadalom-pszichológiai megfontolások és az alábbi történeti földrajzi irányzatok.

A német történeti földrajz kutatási irányai az 1970-es évektől

DENECKE, D.-FEHN, K. (1989) gondozásában jelent meg az a kötet, amely a 36. Német Történelemnapok-on (TRIER 1988) elhangzott előadásokat tartalmazza és értékeli. Azóta eltelt harminc év és még mindig érdemes a kötetet kézbe venni és összehasonlítani az elmúlt időszak történeti földrajzi publikációival, hogy érzékeltesük a kutatási irányok, témák változását.

Már annak idején a vita középpontjába került, hogy a tér és a történelem közötti összefüggés aktuális kutatási téma, de más és mást jelent a „történelem terei” (Raume der Geschichte) és a „tér története” (Geschichte des Raumes). A többség véleménye szerint ez utóbbi a történeti földrajz témája, amelyben megnyilvánul az adott időszak emberének térformáló tevékenysége. A „történelem terei”-vel kapcsolatos kutatások viszont a történeti események, folyamatok, politikai szervezeti formák stb. térbeli összefüggéseit elemzik.

A viták során az a vélemény alakult ki, hogy a történeti földrajz kutatási irány, amelyben a történettudomány, mint diszciplína a cselekvés tájban, régióban, ország-területben stb. lejátszódó folyamatával áll kapcsolatban. Ebből következett, hogy már a 70-es évek településtörténetével foglalkozó programokban a történészek a geográfusokkal, etnográfusokkal, régészekkel stb. dolgoztak együtt. Nyilvánvaló, hogy a táji jelenségek térben és időben változnak és az egyes diszciplínák szempontjából eltérően értelmezhetőek, ezért a történeti földrajz, mint interdiszciplináris kutatási irány tematikailag állandóan változik, ahogy változik a történelem- tudomány és a geográfia közötti kapcsolat is.

Ebből adódik - a szerzők többsége szerint -, hogy a történeti földrajz sokkal inkább kutatási terület, amelynek saját kérdésfelvetése és szemlélete van, sem

mint egy tradicionálisan lehatárolható diszciplína. A történeti földrajznak különleges jelentősége van a település és a kultúrtáj történeti fejlődésének feltárásában, mert az átalakított és átalakítandó tér az adott történelmi időszak „akciótere”, ami történettudományi szempontból meghatározható társadalmi csoporttal hozható összefüggésbe. A térben lejátszódó jelenségeknek és az ehhez kapcsolódó cselekvésnek nem csupán horizontális, hanem „vertikális” összefüggései is vannak, ezért a település, a kultúrtáj és az ország-terület közötti kapcsolatot is célszerű feltárni K. FEHN szerint.

A történészek egy csoportja szerint a történeti földrajznak csak az a feladata, hogy egy meghatározott időben a természeti tér és a történeti esemény közötti függőséget, kapcsolatot feltárja. De ez a felfogás a földrajzot csupán a természeti tér ismeretére szűkíti le, ami ellentmond az ember térbeli létezésének korábban leírt öt aspektusának (MOEWES), ami alapvetően befolyásolja az ember és az emberi csoportok magatartását a térhasználat során. A település, a táj, a régió karaktere pedig értelmezhetetlen lenne az ott élők pszichoszociális szükségleteinek ismerete nélkül (MASLOW).

G.HARD szerint a történészek a diszciplína története során nagyon különbözően értelmezték a történeti földrajz feladatát, abban volt csupán egyetértés, hogy a kultúrtáj-történet kutatás a fő célkitűzés, egyébként nagyon különböző elképzelések voltak a kutatási témákat illetően Pl.:

- a történeti földrajz a felfedezések története,
- a Föld kartográfiai feltárásának és
- a földrajzi utazások története,
- a földfelszín megismerésének története,
- a politikai egységek és a határok változásának ismerete,
- a természeti és kultúrtáj átalakulásának története stb.

FEHN szerint a történeti földrajzi kutatásnak a 2. világháború után négy periódusa van:

1. A kapcsolattudományi periódus, amikor a tudományos kérdésfelvetés középpontjában az ember természettől való függésének viszonya állt. Ez esetben az elemzés arra irányult, hogy az ember térbeli cselekvését befolyásoló természeti tényezők hatását, mértékét, sajátosságát stb. értelmezze.
2. A morfológiai-fiziológia fázis időszakában a cél az ember által átalakított környezet megragadása, értelmezése állt. A tájelemek számának, minőségének, szerkezetének stb. átalakulását a cselekvő ember megváltozott magatartásával hozták összefüggésbe, ami az új gazdasági-társadalmi folyamatokkal volt értelmezhető.
3. A dinamikus-funkcionális fázisban a cél az alkotó ember cselekvésének értelmezése, amely a tér funkcionális átrendezésére irányul azzal a céllal, hogy a térhasználó és a térszerkezet konzisztens legyen, kialakuljon a társadalmi térhasználat egyensúlya.

4. Az elméleti-matematikai fázisban a kutatás célja a társadalom és a környezet összehangolásának problémája állt. Ez az irányzat már erőteljesen gyakorlatorientált és a területi tervezéssel és tájrendezéssel volt és van kapcsolatban.

JAGER elveti azt a felfogást, amely valamiféle „fejlődés”ként értelmezi a fenti kutatási irányok megjelenését a történeti földrajzban. Célszerű ezért a fenti négy periódus értelmezését némileg részletezni:

1. Az emberi cselekvés természeti tényezőktől való „függősége” nem a determinizmus visszatérése, amely
  - a. az élettér természeti keretét adottnak, megváltoztathatatlan egységként fogta fel,
  - b. a természeti tényezők hatását gyakran differenciálatlan, közvetlen hatásként írták le
  - c. és figyelmen kívül hagyták a térbeli interakciókat jegyzi meg SCHÖLLER.

A mai történeti földrajzban másként vetődik fel a tér és az ember viszonya, egyrészt az a kérdés, hogy a rendelkezésre álló természeti adottságokhoz hogyan igazodik az ember, másrészt az ember, a társadalom szükségletei szerint hogyan alakítja át az adottságokat. Az emberi cselekvésnek ez a kétféle megközelítése csupán elméleti, mert a valóságban nem választható szét.

A természeti adottságokból az ember azokat emeli ki, amelyek a gazdaság, a település, a közlekedés stb. szempontjából különösen fontosak, de azok határai mások, mint a cselekvés terei. A relief, a hidrológiai adottság, a vegetáció sűrűsége (erdősültség) hatással van a településtér formálására, a talaj és klimatikus adottságok, az ásványi előfordulások stb. a gazdasági tér kialakulásában játszanak szerepet a mindenkori emberi-technikai képességek és szükségletek függvényében. Ebből következik az ember és a természeti tér kölcsönkapcsolatának történetisége. Csak e megfontolások mellett lehet a természeti teret konstansnak tekinteni.

A hasznosított vagy átalakított tájelemek alkalmasak lehetnek a történeti kultúrtáj rekonstruálására. A légi felvételek, a termálfelvételek stb. alapján felismerhető és lehatárolható az adott kor emberének térbeli tevékenysége (R. KELM, 2006). E kutatási irány összhangban van az EUREK programjával, amely a történeti kultúrtájak védelmét és ezzel a lokális identitás erősítését célozza meg.

2. A történeti földrajz második fázisában a látható kultúrtáj fiziognómiájának rögzítése került a kutatások középpontjába. Majd ezt követte a táj fogalmának kiterjesztése a bennünk létező, élő (mental maps) tájra, amelyet az empiriához ragaszkodó geográfusok elvetettek, míg mások a tájesztétikával összefüggésben kutatásra érdemesnek találtak az elmúlt években (G. STIENS, 2009). A szerző a táj és a társadalom szoros történelmi kapcsolatát értelmezi és megállapítja, hogy a táj

elemei, azok térbeli elrendeződése visszatükrözi a társadalom-esztétikáját. A táj, a település védelme feltételezi az ott élő társadalmi csoport esztétikai elvárásának ismeretét is, különben nem érzi magáénak, feladatának a helyi értékek védelmét. A „hely szelleme” csak ebben az esetben válik érzékelhetővé és értékelhetővé az idegen, a látogató vagy az újonnan beköltöző számára. Ez a feltétele a táj illetve település történeti kontinuitásának, a táji-települési karakter megőrzésének.

A kultúrtáj fiziognómiájának katasztere, a tájlemek számának és karakterének változása, a tájszerkezet történeti változása az érdeklődés középpontjába került, egyrészt az ökológiai környezet átalakulása, másrészt a történetileg kialakult kultúrtáj-elemek védelme miatt.

A történeti kultúrtáj fiziognómiájának számbavétele során JAGER megkülönbözteti a táj

- konstans elemeit: relief, geológiai adottság,
- a gyengén és erősen változó tényezőket: éghajlat, víz, talaj, vegetáció, haszonnövények és állatok, a technikai adottságok, a földhasználat szerkezete,
- erősen változó faktorok a népességszám, a társadalmi, politikai, adminisztratív és jogi, piaci és pénzügyi viszonyok.

Mindezek együttes ismerete szükséges ahhoz, hogy a kultúrtáj fiziognómiai változását értelmezni tudjuk és a tájvédelem iránya befolyásolható legyen.

3. A történeti földrajz funkcionális-dinamikus kutatási irányzata a teret behálózó és a tereket, tájakat összekapcsoló funkciók történeti változását és annak csoport-specifikus összefüggéseit értelmezi. A konvencionális megfigyelés során, a táj, a település látható indikátorainak feltérképezésével kapcsolatot keres a fiziognómia és az ott élő csoport társadalmi magatartása között. E kutatási irány háttérében az ott élő csoport döntési mechanizmusának megismerése áll, ami elvezet a releváns térbeli aktivitáshoz.

W. FRICHE szerint a település funkcionális rendszer az emberi egzisztencia tárgyiasult térszerkezete, az emberi tevékenység anyagi szubsztrátja. Következésképpen a rendszer történeti folyamat eredménye, ezért a történeti településföldrajznak a települések és településrészek szerkezetével, funkcióinak genezisével illetve az ezzel összefüggő tér-releváns csoportokkal kell foglalkozni (Lásd BERÉNYI I. szociálgeográfiai szempontú településszerkezeti elemzéseit).

Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy egy-egy település illetve tájszerkezet, annak átalakulása nem értelmezhető a regionális demográfiai, gazdasági, társadalmi, politikai stb. folyamatok ismerete nélkül. Ezért a szerzők többsége arra törekedett, hogy egy településre illetve tájra vonatkozó ismeretet meghatározott tér-idő dimenzióban dolgozza fel. Ez alkalmat ad a térszerkezeti modell készítésére is (Hazai szakirodalomban lásd FRISNYÁK S. tanulmányait 1990-2000 között, amely alkalmas az összehasonlító tájszerkezeti elemzésre).

A funkcionális térszemlélet az elmúlt két évtizedben kilépett a település-szintű és tájszerkezeti megközelítésből és a történeti földrajzi megközelítés a regionális kutatásban is teret nyert: CSÜLLÖG G. Kárpát-medencét átfogó elemzései, majd az egyes régiókkal foglalkozó kötetek: KÓKAI S. szerkesztésében megjelent Délvidék történeti földrajza (2006) és a Bánság történeti földrajza (2010), illetve A Kárpát-medence régiói sorozatban a BARANYI B. szerkesztette Kárpátalja (2009), azt igazolja, hogy az Új Európai Regionális Koncepció (EURWEK, 1997) az ország-ismeretek mellett teret nyitott az európai, történetileg kialakult funkcionális rendszerek megismerésére. Erre jó példa a DÖVÉNYI Z. szerkesztette Kárpát-medence földrajza (2012), mert a kötet már történeti szintézisben mutat be egy európai funkcionális regionális rendszert, ami újra működő képes lehet az európai globális gazdasági-társadalmi folyamatban.

4. A történeti földrajz legújabb irányzatának vélik az elméleti-matematikai módszer alkalmazását, amikor a történeti folyamatok modellezésével készítenek település vagy regionális fejlődési irányt. G. STIENS (1996) szerint ez a prognózis megjelenése a földrajzban, amelynek az a célja, hogy a történetileg kialakult struktúrákat beillesse az új gazdasági-társadalmi folyamatokba és ezzel tér-releváns társadalmi térszerkezetek alakulhatnak ki.

Ez az új irányzat kvantitatív módszereket alkalmazó társadalomtudományi orientáltságot jelent, valójában gyakorlat közeli alkalmazott tudomány. Követői elvetik a korábbi elemzések, szerintük formális, individuális jellegét és historizáló, regionalizáló statisztikus módszerét. E helyett induktív vagy deduktív módon levezetett modellekben gondolkodnak, amelyek törvényszerűségeket vagy legalább szabályszerűségeket tartalmaznak. A települést a térrendszer részének tekintik, az egyes települések helyzete a társadalmi fejlettség fokától és a gazdasági-társadalmi fejlődés jellegétől függ.

Ebben a logikában úgy tűnt, hogy nincs helye a történeti földrajznak, de világossá vált, hogy történeti előzmények nélkül a modell problematikus, ha csupán a tér adatait veszik figyelembe, akkor a tér statikus. WIRTH már a hetvenes évek végén felhívta a figyelmet arra, hogy a modellek esetében is a tér-idő dimenziójában célszerű gondolkodni, mert kulturális paraméterek alkalmazása esetén pontosabb szabályszerűségeket lehet felismerni.

A mai történeti földrajz érdeklődésének középpontjában kevésbé a formák és szerkezetek, sokkal inkább a funkciók és folyamatok és az azok mögött álló erők megismerése áll. Sőt újra előtérbe került a topografikus, a földrajzi helyzetből, természeti adottságokból kiinduló térértékelés, ami a történeti környezet szerepét értelmezi a történeti eseményekben, folyamatokban.

A történeti földrajz abban a helyzetben van, hogy a regionálisan felvetett kérdésekre egy-egy térség, táj, település példája alapján tud igazán rávilágítani a globális folyamatokra. A kiválasztott aktív és passzív terek, az agrár és ipari térségek, a sűrűn és gyéren lakott tájak stb. konfliktusai történeti folyamat

eredményei, ezért ezek figyelembe vétele mellett célszerű területi-és településfejlesztést, tervezést készíteni.

„Tér a történelemben” és a tér története

Ha a bevezetőben említett német történész - konferencia állásfoglalásából indulunk ki, akkor az előbbi téma a történettudomány, míg a második a történeti földrajz tárgyköre, ezért az alábbiakban ez utóbbi témakörben készült néhány tanulmány elméleti kérdéseire térünk ki.

Megjegyzendő, hogy WEIZSACKER szerint a tudományoknak régóta az a törekvése, hogy olyan inter- és transzdiszciplináris kooperációt hozzanak létre, amelynek segítségével az „egészre” vonatkozó kutatás is művelhető. Ez eddig sikertelennek bizonyult, mert a filozófia elveszítette korábbi szerepét. Az elmúlt évtizedekben több szerző a tértudományokban vélte felismerni azt az interdiszciplináris területet, amely összegezni, értelmezni képes a közgazdasági, igazgatási, földrajzi stb. tudományágak részismereteit és ezzel modellbe foglalható lesz a társadalmi tér és annak változási irányai. A történettudományban is megjelent a tér különleges, történelmi folyamatokat befolyásoló jelentőségének kiemelése, például PADÁNYI „Tér és történelem” című történetfilozófiai munkájában (BERÉNYI I. 2012).

Ezek az integrációs kísérletek azonban nem vezettek eredményre, mert a „tudományosság területén nincs előre megadva az egész” (ANZENBACHER, A. 2001). Maradunk tehát az esettanulmányoknál.

WIRTH G.(2013) Gárdony településszerkezetének fejlődéstörténetéről írt tanulmánya településtörténet ugyan, de meghatározó a térszerkezeti elemzés, amit az I. és II. katonai felvételezésektől indít és a Google úrfelvételek tanulmányozásával zár, tehát módszere topografikus. A település alapszerkezetében jól határolja le és értékeli a természeti tér - a Velencei-tó, a déli dombság és a keleti síkság - közvetlen hatását. A 18. század végén három térben különálló település - Dinnyés, Agárd és Gárdony - határolható el a viszonylag magasabb térszíneken és közülük Gárdony népességszáma nő meg a 19. század végére. A Velencei-tó és a környező területek talajvízszintjének ingadozása csak a tó 1896 utáni szabályozásával szűnt meg. Ezzel a települések és a Velencei-tó közötti terület is hasznosíthatóvá vált, ahol kiépítették a vasutat és a közutat, ami a fővárosiak számára lehetővé tette az 1920-as évektől a Velencei-tó, illetve az említett települések felkeresését. Megkezdődött a települések és a tó közötti szabad terület üdülési célú felhasználása, ami az 1960-as évektől felgyorsult és valójában a Közponyi Régió üdülőtérjévé vált.

Gárdony és a Velencei-tó funkcionális térszerkezetének történeti átalakulás már-már „térhasználati modell”, mert története a Balaton teljes déli partjának átalakulására is jellemző. A szerző tanulmánya példázza, hogyan ismerhető fel a „részben” az „egész”, ami az összehasonlító térkutatás értelme.

A fentiekben említett német történeti földrajzi terminológia szerint e tanulmány a „tér története” (Geschichte des Raumes) kutatási irányba sorolható, és módszerében a FEHN által felsorolt természeti, topografikus és funkcionális irány egyaránt megtalálható, tehát igaza van JAGER-nek abban, hogy a történeti földrajz egyes időszakaiban alkalmazott módszerek nem „fejlődési” irányt jelentenek, hanem komplexebbé teszik a térértékelést.

A történelem terei (Raume der Geschichte) kutatási irányt a német történeti földrajz képviselőinek egy csoportja nem tartja követhetőnek, így az idézett szerzők sem, mert ez esetben a történeti események, folyamatok és politikai szervezeti formák térbeli megjelenítésére kerül sor, tehát alig lehet ok-okozati kapcsolatot kimutatni a történeti esemény vagy folyamat és a tér karaktere között. Ebben van sok igazság, de a két kutatási irány merev szétválasztása talán mégsem állja meg a helyét, az alábbi tanulmányok értelmezése alapján szeretnénk erre rámutatni.

GUITMAN B. (2011) tanulmánya a felső-magyarországi öt szabad királyi várost (Bártfa, Kassa, Eperjes, Lőcse, Kisszeben) elemzi, amelyek politikai szövetsége már a XV. század negyvenes éveitől erős volt, az aktuális kérdésekre egységes választ akartak kialakítani, de ez nem mindig sikerült. Kassa Szapolyai mellé állt, mert kereskedelmi érdekei az erdélyi és a partiumi városokhoz kötődtek. Bártfa és Lőcse között a vászonfehérítés, Lőcse és Kassa között pedig az árumegállítási jog megszerzése miatt volt ellentét – írja a szerző. Amikor a vallási kérdések váltak a korszak fő problémájává, akkor az eltérő interregionális és gazdasági érdekkülönbségekből adódó ellentétek háttérbe szorultak. Mivel a szepességi szászok kapcsolata a német régiókkal volt szoros, ezért a vallási ügyet Luther szelleméhez akarták igazítani, ezzel is erősítve „függetlenségüket”, ami konfliktushoz vezetett az egri egyház-megyével és az udvarral.

Mindez a királyi Magyarország perifériáján játszódott le, tehát a szepességi városok gazdasági és regionális vallási konfliktusai elválaszthatatlanok a régió-központ szerepének meggyengülésétől, a Kárpát-medence formálódó funkcionális rendszerének szétesésétől. Esetünkben tehát a funkcionális tér történeti változásáról és annak konzekvenciáiról van szó, hiszen a szepességi németek betelepítésük idején (XIII. század közepe) még nem lehettek protestánsok.

GAGANETZ P.-GALAMBOS I (2012) szerkesztésében jelent meg „A vidék forradalma - 1956” című kötet a Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület gondozásában. GALAMBOS tanulmányában a várpalotai eseményeket írja le a források pontos megjelölésével és a helyi történetet összekapcsolja Veszprém és a megye forradalmi eseményeivel.

„Veszprémi járásban, ahová Várpalota is tartozott, összesen 1406 „ellenforradalmárt” tartott nyilván az államvédelem, 40 honvédtisztet, 12 csendőrt, 1 besúgót, 12 huligánt, 9 arisztokratát, 5 földmivest, 39 kulákot, 9 nyilast, 23 reformértelmiséget, 711 munkást, 275 parasztot, 142 értelmiséget és

127-et az egyéb kategóriából”. Az adatsorral a szerző jelzi a társadalmi feszültség egyik forrását.

Ez csupán egy magyarországi járás adata. A kialakult lokalitások társadalmi szétesése 1945 után, a kitelepítések, deportálások, a tulajdonok elvesztése, az általános gazdasági visszaesés, az ellátási zavarok stb. felerősítették a MASLOW által leírt rend és biztonság iránti szükségletet, vágyat az individuumban és a közösségben egyaránt. A negatív tapasztalatok csoportképző tényezővé váltak függetlenül attól, hogy az egyének korábban hol helyezkedtek el a társadalmi hierarchiában, ezt mutatja a fenti statisztika. De nyilvánvaló, hogy a történetileg kialakult regionális egyenlőtlenségek miatt más és más volt a lokális társadalmi szerkezet, következésképpen a forradalommal kapcsolatos magatartás is. A közös cselekvést a függetlenség és a demokrácia akarása indikálta.

„Ezek a társadalomban meglévő, de nyíltan nem érvényesülő látens ellentétek csak akkor bukkannak felszínre, ha az elnyomó hatalom egységét válság gyengíti meg. Ezen ellentmondások alapján gondolom úgy, hogy 56 gyökerei 45-höz nyúlnak vissza”, írja M. KISS S. (2012).

A mi elméleti felvetésünk szempontjából az a kérdés, e történeti folyamat kapcsán kialakultak-e regionális, illetve lokális különbségek és ezek megmutatkoztak-e a forradalom történéseiben. KÁHLER F.-M. KISS S. (2003) munkája és HORVÁTH M. (2013), valamint BANK B. (2013) szerkesztette kötetek esettanulmányai igazolják, hogy mind a forradalmi eseményekben, mind az azt követő megtorlásban voltak regionális különbségek, aminek lokális társadalomtörténeti előzménye volt.

Az olvasott tanulmányok azt igazolják, hogy „Raume der Geschichte” kutatási iránynak is van értelme, mert árnyaltabbá teszi a térben globálisnak tűnő társadalmi jelenségeket, de ez már szűkebben értelmezett történeti feladat.

Összefoglalás

Dolgozatomban a „Földrajz a történelemben” című Denecke, D.-Fehn, K. tanulmányának ismertetéséből és értelmezéséből indultam ki, hogy érzékelhető legyen, kutatásainkban tágabban értelmezzük a földrajz és a történelem kapcsolódásait, így a történeti földrajz tárgykörét is. A földrajz és a néprajz, a régészet közötti együttműködésnek nagyobb hagyománya van, mert a kutatás közvetlenebbül kapcsolódik a klasszikus értelemben vett földrajzi térhez.

A példaként említett Wirth tanulmány közelebb áll a földrajzi értelemben vett történeti földrajzhoz, mert egy konkrét „empirikus térhez” kapcsolódik, míg Guitmann és az 1956-os témákkal foglalkozó tanulmányok esetében a tér a cselekvés „színtere”. Ugyanakkor érzékelhető, hogy a társadalom térbeli egyenlőtlenségei kihatnak a jelenségek, folyamatok alakulására, mert a cselekvőknek különböző tapasztalatai vannak, ami eltérő társadalmi magatartást eredményezhet.

Irodalom

- ANZENBACHER, A. (2001): Keresztény társadalometika. Szent István Társulat, Budapest, 231 p.
- BABK B. (szerk. 2013): Utak és útkereszteződések. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére. Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület. Budapest, 629 p.
- BARANYI B. (szerk. 2009): Kárpátalja. MTA RKK, Dialóg Campus Kiadó, Pécs-Budapest, 540 p.
- BERÉNYI I. (2014): Megjegyzések a történeti földrajz új témáihoz. In: Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor geográfus professor 80. születésnapjára (Szerk.: Dr. Gál A.-Dr. Kókai S.), Nyíregyháza-Szerencs, 355 p.
- BERÉNYI I. (2012): Előszó. A vidék forradalma-1956. (Szerk.: Gaganetz P.-Galambos S.). Történelmi Ismeretterjesztő Társulat egyesület, Budapest, pp. 5-6.
- BERÉNYI I. (2004): A történeti földrajz diszciplináris kérdései. In: Variáció. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére. PPKE BTK. Piliscsaba, pp. 631-652.
- CSÜLLÖG G. (2010): A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. In: Közép-Európai Közlemények III. évfolyam 4. szám (No. 11.) pp.56-61.
- DENECKE, D.-FEHN, K. (1989): Geographie in der Geschichte. In: Erkundliches Wissen Hft. 96. F. Steiner Vlg. Wiesbaden GmbH. Stuttgart, 97 S.
- DÖVÉNYI Z. (főszerk. 2012): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1350. p.
- HABERMAS, J (1994): A társadalomtudományok logikája. Atlantisz, Budapest, 345. p.
- HORVÁTH M. (szerk. 2013). A diktatúra évtizedei. Tanulmányok, esszék, előadások. PPKE Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar Történettudományi Doktori Iskola, Piliscsaba, 365. p.
- FRISNYÁK S. (szerk. 1996): A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza, 388. p.
- FRISNYÁK S. (2014): Tájhasználat és térszervezés. Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyháza-Szerencs, 201. p.
- GAGANETZ P.-GALAMBOS I. (Szerk. 2012) A vidék forradalma-1956. TITE Könyvek 1. Budapest, 247. p.
- GUITMAN B. (2012): Felekezeti helyzet a felső-magyarországi városokban a XVI. század derekán. In.: Tíz éves a Történettudományi Doktori Iskola. Pázmány Történelmi Műhely. Kronosz (Szerk. Fröhlich I.). Piliscsaba, pp.79-89.
- JAGER, H. (1973): Historische Geographie. Das geographische Seminar. G. Westermann Vlg. Braunschweig, 119. p.
- KÁHLER F.-M. KISS S. (2003): „Mától kezdve lövünk”. Kairosz Kiadó. Bp., 257. p.
- KELM, R. (2006): Zur Vermittlung mittelalterlicher und frühneuzeitlicher Umweltgeschichte am Beispiel der Alberdorfer Geest, Schleswig-Holstein. In: Nova Acta Leopoldina. Bd.94. S.259-257.
- KÓKAI S. (szerk. 2006): A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, 314. p.
- KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza. Nyíregyháza, 421. p.
- MASLOW, A. (2003): A lét pszichológiája felé. Emberközpontú Pszichológia Könyvsorozat I. Ursus Libris Bt. Akadémiai Nyomda, Martonvásár, 376. p.
- MOEWES, W. (1980): Grundfragen der Lebensraumgestaltung. Walter de Gruyter. Berlin-New York, 873. p.

- STIENS, G. (1996): Prognostik in der Geographie. Das geographische Seminar. Westermann GmbH. Braunschweig, 223. p.
- STIENS, G.(2009). Gegen den Verfall lebensweltlicher Landschaften. Beiträge zur Sozialästhetik, Bd.9. Bochum/Freiburg, 424. p.
- WIRTH G. (2013): Gárdony településszerkezetének történeti változásai. In: Utak és útkereszteződések. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére. Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület. Budapest, pp. 475-481.

A MAGYAR ÁLLAMHATÁR HADTÖRTÉNETI FÖLDRAJZÁRÓL

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

On the military-historical geography of the Hungarian state borders

State borders present a much-discussed issue for modern social geography. The topic has accumulated extensive literature in politics, economic geography, and military geography, as well as in geopolitics; thus, Hungarian historical geography has also turned to the issue of borders. More and more extensive research studies state borders involving the latest methods and approaches, while those theories that provided bases for describing the development and spatial function of borders at the turn of the 20th century have become overshadowed. The present study discusses state borders, based primarily on the theses of political geography developed by Friedrich Ratzel. The main focus of the study is to assess the extent the development of the Hungarian state borders matches Ratzel's theses, as a foundation for further research. Therefore, this study does not discuss where the Hungarian borders were located in different eras; rather it examines how they developed from zone-like borders into linear ones, and whether their development reflects a linear process as Ratzel hypothesized. The study also focuses on the kinds of spatial elements the borders functioned as in each era from a military-historical approach. The study attempts to discover whether it is possible to delineate an unambiguous Hungarian border development process or the Hungarian borders developed in a unique way only in certain historical periods. This question is also to be discussed in further research. Nevertheless, the present study emphasizes that the geographical factor of state borders has played a key role in Hungarian military history for centuries.

Politikai földrajz és államhatár

A századfordulón önálló tudományterületté szerveződő politikai és társadalomföldrajz szinte megszületésének pillanatától kezdve nagy figyelemmel fordult az államhatárok kérdése felé. Kultúrtörténeti szempontból az európai embernek e fokozott érdeklődése a kor – mintegy magától értetődő – jelensége volt. A 19. században határozott alakot öltő nemzetállamok, az új gyarmatbirodalmak kiépülése, kiépítése és nem utolsósorban főleg az eurázsiai kontinens, valamint Észak-Amerika államterei kikristályosodása a politikai, diplomáciai gyakorlat elemi szükségleteként állította a határokat a tudományos élet – benne a geográfia – figyelmének középpontjába. Az elmúlt bő másfél évszázadban a földrajztudomány számára a határok és államhatárok kérdése mindvégig a kutatások centrumában maradt, jóllehet a korszakok változásával, a társadalmi fejlődéssel szoros összhangban, folyamatosan módosult a geográfusok viszonyulása a határkérdésekhez. Ezt indokolhatja önmagában tudományunk és szemléletmódja folyamatos fejlődése, ám miután ez szoros kapcsolatban áll a

társadalom szellemi átalakulásával, az EGON FRIEDELLE-féle újkori ember arculatváltozásaival is, így azt kell mondanunk: a modern geográfia megszületése óta minden időszaknak megvan a sajátos képe államhatáraitól.

A modern földrajz tudománytörténete úgy tartja, hogy a határok és az államhatárok kérdéskörét tudományos igényvel először FRIEDRICH RATZEL tárgyalta. A ratzeli életműnek valóban egyik fontos eleme a határok problémája, ezzel jelentős kötetekben és dolgozataiban (RATZEL, F. 1887; 1896; 1903) behatóan foglalkozott. Ám jelenlegi ismereteink szerint az ő határról alkotott felfogását alapvetően befolyásolta, hogy egy nagy eszmerendszer, a politikai földrajz megalkotója volt, és így a határokat annak egyik részkérdéseként taglalta. Ennek ellenére maradandót hozott létre, s amikor halála után közel negyed évszázaddal – amikor már tanítványai, követői és epigonjai szinte átláthatatlan szakirodalmi termést produkáltak – RUDOLF SIEGER (1925) közismert alaptanulmányában így fogalmazhatott; RATZEL ugyan már foglalkozott az államhatárok kérdéseivel, de míg ő a politikai földrajz egészét tekintve önálló iskolát, sőt tudományterületet teremtett, addig a határok kérdésével követői már keveset törődnek. A két világháború közötti évtizedek – főleg a Nagy Háború utáni közép- és köztes-európai térszerkezeti torzulások hatására – jelentősen serkentették a geográfia államhatárok felé megnyilvánuló érdeklődését. A téma sok geográfust, geopolitikai és katonai szakírót megérintett, és az általános politikai földrajzi összefoglaló művek és szintézisek állandó, elmaradhatatlan kelléke lett (TÓTH Z. 1917; MAULLL, O. 1925; SOMOGYI E. 1931; HAUSHOFER, K. 1939).

A második világháborút követő évtizedekben tovább folytak a kutatások, s ezek eredményeként egyre árnyaltabb képünk lett az államhatárokról. Az ezzel kapcsolatos szemléletmód fejlődésének hatalmas ívét jól példázza, hogy míg a RATZEL-féle rendszer egyetlen, szinte aprólékosan kidolgozott tézisből – vagyis a határ mint az államtér organikus része – indul ki, addig MARTIN SCHWIND (1972) államföldrajzi összefoglalója a határoknak már három típusrendszerét és azon belül kilenc főbb típusát különbözteti meg, ami eleve a több szempontú megközelítést feltételezi.

Az előbb említett tudománytörténeti fejlődési ív minden korszakra érvényes jellemzője – és ez már SIEGER alaptanulmányában is tükröződik –. hogy a geográfusokat kevésbé a határ helye és vonalvezetése, mint inkább térbeli szerepe érdekelte és érdekli. Nem mintha az előbbi nem lehetne fontos tudományos kérdés – a politikai és a katonaföldrajz számára mindenképpen az –, de a térbeli hatásmechanizmus központi kérdése már RATZEL politikai földrajzában is túlsúlyban van. E tudománytörténeti folyamatnak azonban van egy eddig kevés figyelemre méltatott jellemzője, nevezetesen, hogy jóllehet a történelmi vonatkozások – ha sokszor másként nem is, mint egyszerű példákkal fémjelezve – rendre előkerülnek, ám a magyar határok mint térelemek fejlődéstörténetének feldolgozásával eddig adós tudományterületünk.

Pontosabban fogalmazva egyes résztanulmányok mellett – és itt elsősorban SUBA JÁNOS munkásságára kell felhívni a figyelmet – a nagy összefoglaló mű eddig még nem született meg. SUBA JÁNOSnak 2008-ban publikált tanulmánya exponálta e kérdést, amelyhez jelen dolgozatunkkal szeretnénk hozzászólni. Jóllehet néhány évvel ezelőtt már publikáltunk a politikai és a katonaföldrajz metszetében elhelyezkedő tanulmányt e témában (NAGY M. M. 2009), ám azóta egyfelől újabb kutatási eredmények is születtek, másfelől – és a legutóbbi szakirodalom is erről tanúskodik (HAGGETT, P. 2006; TÓTH J. 2011) – a mai geográfiát leginkább a határok jelenlegi képletei érdeklik, és így félő, hogy az eredeti, ratzeli rendszer – mondhatnánk – mintegy kikopik ismereteink halmazából. Márpedig személyes szakmai meggyőződésünk szerint azt nélkülözve csak hiányosak lehetnek határkutatásaink.

Különösen fontosnak érezzük ezt a hadtörténeti földrajzi kérdések vizsgálatával kapcsolatban. Egyszerűen azért, mert az olyan fontos részkutatások mellett, mint amilyen például a mai magyar államtér déli határára vonatkozik (HORVÁTH I.-KISS J. 2008) – és amellyel kapcsolatban az alapismereteket összegző rövid tanulmányra is szükség volt (DÖVÉNYI Z. 2008) – indokoltnak tartjuk a magyar hadtörténelem geográfiai értelmezéséhez az elméleti, a rendszerező, a különböző határtípusok kialakulását és térbeli működését magyarázó elemzéseket is. E szakmai meggyőződésünk abból a történeti-földrajzi tényből ered, hogy nemzetünk történetében a határvidékek szerepe – funkcionális tájként – időnként egyértelműen túlsúlyba került. Feltétlenül ilyennek tartjuk a török hódoltság korának magyar frontierjét, valamint az egykori határörvidéket. Vagyis dolgozatunk további részében a magyar államhatár hadtörténeti földrajzának néhány alapvető elméleti problémájára világítunk rá, valamint arra a történeti, térbeli fejlődési folyamatra, amely bizonyíthatja a határfejlődés magyar útjának létét.

Geográfiai és hadelméleti alapok a magyar államhatárok történeti földrajzához

Előre kell bocsánatunk, hogy rövid dolgozatunkban nem nyújthatunk teljes képet a magyar államhatárok – mint geográfiai elemek – fejlődéstörténetének elméleti háttéréről. Itt most pusztán arra vállalkozhatunk, hogy néhány olyan jelenségre, módszertani problémára hívjuk fel az olvasó figyelmét, amellyel a jövőben történeti földrajzunknak foglalkoznia kell. Ezek sorát magával a ratzeli életmű értelmezésével (HAJDÚ Z. 1998), részleges magyar feldolgozottságával, pontosabban feldolgozatlanságával kell kezdenünk. Tudjuk, hogy ebből az életműből – a témánk szempontjából kevésbé fontos – a szakmában csak „az antropogeográfiaként” emlegetett alkotás jelent meg magyarul (RATZEL, F. 1887), míg a mai társadalomföldrajz számára is sokat mondó, jóval kiérleltebb, már a német geográfus életpályáját lezáró *Politische Geographie oder die*

Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges (a továbbiakban: Politikai földrajz) című kötete magyar nyelvre való átültetése eddig nem történt meg. Magunk tanulmányunk elkészítése során ennek második, bővített, német nyelvű kiadását, azon belül pedig a határok fejlődéséről szóló fejezetét használtuk (RATZEL, F. 1903).

A ratzeli életmű értelmezésének fontossága mellett nem pusztán az a tény szól, hogy főleg Politikai földrajzában – pontokba szedett törvényszerűségekként – olyan jelenségeket fogalmaz meg, amelyek nélkül jóval szegényebb lenne történeti földrajzunk. De erre késztet minket az is, hogy a határok esetében külön kitér egyes katonai, katonaföldrajzi kérdésekre is, és megállapításai ma is helytállóak. Ezen a ponton pedig fel kell hívnunk a magyar történeti geográfusok figyelmét két fontos tényezőre. Az első, hogy RATZEL Politikai földrajza szoros tartalmi összefüggést mutat a modern hadelmélet megalkotója, CARL von CLAUSEWITZ fő műve téziseivel, jóllehet a német geográfus születésének éve (1844) és az utóbbi halála között (1831) közel másfél évtized telt el. Az ennek ellenére szinte kézzel tapintható gondolkodásmódbeli azonosságot egyebek mellett indokolhatja a német hadügynek a napóleoni háborúk óta fennálló, a német geográfiához fűződő szoros kapcsolata éppen úgy, mint a vizsgált jelenségekkel kapcsolatos szinte azonos kutatási eredmények. E kérdés kifejtése még a jövő kutatóira vár, az azonban már most feltűnő, hogy hazai politikai és katonaföldrajzunk egyik első, máig jelentős tanulmánya – TÓTH ZOLTÁN tollából, az első világháború idején (1917) – mennyire egységes rendszert teremt a RATZEL-féle és a CLAUSEWITZ-féle elemekből. Vagyis két olyan a tudományos szintézis magasságába emelkedő, egységes gondolati rendszer találkozásáról van szó, amelyek a történelem egyes eseményeire visszavetítve is alkalmazhatóak. RATZEL esetében ez az utóbbi egyenesen tudatos szerzői törekvés, míg CLAUSEWITZNél oly módon jelenik meg, hogy a világtörténelem addigi háborúiból, hadügyi fejlődéséből levont, minden kor háborúira érvényesíthető törvényszerűségek megfogalmazásáról van szó (ARON, R. 1980; PERJÉS G. 1983). Másfelől egyes tartalmi egybeeséseket indokolhat az is, hogy RATZEL – alpműveinek ismerete tanúsága szerint – a politikai földrajzot tágabban értelmezve, mint ahogyan azt ma tesszük, szívesen foglalkozott katonaföldrajzi kérdésekkel is. Summa summarum a magyar államhatárok hadtörténeti földrajza szempontjából rendelkezésre áll a vizsgálathoz szükséges elméleti alap.

Ám ezen a ponton újabb nehézségekbe ütközünk, ez pedig a két német gondolkodó textusainak értelmezése. CLAUSEWITZ esetében ma már mintegy hadtudományi és így katonaföldrajzi közhely is, hogy fő műve, a *Vom Kriege* egyfelől befejezetlen, másfelől szinte megoldhatatlan fordítástechnikai problémákat vet fel, ami nyilván nehezíti megértését. (PERJÉS G. 1966; 1983). S mintha valami hasonlóval találkoznánk RATZEL esetében is, akinek szövege ugyan egyszerűbben fordítható, de értelmezéséhez alapos – az átlagos

geográfiai műveltségen jóval túlmutató – társadalomtudományi felkészültséget vélünk szükségesnek, miután a szövegeknek néhol ugyanolyan filozófiai mélysége van, mint amit CLAUSEWITZnél találunk. (Csak zárójelben jegyezhetjük meg azt a szakmai meglátásunkat, hogy CLAUSEWITZ és RATZEL értelmezésének munkájában egyetlen különbséget látunk: az előbbi esetben lehetetlennek tartjuk a tartalmilag és stílusában egyszerre jó fordítást, míg az utóbbinál ilyen elképzelhető, de ez még nem jelenti az alapos, multidiszciplináris felkészültség nélkülözhetőségét.) Ráadásul RATZEL politikai földrajzának éppen a határfejlődés hadtörténeti földrajzi vizsgálatát alapjaiban befolyásoló olyan tényezőjére bukkantunk, ami a későbbi munkával kapcsolatban is óvatosságra int.

Munkánk során – miként már említettük – RATZEL Politikai földrajzának 1903. évi második, bővített kiadását alkalmaztuk, s miután elsősorban magyar államhatár fejlődési útjára, annak sajátosságaira vagyunk kíváncsiak, így a mű az államhatárok általános fejlődését taglaló fejezetének – *Wesen und Entwicklung der politischen Grenze* – szenteltük a legnagyobb figyelmet. Ez az a szövegrész, amelyben – a 239-től a 252-ig – pontokba szedve RATZEL kifejti azt a mára közismert, sokat idézett tételét, hogy az államhatárok fejlődésében mindig a sávyszerű forma az első, amelyből majd kialakul a térbeli absztrakciót jelentő vonalszerű változat. RATZEL tézise alapjaiban helyes, de oly módon, amiként az a szakmai berkekben közszájon forog, már nem mindenhol és nem minden határra igaz. Erre a ratzeli alapmű megszületését követően bő negyed évszázaddal OTTO MAULL (1925) hívta fel politikai földrajzában a figyelmet. MAULL itt hangsúlyozza, hogy a RATZEL-féle definiálásból sohasem szabad azt kiolvasni, hogy minden határvonal határsávból alakult volna ki. Ennek – mondja MAULL – eleve ellentmondanak a történelmi tények, hiszen gyakorta a határvonal előbb létezett, majd ebből alakult ki a határsáv, amely a későbbi századok alatt a térbeli absztrakciót jelentő határvonallá zsugorodott. Ő ALBRECHT PENCK kutatásaira hivatkozva hangsúlyozza, hogy e vonalas elválasztó határok a különböző magánbirtokok esetében már az emberi történelem kezdetén is jelen lehettek. Amennyiben helyesen értelmeztük OTTO MAULL fejtegetését, akkor itt arról van szó, amiről gyakorta megfélekedünk: RATZEL ugyan a sávyszerű határt tartja geográfiailag fontosabbnak, ebből vezeti le a vonalas határ kialakulását, de mindezt – s ez az, amit gyakorta figyelmen kívül hagyunk – az állam szerves periférikus részeként (*Organ*) értelmezett térelem esetében írja le. Ráadásul maga sem tagadja, hogy egy állam esetében akár egyszerre is létezhet, már a középkori állapotokban is, sávyszerű és vonalas határ. Politikai földrajzának 245. pontjában ugyan egyértelműen a sávyszerűből vezeti le a vonalas forma kialakulását, miközben leírja azt is, hogy a német államterben már a Hohenstaufok korában – a gaukra való tagolással – kialakul a belső határok vonalas rendszere, miközben a Német Lovagrend keleti határait Litvánia felé még akár 200 km széles erdős terület (határsáv) alkotja. RATZEL

művének születésekor már ismert HANS HELMOLT (1896) alaptanulmánya – erre egyébként a német geográfus terjedelmes lábjegyzetben hivatkozik –, amely a német államtér (terek) határtörténetével foglalkozik és példák sokaságával a határsávból a vonalas határ felé tartó folyamat igazát erősíti.

Véletlenül sem szeretnénk e szakmai vitában egyoldalúan igazságot tenni, ezért úgy véljük, hogy a RATZEL kontra MAULL (vagy az általa forrásul használt PENCK-féle tézis) ellentét egyáltalán nem feloldhatatlan, amennyiben tekintetbe vesszük a következő tényeket. Elsőként azt, hogy RATZEL a sávyszerű határt geográfiai magassabb rendűnek és a fejlődés egyik fokának tartja. Másodikként azt, hogy a vonalszerű határ – főleg ősi, birtokelválasztó formájában – nem feltétlenül azonos a mérnöki pontossággal, a geodézia precizitásával kijelölt, térbeli absztrakcióval. Harmadikként azt, hogy a határ funkciói közül az elválasztás és az elzárás közé nem lehet és nem is szabad egyenlőségjelet tennünk. Az elválasztás az elzárással szemben még nem jelenti a térbeli kapcsolatok elvágását is, jóllehet sok funkciót – egyebek mellett az állam felségterülete kifejezését is – szolgálhat. (Ennek szinte kézenfekvő példája napjaink Európai Uniója szabadon átjárható államhatárainak sora.)

A fentiek figyelembevételével úgy véljük, hogy RATZEL olykor briliáns eszme-futtatásaival kísért tézisei, kellő kritikával, alkalmazhatóak a magyar hadtörténelem földrajzi értelmezésében. Véleményünk szerint a sávyszerű határról vallott nézetei – főleg elméleti levezetései – alkalmasak lehetnek egyes hadtörténelmi eseményeink katonaföldrajzi magyarázatára, főleg annak tudatában, hogy egyes történelmi időszakainkban a magyar határvidék, határvidékek ugyanolyan önálló sávyszerű térszerkezeti elemet alkottak, mint amilyen RATZEL határvidéke, a periféria organikus szerve.

Szukcesszív védelem és határsáv

A magyar államhatárok hadtörténeli földrajzi feldolgozásának elengedhetetlen feltétele, hogy a mindenkori – pontosabban fogalmazva minden történelmi korszakunkra érvényes – katonaföldrajzi jelenségekkel is foglalkozunk. Ennek helye nyilvánvalóan a hadtudományi, hadtörténelmi szakirodalomban van, ezért itt csak egyetlen tényezőről, a határvédelem szükségszerűségének kényszeréről szólhatunk. A határvédelem földrajzi viszonyai elméleti kérdésének értelmezéséhez el kell fogadnunk a már említett CARL von CLAUSEWITZ (1961-1962) egyik geográfiai alaptételét: a hadügynek (PERJÉS GÉZA értelmezésében a „honvédelemnek”) nem csak a fegyveres erők, hanem maga a hadszíntér is egyik, statikus eszköze. Mint ilyen a határsáv, vagy a vonalas határ mentén kialakított védelmi zóna lesz számunkra jelentős. Anélkül, hogy mélyebben belemennénk a *Vom Kriege* földrajzi tartalmának ismertetésébe – ennek feldolgozása az egyetemes politikai és katonaföldrajz régi adóssága – annak PERJÉS GÉZA által elvégzett értelmezésére (1983) támaszkodunk. A határ védelme sohasem egyetlen

geodéziai vonal oltalmazását jelenti, hanem magát az államterét, és ezért – pusztán elméleti síkon szemlélve – ellentétes a CLAUSEWITZ-féle rendszer *abszolút háborújával* (CLAUSEWITZ, C. von 1961-1962), és eleve a rendelkezésre álló erők lépcsőzetes alkalmazását feltételezi. Vagyis a határ zónájában feltartóztatni, megállítani a támadó felet: ez már eleve korlátozott erőfelhasználást feltételez, a rendelkezésre álló potenciál lépcsőzetes alkalmazását (*szukcesszív védelem*), amivel akár hosszú évekre is elodázható a végső döntés. Ugyanakkor számításba kell vennünk azt is, amit PERJÉS GÉZA hangsúlyoz CLAUSEWITZ elméleti rendszeréből: „...*a döntésnek ez az elodázása, azaz térben és időben való hátrahelyezése nem befolyásolja azt a hatókört, amit a támadó győzelmének adni akar. A győzelem hatókörlete addig ér, amíg a támadó fizikai és erkölcsi fölénye nem szűnik meg. A támadó fölénye két módon csökken: a hadszíntér által okozott elhasználódás és az ütközetekben elszenvedett veszteségek következtében...*” (PERJÉS G. 1983. p. 195.) Ez hadtörténeti földrajzi szempontból évszázadokon át – egyben tükrözve RATZELnek a sávyszerű határ erősebb voltáról vallott nézeteit – a magyar államhatárok sávyszerű jellegének erősítése és erősödése irányába hatott. Hiszen a széles, a török elleni első végvári rendszer kiválóan alkalmas volt arra, hogy a török részgyőzelmeinek „*hatókörletét*” magában tartsa, folyamatosan elodázza az ország sorsát eldöntő ütközetet. Ezzel természetesen a szukcesszív védelem rendszerét segítette, ami azonban lehetetlenné tette a török elleni „*abszolút háborút*”: az egész Oszmán Birodalom megsemmisítésére irányuló támadó hadjáratot.

A magyar államhatár történelmi fejlődésének alapformája a sávyszerű határvidék, ami nyilvánvalóan hat a tájhasználatra is (FRISNYÁK S.-CSÜLLÖG G.-TAMÁS L. 2015), jöllehet e kérdéskör részletes feltárása még szintén a jövő feladata. A sávyszerű jelleg – véleményünk szerint – két fontos tényezőre vezethető vissza. Egyfelől arra, hogy a magyar hadtörténelemnek határozott hegyvidéki kerete van, amely nagy határállandóságot biztosít (RÓNAI A. 1993; PÁNDI L. 1995; SÜLI-ZAKAR I. 2014), és e nehezen, de nem áthatolhatatlanul járható térszín évszázadokon át kedvezett a sávyszerű határnak, a gyepeknek (FODOR F. 1936; KRISTÓ GY.-MAKK F.-SZEGFÜ L. 1973). A másik tényező pedig a RATZEL antropogeográfiájában megfogalmazott „*történeti oldal*” áthelyeződése, amivel kapcsolatban a magyar határfejlődésre vonatkozóan is fontos, mára méltatlanul elfeledett megállapítást tesz a német geográfus: „...*a határszélnek is van történeti értéke...*” (RATZEL, F. 1887. p. 193.) A magyar hadtörténelemre vonatkoztatva hozzátehetjük, nem is akármilyen. A társadalom történeti oldala mindig arra néz, amerre a hatalmasabb, a veszélyesebb, valamint a gazdaságilag, kulturálisan fejlettebb szomszéd államtere van. Ez a magyar történelemben már a kései Árpád-kortól kezdve egészen a török kiűzéséig sajátos politikai földrajzi képletet eredményezett. Politikai és kulturális szempontból a magyarság történelmi arca nyugati irányba fordult, míg katonai téren dél felé. A fokozatosan terjeszkedő déli birodalmak, de főleg az

oszmán előretörés a fő, a déli határok sávszerűségét erősítették. Ezt szolgálta a Szávától és a Dunától, valamint a Kárpátoktól délre létrehozott bánóságok övezete, majd a Luxemburgi Zsigmond uralkodása alatt kialakított első végvári rendszer (GYÖRFFY I. 1916; RÁZSÓ GY. 1973).

Az utóbbi összeomlását követően rohamos gyorsasággal kiépült második végvári rendszerre fokozottan igaz RATZEL kissé közhelyes, de mély tartalmú megállapítása: „...*A határproblémáknak a különböző történelmi időszakokban különböző jelentőségük van...*” (RATZEL, F. 1903. p. 558) E kor magyar határproblémája geográfiai szempontból annyiban lesz „*különböző jelentőségű*”, hogy a török államtérnek a Kárpát-medencébe való betüremkedésével a magyar államhatár fejlődése eltérő irányt vesz a nyugati mintától. RATZEL adatközlése szerint – 245. pont – éppen ez az időszak az, amikor Európa nyugati felén megkezdődik a geodéziai pontosságú határkijelölések kora, vagyis a sávszerű államhatárok fokozatos felszívódása elindul. A hódoltsági határ ezzel éppen ellenkező formát ölt. Miután ennek kijelölése – már csak a végvárak léte miatt is – nyilván hordozhatott magában valamit a vonalas rendszerből, így fokozatosan kellett érvényesülnie a RATZEL által megfogalmazott jelenségnek: „...*a határ sokszorozódásának (243. pont: Die Vervielfältigung der Grenze)...*”). Ennek – erősen leegyszerűsített – képlete tulajdonképpen annyi, hogy a két állam határa találkozik a térben, de a társadalmi mozgások e közös határvonalon mindkét oldalról áthatolnak, és így a gyakorlati életben sávszerű határ jön létre. Ez lesz a hódoltsági határvidék, amely egyfajta Kárpát-medencei frontierként önálló társadalomalkotó tényezővé lép elő: a végváriak és a hajdúk 16-17. századi széles társadalmi rétege szervesen kötődik a hódoltsági frontierhez (DANKÓ I. 1967; PERJÉS G. 1969; DEN HOLLANDER, A. N. 1975). A török kiűzését követően a magyar államtér helyreállításával egy újabb, a nyugatitól ismét eltérő határvédelmi térelem létrehozására kerül sor. Ez lesz a határőrvidék, amely kétszáz éves fennállása során önálló politikai földrajzi kategóriává vált. A határvidékeken Európa más tájain is hoznak létre funkcionális védelmi területeket. Ilyen például a VAUBAN nevéhez kötődő, Franciaország keleti határait védeni hivatott erődrendszer. Ám a mi határőrvidékünk jelentősen különbözik attól. Miután itt kimondottan etnikai alapon, a délszláv társadalom nagycsaládi szervezetét (zadruga) követve történik a telepítés, továbbá a védelmi létesítmények, az egész határsáv működtetése, így ez a térség is társadalomformáló régióvá válik (NAGY M. M. 2014). Hadtörténeti földrajzi kuriozitását pedig az adja, hogy a korabeli fortifikáció eljárásaiból eredően a határőrvidék kijelölése, a külső felén pedig az államhatár kitézése már egyértelműen a modern, vonalszerű határookra jellemző mérnöki metódusok alapján történt, de ezzel egy sávszerű határ keletkezett. Funkciója pedig főleg a kezdeti időszakban nemcsak az elválasztás, hanem az elrekesztés is volt.

S ha már a határörvidéknél tartunk, még egy – szintén megoldandó – problémakörre fel kell hívunk a figyelmet. Az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc időszakában a Kárpát-medencében három hadszíntér – a központi, a déli, az erdélyi – élesen elkülönült egymástól, s a déli topográfiai elhelyezkedésével erős egybeesést mutat a határörvidékkel. Jóllehet a hadszíntér fogalmának visszavetítése a múltba történetietlen, de geográfiai szempontból elgondolkodtató, hogy a déli bánóságok és az első végvári rendszer térsége mégis, funkcionális térként, önálló hadszíntér lett. E tények arra utalnak, hogy a Kárpát-medencében a különböző történelmi korokban létező sávszerű határ, védelmi tér és a hadszínterek elkülönülése, pontosabban az államtérből való kiemelkedése között valamilyen kauzális kapcsolat lehet.

Dolgozatunk előző lapjain elmondottak felvethetik annak kérdését is: létezhet-e a határok fejlődésének sajátos magyar útja. Amennyiben oly módon közelítünk a kérdéshez, hogy mely történelmi korszakokban milyen térelemek alkották a magyar határt, akkor talán nemmel kell felelnünk a kérdésre. Hiszen FONT MÁRTA (2005) kutatásaiból tudjuk, hogy a gyeptű egyáltalán nem Kárpát-medencei, magyar sajátosság, ilyet a Kijevi Rusz esetében is találunk. Ami a politikai földrajzi pufferek és előterek kérdését illeti – ezek magyar megfelelője a bánóságok öve –, ilyeneket kontinensünk más területein is bőven találunk. A társadalmi réteget formáló, a törökkel szemben kialakult frontier Kelet-Európában is megtalálható (KATKÓ G. 2010). Ami sajátos és egyedi térelemünk, az a déli határörvidék, ami valóban önálló történelmi földrajzi kategória (TIETZE, W. 1968-1972). E tények a magyar határfejlődésének csak magyar sajátosságait, de nem önálló útját bizonyítják.

Ami az önálló magyar fejlődési út mellett szól, az egyfelől a határörvidék egyediségén túl, az alábbi tények sora. A magyar államhatárok fejlődésében a hadtörténelmi folyamatainkból eredő kényszerek hatására a nyugat-európaiktól jóval lassabban történik meg a sávszerű határ végső felszívódása és átalakulása a térbeli absztrakciót jelentő határvonallá. Ugyanakkor fejlődésünk – miként láttuk – egyes időszakokban éppen ellentétes jellegű, mint a kontinens egyéb területei. A magyar társadalom történelmi oldalának kettős jellege erősíti e jelenséget. S nem utolsósorban nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy e sajátosságok ellenére is érvényesül az a ratzeli nézet, amely szerint az igazi határ mindig sávszerű. E tények egymás mellé sorakoztatása igazolhatja a határfejlődés magyar útját. Meggyőződésünk, hogy e vizsgálatok során RATZEL életművének mélyebb megismerése, – jobb kifejezés híján – tartalmi szerveződése történelmi földrajzunkban segítségünkre lehet.

Felhasznált irodalom

- ARON, R. 1980: Clausewitz, Den Krieg denken. – Propyläen, Frankfurt am Main-Berlin-Wien. 778 p.
- CLAUSEWITZ, C. von 1961-1962: A háborúról. I-II. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 2 db.
- DANKÓ I. 1967: A Délvidék és a hajdúság. – In: U.Ö. (szerk.): A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1966. Janus Pannonius Múzeum, Pécs. pp. 179-189.
- DEN HOLLANDER, A. N. J. 1975: A magyar Alföld és Turner „frontier” hipotézise. – Ethnographia 86. 2-3. pp. 313-323.
- DÖVÉNYI Z. 2008: A határ mint fikció és valóság. – In: HORVÁTH I. - KISS J. (szerk.): A baranyai államhatár a XX. században, A Pécsi Tudományegyetemen 2008. február 15-én tartott nemzetközi konferencia előadásai. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest. pp. 18-20.
- FRIEDEL, E. 1989-1994: Az újkori kultúra története I-VI. – Holnap Kiadó, Budapest. 6 db.
- FRISNYÁK S.-CSÜLLÖG G.-TAMÁS L. 2015: A Kárpát-medence tájhasználata a 16-17. században. – Történeti Földrajzi Közlemények 3. 1. pp. 1-12.
- FODOR F. 1936: Adatok a magyar gyepük földrajzához. – Hadtörténelmi Közlemények 37. 1-2. pp. 113-144.
- FONT M. 2005: A keresztény nagyhatalmak vonzásában, Közép- és Kelet-Európa a 10-12. században. – Balassi Kiadó, Budapest. 326 p. + 15 t.
- GYÖRFFY I. 1916: Magyarország régi balkáni birtokai. – Földrajzi Közlemények 44. 1. pp. 19-37.
- HAGGETT, P. 2006: Geográfia, Globális szintézis. – TYPOTEX, Budapest. 842 p.
- HAJDÚ Z. 1998: Friedrich Ratzel hatása a magyar földrajztudományban. – Tér és Társadalom 12. 3. pp. 93-104.
- HAUSHOFER, K. 1939: Grenzen in ihrer geographischen und politischen Bedeutung [Második, átdolgozott kiadás]. – Vowinkel, Heildelberg. 278 p.
- HELMOLT, H. 1896: Die Entwicklung der Grenzlinie aus dem Grenzsäume im alten Deutschland. – Historisches Jahrbuch 17. 2. pp. 235-264.
- HORVÁTH I.-KISS J. (szerk.) 2008: A baranyai államhatár a XX. században, A Pécsi Tudományegyetemen 2008. február 15-én tartott nemzetközi konferencia előadásai. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest. 200 p.
- KATKÓ G. 2010: A zaporozsjei kozákok hadjáratai az Oszmán Birodalom ellen 1492-1642 között. – Keletkutatás évf. nélkül, ősz pp. 35-52.
- KRISTÓ GY. -MAKK F. -SZEGFÜ L. 1973: Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. – Hadtörténelmi Közlemények új folyam 20. 4. pp. 639-660.
- MAULL, O. 1925: Politische Geographie. – Verlag von Gebrüder Borntraeger, Berlin. 743 p.
- NAGY M. M. 2009: Politikai földrajzi határ a katonaföldrajzban. – Közép-Európai Közlemények 2. 4-5. pp. 113-120.
- NAGY M. M. 2014: A déli határörvidék mint társadalomformáló régió: – In: GÁL A.-KÓKAI S. (szerk.): Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor geográfus professzor 80. születésnapjára. Szerencsi Bocskai István Római Katolikus Gimnázium - Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza-Szerencs. pp. 103-117.

- PÁNDI L. 1995: Köztes-Európa 1763-1993 (Térképgyűjtemény). – Osiris-Századvég, Budapest. 798 p.
- PERJÉS G. 1966: Clausewitz magyar fordítása. – Hadtörténelmi Közlemények új folyam 13. 1. pp. 104-132.
- PERJÉS G. 1969: A hajdú kutatás jelentősége. – In. MÓDY GY. (szerk.): Hajdúk a magyar történelemben, (Tudományos emlékülés – Déry Múzeum, 1966. dec. 10.). Déry Múzeum, Debrecen. pp. 38-46.
- PERJÉS G. 1983: Clausewitz. – Magvető Könyvkiadó, Budapest. 507 p.
- RATZEL, F. 1887: A Föld és az ember, Anthro-Geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 623 p.
- RATZEL, F. 1896: Die Gesetze des räumlichen Wachstums der Staaten, Ein Beitrag zur wissenschaftlichen politischen Geographie. – Petermanns Geographische Mitteilungen 42. 5. pp. 97-107.
- RATZEL, F. 1903: Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges [Második, átdolgozott kiadás]. – Verlag von R. Oldenbourg, München und Berlin. 838 p.
- RÁZSÓ GY. 1973: A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393-1437). – Hadtörténelmi Közlemények új folyam 20. 3. pp. 403-444.
- RÓNAI A. 1993: Közép-Európa atlasz [Digitális faksimile kiadás]. – Szent István Társulat-Püski Kiadó, Budapest. 411 p.
- SCHWIND, M. 1972: Allgemeine Staatengeographie. – Walter de Gruyter, Berlin-New York. 585 p. + 1 t.
- SIEGER, R. 1925: Die Grenze in der politischen Geographie. – Zeitschrift für Geopolitik 2. 9. pp. 661-671.
- SOMOGYI E. 1931: Az országhatárok katonai jelentősége különös tekintettel Csonka-magyarországra, A Magyar Katonai Szemle 1931. évi 9. számának külön melléklete. – Magyar Katonai Szemle, Budapest. 30 p.
- SUBA J. 2008: Gyepűtől a honvédelmi határsávig. – In. REMÉNYI P.-SZEKENYI A. (szerk.): V. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, A nagy terek politikai földrajza. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs. pp. 405-417.
- SÜLI-ZAKAR I. 2014: Hazánk határai. – Történeti Földrajzi Közlemények 2. 1-2. pp. 23-36.
- TIETZE, W. 1968-1972: Westermann Lexikon der Geographie. I-V. – Georg Westermann Verlag. Braunschweig. 5 db.
- TÓTH J. 2011: A határokról. – In: FRISNYÁK S.-GÁL A. (szerk.): Kárpát-medence: tájak, népek, tevékenységek, Földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete-szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza – Szerencs. pp. 441-473.
- TÓTH Z. 1917: Az államterület biztonsága. – Földrajzi Közlemények 45. 7-8. pp. 311-361.

BÁNSÁG, ERDÉLY VAGY PARTIUM: A SZÖRÉNYSÉG

DR. KÓKAI SÁNDOR

Bánság, Transylvania or Partium: the Severin

During the definition of historical parts or regions the researcher is always in a difficult situation, especially when it comes to the complex regions of Hungary in the decades of dualism, it is based on the similarity of the spatial processes and conditions taking place in Hungary, however there is an absence of accepted criteria. The exact classification is nearly impossible for meso- and microregions situated between the individual historical parts of the country. One such field is the Severin, which is the eastern mountain area of Bánság, and its traditional center is Caransebes. The Severin is usually linked to Transylvania based on the geographical landscape-based regional demarcations (eg. BULLA B-MENDÖL T. 1947, PRINZ GY. 1926 etc.) and management type (eg. NAGY M. 2003, TELEKI P. 1922, FRISNYÁK S. 1990 etc.). However it can be linked to the Bánság based on the socio-economic spatial relations and analyzing the various economic sectors (eg. GULYÁS L. 2009, KÓKAI S. 2010 etc.) or to Hunyad county (eg. NAGY M. 2003). What is more it can also be considered as part of Partium based on the complex development/modernization indicators (eg. BELUSZKY P. 2008).

In this study a few regional problems are highlighted, which occurred due to the different geographic aspect of relationships. According to the results the Severin state and regional ties can be decided confidently. The socio-economic and settlement network characteristics (eg. spatial relationships and power lines, ethnic and religious homogeneity, spiritual and cultural identity, etc.) mean the strongest connection to the Bánság. From 1718 the Bánság is related and intertwined with economic and social history, which makes clear that Severin is part of the Bánság's entity. The Severin shows some similarity with Partium and with Transylvania, but this binding is weak and apparent.

I. Bevezetés

A történelmi Magyarország régióinak számát, kiterjedését, a közöttük lévő kapcsolatok mélységét és irányultságát tekintve még nincs konszenzus a hazai régiók kutatásával foglalkozó geográfusok és történészek között. A kutatóműhelyekben folyó alap és alkalmazott kutatások eredményeként a régió fogalmának, valamint horizontális és vertikális tagoltsági szintjeinek és területi kiterjedésének eltérő értelmezései alakultak ki (NEMES NAGY J. 1997, GULYÁS L. 2006, 2012, SÜLI-ZAKAR I. 1997, PAPP N. – TÓTH J. 1999). Az elméleteken és a tematikus térképeken túllépve grafikus térszerkezeti ábrák, térszerkezeti modellek segítségével különböző kritériumrendszerek alapján is megjelenítik a Kárpát-medence különböző szemléletű (pl. természeti, társadalmi, gazdasági, modernizációs, közigazgatási stb.) régióit, országrészeit, illetve nagy tájait és a

közöttük zajló munkamegosztás formáit (pl. FRISNYÁK S. 1990, BELUSZKY P. 2008, TÓTH J. 2007, CSÜLLÖG G. 2000, GULYÁS L. 2005, 2009 stb.).

Az állapotrajzok Magyarország társadalmi-gazdasági-települési térszerkezetéről és változásairól tájékoztatnak, melyek komplex egészet alkotva szintézisei az elmúlt évtizedek kutatásainak. A 19-20. század fordulójára készült elemzések célja, hogy feltárják a Kárpát-medence differenciálódó országrészeinek (régióinak?) specifikumait és kapcsolatrendszeit, elhelyezve a történelmi Magyarország – ritkábban az Osztrák-Magyar Monarchia – egységesen működő és funkcionáló, egyszerre tradicionális és ugyanakkor modernizálódó térszerkezeti rendszerében.

A területi/regionális kutatások különböző elméletek, szemléletek halmazai, így elfogadható, hogy ugyanazon földrajzi térre – azonos időszakra vonatkoztatva is – több térszerkezeti ábra és modell készül, amelyek a lehatárolásokat tekintve is kisebb-nagyobb eltéréseket mutathatnak a Szörénység besorolását tekintve is. A természetföldrajzi alapokon nyugvó regionális-táji lehatárolások (pl. BULLA B.-MENDÖL T. 1947, PRINZ GY. 1926 stb.) és a gazdálkodás jellege alapján (pl. NAGY M. 2003, TELEKI P. 1922, FRISNYÁK S. 1990 stb.) a Szörénységet általában Erdélyhez kapcsolják. A társadalmi-gazdasági térkapcsolatok, illetve az egyes gazdasági ágak analizálása és tipizálása alapján a Bánsághoz (pl. GULYÁS L. 2009, KÓKAI S. 2010 stb.), illetve Hunyad megyéhez (pl. NAGY M. 2003) is kapcsolható. A komplex fejlettségi/modernizációs mutatók alapján (pl. BELUSZKY P. 2008) a Szörénység a Partium része.

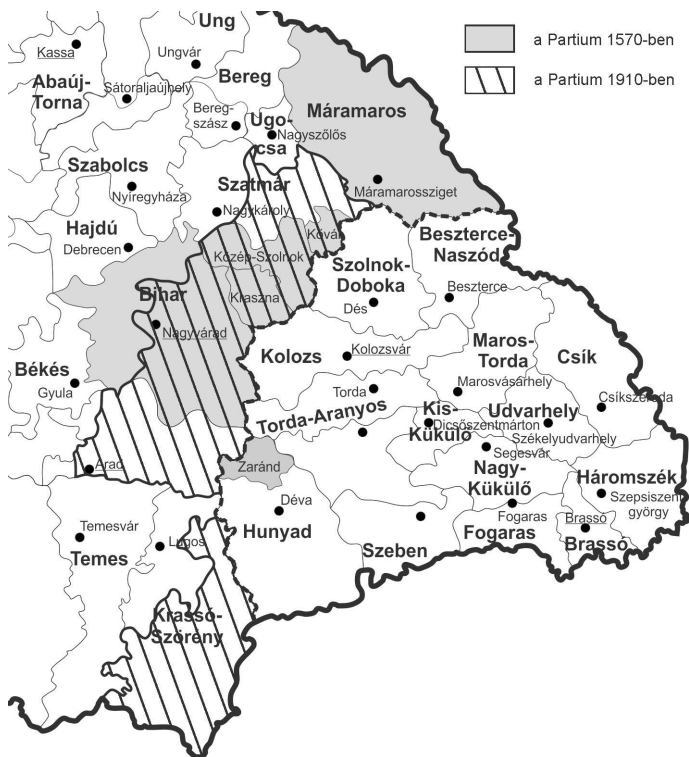
Tanulmányomban a különböző aspektusú kapcsolatrendszerek geográfiai eredményeiből olyan problémaköröket kívánok bemutatni – a Szörénység vonatkozásában –, amelyek alapján biztosabban eldönthető e mezei régió helyzete és regionális kötődése.

II. A Szörénység, mint a Partium mezei régiója

A Partiummal kapcsolatos gondokat jól érzékelteti Beluszky professzor a kétkötetes Magyarország történelmi földrajza c. munkájában: "A társadalom-földrajzi tájbeosztás szempontjából nehezen kezelhető az Erdély és az Alföld közötti átmeneti zóna Szatmár hegyvidéki tájaitól a Szilágyságon, Bihar, Arad és Krassó-Szörény vármegyék hegyvidéki tájain át az Al-Dunáig – „Partium” –, amely természeti viszonyait, gazdálkodásának jellegét, lakóik nemzetiségi összetételét tekintve Erdélyhez állt közelebb, ám társadalmi-gazdasági kapcsolatrendszere egyértelműen az Alföld felé épült ki, népe is az Alföld felé „húzott”, s közjogilag sem volt Erdély része" (BELUSZKY P. 2008).

A Partium elnevezés, a középkori latin *dominus partium regni Hungariae*, azaz „Magyarország részeinek ura” kifejezésből származik, és a speyeri szerződésben (1570) azokra a kelet-magyarországi vármegyékre utalt, amelyek

Magyarország három részre szakadása után az Erdélyi Fejedelemséghez kerültek. A Partium területe azonban pontosan nem rögzült, a Habsburgok és az erdélyi fejedelmek közötti mindenkori erőviszonyoktól függően változott. Az 1570. évi speyeri szerződés értelmében ide tartozott (*1. térkép*): Máramaros, Bihar, Zaránd, Közép-Szolnok, Kraszna vármegye és Kővár vidéke (megyei jogú, önálló közigazgatású terület).

1. térkép. A Partium területe 1570-ben és 1910-ben

Map 1. The Partium area in 1570 and 1910

Forrás: Szilágyi F. (2013), ill. Beluszky P. (2008), alapján saját szerkesztés

Temesvár elfoglalása (1552) után, Arad vármegye keleti része (1566-ig), valamint Szörény vármegye (a középkori Krassó vármegye és Szörénység) nem került török fennhatóság alá. A terület az Erdélyi Fejedelemség és a török hódoltság (változó) határvidéke lett. Mindezek ellenére a Szörénység nem került a speyeri egyezmény szövegébe („de jure”), mint partiumi terület, azonban de facto ezeket a területeket is – hasonlóan a Partiumhoz – Erdélyből igazgatták (SZILÁGYI F. 2013). Valószínű, hogy e tény alapján is történelmi atlaszaink egy csoportja, az ekkorra kialakuló Karánsebes-lugosi bánágot (Szörénység) – helytelenül – a Partium részeként tünteti fel (*2. térkép*).

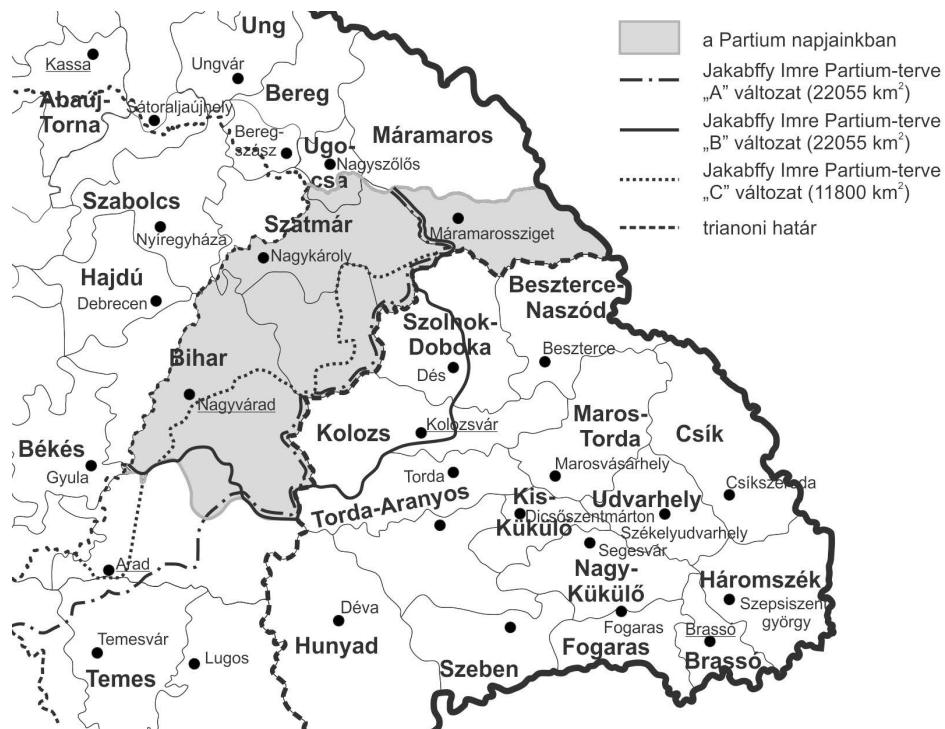
2. térkép. Erdély, a királyi Magyarország és az Oszmán Birodalom határai a drinápolyi béke (1568) és a speyeri szerződés (1570) idején

Map 2. Transylvania, the Habsburg Hungary and the Ottoman Empire's borders during the Peace Treaty of Drinápoly (1568) and the Speyer contract (1570)

Forrás: Középkorai Történelmi Atlasz

A Karánsebes-lugosi bánóság (Szörénység) és a Partium geográfiailag, történelmileg, közigazgatásilag és politikailag is alapjaiban különbözik egymástól, a Partium az alábbi sajátosságokkal rendelkezik:

1. A Partium elnevezés egy olyan történeti-földrajzi egységet jelöl, amelynek a Kárpát-medence utóbbi félévezredes történelme folyamán kiterjedése és politikai tartalma változott, de látens szellemi-kulturális egysége, illetve regionális öntudata számos társadalmi jelenségben napjainkig kitapintható (SZILÁGYI F. 2013).
2. A Partium elkülönül néprajzilag is, az Erdélyi-szigethegységhez kapcsolódóan önálló magyar és román néprajzi tájegységekre osztható (pl. Zaránd, Avas-vidék, Érmellék, Hegyköz, Körös-vidék, Szilágyság stb.).
3. A Partium magyar kulturális hagyományokban és gazdasági potenciálban kivételesen gazdag terület – egyedi történelmi emlékhelyekkel, kereskedelmi és ipari központokkal –, amely történelmileg változó határvonallal (1-3. térkép.) húzódott a Király-hágótól nyugatra.

3. térkép. A Partium lehatárolásának néhány lehetséges változatai a második világháború után

Map 3. The demarcation Partium some possible version after the Second World War
 Forrás: Szilágyi F. (2013) alapján saját szerkesztés

4. A Partium tájnévként is élt. Nemcsak a közigazgatásilag hozzátartozó területeket, hanem általában Erdély és az Alföld határvidékét értették rajta. Ez egy olyan régió, amely összekötő szerepet töltött be, itt cseréltek gazdát az Erdélyből származó bányakincsek és az azokból készült termékek, valamint a méz, fa, viasz, élőállat stb., illetve az erdélyi városok döntően ipari és az Alföld zömmel mezőgazdasági termékei (FRISNYÁK S. 1990).
5. A Partium gazdasági szerepét és jelentőségét napjainkig meghatározza, hogy területét átszeli az Alföld és a hozzá Északról és Keletről csatlakozó hegy- és dombvidékek érintkezési zónájában kialakult vásárváros-vonal. E vonalon, mint urbanizációs tengelyen helyezkednek el az eltérő tájak különböző termékeit évszázadok óta kicserélő vásárvárosok, melyeknek helyzeti energiáit a vasúthálózat meghatározta. A Partium területén húzódó országos jelentőségű transzverzális vonalak biztosították az Alföld déli és keleti területeinek az összeköttetését, illetve lehetővé tették ezeknek egyrészt a tengerparttal, másrészt az ÉK-magyarországi hegyvidéki területekkel való kapcsolatát (CSÜLLÖG G. 2000,2014).

6. A Partium vidékén is sajátosan ötvöződik a magyar, a román és a német népcsoportok hagyománya (pl. népviselet, népművészet, zene, tánc, építészeti emlékek stb.)
7. A Partium évszázadok óta a magyar-román együttélés és interetnikus hatások területe. Szilágyi Ferenc (2013) disszertációjában, 22 ezer km²-ben határozta meg a Partium területét (Bihar, Szatmár, Szilágy és Máramaros mai romániai megyék területét értve alatta). Arad megyét nem tekintette a Partium részének, szerinte az már a dualizmus idején „elbánságiasodott” (*3. térkép*). Beluszky professzor mintegy 27 ezer km²-ben határozta meg a Partium területét (Szilágy, Szatmár, Bihar, Arad és Krassó-Szörény vármegyék nagy részét értette alatta), bő másfél millió lakossal (BELUSZKY P. 2008). Az etnikai és vallásfelekezeti megoszlás tekintetében is markáns eltérést tapasztalunk (*1-2. táblázat*). Szilágyi Ferenc megállapítja, hogy a Partiumban Trianon előtt kb. 8000 km² volt az összefüggő magyar és 14000 km² volt az összefüggő román nyelvterület része. A Szilágyi Ferenc által lehatárolt és kutatott Partium lakosságának (1.266.067 fő) etnikai összetétele 1910-ben: 53,2%-a román (674.346 fő), 40,6%-a magyar (513.522 fő) és 3,2%-a német (40.233 fő) anyanyelvű volt Varga E. Árpád adatai szerint. Az értékek a mai romániai Arad megye adataival (1910-ben lakosainak 57,9% román, 25,7%-a magyar és 11,6% német anyanyelvű) sem változnak számottevően. A Partium Szilágyi Ferenc által lehatárolt területén az 1992. évi román népszámlálás szerint az összlakosság (1.846.548 fő) 69,8%-a román, 23,8%-a magyar, 2,6%-a roma, 2,1%-a ruszin, 1,1%-a német anyanyelvűnek vallotta magát. Beluszky professzor partiumi megyéiben a magyarok aránya alig valamivel több, mint harminc százalék, a románok aránya hatvan százalék feletti, magasabb, mint Erdélyben (*1-2. táblázat*). Az eltérés egyik oka Arad vármegye, a másik, hogy Krassó-Szörény vármegyében a magyarok aránya 7,2%, a románok aránya pedig elérte a 72%-ot (*4-5. táblázat*).
8. A Partium vallási összetétel tekintetében is meglehetősen sajátos és változatos. Szilágyi Ferenc megállapítja, hogy a II. világháború végéig a területen a görög katolikus vallás volt a meghatározó, míg Beluszky professzor adatai szerint az ortodoxok voltak relatív többségben. Az 1910. évi népszámlálási adatok alapján a Szilágyi Ferenc által lehatárolt Partiumban a román anyanyelvűek 37%-a volt ortodoxvallású, s a fennmaradó közel kétharmad görög katolikus (*2. táblázat*). A Partium magyarsága református többségű, de a szatmári és a bihari területeken található jelentős katolikus lakosság is. A reformátusok a Szilágyság területén alkották a legjelentősebb többséget a magyarságon belül, de többséget képeztek Biharban és Szatmárban is. A római katolikusok többséget képeztek a szatmári svábok elmagyarosodott falvaiban. Máramaros magyarságán belül szintén a katolikusok képeztek enyhe többséget. Számukat tovább növelték az elmagyarosodott cipszerek. A Partiumban igen jelentős volt a görög katolikus magyarság száma is.

1. táblázat. Erdély és a Partium nemzetiségi és vallásfelekezeti megoszlása (1910)
 Table 1. Transylvania and Partium nationality or religion denominational breakdown (1910)

ORSZÁG- RÉSZ	A LAKOSSÁG ANYANYELVI MEGOSZLÁSA %			A LAKOSSÁG FELEKEZETI MEGOSZLÁSA, %					
	MAGYAR	NÉMET	ROMÁN	RÓMAI KATOLIKUS	GÖRÖG KATOLIKUS	REFORMÁ- TUS	EVANGÉ- LIKUS	GÖRÖG KELETI	UNITÁRIUS
Erdély	34,3	8,7	55,0	14,0	28,0	14,9	8,6	29,6	2,5
Partium	30,4	4,9	60,9	16,2	21,6	13,7	0,7	43,4	0,0
Együtt	32,9	7,3	57,1	14,8	25,7	14,5	5,7	33,1	1,6

Forrás: Beluszky P. (2008)

2. táblázat. A Partiumhoz sorolt négy mai romániai megye vallásfelekezeti jellemzői (1910)

Table 2. Religious denominational features four contemporary Romanian counties included in the Partium (1910)

Megyék	A lakosság anyanyelvi megoszlása				A lakosság felekezeti megoszlása				
	összes népesség	magyar	német	román	ortodox	görög katolikus	római katolikus	református	izraelita
Bihar	475847	218157	3389	241992	207966	51422	59282	125712	27022
Máramaros	299814	62305	29111	189888	23757	194878	26378	13464	40713
Szatmár	267310	166369	6709	92264	146	127168	51121	66426	21127
Szilágy	223096	66691	1024	150202	18205	136272	11293	47641	9100
Össz. (fő)	1266067	513522	40233	674346	250074	509740	148074	253243	97962
Össz. (%)	100	40,6	3,2	53,2	19,7	40,3	11,7	20,0	7,7

Forrás: Varga E. Árpád adatai alapján, saját szerkesztés

III. A Szörénység, mint Erdély mezei régiója

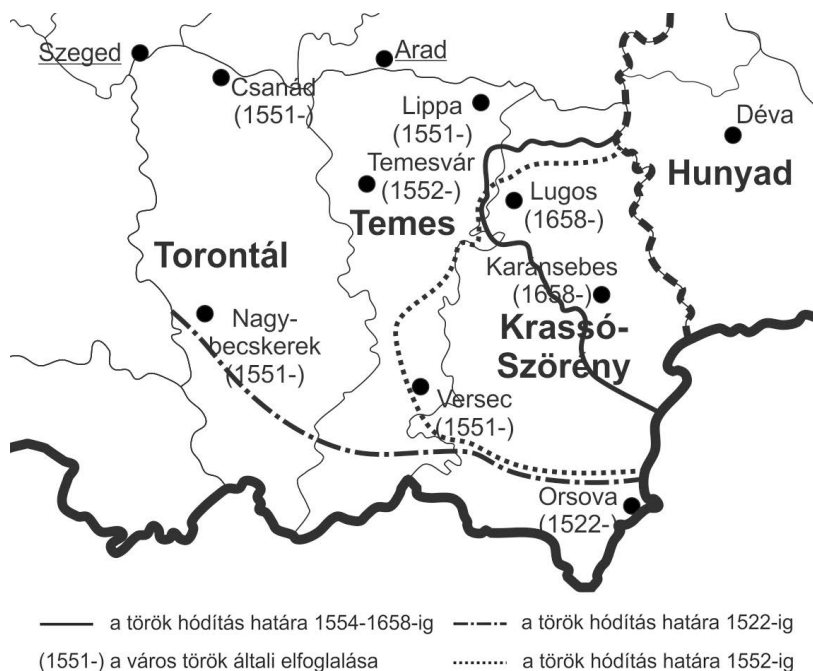
A Karánsebes-lugosi bánóság katonai-közigazgatási egység volt az Erdélyi Fejedelemséghez kapcsolódva 1536-1658 között. Kezdetben magába foglalta a középkori Krassó vármegyét és az egykori Szörényi bánóság még meglévő részeit, azaz kiterjedt a Marostól az Aldunai-hegyvidékig (4. térkép). Nyugaton végvárak képezték a határt: Versectől, Boksánbányán át Lugosig.

A törökök 1551/52-ben hódították meg a Temesköz nyugati és középső területeit, s a Temesvári Vilajet megszervezésétől (1552) a krassó-szörényi területek egyre markánsabban elkülönültek (pl. a Petrovics Péter temesi ispán halála után /1557/ következő száz évben a karánsebesi és a lugosi bánokat az erdélyi fejedelmek nevezték ki stb.). E régió élén a karánsebesi és lugosi bánok álltak, akiknek hivatala nem vált külön, élén mindig egy (fő)bán állt, Karánsebes székhellyel.

János Zsigmond (1556-1571) fejedelemségétől kezdődően a Szörénység szorosabb összeköttetésbe került Erdéllyel. Izabella királyné reménye, hogy I.

Szulejmán szultán Temesvárt és Lippát is vissza fogja adni (az 1552-ben elfoglalt Versecet, Lugost és Karánsebest ugyanis 1554-ben visszaadta) nem következett be, ezért követei 1559-ben Konstantinápolyban már csak azt kérték, hogy Erdély határait Temesvár és Lippa felé megállapítsák.

A bánok kormányozták e vidéket az erdélyi fejedelmek nevében egész 1658-ig, mikor II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata miatt az Erdély ellen támadó törökök – Borosjenő várának elfoglalása (1658. IX. 3.) után – és tatárok nagy pusztítást végeztek Erdélyben. Ezért Barcsay Ákos, (az utolsó lugosi és karánsebesi bán 1644-től) 1658. szeptember 14-én elfogadta a fejedelmi kinevezést, és a béke érdekében beleegyezett abba is hogy átadja Lugos és Karánsebes várát. Erre az időpontra azonban a régió területe már csak a névadó Karánsebes és Lugos szűkebb környezetére szűkült le. Az 1664-ben megkötött vasvári béke a török e területfoglalását is véglegesítette (4. térkép).

4. térkép. Az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom határainak változása (1545-1658)

Map 4. Changes in Transylvania and the Ottoman Empire's borders (1545-1658)

Forrás: saját szerkesztés

A Szörénység esetében az 1658-1688 közötti harminc év a török uralom első időszaka, de valószínű, hogy kettős adóztatás jött létre. A török felszabadító harcok során 1688-ban a keresztény sereg Karánsebest visszafoglalta, Szörény

vármegye újraszerveződött, és Macskási Péter személyében főispánt neveztek ki 1698-ban. A karlócai béke után viszont a Temesközzel együtt ismét török fennhatóság alatt maradt a pozsareváci béke (1718) megkötéséig, ezen időtől a Bánság részének tekintik (MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON).

IV. A Szörénység, mint a Bánság mezeorégiója

A Bánság, mint a történelmi Magyarország első felvilágosult abszolutista (feudális-tőkés) modernizációs kísérleti régiója, 1718 után a bécsi udvar kincstár (kamara) tulajdonába került, újratelepítése is a császári adminisztráció elképzelései és utasításai szerint történt. A kamara mindenható uralmának (pl. befolyása a tulajdonviszonyokra, a benépesülésre, a megtelepülés módjára, a gazdálkodás jellegére, a településhálózat nem-alföldies vonásai, mint a kis mezővárosok, közepes méretű falvak dominanciája és a tanyavilág hiánya, szabályos alaprajzú települések stb.) eredményeként a Bánság a történelmi Magyarország más vidékeitől alapjaiban eltérő berendezkedésű, gazdálkodású és településhálózatú régiójává vált a 18-19. század folyamán (KÓKAI S. 2010).

A Bánság elkülönülését erősítette a köztudatban, hogy benépesítésével párhuzamosan – Bécs tudatos törekvései nyomán – hihetetlenül vegyes nemzetiségi kép alakult ki. Ismert tény, hogy a telepítéseket és a spontán migrációs folyamatokat is tervszerűen hajtották végre (pl. igyekeztek elkerülni az egymással konfrontálódó nemzetiségek egymás mellé telepítését/települését stb.), melynek egyik következménye, hogy a szerb, német, román népesség mellett a magyarok az egész régióban kisebbségbe kerültek. 1910-ben a Bánság négynyelvű régióként bizonyult: 37,4% román, 24,5% német, 18,0% szerb és 15,3% magyar anyanyelvű lakos élt itt, kevés szlovákkal (1,4%) és bolgárral (0,8%) és még tizenkét etnikai töredéssel (pl. csehek, ruszinok, romák, zsidók, horvátok, örmények stb.) együtt. A fenti folyamatok hatásai alól a Szörénység sem jelenthetett kivételt.

A Szörénység, mint a Bánság mezeorégiója az alábbi sajátosságokkal rendelkezett:

1. A Szörénység egy olyan történelmi-földrajzi egységet jelöl, amelynek a kiterjedése (*5. térkép*) és elnevezése (Szörényi-bánság, Karánsebes-lugosi bánság, Románbánsági ezred stb.) a történelem során gyakran változott (PESTY F. 1877), szellemi-kulturális kisugárzó ereje (pl. Karánsebes a 14. században nyolc román kerület központja stb.) a Kárpát-medencei románság identitását, illetve öntudatát szimbolizálja. Fodor Ferenc mindehhez hozzáteszi, – de bővebben nem magyarázza –, hogy a Szörénység: „magyar nemzeti nagylétünk egyik nagy temetője” is (FODOR F. 1930).

2. A Szörénység elkülönül néprajzilag is, a Polyána-Ruszka, a Bánsági-hegyvidék és a Déli-Kárpátok vonulataihoz kapcsolódóan Cs. Sebestyén Károly tizenhárom önálló néprajzi tájegységre bontotta (pl. Felső-Temes-völgy, Facsádi-medence, Almás-medence, Krajna stb.).

5. térkép. A Krassó-szörényi területek közigazgatási változásai
 Map. 5. Changes in the administrative areas of Caras-Severin

3. Krassó-Szörény vármegye településhálózata alapvetően bánási sajátosságokat mutat. Cs. Sebestyén Károly a vármegye falvait (360 db) két nagy csoportra bontotta és megállapította, hogy a sakktábla alaprajz a falvak 45,5%-ra, a patak menti egyutcás alaprajzforma (pl. Polyána-Ruszka északi lejtőin stb.) a falvak 35,5%-ra jellemző. A második csoport falvainak egy része (36 db) átmenetet képez, amennyiben patak völgyben helyezkednek el, de a települést jelentő egy utca mérnökök által kijelölt szabályos alaprajzú és futású (pl. Románbánási ezred falvai). A falvak fennmaradó 9-10%-a szabálytalan alaprajzú, utcás vagy szórt házcsoportos hegyi szállás. Ez utóbbiból csak négy volt, melyek alapítási éve: Bottyinyest 1514, Krivina 1444, Ruszka 1430, Kornyaréva 1518 (PESTY F.1877).

4. A Szörénység döntően román kulturális hagyományokban gazdag terület, egyedi történelmi emlékhelyekkel. E tekintetben elegendő Karánsebes jelentőségét kiemelni. Mai tudásunk szerint 1582-ben Tordasi Mihály püspök megbízásából Pestisi Mózes (Moisi Peștiși) lugosi prédikátorral és Archirie vajdahunyadi esperessel együtt Hercse István (Ștefan Hercse) helybeli román szuperintendens és Efreim Zăcan tanító itt készítette el – Heltai Gáspár nyomán

– az Ószövetség nagy hatású román fordítását, a Szászvárosi Ószövetséget (PALIE DE LA ORĂȘTIE). Idősebb Mihai Halici (Halics Mihály) zsoldároskönyvet szerkesztett itt és valószínűleg ő az első, kéziratos román–latin szótár szerzője is. Fia 1674-ben román nyelvű, magyar helyesírású pentameteres költeményt írt Pápai Páriz Ferenchez, bázeli egyetemi doktorrá avatása alkalmából.

5. Az önálló román ortodox egyházszervezet megszületésével 1864-ben Karánsebesre helyezték az egyik bánági román ortodox püspökség székhelyét. Ennek köszönhetően a város az egyik legfontosabb bánági és magyarországi román kulturális központtá vált. 1863-ban itt nyílt meg a Bánág első közkönyvtára. Az első püspök, a brassói származású Ioan Popasu teológiai szemináriumot és tanítóképzőt szervezett és 1875-ben a román kaszinó is megnyílt. 1885-ben az egyházmegye nyomdát is alapított (KARÁNSEBES WIKIPÉDIA HONLAPJA).

6. A Szörénység gazdasági szerepét és jelentőségét nem a vásárváros-vonal bánági szakasza (Versec-Temesvár-Arad) határozta meg. Mindennek alapvetően természetföldrajzi okai vannak, amennyiben a legergikusabb ponton (Temes és a Bega völgykapuja) elhelyezkedő Lugos az eltérő tájak különböző termékeit évszázadok óta kicserélő vásárváros, de az említett két folyó szerepe eltörpül a Maros szerepe (országrészeket kötött össze) mellett. A közlekedéshálózat valamennyi elemét figyelembe véve sincs jelentős, a dualizmuskori értelemben vett modern közlekedési kapcsolata a régiónak Erdéllyel. A Bisztra-völgyéből nyíló Erdélyi-Vaskapun áthaladó földút e funkciót nem tudta betölteni. Az aldunai hajózásból is csak néhány bal parti település profitálhatott a 19/20. század fordulóján. A vasúthálózatból a Temesvár-Orsova közötti fővonal szakasz kiemelkedő (tranzitútvonal Románia és a Kelet-Balkán felé), a Szörénység térszerkezetének lehangsúlyosabb eleme, egyben a belső forgalom tengelye, jelentősebb haránt irányú folyóvölgyek, közlekedési szárnyvonalak nélkül. Mindehhez azonban nem kapcsolódtak HÉV (vicinális) vonalak, így régiófejlesztő hatása csekély.

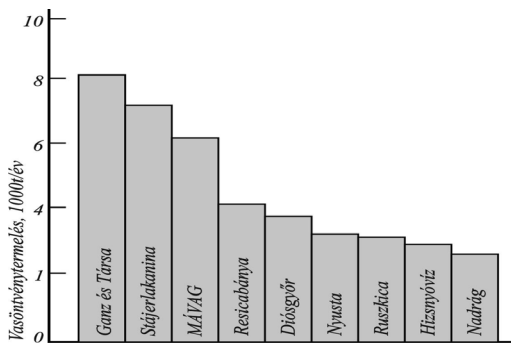
7. A Szörénység energiahordozókban és más ásványkincsekben rendkívül gazdag (pl. feketeköszén, vasérc, rézérc, ólomérc, krómérc stb.), melyek feldolgozására országos jelentőségű nehézipari körzet alakult ki (1-2. ábra). A modern gyáripár alapjait Krassó-Szörény vármegyében az Osztrák Államvasút Társaság (StEG) teremtette meg, a vas- és szénkészletek kiaknázására, a vízierőre, s kezdetben az erdőségek fájára (később az itt kitermelt feketeköszénre) támaszkodva országos jelentőségű vasipari kombinátokat hoztak létre (pl. Stájerlakanina, Resicabánya, Ruszkica stb.).

8. A Szörénység nem a magyar-román együttélés és interetnikus kapcsolatok régiója, azaz nem ötvöződik sem a magyar, sem más népcsoportok – a krasovánok kivételével – hagyománya a románokéval. A román népviselet, népművészet, zene, tánc, építészeti emlékek az egész régióban dominánsak (FODOR F. 1930, CS. SEBESTYÉN K. 1944, PESTY F. 1877).

1. ábra. A Bánsági-hegyvidék bányászati-kohászati vertikuma a 19. században
 Figure 1. The Banat Mountains mining and metallurgy vertical structure in the 19th century

Forrás: Frisnyák S.(1990),Kladiva O. adatai alapján módosítva

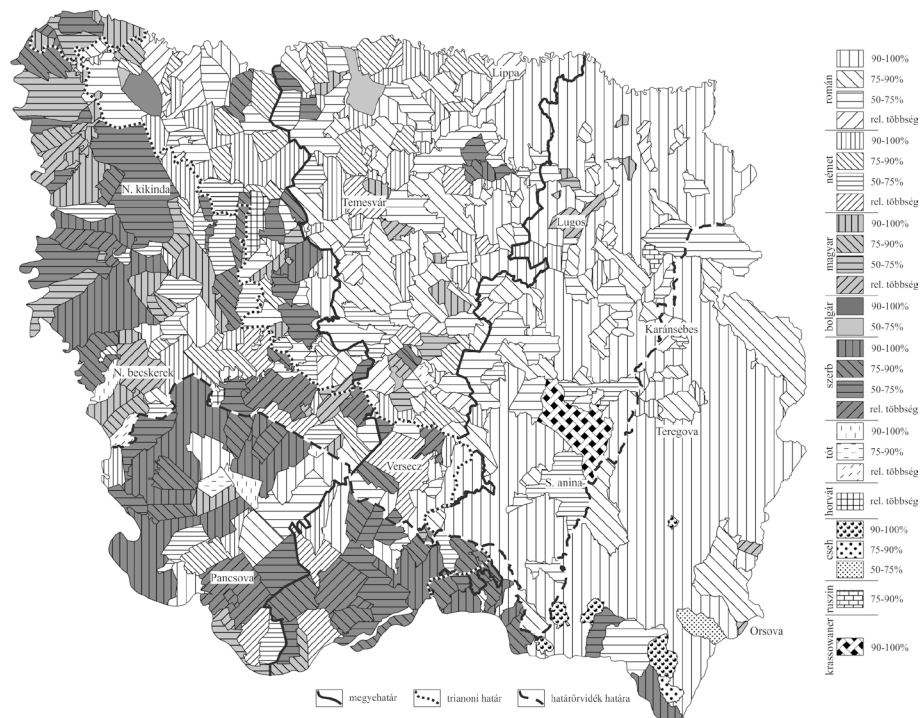

2. ábra. A történelmi Magyarország legnagyobb vasöntvény termelő üzemai (1898)
 Figure 2. The historic Hungary's largest iron casting production sites (1898)

Forrás: Kókai S. (2010)

9. A Szörénység etnikai-nyelvi megoszlás tekintetében is markáns sajátosságokat mutat (4-5. táblázat). Az 6. térképre tekintve megállapíthatjuk, hogy a bánsági összefüggő román nyelvterület része, amelyen csak kisebb –

nem román – etnikai mozaikok találhatóak. A népszámlálás adatai alapján Krassó-Szörény vármegye lakosságának (466.147 fő) etnikai összetétele 1910-ben: 72,1%-a román (336.082 fő), 7,2%-a magyar (33.787 fő) és 12,0%-a német (55.883 fő) anyanyelvű volt (4. táblázat). A jelentősebb gazdasági erőközpontok közül csak Lugos, illetve négy bányaváros (Resicabánya, Oravicabánya, Stájerlakanina, Nándorhegy) és Orsova nem román többségű.

6. térkép. A Bánság etnikai térszerkezete (1910)

Map.6. The ethnic structure of Bánság (1910)

Forrás: Kókai S. (2010)

10. A Szörénység népességének anyanyelvét összevetve a felekezettel, alapjaiban tárulnak fel azok a sajátosságok, amelyek elkülönítik az itt élőket mind a Partium, mind Erdély lakosságától (5. táblázat). A legfontosabbak közé tartozik, hogy a szörénységi románok – más bánsági románokhoz hasonlóan – 94%-a ortodox, s mindössze 5,1%-uk görög katolikus. A bánsági görög katolikusok kétharmada Krassó-Szörény vármegyében élt 1910-ben, azaz a lugosi görög katolikus püspökséghez kapcsolódott, azonban a hívők száma alig volt több harmincezer főnél (Kókai S. 2010). A szörénységi magyarok – miként más bánsági magyarok zöme is – római katolikus volt, a református magyarok aránya itt mindössze 28,9% (9784 fő). A Bánságban összesen 32317 fő református

magyar élt, a bánsági magyarság 13,3 százaléka volt csak református (Kókai S. 2010). Az ismert okok miatt a krassó-szörényi németek, szlovákok, csehek és krasovánok kilencven százaléka is római katolikus vallású volt 1910-ben.

4. táblázat. Krassó-Szörény vármegye népességének etnikai összetétele (1910)
Table 4. The ethnic composition of the population of Caras-Severin County (1910)

	ÖSSZESEN	ROMÁN	NÉMET	MAGYAR	SZERB	CSEH	SZLOVÁK	RUTÉN	HORVÁT	EGYÉB
K-Sz. megye	466147	336082	55883	33787	14674	8000	2908	2351	319	12143
%	100	72,1	12,0	7,2	3,1	1,8	0,6	0,5	0,1	2,6
1. Lugos rtv.	19858	6227	6151	6875	221	66	127	5	15	131
2. K.sebes rtv.	7638	3916	2419	1413	67	66	35	2	15	66
3. R.bánya	17363	3796	9435	2713	148	200	549	20	20	482
4. S.anina	12336	1280	8837	705	58	800	564	85	7	-
5. O.bánya	4079	1333	2084	515	88	47	7	-	5	-
6. Orsova	5795	1360	2015	1870	262	223	43	-	22	-
7. B.bánya	3369	1971	783	485	78	-	23	-	4	25
8. Dognácska	3422	2320	1031	51	10	-	-	-	-	10
9. Facsád	3323	1467	376	1462	9	-	2	-	1	6
10. Újmoldova	3437	2934	295	91	41	73	3	-	-	-
11. N.hegy	1694	418	928	145	2	-	160	-	-	41
1-11.Összesen	82314	27022	34354	16325	984	1475	1513	112	89	761

Forrás: Kókai S. (2010)

5. táblázat. A népesség anyanyelve összevetve a felekezettel Krassó-Szörény vármegyében (1910)

Table 5. The mother tongue of the population compared to the denomination Caras-Severin County (1910)

ANYANYELV	ÖSSZ. LAKOS	ORTODOX fő	%	GÖRÖG KAT.	RÓMAI KAT.	REF.	EVANG.	UNIT.	IZR.	EGYÉB
Összesen	466147	337152	72,3	20006	90479	10400	2875	142	4795	297
Román	336082	316216	94,1	17239	2400	29	20	29	13	136
Magyar	33787	599	1,7	338	19273	9784	929	68	2787	9
Német	55883	478	0,8	104	51507	195	1609	19	1961	10
Szlovák	2908	18	0,1	169	2402	16	275	23	5	-
Ruszin	2351	248	10,5	2051	41	-	-	-	11	-
Horvát	319	25	7,8	11	280	-	1	-	1	1
Szerb	14674	14468	98,6	43	129	6	3	2	1	22
Egyéb	20143	5101	25,3	51	14447	370	38	1	16	119

Forrás: Kókai S. (2010)

A Szörénység vallási összetételét tekintve különösen fontos, hogy az 1869. évi népszámlálás adatai alapján Krassó és Szörény vármegyék 360 települése közül 315 településen – a települések 87,5%-án(!) – az ortodoxok éltek többségben (6. táblázat). Mindössze 45 olyan település volt, amely nem ortodox többségű volt, ebből 35 római katolikus, nyolc (!) görög katolikus és mindössze kettő református többségű. A gazdasági erőközpontokban – és az egész

régióban – a vallásfelekezeti kötődés szoros kapcsolatot mutatott az etnikai-nyelvi kötődéssel. E tények alapján megállapíthatjuk, hogy a kiegyezés időpontjában, de 1910-ben és napjainkban még inkább, e régióban a görög keleti vallás (90%-uk román anyanyelvű) a meghatározó, az ortodoxok vitathatatlan többségben éltek/élnek.

6. táblázat. *Krassó és Szörény vármegye lakosságának felekezeti összetétele (1869)*

Table 6. *Religious composition of the population in the Caras and Severin county (1869)*

Járás	Népes- ség	Települ- -ések	Róm. kat.		Görög kat.		Ortodox		Evang.		Ref.		Izr.	Egyéb
			fő	tel	fő	tel	fő	tel.	fő	tel	fő	tel		
Szörény vármegye														
Bozovicsi	24382	18	762	2	-	-	23613	16	7	-	-	-	-	-
K.sebesi	27282	37	3249	4	-	-	23787	33	220	-	-	-	24	2
Orsovai	20602	28	2800	4	8	-	17703	24	68	-	6	-	16	1
Teregovai	29122	22	3010	4	-	-	26106	18	1	-	-	-	5	-
K.sebes rtv.	3512	1	1076	-	-	-	2347	1	10	-	-	-	79	-
Összesen	104900	106	10897	14	8	-	93556	92	306	-	6	-	124	3
Krassó vármegye														
Bégai	19991	28	263	-	3199	4	16281	24	25	-	62	-	155	6
Bogsáni	28532	20	4510	1	4056	2	19463	17	101	-	193	-	201	8
Facseti	22511	43	1217	-	14	-	20899	43	81	-	62	-	224	14
Jámi	36880	28	1754	1	500	-	34512	27	14	-	7	-	93	-
Krassovai	27671	19	9596	7	3635	1	14338	11	11	-	8	-	83	-
Lugosi	11310	12	1570	1	412	-	9136	11	74	-	79	-	39	-
Marosi	21786	25	692	1	5	-	20678	23	78	-	180	1	153	-
Moldovai	15863	17	822	-	107	-	14686	16	2	-	246	1	-	-
Oravicai	16406	10	748	-	1447	1	14109	9	26	-	9	-	67	-
Resicai	20027	17	1603	2	204	-	18104	15	38	-	9	-	69	-
Temesi	22564	31	2903	5	326	-	18772	26	219	-	194	-	145	4
Lugos rtv.	11654	1	4568	-	646	-	4779	1	438	-	88	-	1118	17
R.bánya	6302	1	4920	1	34	-	983	-	181	-	124	-	59	1
S.anina	8361	1	7766	1	101	-	243	-	212	-	10	-	3	26
O.bánya	4310	1	2603	1	28	-	1578	-	57	-	-	-	44	-
Összesen	274168	254	45535	21	14714	8	208561	223	1557	-	1271	2	2453	77

Forrás: Kókai S. (2010)

V. Összegzés

Az egyes országrészek/történeti régiók lehatárolásakor a dualizmus kori Magyarországon zajló térbeli folyamatok és állapotok hasonlósága alapján – egységes régióképző kritériumrendszerek hiányában – nehéz kijelölni a területegységeket. Az egyes országrészek között elhelyezkedő mezo- és mikrorégiók egzakt besorolása szinte lehetetlen. Ilyen neuralgikus mezorégió a Szörénység is, melynek néhány társadalmi-gazdasági és településhálózati sajátossága alapján (pl. térszerkezeti kapcsolatok és sajátosságok, etnikai-vallási homogenitás, szellemi-kulturális identitás, az összetartozás tudata stb.) a Bánsághoz kötődés és/vagy kapcsolódás tűnik erősebbnek. A Szörénység mindezek ellenére valóban mutat néhány hasonlóságot a Partiummal és Erdéllyel, társadalmának sajátosságai, a Bánsághoz kapcsolódó két évszázados gazdaságtörténete egyértelműen a bánsági entitás részévé teszi.

Felhasznált irodalom

- BELUSZKY P. (2008): Magyarország történeti földrajza I-II., Budapest – Pécs, Dialóg Campus. p. 382, ill. 453.
- BULLA B. – MENDŐL T. (1999): A Kárpát-medence földrajza. Budapest, p. 420.
- CSÜLLÖG G. (2000): A középkori Magyarország térszerkezete. Földrajzi Közlemények 1-4. szám. pp. 100-130.
- CSÜLLÖG G. (2014): Partium- történeti tájhasználat és térszerveződés. In.: Partium társadalom, területfejlesztés (szerk. Szilágyi F.-Zakota Z.), Nagyvárad, pp. 9-21.
- FODOR F. (1930): A Szörénység tájrajza. Budapest, Athenaeum. p. 219.
- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó. Bp. p. 212.
- GULYÁS L. (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- GULYÁS L. (2006): A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 55-68.
- GULYÁS L. (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig In.: Dél-Erdély és a Bánság (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, pp. 25-45.
- GULYÁS L. (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690-1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- JAKABFFY E. (1940): Krassó-Szörény vármegye története. Különös tekintettel a nemzetiségi kérdésre. In.: Statisztikai Közlemények, 19. évf. 15-16. sz., pp. 352-365.
- KLADIVA O.: A Hegyi-Bánság ipartörténete. In.: www. banaterra. eu /2008. szept. 10./
- MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON XIII. Főszerk. Diós István; szerk. Viczián János. Budapest: Szent István Társulat. 2008. Online hozzáférés: 2015. VIII. 12.
- NAGY M. (2003): A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején. Bp. Gondolat. (CD)
- NEMES-NAGY J. (1997): Régió, regionalizmus. Educatio VI. pp. 3-10.
- PAPP-N. – TÓTH J. (1999): A regionális fejlődés elméleti kérdései a Kárpát-medencében. Limes 1999/3-4.
- PESTY F. (1877-78): A Szörényi bánság és Szörény vármegye története I-III. köt. Bp.
- PESTY F. (1882): Krassó vármegye története. Budapest.
- PRINZ GY. (1926): Magyarország földrajza, Pécs.
- CS. SEBESTYÉN K. (1944): Krassó-Szörény vármegye parasztháza. Kolozsvár. Erdélyi Tudományos Intézet. p.115. Online hozzáférés: 2015. VIII. 12.
- SÜLI-ZAKAR I. (1997): Régiók a földrajzi térben. Comitatus VII. pp. 3-4.
- SZILÁGYI F. (2013): Közigazgatás a Partiumban. Nagyvárad. p. 256.
- TELEKI P. (1922): Statisztika és térkép a gazdasági földrajzban. Földr. Közl. 1922. 1-5. pp. 74-91.
- TÓTH J. (1997): Régiók a Kárpát-medencében. In: Papp N. – Tóth J. (szerk.): Európa politikai földrajza. JPTE TTK University Press, Pécs.
- VARGA E. Á. (1999): Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. II. Bihar, Máramaros, Szatmár és Szilágy megye. Népszámlálási adatok 1850/1869–1992 között. Csíkszereda, Pro-Print Kiadó.
- Magyar, szerb és román népszámlálások adatai 1869-2002 között.

TÉRHASZNÁLAT AZ AVAR KORI MEZŐFÖLDÖN

SZÜCSI FRIGYES¹

Use of space in Avar age Mezőföld

It is readily observable that Late Roman infrastructural objects (such as roads, villas and internal fortresses) play a key role in early Avar age patterns of settling all around Transdanubia. In Mezőföld – the transitional, geographically variegated area between the Transdanubian hills and the Alföld – almost 60 per cent (10 out of 18) of identifiable Early Avar age archeological sites are within a one to two kilometer radius of Roman infrastructural objects (see figure 1). In 9 out of the 18 cases (50 per cent of all the findings), the corresponding Roman Age infrastructural object is made out of stone (villa-manors, fortresses etc.)

Major Roman roads might also had some significance in the 6th century, since more than one third of Early Avar age archeological sites of the Mezőföld are in close proximity to assumed trajectories of the network of major Roman roads. Apart from this, the primary determining factor in all periods of Avar age settling patterns was the proximity of watercourses.

The majority of Early Avar age archeological sites, situated in the proximity of Roman structures, were unceasingly inhabited up until the Late Avar period. Thus, there is no major change in the network of settlements in Middle and Late Avar age. However, in the second half of the 7th and first half of the 8th century, the Avar population rose significantly either due to standard population growth or to immigration. This – in turn – led to the establishment of a new wave of settlements (and cemeteries). As for the location of these later settlements of Middle and Late Avar era, the major determining factors were not anymore the proximity of old Roman structures or those of strategic crossing places (fords), since these were still occupied by Early Avar age settlements. Instead, their pattern was, simply determined by the proximity of watercourses.

1. Bevezetés

1.1. A témáról és kutatásának módszereiről röviden

Tanulmányom egyrészt a természeti táj, a természeti erőforrások, másrészt az „emberformálta” táj és a régészeti lelőhelyekből rekonstruálható társadalmi használat összefüggéseit elemzi.² Egyfelől a római kori struktúrák és a kora avar kori lelőhelyek elhelyezkedését vetem össze abból a szempontból, hogy a római kori struktúrák milyen hatást gyakoroltak az avar megtelepedésre a kelet-

---

¹ A szerző PHD hallgató a PPKE Történettudományi Doktori Iskolájában (vezető: Dr. Fröhlich Ida DSc), valamint régész a székesfehérvári Szent István Király Múzeumban.

² A módszertanhoz ld.: BERÉNYI 2004, 636.

dunántúli Mezőföldön. Másfelől a teljes avar kor (6-9. sz.) lelőhelyeinek elhelyezkedése és a térség természetföldrajzi adottságai közötti összefüggéseket keresem. A vizsgált lelőhelyek többsége temető, aminek az a magyarázata, hogy temetőből többet tártak fel,³ és a sírokból előkerülő mellékleteknek köszönhetően az időrendjüket is jobban ismerjük.

Összességében tehát azt vizsgálom, hogy a természeti környezet, valamint az egykori római kultúrtáj és épített emlékek maradványai milyen hatással voltak az avar kori térhasználatra, azaz milyen szerepet tölthettek be az avar kori településszerkezet kialakulásában. Jelen dolgozat egy összetett és nagyobb kutatási téma kiindulópontja, amely részletesebb kifejtését a készülő doktori disszertációmban tervezem.⁴

1.2. Az avarok és az avar kor

A keletről érkezett, közép- és belső-ázsiai eredetű avarok Kr. u. 552 táján tűntek fel Európában, követeik 558-ban jelentkeztek Konstantinápolyban és 568-ban már ők uralták a Kárpát-medencét. Az avarok honfoglalása egy az európaiktól eltérő, keleti típusú katonai, politikai és gazdasági hatalmi modell kialakulását eredményezte.⁵ A korszak vezető hatalma, a Bizánci Birodalom a korai időszakban (Kr. u. 568-626) évi arany adóval vásárolta meg a békét a harcias avarok élén álló főfejedelemtől, a kagántól. Történelmi jelentőségű tettük, hogy – a magyarok előtt elsőként – tartós politikai alakulatban egyesítették a Kárpát-medencét, amelyben az őslakosság (germánok, „romanizáltak”) és az avarok, valamint az általuk betelepített népcsoportok (szlávok, balkániak, kelet-európai törzsek) kulturális kölcsönhatásának eredményeképpen bő egy évszázad alatt egységes avar anyagi kultúrát hoztak létre.⁶

A régészeti lelethorizontok és részben történeti adatok alapján a kutatás az avar kornak rendszerint három szakaszát különíti el egymástól: a kora, közép és

---

³ Az első avar települést csak 1967-ben tárták fel, éppen Mezőföld területén, Dunaújváros – Öreghegyen (BÓNA 1973). Avar kori temetkezéseket viszont már a 19. század óta ismerünk.

⁴ A későbbiekben tervezem a régészeti feltárások és terepbejárások eredményeinek összehasonlítását régi katonai térképek és légi felvételek kiértékelésének eredményeivel. Ezzel a módszerrel adatokat nyerhetünk az egykori természeti környezet rekonstrukciójához is, ami elengedhetetlenül szükséges az avar kor különböző szakaszaiban régészeti adatokból részben ismert településszerkezet kialakulásának magyarázatához. Mezőföld avar kori gazdaságának és a mindennapok életmódjának rekonstruálása a fentebb említett összefüggések vizsgálata mellett az egyes régészeti leletek elemzésével lehetséges, ami jelen dolgozatnak terjedelmi okokból nem lehet tárgya. Hasonló vizsgálódásokat folytatott pl. Garam Éva a hatalmas Zamárdi – Réti földek temető leletanyagának életmódtörténeti és gazdasági szempontból való elemzésével: GARAM 2014, 279-290.

E tanulmány a 2015. július 19-i „Tér a történelemben” című műhelykonferenciára készült előadás kiegészített szövege. Gazdaság, régió- és politikátörténeti műhely, vezető: Dr. Berényi István DSc. A készülő disszertáció témavezetője: Dr. Türk Attila.

⁵ VIDA 2009, 105.

⁶ VIDA 2009, 106-108

késő avar kort. A három korszak abszolút kelezésében, konkrét évszámokhoz kötésében részben eltérő tudományos álláspontok ismertek, de a kronológiai kérdések részletezésére a dolgozat terjedelmi keretei nem adnak lehetőséget. A kora és közép avar kor határának a 650 körüli, a közép avar kor végének a 700/710 közötti éveket tekintetem,⁷ míg a késő avar kor alatt a 700/710 és 829 (830) közötti időszakot értem.⁸

A földműveléssel és állattartással foglalkozó avarok sűrű településhálózatot alakítottak ki a kései avar korra (8. századra), így nem véletlen, hogy Mezőföld területéről is számos településük és temetőjük ismert.

1.3. A Mezőföld mint tájegység

Mezőföld a Dunántúli-dombság és az Alföld között, átmeneti jellegű, változatos terepadottságokat felmutató tájegység, amely tíz kistájat foglal magába: Érd-Ercsi-hátság, Váli-víz síkja, Közép-Mezőföld, Velencei medence, Sárrét, Sárvíz-völgy, Dél-Mezőföld, Enyingi-hát, Káloz-igari löszhátak, Sió-völgy.⁹ Éghajlatát tekintve a Dunántúli-dombvidéktől a Kárpátok hegykoszorújáig terjedő Alföldi körzethez tartozik, annak is a szárazabb vidékeként vehetjük számba.¹⁰ Különösen igaz ez a Velencei-tó, Sárrét, Balaton vonaltól a Duna parti Bölcskéig (Tolna megye) húzódó kettős homokhátra.¹¹

2. A természetes földrajzi környezet és az „emberformálta” táj hatása a mezőföldi avar kori térhasználatra

2.1. A római úthálózat szerepe a térszervezésben

A rómaiak kultúrtájjá varázsolták a Dunántúl dombsági és síksági területét.¹² A hun (433/34-455), gót és langobard uralom időszaka (germán kor: 455-568) nem kedvezett a római kultúrtájnak és a városfejlődésnek, mégis egyes római

---

⁷ Falko Daim két lehetőséget is felvázolt, valószínűbbnek a következőt tartotta: FA – 568-650, MA – 650-710 (DAIM 1987, 155-159). Jozef Zábajniknál FS – 568-650, MS I. – 650-675, MS II. 675-700 (ZÁBOJNÍK 1991). Ld. még VIDA 1999, 193-195.

⁸ Falko Daimnál SpA I-től SpA IIIb-ig (DAIM 1987). Garam Éva a tiszafüredi temető legkésőbbi, 6. fázisát a 9. századra tette (GARAM 1995, 430). Számos további késő avar temető használata igazolható a 9. században, így régészeti értelemben célszerű a 9. század első harmadát az avar kor részének, legkésőbbi időszakának tekinteni.

⁹ DÖVÉNYI 2012, 88-123.

¹⁰ BARTHOLYI – WEIDINGER 2012, 155-156

¹¹ DEMETER 1997, 170

¹² „A kultúrtáj az ember gazdasági, társadalmi, ökológiai, esztétikai és kulturális tevékenysége során átalakított természeti táj, amelynek révén a tájfejlődés biztosított és tartósan szolgálja az embert” (BERÉNYI 2001, 640). A kultúrtájak közötti különbséget tehát nem a természeti determinizmus, hanem a mindenkor társadalmi – gazdasági struktúra alakítja (BERÉNYI 2001, 641).

városok még az 5. században, sőt talán még a 6. század első felében is vegetáltak. A langobardok elvonulásával viszont végérvényesen eltűntek a városok, megmaradt azonban számos római struktúra nyoma.¹³ A kutatás eredményei alapján a római úthálózat, a városok és erődök elhelyezkedése befolyásolta a korai avar megtelepedést a 6. sz. végéig, 7. sz. elejéig (*1. táblázat*). A Pannoniába való érkezésük után az avarok elsőként a stratégiaileg létfontosságú helyeket szállták meg, mint a korábbi római úthálózat, a gázlók, és a korábbi városok körüli térség.¹⁴ Ebben a fejezetben azt vizsgáljuk, hogy hogyan néz ki ez a fajta korai avar megszállás a Mezőföldön. Használatban maradtak –e a rögzült, római kori útvonalak? A kutatás egyetlen lehetősége jelenleg az ismert avar kori lelőhelyek elhelyezkedésének és az egykori római útvonalak nyomvonalának összehasonlító vizsgálata, összefüggések vagy éppen eltérések keresése. Elsősorban a kora avar kori megtelepedést érdemes összevetni a római utak vonalvezetésével.

1. kép: Római kori főútvonalak a Dunántúlon (TÓTH 2004, 45 nyomán) és Mezőföld kora avar kori temetői (1. táblázat alapján)

¹³ TOMKA 2006

¹⁴ VIDA 2007, 326

Komoly nehézséget jelent viszont, hogy a Kelet-Dunántúlon kevésbé ismerjük az utakat, mint Nyugat-Dunántúlon, mert a kavicsban gazdag Nyugat-Dunántúllal ellentétben a kelet-dunántúli római utak töltését kevésbé építették kavicsból, így a földeken szétszántott kavicscsík sokkal ritkábban megfigyelhető.¹⁵ Nem oktalanság viszont a római utak későbbi lelőhelyekkel való összefüggésének vizsgálata, mert a római úthálózat hatása helyenként még a középkorban is kimutatható,¹⁶ annak ellenére, hogy a római utakat a középkortól csak ritkán, legfeljebb egyes szakaszait használták közlekedésre.¹⁷ A római korban a tájékozódást úti térkép (*Tabula Peutingeriana*) és útikönyv (*Itinerarium Antonini*) segítette elő, amelyek viszont csak a főutakat tüntették fel.¹⁸ Az útikönyvek jelentik a dunántúli utak térképezésének a kiindulópontját.¹⁹

Az *Itinerarium Antonini*ben említett *Brigetio*/Komárom – *Sopianae*/Pécs főútnak a vonalvezetése igen bizonytalan. Kérdéses, hogy hol haladt át a Dunántúli – középhegységen. Vagy a Dunazug–hegység és a Vértes, valamint a Bársonyos közötti medencében, Tatabánya környékén haladt át vagy a Móri–árokban, a Császárvíz mentén. Ugyancsak vitatott, hogy hol keresztezte ez az út a Sárvizet, esetleg *Gorsium*/Tácnál-e vagy másutt.²⁰ Mindenesetre meggyőzően hat Tóth Endre érvelése, miszerint *Gorsium* és *Herculia* két különböző, de egymáshoz közel elhelyezkedő település.²¹ Így logikusan értelmezhetővé válnak az *Itinerarium Antonini Sopianae – Brigetio* és *Sopianae – Aquincum* útvonalra vonatkozó állomásai: *Sopianae – Iovia – Fortiana – Herculia – Florianae – Brigetio*. Amennyiben *Florianae* nem Csákvárral,²² hanem egy egyelőre ismeretlen, Móri-árokban fekvő településsel azonosíthatjuk,²³ egyfajta magyarázatot lelünk a kora avar lelőhelyek sűrűsödésére is a Bakony és Vértes között áthaladó Móri-árok mentén: Bodajk – Homoki-Mák-dűlő, Mór – Akasztódomb²⁴ és Csákerény – Orondpuszta. A római főút Móri-árok mentén haladó nyomvonala melletti érvelést erősíti, hogy újabban számos római telep

---

¹⁵ TÓTH 2004, 45

¹⁶ „Az Árpád-kori út- és településhálózat kialakulására a természeti környezet (domborzat, vízrajz, növényzet és talaj) mellett a Dunántúl, Szlavónia és Erdély területén nagymértékben hatott még a római kori „kultúrtáj”. [...] A római útmaradványoknak a középkori közlekedési rendszerekre gyakorolt hatását hangsúlyozta többek között László Gyula, Székely György, Tóth Endre és Petrovics István.” (SZILÁGYI 2014, 1)

¹⁷ TÓTH 2006, 20

¹⁸ TÓTH 2006, 8

¹⁹ TÓTH 2006, 10

²⁰ BÖDŐCS 2008

²¹ TÓTH 2006, 52-53

²² FITZ 1970, 173(17)

²³ TÓTH 2006, 92-93, 256. lábjegyzet

²⁴ ADAM 2002, 245

és villagazdaság nyomát sikerült terepbejárásainkkal azonosítanunk a Móri-árok közelében,²⁵ ami sűrű római kori településhálózatra utal a térségben.

Külön figyelmet érdemel, hogy Bodajk – Homoki-Mák-dűlő és Csákberény – Orondpuszta nemcsak a tájegységen belül, hanem pannoniai viszonylatban is a jelentősebb kora avar korban nyíló temetők közé tartozik. Ezen lelőhelyek esetében a vízközelségnél (Császárvíz) nyilvánvalóan többről van szó, minden bizonnyal egy, a Móri-árok mentén használt útvonallal számolhatunk itt a kora avar kortól – a temetők használatának ideje alapján – egészen az avar kor végéig, amely út kapcsán nagy a valószínűsége a római kori előzményeknek. Emellett Csákberény – Orondpuszta avar temetőjétől 1 km-re, Bodajk – Homoki-Mák-dűlő temetőjétől mindössze 400 méterre található egy-egy hajdani római kori villa (erről alább bővebben).

Az *Aquincum/Óbuda – Sopianae/Pécs* útvonal is egyike a Duna és Balaton közötti fő utaknak az *Itinerarium Antonini* szerint. Nyomvonalával kapcsolatban sajnos találgatásokra szorulunk, állomásainak lokalizálása a kiinduló és végcél kivételével bizonytalanok.²⁶ Rendszerint a Velencei-tótól északra feltételezik a nyomvonalát.²⁷ Velence – Tábor utca kora avar kori temetője és a hozzá tartozó ismeretlen elhelyezkedésű telep viszont ebben az esetben nem az egykori út mellé épült, attól mintegy 1,5 – 2 km távolságban helyezkedhetett el.²⁸ Az út egyik állomása *Gorsio sive Hercule*, amit a Tácnál, a Sárvíz keleti partjánál elhelyezkedő római településsel (1-4. sz.) azonosít a kutatás.²⁹ A római falakon belül helyezkedik el a Tác – Fövenypusztai, kora avar kortól induló temető, amelyet majd alább, a római épített emlékek és az avar megtelepedés kapcsolatáról szóló fejezetnél részletezünk. Konkrét régészeti bizonyítéka nincsen, de pusztán a római kori lelőhelyek alapján

---

²⁵ Mór Várostól nyugatra, a Sövénykúti-pataktól délre, Mór – Timárpusztán (azonosítószám: 89547) római kori lelőhelyet találtunk terepbejárásunkon, de a lelőhely pontos lehatárolására és intenzív bejárására a területen álló kukorica-tábla miatt a kézirat leadásáig nem nyílt lehetőségünk. Mór – Fehérkereszt (azonosítószám: 89545) nevet adtuk a Mór Várostól északnyugatra, 81. számú főút és a vasúti sín között 2015-ben azonosított római kori lelőhelynek. A kerámiatöredékek mellett *tegula*- és *imbret*töredékek, valamint kövek jelzik, hogy minden valószínűség szerint villagazdaság állhatott ott. Mór – Két-ér közti-dűlőn (azonosítószám: 89543), a Móri-víztől észak-északkeletre elhelyezkedő, kismértékben emelkedő domboldal délnyugati lejtőjén nagyobb mennyiségű kerámiatöredék utal római kori telepmaradványra (terepbejárás, 2015). A Móri-árok kistáj határán helyezkedik el a Pusztavámtól nyugatra, a Száraz-hegyi-vízfolyás északi partján lehatárolt villagazdaság (*tegulák*, tetőfedő-cserép töredékek, kövek, nagy mennyiségű kerámiatöredék). Fémkeresősöktől származó információink alapján még több nyilvántartásban nem szereplő római kori lelőhely rejlik a Móri-árokban, amelyek felderítését a közeljövőben tervezzük.

²⁶ BÖDŐCS 2008

²⁷ FITZ 1970, 176 (20)

²⁸ A lelőhely a szakirodalomban Velence – Úttörőtábor és Kisvelence néven is szerepel. Ezzel kapcsolatban ld.: SZÜCSI in press 2; ADAM 2002, 410)

²⁹ MRÁV 2013, 162

valószínűsíthető egy útvonal a Sárvíz bal (keleti) partján, ami feltehetően az *Aquincum*/Óbuda – *Sopianae*/Pécs főútvonallal azonos.³⁰ *Herculia* pedig amennyiben nem azonos *Gorsiummal*, igen nagy valószínűséggel a nagyméretű szabadbattyáni római kori településsel azonosítható – noha erre a feltételezésre római koros kutatók, legfeljebb csak óvatos utalás szintjén merészkedtek.³¹

Az *Aquincum*/Óbuda – *Savaria*/Szombathely főút nyomvonala ugyancsak kérdéses. Alapvetően a Szombathely – Sárvár – Pápa – Várpalota – Bakonykúti – Fehérvár-csurgó – Csákvár szakaszon feltételezték,³² de az utóbbi időben felmerült, hogy az út nyomvonala Pápa után a Bakonytól északra halad *Aquincum* felé. Ebben az esetben az út teljes hosszára nézve az *Itinerarium Antiniani* téved.³³ Ha az előbbi, a Bakonyt a déli részén keresztező nyomvonallal számolunk, akkor a kora avar lelőhelyek közül az út 1-2 km-es környezetében helyezkedik el Várpalota – Gimnázium jelentős, 250 síros temetője,³⁴ a Bakonykúti – Tsz-Tanyaközpontnál (Sertéshízlalda) feltárt női sír, ezüstmű készült nagygömbcsüngős fülbevalópárral,³⁵ és talán a nagyméretű Csákberény – orondpusztai temető.

A K-Ny irányú Nagylók-Nagyvenyim útvonal Intercisa/Dunaújvárostól nyugatra, Nagyvenyim határából indul és Sárszentágota, valamint Sárbogárd között éri el a Sárvizet, Káloz magasságában. A római korban *via vicinalis* kategóriába sorolható (alacsonyabb rendű, főbb utakat összekötő) útvonal lehetett, mert az ókori forrásokban nem szerepel.³⁶ Az ismert avar kori lelőhelyek közül csak a Nagyvenyim – Munkácsy u. - Fűzfa u. temető található a közelében, de az is mintegy másfél kilométerre. Ebből a temetőből viszont egyértelműen a korai avar időszakra keltezhető temetkezést (1. sír) is sikerült feltárni és a temetőt a 8. század végéig, 9. század elejéig biztosan használták. A temetőhöz tartozó telepet sajnos nem ismerjük.

A római limesút mentén helyezkedett el Rácalmás – Rózsamajor 157 síros (összesen mintegy 300-400 síros lehetett) temetője, amelyet a feltárt sírok alapján csak a kora és közép avar korban használtak. A lelőhely jelentőségére

---

³⁰ BÖDŐCS 2008

³¹ Egy óvatos gondolat erejéig utal Kovács Lóránd Olivér a szabadbattyáni római település Herculiával való azonosítására: „Az utóbbi években azonban folyik egy ásatás Táctól ÉNy-ra Szabadbattyánban, amely során egy rendkívül nagy méretű, 4. századi, településen fekvő épület kerül felszínre. Ez felveti a lehetőségét, hogy mégis két különböző, de egymáshoz igen közel lévő helyszínen keressük *Gorsiumot* és *Herculiat*.” Azonban a következő mondattal gyorsan el is hessegeti ezt a gondolatot: „A szabadbattyáni ásatások befejezéséig és közléséig a táci ásatások vezetőjének véleményét lehet figyelembe venni e kérdésben.” (KOVÁCS 2006, 139)

³² FITZ 1970, 174(18)

³³ BÖDŐCS 2008

³⁴ ADAM 2002.I. 405, II. D3 térkép

³⁵ A bakonykúti Ny-K tájolású női sírból még bronz karperecpár és egy vaskés látott napvilágot (ADAM 2002.I. 36.)

³⁶ BÖDŐCS 2008

mutat többek között a napvilágot látott 20 lósír és 2 lovassír.³⁷ A temetőtől másfél km-re álltak egy római kori *burgus* (örtorony) maradványai, így nem kizárt, hogy ebben az esetben is szerepet játszott a megtelepedés helyének megválasztásában a korábbi római építmény. Ugyancsak a limesút mentén Dunaújváros – Simonyi-dűlőből 388 sírt sikerült feltárni, a teljes temető összesen 400 síros lehetett. Ez a megye egyetlen teljesen feltárt avar kori temetője. Magas a lovassírok számaránya (40 db), szinte minden harmadik férfit lovával együtt temették el.³⁸ Olyan főleg középrétegbeli emberek temetkeztek ide egészen a 9. századig, akiknek a dunai átkelőhely védelme lehetett a feladata.³⁹

Szórványlelet ugyan, de itt meg kell említenünk az Adony – Dunaparton, egy árvíz után lelt korai avar piramiscsüngős arany fülbevalót.⁴⁰ Az avar kori lelőhelyek „sűrűsödése” a Duna partján, a mai Dunaújvárosban és közvetlen környezetében Adonytól Nagyvenyimig arra utal, hogy a római kori *Intercisa* (Dunaújváros) dunai átkelőhelyét⁴¹ az avar korban is hasonlóképpen alkalmazták. Balogh Csilla doktori disszertációjában megállapította, hogy „a Csongrád–Kecskemét–Szabadszállás vonal mentén, nagyjából a Csongrád–Dunaújváros /*Intercisa* közti egykori római út vonalára láncszerűen felfűződő temetők sora nyílik” a közép avar kor második felében (670/675-700/710).⁴² Ez a megállapítás ugyancsak a Dunaújváros térségében meglévő dunai átkelőhely (gázló) használatára utal. A Duna bal partjától induló lelőhelyek közül csak a késő avar kor elejéig (8. sz. elejéig) használták Kecskemét – Városföld temetőjét, a szóban forgó időszakban létesítették a Kecskemét – ballószögi sírt, és Szabadszállás – Batthyány u. 8/b-10. temetőjét is.⁴³ Ellenben kifejezetten

---

³⁷ Rácalmás – Rózsamajor temetője a mai napig publikálatlan (ADAM 2002, 300).

³⁸ Dunaújváros – Simonyi dűlő temetője sajnos szintén közöletlen (FÜLÖP 1984, 19).

³⁹ Dunaújvárost (*Intercisát*) már Neil Christie is megemlíti a pannoniai római struktúrák túlélésével foglalkozó tanulmányának avar korra koncentrált fejezetében (CHRISTIE 1995, 311).

⁴⁰ ADAM 2002.I. 17

⁴¹ *Intercisából* feltehetően – noha erről a vélemények megoszlanak – út indult a római korban a Barbaricumon keresztül. Fitz Jenő feltételezései szerint *Intercisából* Kecskemét térségébe, onnan pedig Csongrádba vezetett, ahonnan római téglákon kívül 2. századi érmék és provinciális leletek kerültek elő. (FITZ 1965, 82). Innen Magyartésen, Békésszentandrason és Szarvason át – tehát a Körös mentén – haladt tovább Dacia felé (FITZ 1965, 83). *Intercisa* hidfőállása fontos szerepet töltött be Dacia feladásáig. Az innen kiinduló útról ld. még: KÖHEGYI 1972, 107.

⁴² Balogh Csilla felsorolásában: Csongrád – Mámai csárda-dűlő, Kecskemét –Városföld, Kecskemét – Ballószög, Szabadszállás – Battyhányi utca, Szabadszállás B. gyakorlóter, Solt – Szőlőhegy (Balogh 2013, 427-428).

⁴³ Az ADAM ismertetése alapján tovább használták a késő avar kor folyamán Batthyány u. 8/b-10. temetőjét (ADAM 2002.I. 335), de Balogh Csilla leírása szerint használatát a 7. század utolsó harmadára, legfeljebb a 7-8. század fordulójára tehetjük. A keltezésben nehézséget okoz, hogy a padmalyos sírokon kívüli aknasírok szinte 100%-ban rablottak voltak (BALOGH 2013, 92).

késő avar kori használatra utal többek között Csongrád – Mámái csárda-dűlő⁴⁴ temetőjének leletanyaga.

1. táblázat: A kora avar kortól használt mezőföldi temetők kapcsolata a természetes környezettel és a római kori strukturákkal (zárójelben a bizonytalan esetek)

Lelőhely (temető)	Kora avar	Közép avar	Késő avar	Vízfolyás közelében	Átkelőhely közelében	Római kori út közelében	Római kori villa közelében	Római kori erőd közelében
1. Bakonykúti, Sertéshízallda	+			+		(+)		
2. Bodajk, Homoki-Mák-dűlő	+	+	+	+		(+)	+	
3. Csákberény, Orondpuszta	+	+	+	+		(+)	+	
4. Dunaújváros, Simonyi-dűlő	+	+	+	+	+	+		+
5. Előszállás, Bajcsi-hegy	+	+	+	+				
6. Előszállás, Öreg-hegy	+	+	+	+				
7. Előszállás, Telek	+			(+)				
8. Iszkaszentgyörgy, Kincsesbánya, Bittói-kőfejtő	+	+		(+)				
9. Iszkaszentgyörgy, Pappenheim kastély	+			(+)				
10. Káloz, Nagyhörösök	+			+				
11. Mór, Akasztódomb	+			+		(+)	(+)	
12. Nagyvenyim, Munkácsy u. – Füzfa u.	+	+	+	+		(+)		
13. Rácalmás, Rózsamajor	+	+		+		+		(+)
14. Seregélyes, Réti-földek	+	+	+	+			+	
15. Székesfehérvár, Pozsonyi út	+	+		+			(+)	
16. Tác, Fövenypuszta	+	+	+	+	+	+		+
17. Úrhida, Arany J. u. - Avar u.	+	+	+	+	+		+	
18. Velence, Tábor utca	+			+				

2.2. A római belső erődök és villák szerepe a térszervezésben (1. táblázat)

Pannoniában az avar kort közvetlenül megelőző időszakból régészeti leletek jelzik a langobardok jelenlétét a római utak mentén, az egykori *castrum*okban, városokban, villákban és *vicus*okban. Úgy tűnik, hogy a langobardok használták az omladozó épületeket vagy akár a házaikat a falaik közé építették, mint Észak-Itáliában. Mezőföldön Rácalmás langobard temetője említhető, amelyik egy római *burgus* mellett helyezkedik el.⁴⁵ Ha nem is ennyire látványosan, de a kora avar korban is megfigyelhető, hogy a megtelepedés helyének megválasztásában szerepet játszanak a római belső erődök és villák romjai, elsősorban nyilván azok stratégiai fontos helyzete miatt.

Az egykori gorsiumi belső erőd (Sárvíz bal partja) falain belül többek között a 6. század végére keltezhető kora avar kori sírok is előkerültek egy kb. 200

⁴⁴ ADAM 2002.I. 101

⁴⁵ VIDA 2007, 325

sírosra becsülhető temetőből.⁴⁶ Avar kori településnyom nem ismert a korábbi falakon belül, a legközelebbi 7-9. századi ismert településnyom kb. 1,5 km-re északkeletre található a temetőtől.⁴⁷

Csákerény – Orondpuszta avar kori temetőjétől 1 km-re található egy római kori villa, amelyből hat római kori épület és egy fürdő alapjait tárták fel.⁴⁸ Az avar temetőhöz tartozó települést sajnos itt sem ismerjük. Bodajk – Homoki-Mák-dűlő avar kori temetője pedig Bodajk – Proletárföldek II. nevű római kori telepnyomtól, valószínűleg villagazdaság maradványaitól⁴⁹ mindössze 400 méterre található.

Az alábbi településeknél ugyancsak valószínűnek tűnik a kapcsolat a római kori épületmaradványok és az avar megtelepedés helyszíne között. Ezért találjuk a Sárvíz jobb (nyugati) partján a feltehetően már a kora avar kortól használt Úrhida – Arany J. u. - Avar u. jelentős, közel 200 síros temetőrészletét, ahol későbbi korszakból, a középkorból van adatunk az átkelőhely meglétére és jelentőségére.⁵⁰ Az Úrhida – Arany J. u. - Avar utcai avar kori temető mindössze 1 km-re helyezkedik el a szabadbattyáni, Péter – Bánkút dűlőben fekvő késő római palotától. A római település a palotával a Sopianae-t és Brigetio-t összekötő, Itinerarium Antoniniben szereplő főútvonal mellett terülhetett el,⁵¹ illetve a római főút miatt már akkoriban átkelőt feltételezhetünk itt a Sárvízen, hiszen a településtől néhány száz méterrel délre a Sárvíz medre összeszűkülve természetes gázlót alkot.⁵² A szabadbattyáni palota északi traktusából az egyik „terem nyugati és déli oldalán igen nagy mennyiségben visszadobált *tegulák*, *imbrexek* voltak, köztük egy Árpád-kori érem”,⁵³ ami arra utal, hogy a palota falai az Árpád-korban részben még állhattak, és ekkor kezdődhetett meg a terület jelentősebb bolygatása, a romok építőanyagának elhordása.

---

⁴⁶ SCHILLING 2011, 387, 389. Az avar kori temető Tác – Fövenypuszta néven ismert (ADAM I. 2002, 367). Hasonló összefüggésben Neil Christie már 1995-ben megjelent tanulmányában említi *Gorsiumot* (CHRISTIE 1995, 311).

⁴⁷ Az 1980-es években terepbejárás azonosították a településmaradványt lassúkorongolt kerámiatöredékek alapján (SCHILLING 2011 390).

⁴⁸ Fülöp Gyula szerint 300-400 méternyire található a csákerényi avar temető az orondpusztai római településmaradványtól (FÜLÖP *in press*), de a Google Earth segítségével én 1000 métert mértem.

⁴⁹ Bodajk, Proletárföldek II. lelőhelyet 2011-ben terepbejárás azonosították a Szent István Király Múzeum szakemberei. A jelentés alapján a lelőhely „a dűlő közepén, az ÉK-DNy-i irányú vízfolyás partján, a patakkel párhuzamosan, közel 700 méter hosszán és 240 méter szélességben húzódik. A területen római kerámiát, tegulatöredéket, érmét, valamint fehér habarcsos törmeléket sikerült megfigyelni, a habarcsos foltokból kőépületre lehet következtetni” (SZIKM AD 8180-2011).

⁵⁰ STIBRÁNYI 2008, 192

⁵¹ NÁDORFI 2007, 172

⁵² NÁDORFI 2007, 177

⁵³ NÁDORFI 2007, 174

A Fejér megyei Seregélyestől délre, a Sárosd-Seregélyesi vízfolyás jobb partján található Seregélyes – Réti földek kora avar korban létesített, de a késő avar korba nyúlóan használt temetője.⁵⁴ A férfiak sírjaiból bronz és ezüst lemezes és préselt veretek utálnak a kora avar kori használatra, de napvilágot látott egy 6. sz. utolsó harmada és 7. sz. közepe közé keltezhető gyorskorongolt *oinochóé* típusú kancsó is. A közép, majd késő avar korba vezető folyamatos használatot bizonyítják egy hengerpalástos lengőcsüngővel ellátott bronz fülbevaló, egy észak-itáliai – kelet-alpi típusú övgarnitúra,⁵⁵ dinnyemag alakú gyöngyök és kölesgyöngyök, T-alakú bárd, valamint egy öntött indás kisszíjvég. A temetőhöz tartozó telep nem ismert, de szórványos, főleg a késő avar kort sejtető telepjelenségeket a Sárosd-Seregélyesi vízfolyás túlsó partján, Seregélyes – Belmajor lelőhelyen tártunk fel.⁵⁶ A mintegy 300-400 sírosra⁵⁷ becsülhető temetőt ugyancsak mindössze 1 km-re létesítették Seregélyes – Réti dűlő lelőhelyen található 2-3. századi római kori *villa rusticatól*. A *praefurniummal*, freskókkal, fűtőcsatornákkal ellátott viszonylag nagyméretű *villa* felhagyásának pontos idejét sajnos nem ismerjük,⁵⁸ de felmenő falai minden bizonnyal megérték az avar kort, hiszen alapjainak egy kis része még nemrégiben is látható volt a felszínen.

---

⁵⁴ Seregélyes – Réti földek lelőhelyen a 62. sz. főút tervezett elkerülő szakaszán 2012. október és december között 42 471 m²-en végzett megelőző feltárást a Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága Prander Péter vezetésével. A lelőhelyen nagyterjedésű Árpád-kori telep mellett La Téne C korú kelta telepet és avar kori temetőt tártunk fel. Meglepődve tapasztaltuk, hogy az Árpád-kori település objektumai körülölelik a temetőt, és egy sír kivételével az Árpád-kori objektumokkal nem bolygatták meg az egyébként javarészt kirabolt temetőt.

A lelőhely közöletlen.

⁵⁵ Az észak-itáliai – kelet-alpi típus római vagy germán eredetű, a Meroving világban a germán harcosok fegyverővei voltak. Avar környezetben tipológiailag és a kísérőleletek alapján elkülöníthető egy jó minőségű darabokból álló korai, illetve egy gyengébb kivitelű késői fázis. A korai példányok elsősorban a Dunántúlon terjedtek el, a későiek inkább a peremterületeken, úgymint Ausztriában és a Felvidéken sűrűsödnek. A seregélyesi példányokon megfigyelhető pontkör díszes megoldás és az, hogy a szíjvégnek nem kacsacsőrös a kiképzése, valamint a garnitúrából hiányzik a kisméretű nyolcas vagy téglalap alakú veret, inkább arra utal, hogy a nem kifejezetten korai a garnitúra (LŐRINCZY-STRAUB 2005, 143-144); feltehetően a közép avar korban készült.

⁵⁶ 2012-ben, majd 2014-ben a 62. sz. főút Seregélyes elkerülő szakaszának építését megelőző feltáráson késő bronzkori urnatemetőt, késő kelta – kora római kori falusias települést és Árpád-kori teleprészletet tártunk fel. Elsősorban árkokban jelentkeztek főként a késő avar korra (8-9. sz.) keltezhető kerámiatöredékek, de egyértelműen az avar korra keltezhető telepobjektumot nem sikerült elkülöníteni. A 2012. évi feltárást Prander Péter, a 2014. évi Szücsi Frigyes vezette. Mindkét feltárást anyaga közöletlen.

⁵⁷ A 139 sirt számláló avar kori temetőrészlet feltáráásával kirajzolódott a temető K-i, Ny-i és D-i széle, míg az északi széle a feltáratlan területen húzódó dombháton feltételezhető. A becslésem ezeken az adatokon alapul.

⁵⁸ A *villa* pusztulását követő időre keltezhető egy a *villából* előkerült női sír (SZIKM AD 1637-1638).

Székesfehérvár – Pozsonyi út kora avar kori temetőrésze⁵⁹ mintegy 2 km-re fekszik a Székesfehérvár, Flórián krt. (Kis-sósi dűlő) lelőhelyen feltárt római kori teleptől,⁶⁰ ahol kőépítmények is előkerültek. A 2 km-es távolság miatt a korábbi római telep és az avar megtelepedés közötti közvetlen kapcsolat kérdéses, de valahol a mai Székesfehérváron, talán a mai 8-as főút, esetleg a 81-es főút irányába haladó római úttal számolhatunk.

2.3. A természetföldrajzi adottságok hatása a mezőföldi avar kori térhasználatra

Az avar kori Mezőföld hasonlóan festhetett, mint a 19-20. századi vízrendezési munkák előtti Mezőföld, aminek az elméleti rekonstrukciójára szerencsére számos forrás áll a kutatás rendelkezésére. Az egykori Mezőföld jelentős részét foglalta magába mocsár- és bozótvilág, amiből napjainkra sokhelyütt már csak kisebb víztükrök maradtak. Ilyen területként említhető a Velencei-tótól nyugatra, délnyugatra elterülő lápvilág, valamint a mai Sárrét medencéje, aminek legnagyobb részét gyakorlatilag tó borította. A víz mindkét tóból a Mezőföldet átszelő Sárvíz széles medrén keresztül a Dunába csordogált.⁶¹ De vizsgált területünkön több egykor vízállásos rész ismert: Kápolnásnyéktől délre és keletre árteret jelez az első katonai felmérés térképe,⁶² Seregélyes, Dinnyés és Börgöndpuszta között pedig árter mellett kifejezetten mocsaras terület húzódott.⁶³ Ezeken a területeken a természetföldrajzi adottságok miatt a magyar honfoglalástól a 19. századig az állattenyésztésen volt a hangsúly. Nem volt ez másként az avar korban sem, a korabeli helyi lakosság mindennapjait is az állattenyésztés határozhatta meg az áradásoktól öntözött „kövér legelőkön”.⁶⁴

A természetföldrajzi adottságok szabták meg az ott élő emberek életmódját, gazdálkodását és így hatással voltak az adott mikrorégió népsűrűségére is. Talán nem a kutatottság aránytalansága vagy esetlegessége magyarázza azt, hogy Mezőföld legnagyobb avar kori temetőit (Csákberény - Orondpuszta: 450 feltárt sír,⁶⁵ összesen 1000 becsült sír;⁶⁶ Előszállás – Bajcsihegy (Mezőfalva –

---

⁵⁹ A Kovács Lóránd Olivér vezetésével feltárt Székesfehérvár – Pozsonyi út avar kori temetője publikálatlan. A feldolgozását Lencsés Zsuzsanna végzi a szakdolgozatában. A leletanyag és a dokumentáció a Szent István Király Múzeumban található.

⁶⁰ Székesfehérvár, Flórián körúton (Kis-sósi dűlő) 2008-ban feltárt római kori telep eddig közöletlen. A leletanyag és a dokumentáció a Szent István Király Múzeumban található meg.

⁶¹ DEMETER 1997, 169

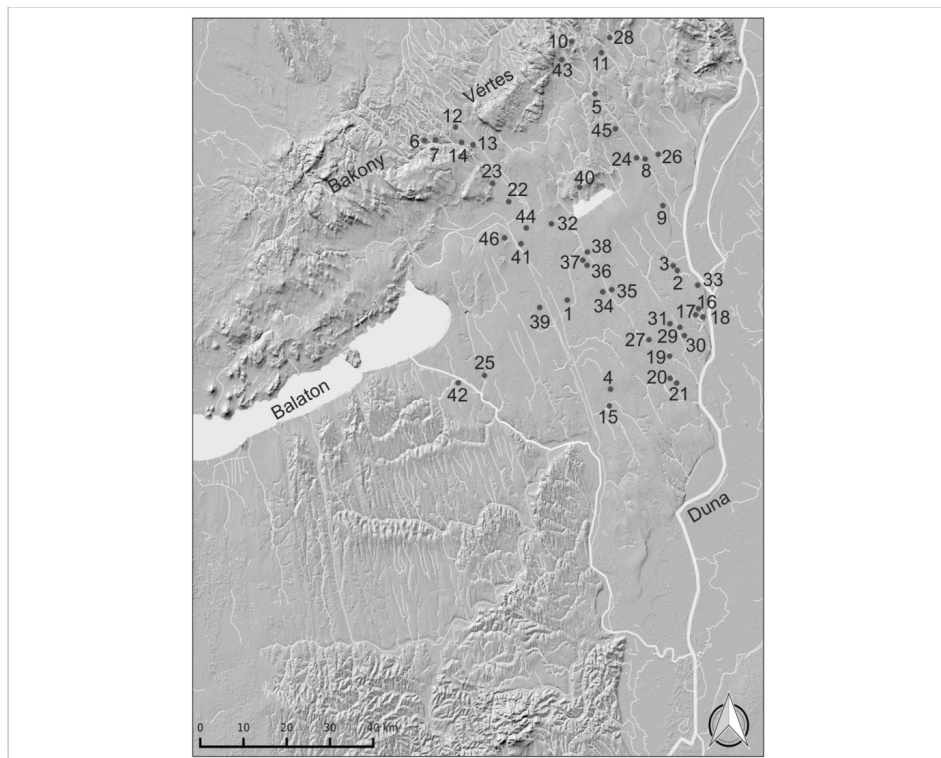
⁶² <http://mapire.eu/hu/map/collection/firstsurvey/?zoom=12&lat=47.24832&lon=18.69722>
Időpont: 2015.06.18.

⁶³ <http://mapire.eu/hu/map/collection/firstsurvey/?zoom=13&lat=47.15443&lon=18.57705>
Időpont: 2015.06.18.

⁶⁴ DEMETER 1997, 169-170

⁶⁵ ADAM 2002.I. 95

Vasútállomás néven is): 273 feltárt sír, összesen 1000-2000 becsült sír⁶⁷) és a megye legnagyobb ismert avar kori telepét (Daruszentmiklós, F-04 és F-005 lelőhelyek)⁶⁸ nem a mocsaras régiókban találjuk.

2. kép 8. századi temetők a Mezőföldön (Pokrovenszki Krisztián által szerkesztett domborzati és vízrajzi térkép felhasználásával)

⁶⁶ Szentpéteri József becslése a temetőről rendelkezésre álló Otto Braasch által 1993-ban készített légifotó felhasználásával, amelyen az egyes sírok is látszódnak a gabona elszíneződése alapján.

⁶⁷ Az 1952-53. évi feltárásokat vezető Fitz Jenő 2000-re becsülte a temető összes sírjának számát (FITZ 1958, 17), Bóna István ezzel szemben „csak” 1000-re (ADAM 2002.I. 239; BÓNA 1971, 242(26)).

⁶⁸ A lelőhely Daruszentmiklós keleti határában található, melyet D-ről egy mocsaras terület határol. Az M6 autópálya építése előtti szondázó ásatáson a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat munkatársai 205 objektumot tártak fel, ebből 50 épület (75 cölöphellyel, 6 tűzhellyel), 27 árok, 77 gödör, 45 kút és 3 kemence (CSÉKI 2009, 178). Később a Magyar Nemzeti Múzeum a megelőző feltáráson 53 ház, 7 egyéb épület és 2 valószínűleg műhelyként azonosítható épület, valamint nagyszámú, 52 kút került elő. A telephez tartozó temetkezések egy része is napvilágot látott 3 sírcsoportban (7-7-6 sír), valamint néhány szórványos temetkezés formájában (SZENTHE 2009, 178-179).

1. Aba – Árpád u.; 2. Adony – Szentmihálypuszta; 3. Adony – Szőlőhegy, 2180. sz. telek; 4. Alap – Tavaszmajor; 5. Alcsútdoboz; 6. Bakonycsérnye – Kun B. u.; 7. Balinka – Mecserpuszta; 8. Baracska – Homokbánya; 9. Besnyő – Fácános; 10. Bicske – Nagyegyháza; 11. Bicske – Rétföldi agyagbánya; 12. Bodajk – Homoki-dűlő; 13. Bodajk – Mandulás u. 1.; 14. Bodajk – Öreghegyi szőlők; 15. Cece – Csillagpuszta; 16. Dunaújváros – Páskum; 17. Dunaújváros – Simonyi-dűlő; 18. Dunaújváros – Öreghegyi szőlők D-i vége; 19. Előszállás – Bajcsihegy (Mezőfalva – Vasútállomás); 20. Előszállás – Bibichegy; 21. Előszállás – Öreghegy; 22. Iszkaszentgyörgy – Imremajor; 23. Iszkaszentgyörgy – Kincsesbánya, Kincsesi út; 24. Kajászó – Újmajor; 25. Lajoskomárom – Ozorai út 10.; 26. Martonvásár – Gyermekotthon; 27. Mezőfalva – Felsősimánd; 28. Mány – Legelőföldek; 29. Nagyvenyim – Füzfa u.; 30. Nagyvenyim – Határvölgypuszta; 31. Nagyvenyim – Járműjavító; 32. Pákozdi – Börgöndpuszta; 33. Rácalmás – Fő u. 33.; 34. Sárosd – Kertali domb; 35. Sárosd – Tsz istálló; 36. Seregélyes – Réti földek; 37. Seregélyes – Tanintézet; 38. Seregélyes – Vasút u. 56.; 39. Soponya – Belterület; 40. Sukoró – Gádéi határ; 41. Szabadbattyán – Lajostelep; 42. Szabadhídvég – Pélpusztai ÁG; 43. Szár – Dózsa György u. 24.; 44. Székesfehérvár – Ikarus Gyár; 45. Vál – Homokbánya; 46. Úrhida – Arany J. u. - Avar u.

2.4. A vízrajz és a késő avar kori településszerkezet

A Mezőföld területén napvilágot látott 8. századi sírok ezrei tanúsítják a megelőző és rákövetkező korszakhoz képest magas népsűrűséget. Elhelyezkedésük nem a véletlen és nem is a kutatottság esetleges műve: mint gyöngyök a füzéren, úgy sorakoznak a késő avar kori temetők a Fejér megyét átszelő főbb természetes vízfolyások (Sió, Sárvíz, Móri-víz, Gaja-patak, Sárosd-Seregélyesi-vízfolyás, Váli-víz), és az azokhoz csatlakozó erek mentén (2. kép). A késő avar kori településhálózatot – a stratégiai pontokon épült egykori római struktúrákat és stratégiai átkelőhelyeket uraló kora avar kori településhálózat folytonossága mellett – elsősorban az ivóvíz közelsége, tehát a földrajzi adottságok határozták meg.⁶⁹

Jelenlegi ismereteink alapján a Mezőföldön csak az avar temetők egy részét használják tovább a 9. században (3. kép), ami egyrészt a kutatottság esetlegességével, másrészt az Avar Kaganátus megszűnésével, az avar társadalmat a 790-es években ért, történeti forrásokból ismert traumával magyarázható.⁷⁰ A 9. század második harmadától/közepétől a honfoglaló őseink meglepedéséig (10. század elejéig) terjedő időszakból pedig egyelőre nem tudjuk felmutatni a helyi lakosság tárgyi hagyatékát. A karoling-frank uralomnak nincs tárgyi emléke Mezőföld területéről. Ugyanakkor ez a tájegység Dunántúl egyetlen olyan összefüggő területe, ahol szláv helynévvel (falu vagy folyónév) sem találkozunk. A szláv helynevek hiánya valószínűtlenné teszi, hogy e területet elérte volna a szláv telepések hulláma, vagy akár a helyi lakosság elszlávosodott volna.⁷¹ Figyelembe véve a Nyugat- és Dél-Dunántúl

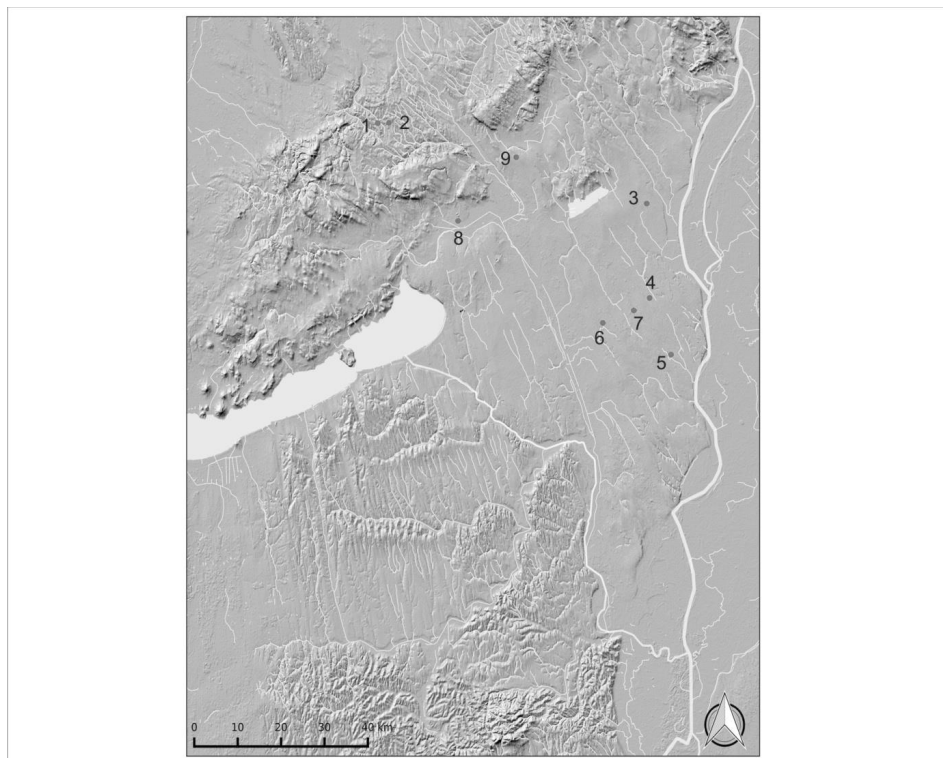
⁶⁹ SZÜCSI in press

⁷⁰ Az Avar Kaganátus összeomlása után tovább használt avar temetők legkésőbbi, 9. század első harmadában/felében létesített sírjainak túlnyomó többsége publikálatlan.

⁷¹ BÓNA 1971, 264 (44)

utóbbi évtizedekben meghatározott 9. századi leletanyagát is,⁷² azt is valószínűtlennek tarthatjuk, hogy a Kelet-Dunántúl ebben az időszakban teljesen elnéptelenedett volna.

3. kép. A 9. század első harmadában / felében is használt késő avar temetők (Pokrovenszki Krisztián által szerkesztett domborzati és vízrajzi térkép felhasználásával)

1. Bakonycserye – Kun B. u.; 2. Balinka – Mecsérpuszta; 3. Besnyő – Fácános; 4. Dunaújváros – Simonyi-dűlő; 5. Előszállás – Bajcsihegy (Mezőfalva – Vasútállomás); 6. Mezőfalva – Felsősiszámánd; 7. Nagyvenyim – Fűzfa u.; 8. Úrhida – Arany J. u. - Avar u.; 9. Zámoly – Nyári Pál u. 51.

A honfoglaló magyarság ugyanúgy folyók mellé települt le, mint a késő avar kori lakosság. Mindkét népesség közösségi élete hasonlóan komplex térhasználatra épülhetett.⁷³ Hasonlóság mutatkozik a két népesség településhálózatának sűrűségében is, ami minden bizonnyal abból adódik, hogy a 8. századi létszámához képest megcsappant 9. századi avarság telepeinek

⁷² TÖRÖK 1973; SZŐKE 1982, 23-39; SZŐKE 1992, 841-968; SZŐKE 1994, 251-317; SZŐKE 2010, 9-52.

⁷³ BERÉNYI 2012, 377.

közelében telepedtek meg a honfoglalók, s az őslakosság és az újonnan betelepülők „kiegészítvén egymást”, nem véletlen, hogy a 9. századi ritkás településhálózat után már a 10-11. században a 8. századira emlékeztető sűrű településhálózattal találkozunk.

3. Összefoglalás

Mezőföldön is jól nyomon követhető, hogy a kora avar kori megtelepedésben és térszervezésben a 7. század elejéig szerepet játszottak az egykori késő római struktúrák, azaz a római utak, villák és belső erődök. A pontosan lokalizálható kora avar kori lelőhelyek közel 60%-át – 18 lelőhelyből 10-et – valamilyen római struktúra egy-két km-es körzetében találjuk (ld. 1. táblázat). A 18-ból 9 esetben (az összes lelőhely 50%-a) római kori kőépületekkel feltételezhetünk kapcsolatot. Emellett az avar kor mindegyik szakaszában jelentőséggel bírt a megtelepedés helyének megválasztásakor a vízfolyások közelsége.

A római főutak jelentőséggel bírhattak a 6. században is, mert a mezőföldi kora avar kori lelőhelyek több mint egyharmada a római főutak feltételezett nyomvonalának közelében található. A *via vicinalis* kategóriába sorolható mellékútvonalak nyomvonala egy kivétellel (Nagylók-Nagyvenyim) olyan bizonytalan, hogy az összefüggések vizsgálata nem lehetséges.

Egykori római út és villagazdaságok elhelyezkedése szerepet játszhatott a Bodajk – Homoki-Mák-dűlői és Csákerény – orondpusztai avar közösség megtelepedése során a hely kiválasztásakor. Seregélyes – Réti-földek és Úrhida – Arany J. u. - Avar u. lelőhelyeknél a római kőépületek maradványai mindkét esetben 1 km-es távolságban található az avar temetőktől. Az Úrhida – Arany-János utcai – Avar utcai közösség megtelepedésekor állhattak még a hajdani késő római palota romjai – ami a jelek szerint összefüggésben áll az avar megtelepedéssel –, noha a közösség feladata lehetett a közvetlen közelben feltételezhető sárvízi átkelő felügyelete. A római út mellett az egykori belső erőd, és sárvízi átkelőhely egyaránt ösztönözhetette a kora avar népséget a *gorsiumi* romos épületek közelében való megtelepedésre, és a temetkezési hely romok közé való elhelyezésében. Dunaújváros –Simonyi dűlő közel 400 síros temetőjét pedig *Intercisa* római település romjai mellett nyitották meg.

A római struktúrák közeléből ismert kora avar kori lelőhelyek többségének folyamatos használatáról beszélhetünk egészen a késő avar korig (tehát a közép és késő avar korban nincs változás a településszerkezet alapjaiban). A bevándorlásnak, vagy a népszaporulatnak köszönhetően gyarapodó avar népesség a 7. század második felében és a 8. század elején újabb telepeket (és temetőket) hoz létre, melyeknél már nem az egykori római struktúrák léte és a természetföldrajzi okoknál fogva stratégiai átkelőhelyek (gázlók) a

megtelepedést motiváló tényezők – mivel ezeknél továbbra is állnak a kora avar eredetű telepek –, hanem egyszerűen a vízfolyások közelsége.

Irodalom

ADAM

SZENTPÉTERI J. 2002 (hrsg.) Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa I-II. Budapest, 2002.

BALOGH Cs. 2013 : A Duna – Tisza köze avar kori betelepülésének problémái. Doktori disszertáció. Budapest, 2013.

BARTHOLYI J. – WEIDINGER T. 2012 : A Kárpát-medence éghajlata. In: Dövényi Z. (szerk.): A Kárpát-medence földrajza. Budapest, 2012, 145-186.

BERÉNYI I. 2001: A kultúrtáj és –régió, mint kulturális örökség. In: Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Piliscsaba, 2001, 639-651.

BERÉNYI I. 2004: A történeti földrajz diszciplináris kérdései. In: Ötvös I. (szerk.): Variációk. Ünnepi Tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére. Piliscsaba, 2004, 631-651.

BERÉNYI I. 2012: Az „emberformálta táj” fejlődése a Kárpát-medencében. In: Dövényi Z. (szerk.): A Kárpát-medence földrajza. Budapest, 2012, 375-395.

BÓNA I. 1971: A népvándorlás kora Fejér megyében. Fejér megye története I. Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig 5. Székesfehérvár, 1971.

BÓNA I. 1973: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. FontesArchHung. Budapest, 1973.

BÖDŐCS A. 2008: A római kori úthálózat térinformatikai vizsgálata a mai Magyarország területén. Doktori disszertáció tézisei, Budapest, 2008.

CHRISTIE, N. 1995 : The survival of Roman settlement along the Middle Danube: Pannonia from the forth to the tenth century A.D. *Aregia XXV* (1995) 303-319.

CSÉKI A. 2009: Daruszentmiklós, F-04 lelőhely. In: Kisfaludi J. (szerk.): Régészeti Kutatások Magyarországon 2008. Budapest, 2009, 178.

DAIM, F. 1987 : Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ. Wien, 1987.

DEMETER Zs. 1997: Vízrendezési munkák a Mezőföldön. *ARegia XXVI* (1997) 169-175.

DÖVÉNYI Z. 2012: Magyarország kistájainak katasztere. Második átdolgozott és bővített kiadás. Budapest, 2012.

FITZ J. 1958: Régészeti kutatások Fejér megyében. Székesfehérvár, 1958.

FITZ, J. 1965: Pannonien und die Klientel-Staaten an der Donau. *ARegia* 4-5 (1965) 73-85.

FITZ J. 1970: A római kor Fejér megyében. Fejér megye története I. Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig 4. Székesfehérvár, 1970.

FÜLÖP Gy. 1984: Fejér megye az avar korban. A dunaújvárosi avar telep és temető, Székesfehérvár, 1984.

FÜLÖP Gy. *in press* : Csákberény régészeti lelőhelyei. In: Szentpéteri J. (szerk.): László Gyula csákberényi ásatása. Budapest, *in press*

GARAM, É. 1995: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. Budapest,.

GARAM É. 2014: Egy avar kori falu gazdálkodásáról, kézművességéről, életmódjáról a falu temetője sírjaiban talált tárgyak tükrében – The economy, the craft industry and

- the life-style of an Avar period village in the light of the grave goods from the village cemetery. In: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. (szerk.): Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára. Budapest, 279-290.
- KOVÁCS L. O. 2006: Égetett agyag tetőfedő elemek a táci római kori településről. ARegia 35 137-242.
- KÖHEGYI M. 1972: Római pénzforgalom és kereskedelem az Intercisa-Csongrád közötti útvonalon. Cumania I 103-110.
- LŐRINCZY G. – STRAUB P. 2005: Alpi típusú övgarnitúra a szegvár-oromdűlői 81. sírból. ZM 14, 137-167.
- MRÁV Zs. 2013: A római hadsereg Tác-Fövenypusztán I. A Sárvíz átkelőjének katonai jelentősége a Kr. u. 1-3. században. – The Roman Army in Tác-Fövenypusztá (1st-3rd c. AD). In: Res Militares Antiquae. Ókori hadtörténeti és fegyvertörténeti konferencia tanulmányai, Pécs, 2013. február 22-23. Pécs, 161-214.
- NÁDORFI G. 2007: Előzetes jelentés a szabadbattyáni késő római kori épület feltárásáról. ARegia 36 171-178.
- SCHILLING, L. 2011: Bestattungen und Gräberfelder von der Spätantike bis zum Frühmittelalter in und um die spätrömische Befestigung von Tác/Gorsium (4.-8. Jh.). In: Heinrich-Tamáská, O. (hrsg.): Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia. Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westf. 381-396.
- STIBRÁNYI M. 2008: A Sárvíz középkori településhálózatának vázlata, avagy a templom és a hozzá vezető út. ARegia 37 189-196.
- SZENTHE G. 2009 : Daruszentmiklós, F-005 lelőhely. In: Kisfaludi J. (szerk.): Régészeti Kutatások Magyarországon 2008. Budapest, 178-179.
- SZILÁGYI M. 2014: Római utak a középkori Dunántúlon. Történelmi Szemle LVI 1-25.
- SZŐKE, B. M. 1982: Ein charakteristischer Gebrauchsgegenstand des ostfränkischen Grenzgebietes. Das Eisenmesser mit Knochengriff. AArchHung 34 23-39.
- SZŐKE, B. M. 1992: Die Beziehungen zwischen dem oberen Dunautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). In: Awarenforschungen. Band 2. Hrsg.: Falko, D. Wien 841-968.
- SZŐKE, B. M. 1994: Karoling-kori szolgálnépi temetkezések Mosaburg/Zalavár vonzáskörzetében: Garabonc-Ófalu I-II. ZM 5 251-317.
- SZŐKE, B. M. 2010: Mosaburg/Zalavár und Pannonien in der Karolingerzeit. Anteus 31-32 9-52.
- SZÜCSI F. *in press*: Mezőföld a 9. század küszöbén – Mezőföld an der Schwelle vom 9. Jahrhundert. In: Türk A. – Petkes Zs. (szerk.): HADAK ÚTJÁN XXIV. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciakötete. Esztergom, 2014. november 4-6. Esztergom-Budapest.
- SZÜCSI F. *in press* 2: Síri csend a tó körül. Kápolnásnyék, Sukoró és Velence avar kori leletei. In: Gróf, P. – Merva, Sz. (szerk.): HADAK ÚTJÁN XXII. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXII. konferenciakötete, Visegrád, 2012. október 4-6. Budapest.
- TOMKA, P. 2006: Die Rolle der Überreste römerzeitlicher Strukturen in der Ausbildung mittelalterlicher Zentren in Transdanubien. In: Gálik, M. – Štefanovičová, T. (ed.) Trade, Journeys, Inter- and Intracultural communication in east and west (up to 1250). Bratislava, 68-77.
- TÓTH E. 2004/1: Római utak Pannoniában. Ókor, 43-48.

- TÓTH E. 2006: Itineraria Pannonica. Római utak a Dunántúlon. Budapest.
- VIDA, T. 1999: Die Awarenzeitliche Keramik I. Budapest.
- VIDA, T. 2007: Late Roman territorial organisation and the settlement of the barbarian *gentes* in Pannonia. HAM 13 319-331.
- VIDA T. 2009: „...kérték, hogy Pannoniában lakhassanak?” Az avarok letelepedése. In: Anders A. – Szabó M. – Raczky P. (szerk.) Régészeti dimenziók. Tanulmányok az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének tudományos műhelyéből. Budapest, 105-122.
- ZÁBOJNÍK, J. 1991: Seriation von Gürtelbeschlaggarnituren aus dem Gebiet der Slowakei und Österreichs (Beitrag zur Chronologie) der Zeit des awarischen Kaganats). In: Čilinska, Z. – Žilíková, M. (szerk.): K problematike osídlenia stredodunaskej oblassti vo včasnóm stredoveku. Nitra, 219-321.

Rövidítések

- ARegia: Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis (Székesfehérvár)
- HAM: Hortus Artium Medievalium
- SZIKM AD: Szent István Király Múzeum Adattára (Székesfehérvár)
- ZM: Zalai Múzeum (Zalaegerszeg)

VERESPATAK KÉTEZER ÉVE

GÉCZI RÓBERT¹ – BARTON GÁBOR²

Two Millennia in Roşia Montană³

The history of mining in Roşia Montană spans two thousand years, since before the Roman period. During most of this time, the ores were extracted using subsurface methods, leaving hardly any visual impact on the landscape. The town was one of the most productive sources of gold and silver in historical Hungary. In the late 20th century productivity has fallen to uneconomical levels, forcing the state owned mining company to shut down its open cast mine in 2006, leaving behind severe visual and environmental impacts.

Verespatak, a római Alburnus Maior 2006-ig – az állami bánya bezárásáig – Európa legrégebbi működő bányásztelepülése volt. A tizenhat településből álló község az Erdélyi-érchegység mintegy 800 km² területű aranynegyszögben helyezkedik el, melynek ismertebb bányahelyei Aranyosbánya, Abrudbánya, Verespatak, Körösbánya, Brád, Felsőcsertés, Nagyág, Nagyalmás és Zalatna.

„Verespatak hasonnevű víz forrásai közül képződött medencét tölti ki, zúzóművei a pataknak Abrud vizébe torkollásáig egy mérföld hosszúságban szétszóródnak. A völgyteknő felső részében a kincstári Orla-Szent Kereszt bányától találni az egykori település nyomait” (TÉGLÁS, 1889).

Diodorosz szerint a dáciai arany- és ezüsttartalékok léte állandó csábítást jelentett a környező népek számára (TÉGLÁS, 1887). A legrégebbi írott emlék Hérodotosz nevéhez fűződik, aki megemlíti Dáriusz Hitaspesz perzsa király i.e. 513-ban lezajló katonai expedícióját, melynek célja a Maros aranyának megszerzése volt. TÉGLÁS (1887) is hivatkozik Herodotoszra, aki oly kereskedőktől nyerte információit, akik a Maris (Maros) környékén mosott aranyat próbálták értékesíteni.

Verespatak közelében aranybányák a római hódoltságot megelőzve már másfél évszázaddal is működtek. Erre utalnak az egykori Offenbánya – mai neve Aranyosbánya (Baia de Arieş) – egyik járatában talált, és II. Fülöp arcképét viselő thászoszi tetradrachmák.

A rómaiak Caesar idején szemet vetettek a nemesfémekben és sóban gazdag Dacia Felixre, de végső meghódítása Traianus császárra várt, aki a 101-102 és a 105-106 évek folyamán lezajlott háborúban a limest kitolta a jelenlegi Máramaros területéig.

---

¹ Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Történelem és Filozófia Kar, Kolozsvár, Románia (posztdoktori ösztöndíjas) Kolozsvár, 400084, Kogălniceanu utca 1.

² BartonGeo.com, 1115 Budapest, Etele út 54.

³ A kutatás a Magyar Ösztöndíjbizottság támogatásával valósult meg.

A római korban a legjobb bányászok a pireusziak és a dalmátok voltak. Az előbbiek Ampelum (Zalatna), az utóbbiak Alburnus Maior települést alapították. A „trák-illír népcsaládkhoz tartozó pireusziak oly tömegesen szállták meg Verespatakot, hogy annak mellékneve Vicus pirustacum vala egy 159-ből eredő viasztábla szerint” (TÉGLÁS, 1889). A telepések közt szerepelnek még görögök, bithüniaiak és pannóniaiak is (TÉGLÁS, 1888). A rómaiak 131-ben kezdték meg a kitermelést, és 24 km hosszú bányajáratot hagytak az utókorra. Az általuk használt bányákról első alkalommal FRIDWALSZKY János ír 1767-ben. Az erdélyi-érchegységi aranyégyszög bányáiban összesen 15-20 ezer dolgozót foglalkoztattak, és heti aranykitermelésük „durván” 100-200 kg lehetett (STANCIU, 1942).

A verespataki a történelmi Magyarország legrégebb, leghíresebb és leggazdagabb aranytermő területe volt (LUKÁCS, 1879). Területén az arany részint telérekben, részint tömzsökben található. A bányakerület legnagyobb termelését 1909-ben érte el 106,7 kg arany és 44,4 t ezüst termelésével. A terméсарany ragyogó lapú, hexaédres kristályokban fordul elő, melyeket a Föld legszebb aranykristályainak tartottak. A rómaiak a felszínen és a felszín alatt ásott járatokban egyforma mértékben termelték ki az ércet. Az ellenállóbb kőzetekben a hevítéses módszert használták: a felmelegített sziklákat hideg vízzel és ecettel öntötték le. A puhább kőzetekben vésővel és kalapáccsal alakították ki a járatokat. Erről a módszerről tanúskodnak a XIX. században még használatban levő ércetörő kőmozsarak, melyekhez hasonló eszközöket használtak az ókori Egyiptom területén is (TÉGLÁS, 1887).

A kitermelés fő központja a Vár-hegy volt, ahol jelenleg is megtalálhatóak az antropogén mélyedések, s helyenként a sziklákon még látható a füst nyoma. A Kis- és Nagy-vár, két hegycsúcs, amit a rómaiak váralakra aknáztak, és a sziklába bejáratot, ablakokat, nyugpadozatot és lépcsőzetet metszettek. Kisebb kitermelési központ működött a völgyben, ahol két római kori tárna maradt fenn. Az egyikben – az alsó Szent László bányában – 1786-ban, 1820-ban, majd 1854-ben igen értékes leleteket találtak: 131-ből és 159-ből származó, fenyőfába öntött viaszba „rögzített” iratokat és szerződéseket, melyeket valószínűleg markomannok elleni háború idején rejtettek el a helyiek (TÉGLÁS, 1889).

A római birodalom ideje alatt a GRÜLL (2013) által említett „ökológiai imperializmus” nem valósult meg oly mértékben, mint a birodalom által hosszabb ideig megszállt területeken (Gallia, Hispania).

A középkorban az Aranybulla szerint a terület királyi monopólium (KÓVÁRY, 1892). Az uralkodó mindenkori joga a pénz értékének megszabása. Az első aranypénzt 1342-ben, Róbert Károly uralkodása alatt verték, és 12 karátos volt. A középkori Verespatak neve 1238-ban jelenik meg, amikor német nyelvű lakosság telepszik meg az általuk Rubeo Flumine néven említett patak völgyében. Egy 1592-ben kiadott dokumentum szerint a település Abrudbányához tartozik, annak egy negyedét képezi (RUSU-ABRUDEANU,

1933). Az erdélyi fejedelemség ideje alatt a bányavidék a Báthory, Bethlen, Rákóczi család birtokának volt része, majd a karlócai béke után (1699) a Habsburgoké lett (LUKÁCS, 1879).

A középkori Verespatak neve több alkalommal is megjelenik. Így például XVI. századi olasz követek Magyarországról küldött leveleiben és jelentéseiben: Tomasso DAINERO velencei követ Enrico D'ESTE ferrarai hercegnek 1501-ben írt levelében a következőket jegyezte le: „Erdély területén egymást érik az arany-, ezüst-, réz-, vas-, ólom- és higanybányák, melyek 3000 munkást foglalkoztathatnának, és ha a király akarná, annyi jövedelmet szerezhetne belőlük, mint többi országaiból összevéve. Az abrudbányai, zalatnai és verespataki bányákban rendkívül sok aranyat és ezüstöt ásnak... A tordai hegyekben kősót ásnak, ugyanitt aranyat, rezet, szurkot is találnak. A Marosból aranyat mosnak... „

A verespataki bányák működésére utal Rákóczy György 1644. április 25-én Szécsényből a beszercebányai bányatisztekhez intézett levele, melyben érdeklődik a zalatnára és verespatakra telepítendő munkások helyzetéről és érkezési időpontjáról, akik az új, lőporos, robbantásos technológia bevezetése miatt alkalmaznának. Mindaddig a rómaiak által használt hevítéses módszert alkalmazták (TÉGLÁS, 1889).

Luigi Ferdinando MARSIGLI utazó 1690 és 1692 között meglátogatta Verespatak, Kőrösbánya, Abrudbánya és Zalatna színesfém bányáit, leírta, hogy a mélységi vajatokban zajló és a felszíni kitermelés mellett az Aranyos, a Temes és a Bisztra homokjából is aranyat mosnak. TÉGLÁS (1888) szerint az aranymosás primitív eljárással valósult meg: „egy ferdén felállított s durva daróccal lefedett deszkalemez, egy kapa s vízmerítő képezhető az egész berendezést”.

A táj a rómaiak és Marsigli utazása közötti időszakban nem sokat változott: az északi lejtőket bükkerdők, helyenként gyertyános bükk borította. A település kizárólag a bánya köré szorítkozott. A völgyből – a letelepedést szigorúan szabályozó, főleg tiltó politika miatt – hiányoztak a szigetegységre oly jellemző szétszórt falvakat alkotó, egymástól hangtávolságra megtelepedő gazdaságok. Változás Mária Terézia idejében áll be, amikor fellendült a bányászat, kivágták a fenyőerdőket, felduzzasztották a Nagy- és a Fenyő-tavat, melyek mára bányatörténeti érdekességgé váltak. a XVIII. század vége felé német és a magyar telepesek megalapították a városka központját létrehozva ez által a település mai szerkezetét. 1746-ban kezdte meg működését a Szentháromság, 1769-ben a Mária Mennybemenetele tárna. 1782-ben a kincstár mindkét tárót egy részben magán, részben kincstári kézben levő társaságnak adja át. Szintén Mária Terézia alatt adminisztratív szempontból Verespatak leválik Abrudbányáról. 1676-ban 77 érczúzó működik a településen, 1757-re a zúzók száma 119-re, 1772-re pedig 226-ra

emelkedik számuk (RUSU-ABRUDEANU, 1933). 1783-ban a császári kincstár átadja az Orla-Szentkereszt tárót is.

1767-ben Fridvalszy János Kolozsvárott megjelentette a Mineralogia Magni Principatus Transylvaniae című latin nyelvű úttörő ásványtani művét, melyben említést tesz az arany- és ezüstásványok legfontosabb lelőhelyeiről. Művében megemlíti a verespataki nagy kincstári tárnákat és a családi vállalkozások által működtetett bányákat.

1851. július 2-án a kincstár felvásárolta a Rákosi testvérek teljes tulajdonát – a Rákosi Ágoston bányát, a malomárkot és a hozzá tartozó zúzómalmokat –, és ezzel párhuzamosan megépíti a Szentkereszt-bányához vezető 3165 méteres keskenysávú vasutat, a Verespatak torkolatánál található érczúzót (A kolozsvári szabadtéri néprajzi gyűjteményben látható egy az elmúlt század elején is használt érczúzó Verespatakról), valamint új meddőhányót létesít.

Az 1899-ben, Párizsban megrendezett világkiállításon Verespatak egy értékes ásványgyűjteménnyel és a bányásztevékenységet bemutató 12 plakáttal szerepelt (SÎNTIMBREAN, BEDELEAN, 2002).

Téglás Gábor 1887-ben a következőket írta a településről: „Általában ismeretes Verespatakról a Cetate mare és miken a 'nagy' és 'kis vár' – e két óriási vájat, mely teljes borzalmisságában illusztrálja a Plinius által leírt ibériai Pagas (Pajo) mellett lezajló hevítéses technika alkalmazását. Egymáshoz közel tátong e két várszerű üreg s bár hangya-módra sűrög benne az aranyvájó népesség s minden lépten-nyomon ércszállító öszvérkaravánokkal, alá- vagy felszálló munkásrajjal találkozunk, s lőporrobbantás dőreje riasztja fel a sziklák visszhangját, szerencsére az ősi tárnanyílást ez a pihenést sem ismerő kapzsiság se semmisítheti meg”. Sokat lendített a XX. század elején elvégzett korszerűsítést célzó beruházások: a Veres-pataknak az Abrud-patakba történő beömlésétől a völgyben három kilométer hosszúságban haladó keskeny vasútvonal, majd a kiskapacitású hőerőmű.

Érdemes megjegyezni, hogy Verespatak a Kárpát-medence és Európa egyik legjelentősebb kitermelőhelye volt, ahol az igen ritkán előforduló, közvetlenül használható formában megtalálható nagy, több tíz kilogrammos aranyrögöket is találtak (FÖLDESSY, BÖHM, 2012))

A XX. század közepéig, az államosításig a háztájit leszámítva a vízgyűjtő területét nem jellemezte semmilyen mezőgazdasági tevékenység. A település kizárólag bányászati és lakófunkciót töltött be, ez pedig arra enged következtetni, hogy a már létező, majd a Leti-hegy és a Kernyik környékén beindult újabb kitermelési helyeken is megjelent az antropogén hatás. A már működő tárnák, illetve a XIX. században megnyitottak (Julianna, Johanna) meddőanyagát az Abrud-patak völgyébe s részben a már kitermelt római bányák helyére telepítették, ahová legutóbb az 1960-as években helyeztek ki meddőt. Mi több a „település felett emelkedő hegykoszorún urnatemető volt megtalálható” még 1884-ben (TÉGLÁS, 1889), ami mára megszűnt.

Az 53. számú, 1970. február 2-án kiadott Kormányrendelet megszüntette a Cetate természeti értéként való védetté nyilvánítását (a kommunizmusban a természeti elemek védetté nyilvánítása kizárólagosan az országos szervek kiváltsága volt), és még abban az évben a mélységi kitermelés mellett Cetate területén megindult a felszíni kitermelés. Ezáltal a verespataki lett Románia legnagyobb kiterjedésű aranykitermelő központja. A telérekben és torlatokban található ércet a higanyos módszerrel dolgozták fel – vagyis az aranyat amalgamálással választották ki, majd az így létrejött arany-higany amalgámból a higany elgőzölésével nyerték ki a színaranyat. A szocializmus „dicső éveit” jelentették Verespatak újabb felvirágzását. A népi demokrácia fontosnak vélte a bányásztelepülések infrastrukturális fejlesztését: kultúrházat, panellakásokat építettek, bevezették a villanyáramot, a Fenyő-tó köré egy rekreációs központot létesítettek, aminek jelenleg csak romjai maradtak meg. 1984-ben bezárták a járatokat, és kizárólagosan felszíni kitermelés zajlott.

A XIX. és XX. század folyamán az Erdélyi-szigethegységbeli arany-négyszög teljes aranykitermelése növekvő tendenciát mutatott: míg 1834-ben még csak 851,1 kg, addig az első világháború előtti utolsó békeévben eléri a 2924 kg-ot (RUSU-ABRUDEANU, 1933).

Ami a verespataki kitermelési adatokat illeti, a gyulafehérvári levéltárban talált, az 1852 és 1938 közötti évekre vonatkozó dokumentumok alapján a XIX. század közepén alig egy kg aranyat nyertek (1. táblázat). Az 1939. március 9-én keltezett táblázatban foglalt értékelés szerint az éves termelés rohamosan nőtt, és ez az érték a század derekára megsokszorozódott. A majdnem egy évszázadra vonatkozó adatok szerint 86 év alatt összesen 2,47 tonna aranyat termeltek ki. A kitermelési adatokkal rendelkező évek során lassú növekedés követhető mind az ércek, mind a fémek kitermelése szintjén. A XIX. század legtermékenyebb éve 1865 volt 48 kg kitermelt tiszta arannyal és 26 kg ezüsttel.

Az első világháború alatti és utáni visszaesést újra gyors termelésnövekedés követ. Az 1949-es államosítás után gyakorlatilag leállt a bányászat, ezáltal nullára esett vissza a kinyert érc az ebből előállított színesfémek mennyisége is. A kommunista uralom alatt pedig semmilyen termelési adat nem látott napvilágot.

A négy évtizedig Verespatakon és Aranyosbányán bányamérnökként tevékenykedő Aurel Sîntimbrean könyvében megemlíti, hogy a verespataki aranykitermelés 1970-ben az 1948-hoz képest hatszorosára nőtt, 1975-ben pedig tizenegyszeresére, míg 1970 és 1975 között a növekedés majdnem kétszeres volt (SÎNTIMBREAN, BEDELEAN, 2002).

Korábban a termésarany-tartalmú telérek és szabadarany-tartalmú torlatok kitermelése jelentette az „aranynerést”, de mára ezek a telepek kimerültek, ezért 1990-től kezdve a „teméketlennek” nevezett és ráfizetéses bányákat egyenként kezdték bezárni. 2006-ra már oly nagy veszteséget könyveltek el,

hogy az állam az utolsó kitermelői központot is bezárta, és ezzel a lépéssel felszámolták a verespataki bányászatot.

I. táblázat. A verespataki bányák által kitermelt érc és fém mennyisége (1852-1871)

Év	Kitermelt érc (t)	arany (kg)	ezüst (kg)
1852	849	1,3038	0,6366
1853	4998	4,2369	2,0174
1854	4452	7,9997	4,3737
1855	2949	5,1617	3,3215
1856	1478	6,8303	4,8090
1857	2005	8,3587	4,6494
1858	2744	8,9578	5,2176
1859	4032	11,0200	6,5888
1860	3640	11,0967	7,4005
1860	3248	7,7875	4,8646
1862	2648	9,6164	6,6451
1863	2079	13,6525	6,8555
1864	4474	40,1527	18,2056
1865	3881	48,0437	26,1150
1866	2940	26,5922	21,5269
1867	4306	25,4642	17,0130
1868	4934	23,2852	14,4719
1869	5438	19,9609	13,3450
1870	4626	20,8806	18,0482
1871	574	18,3855	13,4127

1999-ben változás állt be a verspataki bányászat történetében: a Roşia Montană Gold Corporation kanadai-román vegyesvállalat egy a településsel kapcsolatos tervet mutatott be, mely szerint az Európában egyedülálló, 300 tonnányi arany- és 1600 tonnányi ezüstkészlet kitermelését célozza cianos technológia felhasználása révén. A terv szerint a Szarvaspatak nevű falu helyén egy zagytározót helyeztek volna el, a két települést pedig néhány kilométerre szándékoztak elköltöztetni. A zöld szervezetek, a Román Akadémia és több politikus nyomására azonban 2014 júniusában a parlament végleg elutasította a tervet, és visszavonta a 2013-ban kiadott 275-ös számú Kormányrendeletet, melyben engedélyezte volna a kitermelés megindítását.

Következésképp elmondható, hogy Verespatak és környékének sorsát ma és a jövőben is, mint mindig történelme kétezere során, legfőbb kincse, az arany döntheti el, pedig értékét nem csak a felszínalatti nemesfém-ércek jelentik, hanem történelmi és építészeti emlékei, valamint természeti kincsei.

Irodalom

- DAINERO, T. 1881: *Descrizione dell' Ungheria nei secoli XV. et XVI. Edita nell occasione del congresso geografico internazionale a Venezia*. Budapest, 31.
- FÖLDESSY J., BÖHM J. 2012: Arany és cianid – lehetőségek és kockázatok. In: *Magyar Tudomány* (173. évf.) 5. 532-541.
- FRIDWALSZKY J. 1767: *Mineralogia Magni principatus Transsylvaniae seu metalla, semi-metalla, sulphura, salia, lapides & aquae*. Typis Academicis Societatis Jesu, 106 + 14., Claudiopolis.
- GRÜLL T. 2013: A Római Birodalom ökológiai hatásai. In: *Magyar Tudomány* (174. évf.) 9. 1026-1034.
- KÖVÁRY L. 1892: *Erdély régiségei és történelmi emlékei*. Kolozsvár.
- LUKÁCS L. 1879: *Az erdélyi nemesfémányászt jelene és jövője*. Budapest
- PAȘCA, E. 2010: Gold Culture and the History of Industrial Heritage at Roșia Montană. In: *Review of Historical Geography and Toponomastics*. Vol. V. no. 9-10. pp. 81-96.
- RADÓ A. 1882: Olasz források Magyarországról. *Budapesti Szemle*. 10. évf. 29. köt., 61. sz. Budapest, 149-156.
- RUSU-ABRUDEANU, I. 1933: *Aurul românesc*. Cartea românească, pp. 300, Cluj.
- SÎNTIMBREAN, A., BEDELEAN, H. 2002: *Roșia. Montană – Alburnus Maior*. Cetatea de scaun a aurului românesc, Ed. Altip, Alba. Iulia.
- STANCIU, V. 1942: *Aurul Daciei și Imperiul roman*, pp. 94, Timișoara.
- TÉGLÁS G. 1887: *Őskori nemes fémányászatunk némely adalékai*. Erdélyi Múzeum-egylet. Kolozsvár, 39.
- TÉGLÁS G. 1888: *Ampelum, mint Dacia aranyányászatának hatósági központja*. Ref. Koll. Kolozsvár, 22.
- TÉGLÁS G. 1889: *Tanulmányok a rómaiak dáciai aranyányászatáról*. Budapest.

KIRÁLYI KÖZPONTJAINK KÖZÉPKORI MORFOLÓGIÁJA

LENNER TIBOR¹ CSAPÓ TAMÁS²

The medieval morphology of our royal centres

The examination of the development of our urban settlements is an important aspect of the examinations of domestic settlement geography. As part of it, the researches on the expansion of built-up areas and the changes in settlement patterns have outlined two major groups in recent years. The examination of geographic information of historical maps falls into one group, and the classical analyses of settlement geography into the other. They have the starting point in common: the principle that in today's image of settlements a long historical process is summed up, and therefore we must base our interpretation on settlement history to understand their present structure. In our study we analysed the development of the layout of royal residential towns in Árpád-era Hungary. During the centuries after the conquest, the towns which similarly possessed good geographic energies shared the national central roles: Esztergom, Székesfehérvár, and after the Mongol invasion Buda, which operated more and more functions of power and administration. This situation lasted until the mid-15th century, and thereafter unequivocally Pest- Buda, whose development was the closest to that of Western European urban areas, became the capital city of the country.

Bevezetés, célkitűzés

Városaink településfejlődésének vizsgálata a hazai településföldrajzi vizsgálatok fontos vonulatát képezik. Ezen belül a beépített területek terjeszkedésével, a településszerkezet változásával foglalkozó kutatásoknak két nagyobb csoportja rajzolódott ki az utóbbi években. Közös bennük a kiindulópont: az az alapelv, hogy a települések mai képében egy hosszabb történeti folyamat összegződik, ezért a mai struktúrájuk megértéséhez a településtörténet értelmezéséből kell kiindulni. A különbség a célkitűzésben mutatkozik. A kutatások egyik kifejelete az, hogy a különböző időpontokban készült térképekről leolvasott információk segítségével geoinformatikai számításokat végeznek (JAKOBI Á. – ÓNODI ZS. 2012). Ez alapján állapítják meg a városok alakindexét, amit aztán a nagyobb települések beépített területének jellemzésére használnak (GYENIZSE P. – BOGNÁR Z. – HEGYI Á. 2014). Ez a jellemzés alkalmas a beépített terület alakjának, alakváltozásának

---

¹ Egyetemi docens NYME TTMK Földrajz és Környezettudományi Intézet Társadalomföldrajz Intézeti Tanszék, Szombathely

² Tanszékvezető habilitált egyetemi magántanár NYME TTMK Földrajz és Környezettudományi Intézet Társadalomföldrajz Intézeti Tanszék, Szombathely

vizsgálatára a különböző történeti korokban. A kutatások másik csoportja a klasszikusnak mondható, mendőli alapokon nyugvó településföldrajzi vizsgálatokat jelenti (KRISTÓF A. 2013; LENNER T. 2013A; NÉMETH S. 2013; BORSOS Á. 2014; BECSEI J. 2015). Ez a komplex szemléletű geográfiai megközelítés a települések általános definíciójából indul ki, miszerint a település a morfológia, a funkciók és a társadalom együtteséből és egymásra hatásából építkezik és működik (CSAPÓ T. 2005; GYENIZSE P. – LOVÁSZ GY. – TÓTH J. 2011). Ily módon ennek a kutatói felfogásnak is a régi térképek jelentik az egyik alapvető forráscsoportját, hogy meglehessen válaszolni a legfontosabb kérdést: milyen komponensek a felelősek a mai társadalom-gazdaság és településarculat kialakulásáért? Jelen munkánk ez utóbbi kutatásokhoz kapcsolódik, és a középkori királyi székvárosaink közül hármat vesz nagytó alá. Terjedelmi okok miatt azonban csak az alaprajzi fejlődésre és a vizsgált települések városszerkezeti jellemzőinek meghatározására vállalkozunk írásunkban.

I. A vizsgálat lehatárolása és módszerei

Elsőként tanulmányunk témájának térbeli és időbeli kereteit kell tisztáznunk. A szombathelyi egyetem Társadalomföldrajz Tanszékén több évtizede zajló kutatássorozat vizsgálja a magyar városok településmorfológiáját, szerkezetét. Városaink településföldrajzi sajátosságait egyrészt a történeti földrajz oldaláról, másrészt morfológiai megközelítésben tárjuk fel. Ebbe a munkába illeszthető Esztergom, Székesfehérvár és Budapest³ (tanulmányunkban: Buda) kiválasztása is. Együttes vizsgálatukat az indokolja, hogy az Árpád-kori Magyarországon a centrális funkciókat nem egy település, hanem egy kialakuló központi régió belül több város látta el. Az uralkodóknak nem volt székhelyük, hanem rendszeresen végigjárva országukat, utazó kormányzattal irányították azt. Így mai értelemben vett fővárosa sem alakult ki a Magyar Királyságnak. Ugyanakkor a honfoglalás után hamar kirajzolódott a Kárpát-medencében egy magterület, több okból is. Egyrészt Árpád törzse a Csepel-szigeten települt meg, később pedig a királyi székvárosok a Duna és a középhegységek metszéspontjában, a síkság és a hegyvidék találkozási vonalán jöttek létre. A Szent István által alapított püspökségek székhelyei közül is négy a Dunától nyugatra, kettő pedig a Duna vonalán feküdt. A Duna észak-déli völgyétől nyugatra sűrűbb településhálózat alakult ki. Hangsúlyozzuk azonban, hogy a településállományban 12-13. század fordulójáig még nem találunk valódi városokat, amelyek polgársággal,

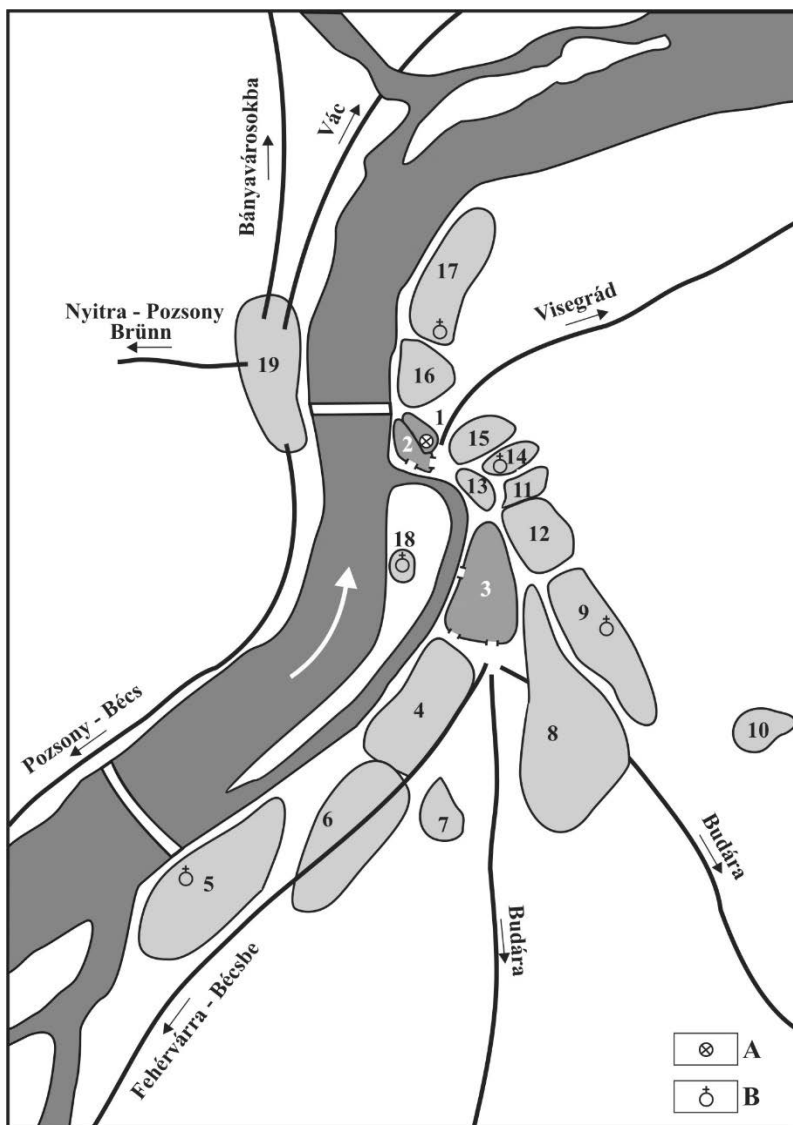
---

³ A főváros egészére vonatkozó történeti földrajzi elemzést lásd a CSAPÓ T. – LENNER T. (2015): Budapest településmorfológiája (Savaria University Press, Szombathely, 399 p.) c. könyvünkben.

autonómiával rendelkeztek volna. A központot képező igazgatási egységek közül kiemelkedett viszont az Esztergom-Székesfehérvár-Buda háromszög, amit a kortársak az „ország közepének” (medium regni) tartottak (KUBINYI A. 1996). Ezek az állandóbb jellegű központok az ország minden pontjáról könnyen megközelíthetőek voltak. Közülük Esztergom töltötte be a legfontosabb szerepet. Az ország egyházi központja volt, és a 13. századig uralkodói székhely is, mivel az itt építtetett várat keresték fel leggyakrabban a királyaink. Székesfehérvár lett a másik központ. Itt koronázták meg és temették el a magyar királyokat, a Szent István napjára összegyűlt zarándokok előtt pedig törvényt napot tartottak, amit az aranybulla (1222) rögzített. A harmadik központ, Buda az 1200-as évek közepétől vált egyre fontosabbá. Megerősödő gazdasági szerepe, adminisztratív és politikai jelentősége miatt egyre inkább az ország első városává vált (bal parti testvérvárosával, Pesttel együtt). A három város alaprajzának kialakulását az államalapítás korától a török megjelenéséig követjük figyelemmel, azzal a szándékkal, hogy erre alapozva értékelni tudjuk egy másik tanulmányban a mai struktúrájukat, morfológiai arculatukat. Munkánk tehát folyamatelemzésen alapszik: az alaprajz kronológiai változásának leírásával a települések expanzióját vagy regresszióját tárjuk fel valójában. Értelmezzük a településtér genetikáját, a térbeli elrendeződés elveit (LENNER T. 2013B). Vizsgálódásunk retrospektív módszerrel történik: a levéltári-múzeumi helyrajzi anyagok segítségével időben visszatekintő elemzéssel keresünk magyarázatot arra, hogy a településszerkezetnek mely elemei hagyományozódtak át a múltból a jelenbe. Azt is látnunk kell ugyanakkor, hogy a fejlődési folyamatok térbeli konzekvenciájának magyarázata nem választható el élesen az egy-egy időszak térszerkezetének sajátosságaira összpontosító keresztmetszet típusú térelemzéstől.

II. A középkori Esztergom városszerkezete

Esztergom magja három településrészből állt, ezeket vár- és városfalak, árkok védték. A három megerősített településrész közül az egyik a királyi, majd érseki vár volt a Várhegyen, a másik pedig a Várhegy és a Duna közötti Víziváros (vagy az érsek városa). A harmadik rész, a királyi város a Várhegytől mintegy 300 méterrel DK-re, a Kis-Duna-ág partján épült ki. Ezt az erődített településmagot kisebb-nagyobb városrészek, települések halmaza övezte. A középkori Esztergom tehát a hármas tagolású városszöveg, és a különböző birtokosok tulajdonában lévő, egymással általában összeépült, ám különböző jogállású városrészek együtteséből állt (*1. ábra*).

1. ábra. A középkori Esztergom helyrajza. Forrás: HORVÁTH. I. (1996) alapján saját szerkesztés

Jelmagyarázat: A – Vár; B – középkori templom; 1 – Várhegy; 2 – Víziváros; 3 – a királyi város; 4 – Szent Pál; 5 – Abony-Szentkirály; 6 – Szent István; 7 – Szent Lázár; 8 – Kovácsi; 9 – Újfalú; 10 – Fenyérd; 11 – Örmény; 12 – Szent Anna kerület; 13 – Hévíz vagy Tapolca; 14 – Szent Tamás; 15 – Libád; 16 – Petény; 17 – Szent György; 18 – Sziget; 19 – Párkány.

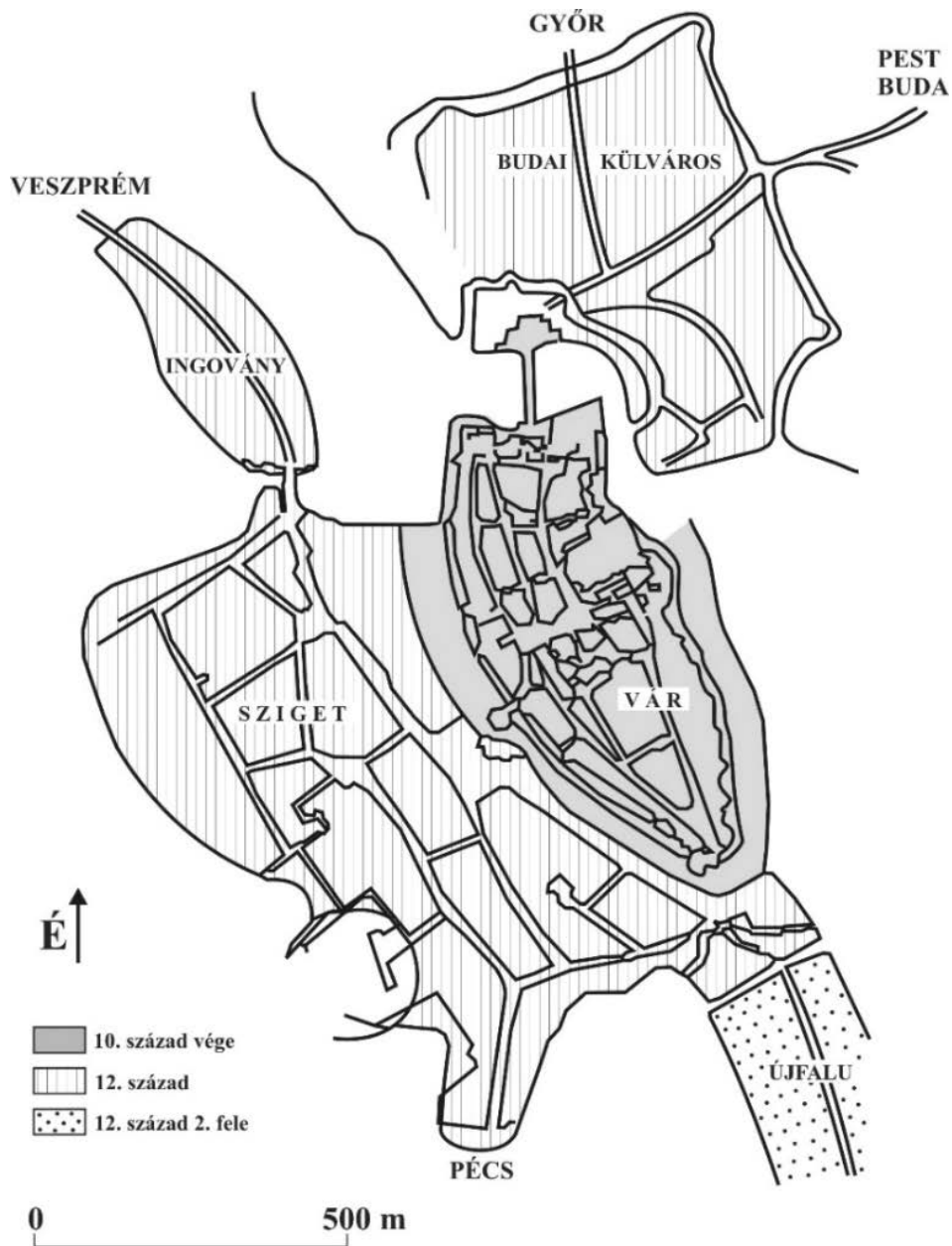
A maghoz tapadó külvárosokat külön néven nevezték, nyitottak voltak és lazább szerkezetük miatt jobban szétterültek, mint a városmag. Ugyanakkor városképileg szegényesebben néztek ki, kevés jelentős épület (templom, kolostor) épült fel bennük (HORVÁTH I. 1996).

A várat a hagyomány szerint Géza fejedelem kezdte építtetni. A fő épülettömbök a 10-11. századra már elkészültek. Géza fejedelem palotája a hegy északi oldalán állt, míg István király új palotája a hegy déli csúcsára épült. A korai várfalak a hegy felső, szabálytalan, ovális peremét követték. A várkapu DK-en nyílt, a hegy lankás lejtőjén. Pusztító tűzvész után III. Béla uralkodása alatt építették újjá a várat, ami ekkor nyerte el hosszú időre a formáját, benne a hegy déli, sziklás nyúlványán az Árpád-kori Magyarország legnagyobb szabású világi épületegyüttesével, az új királyi palotával. Ettől északra templomok, az érsek és a káptalan épületei álltak. A Víziváros a Várhegy lábához simult a Kis- és Nagy-Duna partja közti területen. Északi és déli végén egy-egy bővizű meleg forrás fakadt. A terület már a 13. század előtt az érsek birtoka volt, ahol a szolgáltató népei éltek. Az érsek IV. Bélától kapott engedélyt, hogy itt várost emeljen népeinek és egyházának védelmére. A hegyláb és a Duna-part közti szűk területen felépült települést palánkfal védte. Piactere a mai kéttornyú templom előtti téren lehetett. Innen három városkapuhoz vezettek az utcák. Közülük az egyik a Budai-kapuhoz vitt, ez volt, és ma is ez a Víziváros főutcája. A Vízi-kapuhoz nyíló másik utca a Kis-Dunán át a Szigetre vitt. A harmadik utca a főutca folytatásaként a város északi végéhez ment ki, a Kis-kapuhoz, a közeli révátkeléshez. Volt a Vízivárosnak egy negyedik utcája is, a Vízi-kapu és a Budai-kapu között a városfallal párhuzamosan. Ezt mintegy száz éve beépítették, megmaradt DK-i vége a mai Katona István utca. A középkori királyi város feladata a fejedelmi vár védelme volt. A célnak megfelelően előbb árkokkal, majd palánkkal, a 13. századtól pedig városfalakkal védték. Ennek következménye lett a sűrű beépítés, az építkezéshez követ, téglát, vályogot és fát használtak. Az írott emlékek, török kori városképek és a régészeti leletek arról tanúskodnak, hogy az úthálózata teljesen más volt, mint az újkori városé. Kivételt képeztek a piactér (főtér) és a halpiac, ezek a mai Széchenyi tér és Pór Antal tér helyén terültek el, de nagyobbak voltak a maiaknál. A város északi és déli felének morfológiája némiképp különbözött egymástól. A kettő közötti határon feküdt a város nagy piactere, ami az Árpád-korban Magyarország egyik legforgalmasabb kereskedelmi csomópontja lehetett. Itt állt a városháza, illetve a tér kiszélesedésénél működött évszázadokon keresztül az ország egyetlen pénzverdéje (aminek a felügyeletét az esztergomi érsek gyakorolta). A piactértől északra lévő, eredendően udvarnokok által lakott városnegyed fokozatosan egyházi kézbe került, amit templomáról Szent Lőrinc kerületnek hívtak. A királyi város déli része volt a nagyobb

kiterjedésű, ez több kerületre tagolódott, amelyek egy-egy plébániatemplom köré szerveződtek. Ezek egyike volt a piac közelében a latin városrész, amit tehetős francia, vallon és olasz távolsági kereskedők, kézművesek laktak. Árucarnokaik az ide vezető utcákban sorakoztak. Említhető még a latinusok negyedétől DK-re álló zsidó negyed (az ő temetőjüket viszont kissé távolabb, a mai vasútállomásnál tárták fel a régészek), vagy a hévforrás közelében az örmények különálló negyede. A királyi várost – ahogy említettük – külvárosok övezték. A középkorban Esztergomban és környékén mintegy negyven templomos helyet tartottak számon. E településhalmazban más földesurak népei is éltek. Például az Esztergomból nyugat felé vezető út mellett állt a 12. századtól Szentkirály, a Szent István királyról elnevezett templomával és ispotályával. Az önálló magyar ispotályos rend központjaként fontos hiteles helyi feladatokat látott el a későbbi évszázadokban. A bencés apácák kolostora pedig a kis-dunai Szigeten állt.

III. Székesfehérvár településszerkezetének kialakulása és változása

Ahogy az korábban hangsúlyoztuk, a magyarországi koraközépkori nagyobb települések még nem voltak városok, bennük csak a későbbi városok kezdeményei nyomozhatóak. Noha Fehérvár olyan felruházott jelentőséggel bírt, amely hazai és európai viszonylatban is kiemelkedővé tette, az előbbi állítás alól még ez a település sem képezett kivételt. Székesfehérvár 10-11. századi elődje sem jogilag, sem a helyi társadalma összetételében, sem városképileg nem tekinthető a későbbi értelemben vett városnak. A koraközépkori Székesfehérvár – a korabeli településekhez hasonlóan – kisebb-nagyobb települések halmazából állt. Korai alaprajzi fejlődése egy „sejtmaghoz csatlakozó sejtszerű növekedéshez” hasonlítható (KRALOVÁNSZKY A. 1967). A nemzetközi várostörténeti kutatások alapján ez a fejlődés inkább a lengyel, orosz és bolgár városok alaprajzával egyezik, semmint a nyugat-európai várostípussal, ahol a növekedés a legtöbb helyen a római castrum alaprajzából indult ki (FÜGEDI E. 1959). A sejtmag, a mai Belváros, a Castrum Albense a várostól nyugatra húzódó löszhátnak a Sárvíz mocsarába benyúló szigetén állt. Későbbi különállását városfallal és árokkal hangsúlyozták. Tőle északra alakult ki a Budai külváros, külön fallal bekerítve. A Belvárostól nyugatra fekvő szigeten terült el egy másik külváros, a Sziget, a Belvárostól délre pedig egy jelentéktelenebb telep, Újfalu húzódott. Ezeket a településhalmazokat – Újfalu kivételével – a Fehérváron átvezető útvonalak fűzték fel egy láncre (2. ábra).

2. ábra. A középkori Székesfehérvár alaprajza. Forrás: Egyed E. (2008) rajza alapján saját szerkesztés

Kialakulásuk sorrendjében a legrégebbi a Belváros volt, a külvárosok később keletkeztek (FÜGEDI E. 1967). Fehérvár központját tehát a vár és az előtte elterülő vásártér, valamint a királyi épületek alkották. A palánkkal és árokkal erősített épület a 10. század végén épült, egy mindössze 6-8 méter magas halmon, a történelmi belváros legmagasabb pontján. Benne kőből épült templom állt. A vásártér a vár kapuja előtt alakult ki. Ide futottak össze az országos kereskedelmi utak. A vásárteret az István király által alapított királyi magánkápolna és a királyi palota határolta. A magánkápolnában – a Bazilikában – zajlott le a koronázás és Könyves Kálmán óta ez volt a királyok temetkezőhelye. Ezt a központi magot vették körbe a 12. században keletkezett külvárosi részek. Közöttük a legrégebbi északon a Szent Miklós prépostság körül jött létre Budai külváros néven. A falusias településben templom, zarándokokat gondozó kórház és menhely működött. A földesúr a prépostság volt. Budai külvárossal egyidős a tőle délnyugatra fekvő Sziget, amit johannita lovagok alapítottak. Innen irányították a távolabb és elszórtan fekvő birtokaikat. A harmadik külvárosi településhalmaz, a déli Újfalu kezdetei a 12. század második felére nyúlnak vissza. Egyetlen utcáját a prépostság földművesei lakták. Ekkorra alakult ki az a városkép, amely a középkor évszázadaiban keveset változott. Ebben fel lehet ismerni néhány olyan elemet, amelyek a régebben fejlődésnek indult nyugati városok kezdeteinél is ott voltak. Ezek közé tartozott a kőből emelt királyi palota, mellette egy kisebb téren a székesegyház, a káptalan háza, kápolnák és egyéb épületek. A vásárt a vár kapuja előtt rendezték. Körülötte épült ki a polgárosodó lakosság, kereskedők, kézművesek városrésze, benne gazdagabb kő- és szegényebb faházakkal. A földművesek tapasztott nádtetős házakban laktak. A belső részeket tehát a birtokközpontok, szolgáló falvak gyűrűje vette körül. A fejedelmi központot védő palánknak kezdetben nem volt hadászati jelentősége, ám a későbbi évszázadokban többször átalakították, megerősítették. A munkálatok ellenére a 12. századra kialakuló városkép a középkor évszázadaiban nem sokat változott.

IV. Buda: növekedés a városfalakon belül és kívül

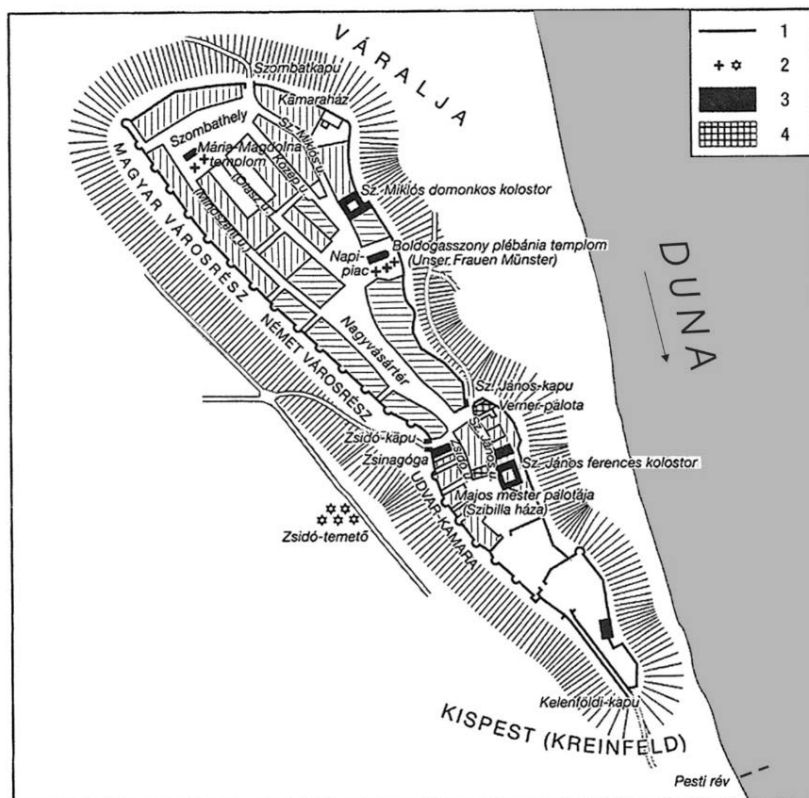
Budán természetes tájlelemhez, a budai Várhegyhez igazodott a besűrűsödés, ahol a platóra települt város utcahálózata követte a perem görbületeit. Később, a város növekedésével az eredetitől eltérő térszínre, a plató tövében fekvő területekre is kiterjeszkedett a középkori város, mint az a Vízivárosnál és a Krisztinavárosnál történt. Ezért ezek alaprajza már különbözik a Vár utcahálózatától (3. ábra).

3. ábra. A Vár utcahálózatának a rajza mind a Vizivárosétól, mind a Krisztinavárosétól eltérő (főleg a térszíni különbségek miatt). Forrás: MENDÖL T. 1963.

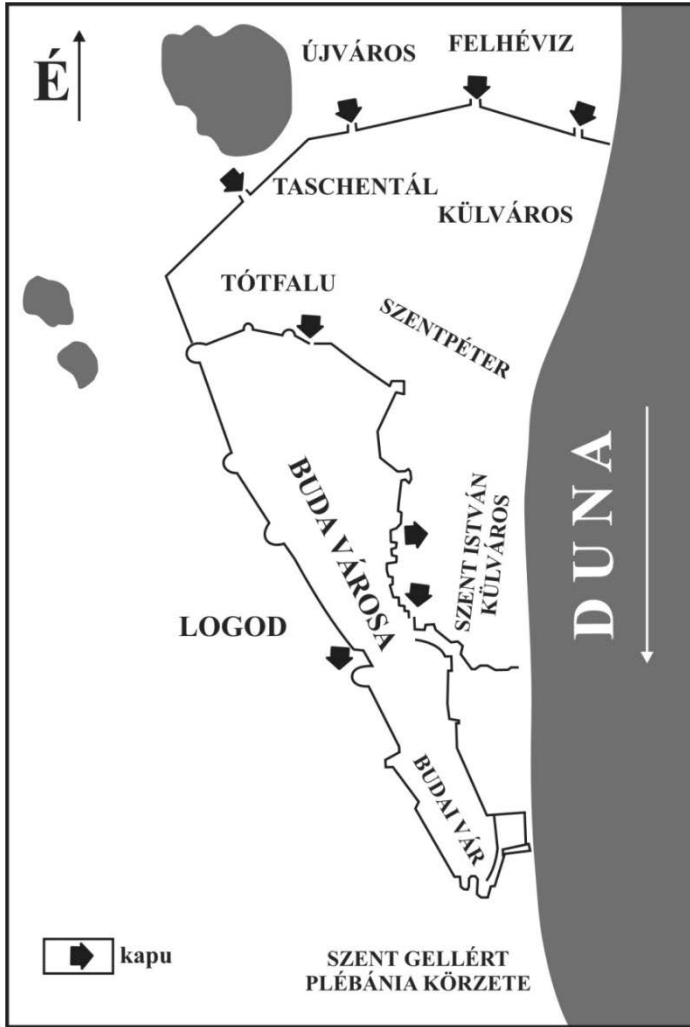
A Krisztinaváros egyenes útvonalai az Ördög-árok völgyisíkján jöttek létre, míg a Viziváros utcái részben a Vár északkeleti lejtőinek színgörbéit, részben a Duna partvonalát követik (PRINZ GY. É.N.). A budai Várnegyed településszerkezete a XIII. századtól napjainkig lényegében változatlanul maradt fenn. A dél felé keskenyedő plató peremét követő utcák gyűrűje a Disz térnél zárul. Az északi, szélesebb részt három, egymással párhuzamos utca osztotta tömbökre. Közülük az Országház utca és a gyűrű találkozásánál alakult ki a Szentháromság tér, rajta a Boldogasszony-templommal (a mai Mátyás-templom), a német ajkú polgárok plébániatemplomával. Már akkor a mai helyén

állt a magyar lakosság temploma is a Kapisztrán téren, de a Magdolna templomnak ma már csak a romjai és a tornya látható. A városkapuk is ugyanott nyíltak, mint ma. A piac utca a szélesebb Tárnok utca volt, de napi- és heti piacokat a templomok körüli tereken is rendeztek (4. ábra).

4. ábra. A budai Várhegy betelepülése a XIII. század második felében
Jelmagyarázat: 1 – várfal; 2 – temető; 3 – egyház; 4 – palota. Forrás: GYÖRFFY
GY. 1975.

A népesség növekedése miatt a XIII. század második felétől kezdett kiépülni a Vár és a Duna közötti Víziváros. A középkorban Buda öt külvárosa terült el a mai Víziváros helyén. A középkori nevén Szentpéter városrésznek nevezett külváros élénk takarmány- és gabonakereskedelmet bonyolított le. Egyes részeit Tótfalunak, illetve Taschentálnak nevezték. Itt volt Buda dunai kikötője és itt haladt át a városon a régi római nyomvonalat használó, folyót követő út is. A Várnegyedhez délen is hozzá nőttek középkori külvárosok, mint például Szentistván és Szentmihály városrészek, amelyek szintén a mai Víziváros területét növelték (5. ábra).

5. ábra. Buda külvárosai a 15. század közepén. Forrás: BELUSZKY P. 2007.

Összegzés

Tanulmányunkban az Árpád-kori Magyarország királyi székvárosainak alaprajzi fejlődését elemeztük. A honfoglalás utáni évszázadokban ugyanis hasonlóan jó földrajzi energiákkal rendelkező városok osztoztak az országos központi szerepkörökön: Esztergom, Székesfehérvár és a tatárjárás után egyre több hatalmi-adminisztratív funkciót működtető Buda. Ez a helyzet a 15. század közepéig tartott, onnantól kezdve egyértelműen a nyugat-európai városfejlődést leginkább megközelítő Pest-Buda vált az ország fővárosává (DÖVÉNYI Z. 2012).

A koraközépkori alaprajzok nyomán a korai magyar városok két típusba sorolhatók. Az első típus a vár és a lábánál húzódó elővárosi részek együttese. A másik típus több településből álló halmaz, melyben nincsen vár, vagy ha építettek is, szerepe nem volt meghatározó. Buda az első csoportba sorolható. A tatárok ellen épült vára és a mongol fenyegetés árnyékában végzett városalapítás évszázadokra megszabta a város arculatát. A gyorsan fejlődő gazdasági központot a várhegyet körülölelő városfalak védték, és az így elkerített fennsík jelölte ki az utcák futását és a kiosztandó telkek alakját. A mai Margit-hídtól a Tabánig pedig benépesült a hegy lábánál a Duna partja is, ahol a kereskedelmi forgalom áramlott. Fehérvár – Esztergommal együtt – viszont átmeneti alakzatnak számított (GRANASZTÓI GY. 1980), azaz egyik alaprajzi típushoz sem tartoztak egyértelműen. Mindkettőnél ugyanis a vár megépülése jelentette a település kezdeteit, de morfológiailag halmazos alaprajzú településnek számítottak. A királyi népek és más birtokosok alattvalói a központtól néhány kilométerre éltek egy-egy templom köré szerveződő szerényebb kinézetű településen.

Irodalom

- BECSEI J. (2015): Szentendre településtörténeti fejlődése. *Történeti Földrajzi Közlemények* 3:(1) pp. 132-150.
- BELUSZKY P. (szerk.) (2007): Közép-Magyarország. A Kárpát-medence régiói 6. – MTA RKK-Dialóg Campus Kiadó, Pécs-Budapest, 566 p.
- BORSOS Á. (2014): Adalékok Balatonboglár településföldrajzához. *Településföldrajzi Tanulmányok* 2014/2. pp. 13-23.
- CSAPÓ T. (2005): A magyar városok településmorfológiája. Savaria University Press, Szombathely, 204 p.
- DÖVÉNYI Z. (szerk.) (2012): A Kárpát-medence földrajza. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1351 p.
- FÜGEDI E. (1959): A középkori város keletkezésének kérdése a legújabb lengyel irodalomban. – In: *Tanulmányok Budapest múltjából* 13. pp. 570-605.
- FÜGEDI E. (1967): Székesfehérvár korai története a város alaprajzában. – In: KRALOVÁNSZKY A. (szerk.) *Székesfehérvár évszázadai* 1. Az államalapítás kora. – István Király Múzeum Közleményei A. sorozat 13. szám, Székesfehérvár, pp. 27-34.
- GRANASZTÓI GY. (1980): A középkori magyar város. Gondolat, Budapest, 275 p.
- GYENIZSE P. – LOVÁSZ GY. – TÓTH J. (2011): A magyar településrendszer. – PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, 192 p.
- GYENIZSE P. – BOGNÁR Z. – HEGYI Á. (2014): Néhány vidéki nagyváros alaprajz-terjeszkedésének és alakindexének vizsgálata. In: Balázs Boglárka(szerk.): *Az elmélet és gyakorlat találkozása a térinformatikában. V. Térinformatikai Konferencia és Szakkiállítás, Debrecen, Debrecen Egyetemi Kiadó*, pp. 137-145.
- GYÖRFY GY. (1975): Budapest története az Árpád-korban. - In: GEREVICH L. (szerk.) *Budapest története I. Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Akadémiai Kiadó, Budapest*, pp. 217-349.

- HORVÁTH I. (1996): A középkori Esztergom. In: Altmann J. et al.: *Medium Regni*. Nap Kiadó, Budapest, pp. 11-42.
- JAKOBI Á. – ÓNODI ZS. (2012): Térinformatikai módszerek a települések térbeli fejlődésének vizsgálatában. – *Regionális Tudományi Tanulmányok* 16. pp. 264-272.
- KRALOVÁNSZKY A. (1967): Székesfehérvár X – XI. századi településtörténeti kérdései. – In: KRALOVÁNSZKY A. (szerk.) *Székesfehérvár évszázadai 1. Az államalapítás kora.* – István Király Múzeum Közleményei A. sorozat 13. szám, Székesfehérvár, pp. 35-47.
- KRISTÓF A. (2013): Adalékok Onga alaprajzi fejlődéséhez és változásához. *Településföldrajzi Tanulmányok* 2013/2. pp. 100-113.
- KUBINYI A. (1996): Az „ország közepétől” a fővárosig. In: Altmann J. et al.: *Medium Regni*. Nap Kiadó, Budapest, pp. 5-8.
- LENNER T. (2013A): Szekszárd történeti földrajza. *Történeti Földrajzi Közlemények* 1:(1-2) pp. 22-33.
- LENNER T. (2013B): Néhány gondolat a történeti településföldrajzi vizsgálatokhoz *Településföldrajzi Tanulmányok* 2013/1. pp. 126-134.
- MENDÖL T. (1963): Általános településföldrajz. - Akadémiai Kiadó, Budapest, 465 p.
- NÉMETH S. (2014): Beépítési módok összehasonlító vizsgálata két Nyugat-Dunántúli kisvárosban, Bükön és Csepregen 2013-ban. *Településföldrajzi Tanulmányok* 2014:(ksz) pp. 112-129.
- PRINZ GY. é.n.: Az államföldrajzi kép. Magyar földrajz 3. rész. - In: PRINZ GY. et. al, é.n. *Magyar föld, magyar faj*, III. kötet. – Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 494 p.

VULKÁNKITÖRÉS ÉS ÉHÍNSÉG MEGJEGYZÉSEK A TAMBORA 1815-ÖS KITÖRÉSÉNEK KÖVETKEZMÉNYEIHEZ A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

DÖVÉNYI ZOLTÁN

The two definitions in the title apparently far from each other. It's common knowledge, that volcanic eruptions could completely destroy our close environment, the realization, that due to volcanic activity the substances released into the atmosphere can change weather even in large and distant areas, was concluded only a century ago: William Jackson Humpreys physicist in 1913 come to the conclusion, that during volcanic eruptions the ash grains released into the atmosphere can cause weather cooling...

Bevezetés

A tanulmány címben szereplő két fogalom látszólag távol áll egymástól. Az közismert, hogy a vulkánkitörések szűkebb környezetüket akár teljesen el tudják pusztítani, az a felismerés azonban, hogy a vulkáni működés következtében a légkörbe jutó anyagok képesek az időjárást átmenetileg akár egészen nagy és távoli területeken is megváltoztatni, az alig több mint egy évszázada született meg: WILLIAM JACKSON HUMPREYS fizikus 1913-ban jutott arra a következtetésre, hogy a vulkánkitörések során a légkörbe jutott hamuszemcsék lehűlést tudnak okozni. Ő vetette fel elsőként azt is, hogy a Tambora 1815-ös kitörésének szerepe lehetett az 1810-es évek második felében tapasztalt szélsőséges (hideg és csapadékos) időjárás kialakulásában. Az a felismerés pedig még fiatalabb, hogy a vulkánkitörések nem a légkörbe juttatott vulkáni hamu, hanem a jelentős mennyiségű kén-dioxid révén befolyásolják az időjárást. Így az 1980-as évek elejétől sikerült tisztázni azokat a légkörben zajló folyamatokat, amelyek a vulkáni aktivitást követően elvezetnek az időjárási szélsőségekhez (HARANGI SZ. 2015).

A fentiek alapján nem meglepő, hogy az embereknek fogalmuk sem volt arról, hogy 1815 nyarától az északi félteke jelentős részén (Észak-Amerika keleti partvidéke, Európa kiterjedt térségei) miért érték egymást az elemi csapások. A szélsőséges időjárást – akárcsak a múltban – Isten büntetésének tartották, s nem is sejtették, hogy egy nagyon távoli (kb. 10 ezer km) hatalmas vulkánkitörés hozta rájuk a bajt. Így volt ez a Kárpát-medencében is, aminek különösen kijutott ebben az időben az időjárási szélsőségekből.

Ezeket természetesen lehet több szempontból is vizsgálni, de a teljes körű áttekintés ezúttal nem célunk. Mindössze arról kívánunk egy rövid áttekintést adni, hogy az 1815–1817-es évek sorozatos elmei csapásai hogyan vezettek el

oda, hogy a Kárpát-medencében nagyon komoly éhínség ütötte fel a fejét, aminek következtében tömeges éhhalál lépett fel. Ezt mérete alapján középkori jellegűnek is nevezhetjük, pedig az ország ekkor már a reformkor küszöbe előtt állt. A számok megdöbbentőek: a korabeli becslések szerint 1816-1817 telén Szatmár, Bereg, Bihar és Krassó megyében mintegy 50 ezer ember éhen halt (Magyarország... 1982). Mivel az elemi csapások természetesen a Kárpát-medence más területeit is sújtották, nem tűnik túlzásnak, ha az éhen haltak számát a Magyar Királyságban és az Erdélyi Nagyfejedelemségben ennek akár a háromszorosára tesszük.

Történelmi háttér

A sorozatos elemi csapások még a modern társadalmakat is meg tudják viselni, két évszázaddal ezelőtt pedig Magyarország és Erdély messze nem tartozott ide, sérülékenységük jóval nagyobb volt, mint akár egy évszázaddal később. És természetesen az sem mindegy, hogy az országot milyen állapotában érték a súlyos évek.

A Tambora kitörésekor, 1815 áprilisában, Napóleon Franciaországa és az ellene szövetséget kötött európai országok már készültek a döntő összecsapásra. Nem sokkal később, 1815. június 18-án a Waterloo melletti csatátéren el is dőlt minden. A franciák vereségében nem elhanyagolható szerepet játszott az a hatalmas vihar és nagy eső, ami a csata előtti napon tört ki, illetve hullott le. És ebben már akár a Tamborának is szerepe lehetett...

Számunkra azonban ennél fontosabb, hogy a waterlooi csatával véget ért egy közel negyed évszázados, háborúkkal és pusztításokkal bőven tarkított periódus Európa történetében. 1815 nyarától tehát béke van a kontinensen, ugyanekkortól viszont jönnek a sorozatos elemi csapások. Nem mindegy tehát, hogy Magyarország milyen állapotban került ki a napóleoni háborúból.

A kép felemás. Az nyilván kedvező vonás, hogy tényleges harci cselekmények alig érték az országot (1809: győri csata). A gazdasági élet szempontjából fontos megemlíteni, hogy Magyarország jelentős mértékben ki tudta aknázni a háborús gabonakonjunktúrát. Ez azonban területileg és társadalmilag is erősen differenciált. Elsősorban a jó gabonatermő vidékek tudtak piacra termelni, míg a kedvezőtlen természeti adottságú – elsősorban hegyvidéki – területeken még a saját szükségleteik megtermelése is gondot jelenthetett.

A gabonakonjunktúrát elsősorban a terményeket piacra vivő nemesek és a jómódú parasztok – jellemzően a mezővárosi parasztpolgárok – tudták kihasználni, a parasztság túlnyomó része ebbe nem tudott bekapcsolódni, s az inflációs-devalvációs évek is elsősorban őket sújtották.

De nem volt kegyes az 1810-es évek időjárása sem. 1811-ben országos szárazság volt, ennek következtében gyenge termést takarítottak be. A helyzet

különösen rossz volt Erdélyben, ahol 1813-14-ben is rossz volt a termés. Ráadásul 1815-ben még országos kolerajárvány is volt, ami elsősorban a Dunántúlt sújtotta. Így elmondható, hogy az 1815 nyarától sorozatos jelentkező időjárási anomáliák egy eléggé legyengült, készletekkel és tartalékokkal nem vagy alig rendelkező Magyarországra és Erdélyre zúdultak rá.

A Kárpát-medence apokaliptikus évei

A megfogalmazás nem túlzás, mert a legújabb kutatások szerint a Tambora kitörése a következményeit nézve Európában leginkább a Kárpát-medencét sújtotta (HARANGI SZ. 2015). A korabeli feljegyzések tömegével emlékeznek meg a hatalmas károkat okozó viharokról, jégesőkről, áradásokról stb. A szélsőséges viszonyokat jól jellemzi, hogy 1816-ban a Kárpát-medencében bő három hetet leszámítva egyáltalán nem volt nyár, így ez az év joggal nevezhető nyár nélküli esztendőnek (SOÓS I. 2010).

Ezen időszak általános jellemzője az extrém mennyiségű csapadék mellett az átlaghőmérséklet 0,4–0,7 °C-kal való csökkenése. Ez látszólag nem sok, viszont egy olyan érzékeny és bonyolult rendszerben, mint az időjárás, a következményei katasztrófálisak lehetnek. És 1815–17-ben azok is lettek!

Nem könnyíti meg a lehülés tényleges értékének megállapítását, hogy ekkor még nem épült ki a meteorológiai mérő- és észlelőhálózat. A vizsgált néhány évből mindössze a budai csillagdában végzett hőmérsékletmérések adatai állnak rendelkezésre, közölve a havi és az éves átlaghőmérsékleteket. Egyetlen hely hőmérsékleti adatai nyilván nem reprezentálják az egész Kárpát-medencét, néhány érdekességre azonban felhívják a figyelmet (*1. táblázat*).

Az évi középhőmérséklet értékeit nézve kitűnik, hogy az 1816-os év valóban hidegebb/hűvösebb, mint a környező esztendők: a 10,2 °C-os évi középhőmérsékletnél alig van alacsonyabb érték az egész 1780–1832 közötti időszakban. Ehhez viszonyítva az 1815-ben mért 10,6 °C és még inkább az 1817-ben regisztrált 11,1 °C érzékelhetően melegebb évet jelez.

A havi középhőmérsékleteket nézve 1816-ban szinte minden hónapban alacsonyabb értékek vannak, mint 1815-ben és 1817-ben. Az anomália különösen feltűnő februárban: az 1816-os –0,7 °C-kal szemben ebben a hónapban 1815-ben 2,9 °C-ot, 1817-ben pedig 4,6 °C-ot, azaz kimondottan enyhe hőmérsékletet regisztráltak. 1816 februárjáról a korabeli feljegyzések, mint „szenvedhetetlen” hidegről emlékeznek meg (SOÓS I. 2010). Az utóbbi két évben is voltak persze az átlagtól eltérő havi középhőmérsékletek. Ezek közül leginkább 1817 áprilisának 6,7 °C-os értéke feltűnő: ez annyira alacsony, hogy felmerülhet valamilyen hiba lehetősége is.

A sorozatos elemi csapások területi kiterjedése meglehetősen eltérő volt: amíg egy jégeső csak viszonylag kis területen pusztított, s az áradásoknak is

volt területi korlátja, addig a viharok, a nagy havazás és az extrém hideg egészen nagy területeket tehetett tönkre. Az igazán nagy katasztrófát az okozta, ha ez a három extremitás egyszerre lépett fel ugyanabban a térségben. Erre példaként leginkább az 1816. január 28–31. közötti szélsőséges időjárás szolgálhat.

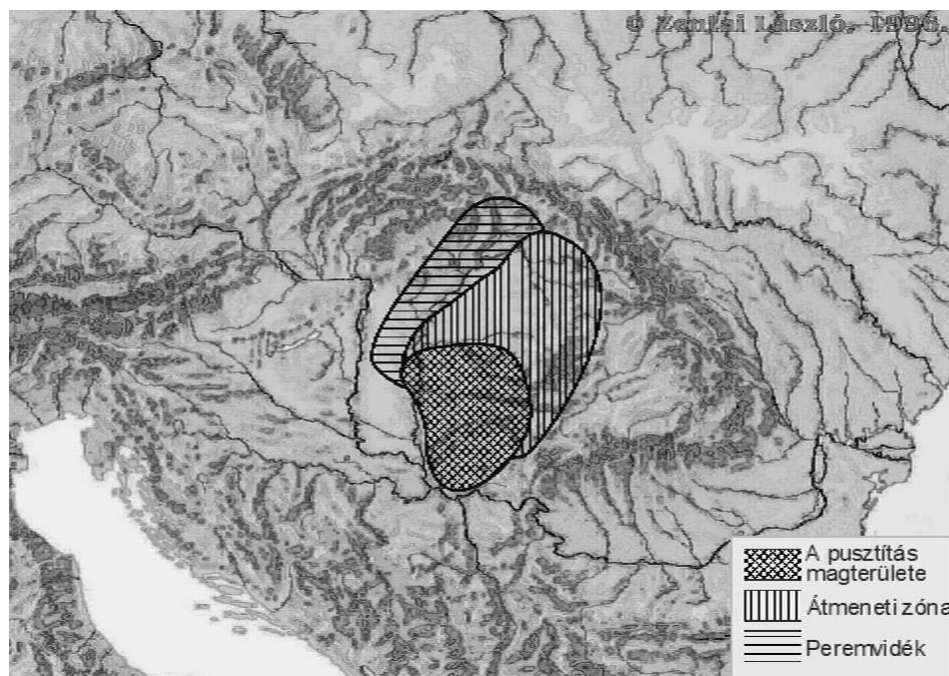
1. táblázat. A havi és az évi középhőmérséklet Budán (1780–1832, °C)

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Év
Budapest (Meteor. Intézet) 1780–1960													
1780	-1,7	-1,9	7,6	10,1	18,0	20,1	21,4	20,9	15,6	12,3	6,0	-0,9	10,5
1781	-1,6	0,6	5,9	13,1	18,4	22,5	23,5	25,0	20,1	9,3	6,7	-0,1	11,9
1782	-0,3	-3,4	4,2	11,1	17,2	20,3	23,9	22,6	17,0	10,2	2,7	0,9	10,5
1783	0,9	4,7	4,4	11,2	19,6	22,4	22,4	22,6	18,3	11,9	3,9	-4,6	11,4
1784	-4,2	-0,9	4,7	9,7	19,3	21,1	21,9	22,7	18,0	8,2	4,4	0,5	10,4
1785	-3,8	-2,9	-2,9	9,9	18,0	20,3	22,1	22,9	17,6	10,8	5,7	0,5	9,9
1786	-2,1	-0,6	7,4	12,4	16,0	20,6	21,6	20,4	16,1	8,3	3,2	-1,4	10,2
1787	-2,6	2,2	7,6	9,4	15,2	21,0	22,7	22,9	16,2	12,3	6,1	3,1	11,3
1788	0,8	0,4	7,7	11,4	17,4	22,6	25,0	19,0	18,6	10,4	3,1	-6,7	10,8
1789	-2,7	1,8	2,7	12,4	20,6	20,1	22,9	21,0	18,3	12,5	6,0	-0,3	11,3
1790	-1,4	2,9	5,6	10,4	18,6	23,3	21,8	22,5	16,1	10,0	5,0	3,2	11,6
1791	3,6	1,4	7,4	13,7	17,3	20,6	23,4	24,2	16,6	11,2	4,9	2,5	12,2
1792	-0,1	-0,3	5,4	12,6	16,8	21,8	23,6	21,9	18,0	10,2	4,4	1,1	11,3
1793	-3,0	2,4	4,0	9,0	16,1	19,3	24,3	23,0	17,5	12,5	5,6	2,8	11,1
1794	0,8	4,5	7,7	16,5	19,4	22,8	26,5	21,3	16,0	10,9	5,2	-0,9	12,6
1795	-8,0	-0,3	5,5	14,2	17,6	22,4	20,8	22,6	17,5	14,5	3,5	3,2	11,1
1796	4,5	2,4	1,8	9,9	18,3	20,8	23,0	23,0	20,0	11,7	4,5	-1,6	11,5
1797	-0,2	2,2	4,3	14,6	21,2	21,7	25,0	24,2	20,2	13,0	5,5	1,7	12,8
1798	0,3	4,3	6,8	12,7	18,1	21,9	23,0	23,1	19,7	11,5	3,9	-4,3	11,8
1799	-7,0	-1,8	4,2	11,0	17,1	19,4	22,0	22,8	17,2	13,4	5,4	-3,4	10,0
1800	-0,8	0,2	-0,6	17,3	19,6	18,5	20,2	22,9	18,2	11,7	7,4	0,8	11,3
1801	1,1	-0,9	8,0	12,3	19,5	19,5	21,5	20,0	19,5	14,3	7,3	1,8	11,8
1802	-1,2	1,9	6,1	12,2	15,8	21,4	23,4	23,9	18,4	15,1	7,8	2,4	12,3
1803	-4,0	-1,5	4,5	14,6	14,4	19,2	23,1	22,4	15,5	10,8	6,7	0,8	10,5
1804	3,6	-0,9	2,0	11,6	17,0	20,4	23,2	21,4	19,5	11,6	1,7	-2,5	10,7
1805	-1,4	-0,5	3,5	8,8	14,6	18,9	21,5	19,9	18,2	7,3	2,1	0,8	9,5
1806	4,4	2,5	6,5	9,4	19,0	19,9	22,5	20,4	18,5	9,9	7,1	4,8	12,1
1807	0,7	2,1	3,2	10,0	18,0	19,5	23,5	26,8	17,5	13,1	7,6	1,0	11,9
1808	0,6	-1,0	-1,2	10,0	19,0	20,6	23,3	23,5	18,7	10,5	4,8	-4,2	10,4
1809	-2,1	1,6	3,0	8,8	18,7	20,9	21,9	21,8	17,5	10,4	4,2	3,4	10,8
1810	-0,3	0,6	5,6	10,3	17,6	18,0	21,7	22,0	20,0	11,3	5,9	2,4	11,2
1811	-3,8	-0,7	6,9	11,6	21,2	24,6	24,7	22,9	17,3	14,7	5,0	0,4	12,1
1812	-4,6	1,9	6,5	8,1	18,0	21,6	21,7	20,7	15,7	14,0	4,4	-4,6	10,3
1813	-5,5	1,4	4,7	14,2	18,7	18,8	20,6	20,1	15,4	11,0	5,4	3,4	10,7
1814	-1,0	-3,3	6,9	13,7	14,3	18,9	22,5	20,9	14,2	10,6	4,3	3,5	10,4
1815	-1,9	2,9	6,7	11,9	18,0	20,8	19,8	19,6	15,3	11,6	4,5	-2,4	10,6
1816	0,9	-0,7	5,5	11,3	16,4	20,1	19,7	19,3	16,0	10,0	5,8	-2,0	10,2
1817	1,1	4,6	6,1	6,7	17,9	21,6	20,5	20,4	17,8	9,2	5,6	1,5	11,1
1818	-0,1	1,3	7,5	13,1	17,9	21,4	22,5	20,3	17,3	11,6	5,0	3,0	11,8
1819	-2,9	1,2	7,0	12,4	14,7	20,5	22,3	21,0	17,6	11,4	6,6	-0,2	11,0
1820	-4,6	0,8	4,6	13,9	19,4	19,2	21,1	24,5	15,6	11,1	5,5	-0,3	10,9
1821	1,4	-0,6	3,9	14,5	17,8	17,6	19,9	20,7	17,6	11,3	7,2	4,6	11,4
1822	1,3	2,6	8,2	13,4	19,6	22,6	24,2	21,5	17,5	14,1	5,3	0,3	12,6
1823	-6,0	2,0	6,8	11,4	18,3	20,7	21,2	22,1	17,5	12,8	4,9	2,4	11,2
1824	1,3	4,0	6,3	11,2	17,0	19,7	22,0	22,3	19,0	11,8	5,9	4,6	12,0
1825	2,5	2,0	3,9	13,4	18,4	20,6	21,8	21,2	17,3	10,5	7,6	5,6	11,9
1826	-5,4	-2,4	5,9	11,5	15,3	20,3	23,1	22,9	17,8	12,8	5,3	3,0	10,8
1827	-0,2	-2,6	6,8	13,8	19,3	22,3	24,3	21,1	17,6	13,4	2,6	1,5	11,7
1828	-1,8	-0,4	7,1	13,8	17,5	21,6	23,1	19,8	15,3	10,0	5,3	1,9	11,1
1829	-1,2	-3,3	4,4	13,1	16,0	18,0	22,7	20,1	18,3	9,4	0,6	-5,4	9,4
1830	-6,7	-2,8	3,3	13,9	18,9	22,3	23,4	22,4	15,8	9,7	7,6	3,2	10,9
1831	-1,6	0,0	6,3	14,6	16,9	18,6	22,3	20,4	15,2	13,3	5,2	0,8	11,0
1832	-0,3	2,5	6,0	12,1	15,8	19,6	20,1	22,6	15,1	12,6	3,9	-1,6	10,7

Annak eldöntésére, hogy a pusztítás mekkora területeket érinthetett, térképre vittük az erről rendelkezésre álló információkat, amihez RÉTHLY ANTAL impozáns adatgyűjtése szolgáltatta az alapot (RÉTHLY A. 1998). Az időjárási extrémításokat négy kategóriába soroltuk:

- vihar, pusztító erejű szél, tornádó;
- árvíz, belvíz;
- rendkívüli hideg, az évszakhoz képest hideg időjárás, korai tél;
- felhőszakadás, jégeső.

Az elemi csapásokat lokalizálva és térképen ábrázolva egyértelműen kitűnt, hogy a szélsőséges időjárás valóban kiterjedt térségben pusztított. A legnagyobb károk azon a magterületen keletkeztek, ami a Körösöktől a Dunáig terjedt észak-déli irányban. Ehhez csatlakozott egy ennél is nagyobb méretű átmeneti zóna, ami a Tiszántúl mellett a Partiumra is átterjedt. Végül kimutatható volt egy peremvidék is, jórészt alföldi területeket magába foglalva (1. ábra). A pusztítás méretére jellemző, hogy még évtizedekkel később is „istencsapásként” emlegették ezeket a napokat (SOÓS I. 2010).

1. ábra. Az 1816. január 28–31. közötti szélsőséges időjárás által érintett térségek

Az elemi csapások egy része (pl. extrém hideg, árvíz, jégeső) képes volt az emberi élet közvetlen kioltására is, és erre volt is jó néhány példa. A szélsőséges

időjárás óriási pusztítást végzett az akkor még jórészt rideg körülmények között tartott állatállományban is, a legsúlyosabb, s következményeiben legdrámaibb hatása azonban a termés teljes vagy részleges elpusztulásának volt. Ezen belül a korabeli táplálkozási szokásokban kulcsszerepet betöltő búza érdemel kiemelés, amit a korabeli szóhasználat nem véletlenül nevezett „életnek”.

Mivel a korabeli technika szintjén nem nagyon volt lehetőség a gabona hosszabb időn át történő tárolására, létkérdés volt, hogy a betakarított termés kitarson a következő aratásig. Ez főleg a parasztságnál volt így, a nemesség lehetőségei azért jobbak voltak. A Magyar Királyság még egy átlagos évben is bőven meg tudta termelni a lakosság ellátáshoz szükséges gabonamennyiséget, s még kivitelre is jutott.¹ Más volt a helyzet az Erdélyi Nagyfejedelemségben, ami még az átlagos éveken is behozatalra szorult gabonából.

Ez a rendszer azonban már egyetlen rossz termésű évben is megbillent, nem is beszélve arról, ha több egymást követő évben volt rossz a termés. Ez rögtön áremelkedést hozott a gabonapiacra, amit a vizsgált időszakban a statisztika regisztrált is.²

Példaként a búza árának változása szolgál az 1814–1818-as időszakban. Az árak nominális értéken szerepelnek, de az áralakulás tendenciái így is egyértelműek. Azzal érdemes kezdeni, hogy 1814 eleje és 1815 közepe között a búza ára országosan közel a háromszorosára emelkedett, de ebben még nem lehetett benne a Tambora hatása. A következő évben, azaz 1815 júniusa és 1816 júniusa között, a búza ára alig változott. Ebből arra lehet következtetni, hogy 1815 nyarán még az időjárás szélsőséges fordulása előtt sikerült betakarítani a termést, s elegendő készletet felhalmozni a következő aratásig. 1816-ban viszont már gyenge a termés, ami rögtön kiváltja az áremelkedést a búzapiacra, s az árak 1817 nyarán kulminálnak. Az ezt követő újabb árcsökkenés pedig már azt jelzi, hogy sikerült kijutni az élelmezési válságból, s 1818 nyarán a búza ára nominálisan már alacsonyabb volt, mint 1814 elején (2. táblázat).

Érdemes arra is felfigyelni, hogy a tíz regionális gabonapiac árai alapján véve együtt mozogtak, a búza árban szélsőséges különbségek még ebben a kritikus időszakban sem alakultak ki.

---

¹ A korabeli statisztikák szerint Magyarország gabonakivitele 1800-ban közel egy millió tonna volt (Magyarország... 1982).

² Magyarországon 1803-tól kezdve közel 90 városnak kellett jelentenie a heti árak összesítését alapján a búza, a rozs, az árpa és a köles havi árát. A jelentésre kötelezett városokat a Helytartótanács tíz kerületbe sorolta, s ezekre vonatkozóan számította ki a havi és az éves gabonaárakat (DÁNYI D. 2007).

2. táblázat. A búza árának alakulása a Magyar Királyságban (1814–1818)

Forrás: DANYI D. 2007, pp. 192–193.

Év	Hónap	Pozsony	Buda	Kassa	Sopron	Debrecen	Pécs	Zólyom	Temes	Szerém	Zágráb	Országos összesen	százalék	
		alsó-ausztriai mérő/Ft, dénár*												
1815	február	13,51	10,26	14,72	12,86	11,85	9,39	13,36	10,36	9,83	14,00	12,02	14,9	
	március	13,27	10,75	15,49	12,76	12,15	9,44	13,63	10,12	11,66	13,87	12,31	12,4	
	április	15,43	12,28	14,81	16,35	13,20	11,85	15,28	10,76	12,16	15,94	13,81	13,4	
	június	16,31	13,68	16,39	16,83	12,87	12,88	17,66	11,74	15,50	19,75	15,30	16,1	
	július	14,45	11,77	17,70	16,04	13,27	11,01	18,37	9,23	13,50	18,83	14,42	21,4	
	október	15,16	14,06	12,52	16,47	11,51	14,63	16,28	13,74	16,60	17,93	14,89	12,7	
	november	16,07	14,12	13,07	16,88	12,23	14,90	16,46	14,80	16,25	20,16	15,50	13,9	
	december	18,19	15,52	13,86	19,62	14,02	15,73	16,52	15,52	18,33	23,16	17,05	15,7	
	1816	január	17,71	16,68	13,58	20,03	13,66	15,85	17,29	15,82	18,66	23,50	17,28	16,3
		február	17,36	16,61	14,00	18,87	13,71	16,26	18,20	16,13	19,33	22,33	17,28	14,1
		március	17,54	17,38	14,25	18,19	14,88	16,69	17,23	16,22	20,00	21,83	17,42	12,3
		május	18,55	17,82	18,99	18,55	16,18	16,37	18,65	17,92	20,50	22,16	18,57	18,6
június		19,52	17,40	16,30	19,21	16,18	16,37	20,06	16,03	18,50	20,41	18,00	9,00	
szeptember		27,72	25,13	20,60	27,66	19,67	25,27	24,80	20,86	22,00	24,75	23,82	12,4	
október		28,24	25,18	20,12	27,99	20,10	24,31	24,22	22,52	26,83	25,47	24,50	11,2	
1817		február	30,64	25,22	23,19	29,73	22,81	22,99	27,70	22,22	28,50	27,10	26,01	11,4
		június	31,03	30,75	28,13	32,95	31,89	28,12	30,39	28,90	26,00	33,93	30,21	7,6
		július	21,80	20,36	23,03	22,08	22,21	16,68	24,87	21,74	21,00	27,75	22,15	12,4
	augusztus	16,83	14,79	14,89	16,10	14,75	12,22	15,45	14,61	11,87	17,16	14,87	11,2	
	november	13,40	11,82	14,13	12,90	13,02	10,38	14,98	11,96	14,00	14,50	13,11	10,1	
	december	12,11	9,79	10,92	9,90	12,33	8,63	13,27	11,04	14,50	13,14	11,56	15,2	
	1818	január	12,00	8,96	12,17	9,77	10,20	7,07	12,82	8,83	10,00	11,17	10,36	12,1
szeptember		5,03	3,77	5,47	4,93	3,57	3,32	5,92	2,78	4,50	5,13	4,44	22,2	
december		4,31	3,29	4,42	4,53	3,02	2,76	4,76	2,55	4,00	5,54	3,97	23,9	

Teljesen más történet bontakozik ki viszont az Erdélyi Nagyfejedelemségben, hol Magyarországgal ellentétben igazi humanitárius katasztrófa alakult ki – már a Tambora kitörése előtt. Ebben jelentős szerepet játszottak Erdély gyenge természeti adottságai a földművelés számára, az igazi problémát azonban az jelentette, hogy már 1813-ban és 1814-ben is rossz volt az időjárás és ennek következtében a termés is. És erre jöttek rá a Tambora kitörésével befolyásolt további rossz évek. Ezen évek szörnyű erdélyi viszonyairól a kortárs visszaemlékezései adnak plasztikus képet (MEZŐKÖVESDI UJFALVY S. 1941, pp. 159–160):

„Bécsi udvari cancelláriai szolgálatom éveit szenvedé át Erdély az 1815-től 1817-ig tartó éh halál borzadályait. Még honn voltam 1814-ben, midőn a rendkívüli terméketlen év a szükség bekövetkezését kezdé sejtetni. Ez év telén hó és fagy egyszer sem volt még, az eső szüntelenül szakadt. Március elején páratlan szép és meleg tavaszra derült az idő. [...] Május 14-én, szombaton atyám törökbuza kapásaival a kaczkói határon voltam, a rendkívüli hőséghez mérve, nyárig öltözve. Délután 4 órakor igen hideg és vékony szél kezdé lengedezni, mely egy óra múlva oly kibírhatatlan lőn, hogy...

kénytetnének... hazatakarodni. [...] Éjjél tájt atyám felköltött és mutatá, hogy a sűrűn hulló hó mindent elborított. [...] A kilevelezett és virágzott fákra a hó tömegesen ráfagyott. Hol e hó lerázása elmulasztatott, az élő fák mind kiszáradtak, a szörnyű teher alatt többnyire összehasadván. A térden felül érő nagy hó három napig állott meg. [...] A sanyarú három nap után a hó hirtelen elolvadt, a fák virágai és levelei elhullván, komor fekete gyászt öltöttek. A térdig érő törökbuza elolvadt, mintha sohasem is virított volna, az őszi magos gabnák fehéren s száradtan álltak; csakis a tavaszi szalmás gabnák és füvek élhették túl a pusztító nagy veszedelmet. A következő két évben a szüntelen esőzések miatt újra semmi élelmiszerek nem termettek s e hosszas terméketlenség 1817-ben éh halált szült. Az ország utak rakva voltak éhen elhullott, vagy vonagló emberekkel: s a városok utcáin alig győzték a hullák eltakarítását. [...] gr. Bánffy György erélyes kormányja által élénkségekben tartott megyei tisztek ernyedetlen szorgalmának sikerült a szenvedélyeket annyira féken tartani, hogy a négy szűk év alatt csak egyetlen rablásérti kivégzés történt.”

Még ennél is szörnyűbb képet fest az 1817-es állapotokról TIBOLDI ISTVÁN visszaemlékezése (közli KANYARÓ F. 1905. p. 93):

„Az éhség legnagyobb nyomorúság ezen a világon! Mert mi lehet keservesebb egy érzékeny szívű édes atyának, mint midőn látja, hogy öt-hat éhhalálra jutott gyermekei könnyes szemekkel néznek vele szembe, ezt mondván: »Atyánk! Adj kenyeret nekünk, mert meghalunk.« – És ő nem segíthet rajtuk.”

„El nem hallgathatom azt, hogy midőn az 1817.-dik szűk esztendőben a kolozsvári Nemes Collegiumban folytattam tanulásomat, beh számtalanszor keseredtem el, midőn láttam az éhhalálra jutott szegénység csoportjait a kapunkban. Könnyeket hullattam tanuló asztalom mellett az éjszakákon, midőn az éhhalálban vonagló nyomorultak bús nyögéseitől echóztak házaink falai. Elkeseredtem, látván minden reggel újabb-újabb számos halottakat heverni az utcákon s tiz-tizenkét meghaltakat azon egy sirba minden tisztesség nélkül temettetni. Láttam én s még most is keseredem, mikor eszembe jut: láttam én az édes anyát az út mellett halva feküdni s ártatlan kised gyermekét a meghalt anyának mellén nyivogva mászkálni, a ki tejet akar vala szopni az édes anyai emlőkből és semmit nem talált abban.”

„Ezt láttam, tulajdon szememmel láttam és sűrűn hullottak könnyeim, hogy láttam; úgy, hogy elmondhattam a siró Jeremiással: A halál feljött a mi ablakainkra, bejött a mi palotáinkba, hogy elveszesse a kicsi gyermekeket az utcáról és az ifjakat az útról. Jer. 9:21.”

A súlyos élelmezési válságra a népesség egy része a korábban is megszokott módon reagált: megpróbált kivándorolni Havasalföldre vagy Magyarországra,

esetleg Erdély jobb állapotban maradt térségeibe próbált eljutni. Egy részüknek ez feltehetően sikerült is, másokat viszont út közben ért a vég: közülük többen például (Békés)Csaba utcáin haltak éhen (SOÓS I. 2010).

A tömeges éhhalál annak ellenére következett be Erdélyben, hogy a hatóságok, a földesurak és a polgárság is számos intézkedéssel és akcióval próbál javítani a katasztrófális helyzeten. Az inségakciók már 1814-ben megkezdődnek, jó néhány inségkonyhát állítanak fel, ahol főleg az ún. Rumford-leves – a korabeli szóhasználat szerint: rumfordi – főzésével próbálták útját állni az éhínségnek.³

Az erdélyi inséggel kezdődik Wesselényi Miklós politikai pályája is: megpróbál segíteni a súlyos helyzetbe került népe sségen. Javasolja például egy segély-gabonaraktár felállítását. Ebből azonban nem lesz semmi (TRÓCSÁNYI Zs. 1970).

A tartalékokkal rendelkező földesurak sok helyen osztottak gabonát a rászorulóknak, s a társadalmi segítség számos formában jelentkezett. Ennek nyilván szerepe volt abban, hogy Erdélyben nem törtek ki súlyos éhséglázadások, mint például Európa más részein, főleg Németországban és Angliában. A helyzet súlyosságát azonban érzékelteti, hogy maga az uralkodó, I. Ferenc is felkereste Erdélyt 1817-ben.

Epilógus

A két évszázaddal ezelőtti apokaliptikus évek eseményeinek áttekintése után joggal merül fel a kérdés, hogy modern korunk társadalmi vajon hogyan birkóznának meg egy globális kihatású vulkánkitörés következményeivel? Van egy olyan érzésem, hogy nagyon nehezen...

És még valami. A fenti gondolatot nem érdemes elhessegetni azzal, hogy a nagy vulkánkitörések nagyon ritkák, s miért éppen a mi életünkben lenne egy ilyen? A helyzet ennél komolyabb: annak a valószínűségét ugyanis, hogy a 21. században lesz egy globális kihatású vulkánkitörés, a hozzáértők 25–30%-ra teszik (HARANGI SZ. 2015). És így mindjárt más a helyzet.

---

³ A leves feltalálója Rumford grófja, eredeti nevén Benjamin Thompson, a tudománytörténet egyik legszínesebb egyénisége, a kalandor, a tudós, a feltaláló, a katona egyfajta „keverese”. Angol származású, de a későbbi Egyesült Államokban született 1753-ban. Az amerikai függetlenségi háború idején visszatért Angliába, pályája csúc sát azonban Bajorországban éri el, ahol hadsereg-főparancsnok, főkam arás, hadügy- és rendőrminiszter is volt. Emellett itt végzett kísérleteivel a kinetikus hőelmélet egyik megalapozója is lett. Igazi „problémamegoldó ember”, minden problémára rögtön talál megoldást. Így amikor egyszer éhínség ütötte fel a fejét, olcsó alapanyagokból tápláló levest főzetett a szűkölködőknek, amit ezután mindenütt Rumford-levesnek neveztek. A leves alapanyagai az ár pakása, a száraz vagy feles borsó, valamint a burgonya. Ezekből pépes levest kell főzni, ami állaga miatt vastagon megáll a kenyéren. Egy ilyen 60–70 dkg-os adag naponta már megmenti az embert az éhhaláltól (KOVÁCS Zs. 2015).

Irodalom

- DÁNYI D. 2007: „Az élet ára” – Gabona- és élelmiszerárak Magyarországon 1750–1850. Budapest, KSH Könyvtár és Levéltár (Történeti statisztikai tanulmányok 10.), 377p.
- HARANGI SZ. 2015: *Egy vulkán, amely megrengette a világot – 200 éve tört ki a Tambora*. Magyar Tudomány, 7. pp. 875–883.
- Magyarország... 1982: Magyarország történeti kronológiája II. 1526–1848. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KANYARÓ F. 1905: *Inség 1817-ben*. Keresztény Magvető, 2. pp. 92-93.
- KOVÁCS ZS. 2015: *Így vették fel a harcot az éhínség ellen Erdélyben*. Magyar Nemzeti Levéltár, Archivum. 2015. április 7.
- MEZŐKÖVESDY UJFALVY S. 1941: *Emlékiratok*. Sajtó alá rendezte és kiegészítésekkel közreadta Dr. Gyalui Farkas, Kolozsvár.
- RÉTHLY A. 1998: *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1801–1990-ig, I–II*. Budapest. 1368p.
- SOÓS I. 2010: „Nyár nélküli esztendő” 1816-ban. História. 4. pp. 24–27.
- TRÓCSÁNYI ZS. 1970: *Wesselényi Miklós és világa*. Budapest, Gondolat Kiadó, 259p.

A BÁNYÁK, MINT TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI ÉS TÁJTÖRTÉNETI ELEMÉK

HORVÁTH GERGELY

Mines, as elements of the historical geography and landscape history

The importance of the landscapes is getting more considerable year by year. There are several factors and elements for assessing the landscape; among them the past and present functions are very important, which came into existence due to a historical landscape development. In our age, the global changes are dominant, causing also global landscape changes, maybe the greatest during the history of human. However, also the role of local landscape changes taken place owing to human activity may not be negligible. The mining is one of those traditional human activities which beyond landscape-constituent impact had also considerable social and economic effect. Mining played important role in the world history, e.g. during the Great Discoveries, or even recently – it is well known that the possession of raw materials is often *casus belli* –; and, of course, also in the history of Hungary. Moreover, the mines are historical elements of the landscape, as well; and they constitute also values. Mines are values, mostly as geoheritage; in addition, also as cultural-historical and industrial-historical objects. Therefore, the historical geography has to lay greater stress on the role of the mining. In addition, these historical elements can be utilized in the tourism, as well; it is worth investigating e.g. the role of the World Heritage sites – 1.5 % of them became heritage based on the historical mining activity. It is important to introduce also the historical character of these objects and to highlight their role having played in the history.

Bevezetés

A földrajzi tájak szerepe, jelentősége napjainkban egyre jobban felértékelődik. Bár a táj fogalma hosszú történeti múltra tekint vissza, annak léte lényegében az emberiség számára évezredekken át közömbös volt, leszámítva talán a táj arculatának esztétikai jelentőségét (nem véletlen, hogy a földtudományok tájfogalma a művészettörténeti „tájkép” fogalmából keletkezett jelentésátvitellel). Még a múlt század első felében is inkább csak a földtudományok szakemberei értelmezték a tájat, igaz, ahányan voltak, annyiféleképpen. Az azonban, hogy az emberiség életterét alkotó táj objektíve létezik, csak a század második felében került a közz gondolkozás előterébe, és még később vált többé-kevésbé ismertté, hogy a táj egyrészt egy összefüggő rendszer, amely egyrészt roppant érzékeny, azaz bármely összetevőjének, alkotó elemének változása törvényszerűen más összetevő, elem változását eredményezi, másrészt környezetünk olyan alkotó eleme, aminek állapota döntően befolyásolja az emberiség jólétét. A felismerés hatására született meg a

már jelentősebb történeti múlttal rendelkező természetvédelem mellett a tájvédelem, és indult meg a történeti földrajzi vizsgálatokban egyre nagyobb szerepet játszó tájtörténet kutatása. A kutatások elismertségét jelentős mértékben elősegítette a 2000. október 20-án Firenzében aláírt Európai Tájjegyzmény, amit 2007. szeptember 17-én Magyarország Országgyűlése is elfogadott és kihirdetett a 2007. évi CXI. törvényben.

Látnunk kell azonban, hogy míg egyrészt a tájak jelentősége – elsősorban környezet- és természetvédelmi szempontból, de gazdasági jelentőségük alapján is – felértékelődött, és ma már a területi tervezésben is megkerülhetetlen, addig egy ellentétes folyamatnak is szemtanúi lehetünk. Ugyanis a szemünk előtt játszódik le – mintegy a világ globalizálódásának leképeződéseként – a tájak egyfajta egységesülése, korábbi meghatározó jellegük, karakterük eltűnése (CSORBA P. ET AL. 2013). Ez semmiképpen sem szerencsés, mert ezzel együtt elvész a táj történeti jellege is. Holott tájkutatás sokoldalú feladatait összegezve már HAASE, G. (1991) is hangsúlyozta a történetiség fontosságát, megállapítva, hogy a táj tulajdonságainak a társadalmi követelmények és funkciók alapján történő megítélése és kölcsönhatásrendszerének elemzése mellett annak része a táj múltbeli és jelenkori (társadalmi) funkcióinak értékelése, valamint a – többnyire történeti fejlődés során kialakult – tájhasználati konfliktusok feltárása is.

A tájtörténeti kutatások, illetve a történeti tájvizsgálatok tehát felértékelődőben vannak, és ebben nagy segítséget jelent, hogy napjainkban a tájtörténeti kutatásokban is elterjedtek azok a modern vizsgálati módszerek, technológiák, amiket a földtudományok a múltban lejátszódott események feltárására, vizsgálatára, bizonyítására már sikerrel alkalmaztak.

Történeti földrajzi szempontból nézve az egykor lezajlott tájváltozások vizsgálatával, a valamikori földrajzi környezet rekonstrukciójával sok történelmi folyamat magyarázható, vagy éppen hozható új megvilágításba. Hogy ez mennyire így van, azt napjainkban szinte a bőrünkön érezzük: korunk mérésekkel is jól kimutatható éghajlatváltozása, a sokat emlegetett globális felmelegedés által okozott tájváltozások sora már most láthatóan a Föld népességének soha nem látott méretű vándorlását eredményezi, ami – bár ezt majd csak az utókor tudja igazán eldönteni, de nem kell nagy jóstehetség hozzá – alighanem történelmi sorsfordulóként, óriási változások elindítójaként fog egyszer bekerülni a történelemkönyvekbe (már ha az emberiség azt még megéri).

Ezekhez a hatalmas, globális folyamatokhoz képest persze általában eltörpülnek az egy adott helyen lejátszódó, többnyire az emberi termelési tevékenység következtében fellépő tájváltozások, de azért szerepük nem elhanyagolható. Ilyen hagyományos emberi tevékenység a bányászat is, amelynek – térben és időben természetesen változóan – tájformáló szerepe mellett jelentős természeti, társadalmi és gazdasági hatásai is voltak és vannak.

Bányászat és történelem

A bányászat története szinte egyidős az emberiséggel. Minél több használati eszközt készített az ember, annál több nyersanyagra volt szüksége, ezeket pedig a bányászat révén tudta megszerezni. A kitermelt nyersanyagok szerepe és jelentősége a történelmi idők során gyakran változott, de fontosságát már a történelmi korszakolás is jelzi: nem véletlenül tagolódik a korai történelem kő-, bronz- és vaskorra. E névadó elemek, illetve összetevőik bányászatának jelentősége napjainkig töretlen, de hamar az érdeklődés körébe kerültek más színes-, majd különösen egyes nemesfémek (arany, ezüst) is, amelyek az anyagi érték megtestestítőivé is váltak. Érdemes megjegyezni, hogy az emberiség egyik legrégebb ismert térképe, a IV. Ramszesz uralkodásának idejéből (Kr. e. 1160) származó óegyiptomi papiruszkép is bányászathoz kapcsolódik: a núbiai Vadi Hammamat aranybányáját és az odavezető útvonalakat ábrázolja.

A mai Magyarország területének régészeti emlékei közül is jelentősek a bányászathoz kapcsolódó leletek. A Balatontól északra fekvő Lovas 1951-ben feltárt festékföldbányáját már mintegy 11 000-12 000 éve művelésbe fogták (pontos kora C¹⁴ vizsgálatok alapján 11 700 év); a limonitos-hematitos vasércet által vörösre festett agyagos festékföldet feltehetően kultikus célokra hasznosították; jól ismertek festékföldekkel készített különböző sziklarajzok a világ számos részéből. Mindenesetre a festékbánya munkagödreinek mérete (kb. 5x6x3 m) és a megtalált 142 állatcsontból és agancsból, valamint 1 kőből készült bányászszerszám igen jelentős bányászati tevékenységre és tartósan letelepedett kultúrára utal. Későbbi, mintegy 5000-6000 évvel ezelőtti művelésük a Dunántúli-középhegység jelentős kovabányái; a két leghíresebb fő lelőhely a sümegi Mogyorós-dombon és a tatai Kálvária-dombon található, de jelentős kitermelés helyszíne volt a szentgáli Tüzköves-hegy is. Ezen bányák fő rétegsorait a földtörténeti középidő jura és kréta időszakainak határa körül képződött mészkövek adják, amelyekben a sugárállatkáknak nevezett kovavázú egysejtűek vázainak felhalmozódásával keletkezett törmelékes üledékből (radiolarit) álló tüzkömlencék halmozódtak fel. A rendkívül kemény tüzkő ideális alapanyag volt szakócák és kések számára, de az ún. pattintásos tüzgyűjtáshoz is kihasználták a kovakövek összeütögetésekor kipattanó szikrákat. Ugyancsak 6000 évesre becsülik a miskolci Avason feltárt kovakőbányászatot is.

Később az első államalakulatok is számos bányát műveltek, a rómaiak pl. rengeteg aranyat termeltek ki az Erdélyi-középhegység területéről, főleg Verespatak környékén, de Pannóniában is több helyen folyt bányászat, főleg az építkezéshez szükséges kőbányászat; az egykori épületek maradványainak vizsgálatából egyértelműen kiderül, hogy pl. Budakalász, Fertőrákos, Tardosbánya ma is jól ismert mészkőbányáit már a római korban is művelték.

Összességében azonban a honfoglalásig a Kárpát-medencében zajló bányászat csak viszonylag kis mértékű tájváltozással járt.

A honfoglalás utáni Árpád-, majd Anjou-kori bányászat négy nagy központjának – Selmeci-hegység, Gömör–Szepesi-érchegység, Gutin és Erdélyi-érchegység – európai, sőt világjelentősége közismert, a 13-15. században Magyarország vezető nagyhatalom volt a színes- és nemesfémek, valamint a só bányászata terén: az Árpád-kor végén az említett négy bányavidék a világ aranytermelésének 1/3-át, az európainak 80%-át adta. A bányászati „aranykor” hatására a montánipari telephelyek közvetlen környezetében a természeti táj jelentősen átalakult.

A bányászat újabb nagy fellendülése a hódoltság lezárultával kezdődött, és nagyjából a 20. század végéig tartott (miközben az I. világháborút lezáró békeszerződések nyomán Magyarország elveszítette egykori bányavidékeinek túlnyomó és legértékesebb részeit). Az újkorban már az energiahordozók, főleg a szén, majd a kőolaj és földgáz kitermelése került előtérbe, de rövid ideig tündöklő karriert futott be a „magyar ezüst”, az alumínium nyersanyagát adó bauxit bányászata is. Az 1970-es évektől kezdve azonban mind több bányát ítétek veszteségesnek, sőt ez a folyamat a politikai-gazdasági fordulat után fel is gyorsult, aminek következtében a bányák túlnyomó többségét bezárták.

(A bányászatnak a Kárpát-medencében, illetve a magyar történelem során játszott kiemelkedő történelmi földrajzi jelentőségét már sokan – köztük WENZEL G. 1880, RÁKÓCZY S. 1910, HORVÁTH L.–BODRY L. 1937, FRISNYÁK S. 1990, 1996, FALLER G. ET AL 1997, SZVIRCSEK F. 2000 stb. – feldolgozták; itt és most természetesen a magyarországi bányászat történetének csak címszavakban történő áttekintésére szorítkozhattunk.)

Bár hasonló folyamatok sok más országban is megfigyelhetők, mégis egészében a bányászat jelentősége nem csökkent, sőt számos országban a bányászat a gazdaság, a megtermelt nemzeti jövedelem alapja, fő forrása, és ez az ágazat adja az export zömét is. Érdekes, hogy ez egyformán jellemezhet szupergazdag vagy szélsőségesen szegény országokat is; pl. a Perzsa-öböl menti arab országok vagy a Borneón fekvő Brunei éppen úgy ebbe az országcsoportba sorolhatók, mint pl. Mongólia vagy Mauritánia.

Más szempontból nézve a bányászat még ma is jelentős szerepe lényegében három tényezőre vezethető vissza:

a) az emberiség energiaszükséglete évről évre rohamosan nő, és ennek nagyobb hányadát még ma is a csak bányászati tevékenységgel felszínre hozható fosszilis energiahordozók teszik ki;

b) a „konzumtársadalmak” létrejötté, a fogyasztási cikkek megszerzése és a kényelem iránti olthatatlan vágy által vezérelt szemlélet a termelés állandó növelését kívánja, ami természetesen folyamatos, sőt növekvő nyersanyagszükséglettel jár együtt;

c) a technika fejlődése nyomán a periódusos rendszer mind újabb és újabb elemeire (ritkafémekre stb.) van szükség, ami mind újabb és újabb lelőhelyek feltárását és ásványkincsek kitermelését igényli.

Figyelembe kell persze vennünk, hogy a bányászathoz alapvetően megfelelő földrajzi-földtani körülmények, feltételek szükségesek, vannak ezért régiók, ahol ezek hiányában a bányászat sem a múltban, sem a jelenben nem játszott és nem játszhat lényeges szerepet. Mégis, ha a Föld egészét nézzük, összességében a bányászat, az ásványkincsek kitermelése napjainkban éppen úgy, mint a történelem folyamán, a gazdaság egyik lényeges, sokszor döntő meghatározó tényezője. Ahogy napjaink politikáját döntő mértékben a gazdasági kényszerek és folyamatok határozzák meg, ugyanúgy döntően befolyásoltak történelmi eseményeket az adott korok gazdasági folyamatai. Mindebből az következik, hogy a történelmi földrajzi vizsgálatokban érdemes a gazdasági-társadalmi háttér elemzése során az adott kor bányászatát is alaposan görcső alá venni.

Bányászat és tájváltozás

Az emberi tevékenység fokozódó környezetátalakító hatására a természetes környezet megváltozása a történelem előrehaladása során egyre jobban felerősödött. A természeti tájak eltűntek, helyükön kultúrtájak képződtek, amiket az elmúlt évtizedekben sokan és sokféleképpen csoportosítottak. CSÜLLÖG G. (2002) pl. elkülöníti a természeti tájak érintkezési peremeinek és a homogén nagytájaknak a kultúrtájtípusait, hangsúlyozva azok kialakulásának és fejlődésének történetiségét, rámutatva, hogy a hegyvidéki belső medencék és a hegyvidéki erdőterületek kultúrtájai mellett új domináns funkciójú kultúrtájtípusok is megjelentek a 18-19. században: betelepítési, agrár, ipari és urbanizációs kultúrtájak. Más, tájépítész-tájtervezési megközelítések is az uralkodó, meghatározó – főként gazdasági – tevékenységek alapján tipizálták a kultúrtájakat, pl. Mőcsényi M. (1968) szerint 6 fő meghatározó tájtípus létezik: mezőgazdasági, kertgazdasági, erdőgazdasági, ipari, üdülő- és települési táj. Osztályozásában az ipari táj fogalmán belül megjelenik a bányászat is, hiszen meghatározás szerint ipari táj az, ahol az ipari létesítmények mind tájképi szempontból, mind a környezeti hatások szempontjából meghatározók, és a tájképet az ipari jellegű épületek mellett gyakran meddőhányók, bányagödörök és vonalas létesítmények (szállítószalagok, utak, vasutak, vezetékek stb.) teszik mesterséges jellegűvé, és bár mindezek alapterülete a tájnak csak kisebb részét alkotja, mégis hálózatos térbeli szerkezetük a tájban meghatározó, az ipari létesítmények szennyezőanyag-kibocsátása pedig az egész tájra hatást gyakorol. Általában véve is ezekben a kultúrtáj-tipizálásokban a bányavidékek a tájtípusokon belül általában az ipari tájakhoz soroltatnak, de akár önállóan is megjelenhetnek, pl. ERDŐSI F. (1979) az emberi befolyásoltság hatására kialakult tájakat a tájformáló antropogén folyamatok szerint csoportosítva az

agrogén (erdő- és mezőgazdasági), urbanogén (települési), indusztrogén (ipari), transzportogén (közlekedési-szállítási) és a speciális hidrotechnogén (vízépítési) tájformáló-felzínformáló folyamatok mellett külön kategóriaként tárgyalja a bányászat eredményezte montanogén felszínformálást.

A bányák szerepét tájtörténeti szempontból vizsgálva megállapítható, hogy az emberi tevékenység környezetátalakító „munkáján” belül a bányászat – különösen a külszíni fejtésekkel jellemezhető kitermelés – azon tevékenységek közé tartozott és tartozik, amelyek legerőteljesebben formálták a felszínt, beleértve ebbe a kitermelésből származó üregek, bányagödrök, bányaudvarok mellett a meddőanyagokból képződő, gyakran már hegyeknek tekinthető mesterséges kiemelkedéseket is; egészében a bányászat elhagyott tájidegen felszíni alakzatok sokaságát hozta létre (KARANCSI Z. 2002). CSEMEZ A. (2013) szerint is a bányászat a legdrasztikusabb beavatkozás a táj szerkezetébe, és jellemzése szerint a bányászati tevékenység

- funkcionális konfliktust okoz az elsődleges területhasználat megszüntetése miatt;
- tájökölógiai konfliktust okoz (többek között a felszíni és a felszín alatti vizek áramlási irányának megváltozása, a biológiaiaktív felületek arányának jelentős csökkenése, élőhelyek megszűnése miatt);
- és vizuális-esztétikai konfliktust okoz a tájkép megváltoztatása miatt.

Eme konfliktusok súlyát növeli, hogy egyrészt a bányákat – elsősorban a szállítási távolság minimalizálása érdekében – az emberi lakóhelyekhez lehető legközelebbi lelőhelyeken nyitották meg, másrészt a bányákra általában hosszú működési idő jellemző, így egy-egy bánya évtizeden, évszázadokon át egy adott térség meghatározó eleme marad, a fellépő tájkonfliktusok pedig még a bányák esetleges bezárása után sem szűnnek meg (CSEMEZ A. 2013).

Mindezen negatívumok okán a – nehéz erre jobb szót találni – „mozgalmár” természetvédők körében ma általános az a nézet, hogy a bányák első számú közellenségek: ahol még folyik művelés, azt azonnal abba kell hagyni, ahol pedig egykor volt kitermelés, azt azonnal fel kell tölteni, el kell elegyengetni. Ezt azzal is kifejezik, hogy a bányákat egyszerűen „tájsebeknek” nevezik, ami harcos aktivitásuk nyomán egyre inkább átmegegy a köztudatba.

Ezt az elvakult harcoságot az is alátámasztani látszik, hogy a bányászat felhagyása (ami nagyon gyakran együtt jár a rá települt ipari üzemek bezárásával is) után valóban gyakran egy elcsúfított táj marad vissza, amit a mesterséges pozitív és negatív formák mellett sok egyéb – többnyire negatív – hatás is jellemez, pl. a talajvízszint emelkedése, a vizek kémhatásának változása, a tömegmozgások jelenségei (süllyedés, beomlások, csuszamlások) fellépése stb., de a feleslegessé vált építmények is terhelik a tájat. Sőt, nemcsak a természeti, hanem a társadalmi „táj” is megváltozik, romlik: bányavidékek térségei a bányászat felhagyását követően többnyire súlyos válságon mennek át, hatalmas társadalmi nehézségek jelentkeznek, hiszen munkaalalmak szűnnek meg, a degradálódott térség nem vonzza a befektetőket, és a térségről egy

rendkívül rossz közvélekedés alakul ki (CSÜLLÖG G.–HORVÁTH G. 2010, CSÜLLÖG G. ET AL. 2012).

Mindeme negatívumok ellenére le kell szögezni, hogy a bányák, illetve tágabb környezetükkel együtt a bányavidékek rendkívül fontos tájtörténeti elemek, és egy adott területen egy adott kor történeti földrajzának meghatározó tényezői. Meghatározói a foglalkoztatásnak, a gazdasági fejlettségnek, az életkörülményeknek, a szociogeográfiai viszonyoknak stb. Szerepet játszottak a népesség migrációs folyamataiban és a településszerkezet formálódásában is: Magyarországon – nem lévén hagyománya a bányászatnak – a történelem folyamán szinte mindig külhonból idecsábított, bevándorolt munkaerő alkotta a bányásztársadalom többségét, akiknek családtagjai és leszármazottai új településeket hoztak létre; a későbbiekben pedig új bányák megnyitása belső, országon belüli népességmozgásokat is eredményezett. De akár a közelmúlt történeti földrajzi folyamataira is érdemes utalni: a 19. század végén és a 20. század elején a tőkeerős cégek által irányított és gazdaságilag sikeres bányavidékeken jelentős fejlesztések történtek, ipartelepítések és más beruházások kapcsolódtak a kitermelő tevékenységekhez, jelentős infrastruktúra épült ki, a munkásokat és a tisztviselőket jól megtervezett bányászkolóniákon, illetve tisztviselő-telepeken telepítették le, nem ritkán az országos átlagot messze meghaladó színvonalú volt a szociális és az egészségügyi ellátás, a vezetők törekedtek a kulturális élet adott viszonyok között lehetséges fejlesztésére is stb. Ami az utóbbi intézkedéseket illeti, azokat nyilván persze nemcsak egyfajta altruizmus vezérelte, hanem az a belátás, hogy a jó karban tartott munkaerő nagyobb profitot eredményez. Paradox módon az ún. szocializmus idején is kiemelt, privilegizált helyzetben voltak a bányavidékek, a bányavárosok; évtizedeken át jelentős beruházások színterei voltak, az ott dolgozók az országos bérekhez képest kiemelkedő jövedelemben részesültek, amit persze a munkásosztály vezető szerepének idealisztikus utópiájának hirdetésén túl a nehézipar elsődlegességének gazdasági dogmájával és az esetleges elégedetlenségtől, illetve az abból kiinduló társadalmi mozgalmaktól való félelemmel egyaránt magyarázható.

Visszatérve a bányák és a táj kapcsolatára ki kell még térni arra, hogy – különösen a már felhagyott bányák esetében – a fellépett tájkonfliktusok megoldására, valamint a térség hasznosítására, területfejlesztésére többnyire tájrendezési feladatként tekintenek. A tájrendezés alapvető feladata a területhasználatok térbeli rendjének és arányának olyan meghatározása, ami a táj teljesítőképességét fokozza, a tájértékeket fenntartja, illetve helyreállítja (CSIMA P. 1989), valamint a tájhasználati konfliktusok, a különféle társadalmi igények, értékek közt kialakult feszültségek feloldása (ANTROP, M. 2006). Különösen a külszíni bányák esetében a kialakult tájkonfliktusok megoldása, a terület tájrendezése és újrahasznosítása érdekében egy összetett helyreállítási folyamatra kell, hogy sor kerüljön, amelynek elemei a helyreállítás, a

rendbehozatal, a megújítás-felújítás-visszaállítás és a rekultiváció (DAVID L. 2000). Azonban valójában a bányászat esetében ez nagyon gyakran csak az üregek feltöltését jelenti, kivéve azokat a – főleg kőfejtésre használt – bányákat, ahol ez alakjuk és méretük miatt kivihetetlen.

Sajnos van azonban még egy tényező, amivel a „helyreállítás” során nem számolnak, ez pedig az, hogy ezzel sok érték is eltűnik, többek között a bányák történetisége is.

Bányászat és érték

A legtöbb bánya ugyanis – szemben a közvélekedéssel – érték, mégpedig általában többszintű érték.

Egyrészt és alapvetően rendkívül jelentős földtudományi érték. A földtani ismeretek bányák nélkül sokkal alacsonyabb szintűek lennének; ha talán ez korunkra már kevésbé jellemző is, de történetileg mindenképpen elmondható, hogy a földtudományi ismeretek fejlődésében a bányászat által felszínre került kőzettesteknek, a látható vált mélységi szerkezeteknek, a lezajlott folyamatokat megtestesítő és bizonyító képződményeknek kimagasló szerepük volt. De bányanyitások egyéb földtudományi értékek felfedezésével is járhatnak, pl. a Földön rengeteg nemzetközi értéket képező barlangot kőbányászat során fedeztek fel. Hogy azonban a „káros bányák” elképzelésétől mennyire nehéz még az érték hangsúlyozása mellett is elvonatkoztatni, az jól tükrözi pl. a 2009–2014 közötti időszakra szóló Nemzeti Környezetvédelmi Program. Ugyanis hangoztatva, hogy „Kiemelt figyelmet kell szentelni a földtani vonatkozású természeti értékeknek”, egyfajta kettősséget tükröz, mikor így folytatja: „egyrészt hogy a bányászat minél kevesebb kárt tegyen bennük, másrészt hogy a bányaművelés során megismert értékeket megőrizhessük és azok – természetvédelmi bemutatóhelyet képezve – a tudatformálás, a szemléletalakítás eszközei lehessenek”. Azaz a bányák egyszerre károkozók és értékek is. Mégis, azért ebben a megfogalmazásban is valahol benne van, hogy a bányavidékek első megközelítésben leromlottnak tűnő tájainak is van természeti és kulturális potenciálja.

De folytatva az értékek számbavételét, a bányák történetileg is értékek, hiszen sok bánya – persze nem mindegyik – valamiféle szerepet játszott egy adott kor, egy adott társadalom életében, nem ritkán jelentős, sőt nagyon fontos szerepet. Erre fentebb már néhány példán keresztül történt is utalás, de ezt még sok-sok további – akár az egész emberiség történetére kiható – példával ki lehet egészíteni. Pl. Amerika vagy később Ausztrália felfedezését és meghódítását döntő mértékben motiválta a kibányászható nyersanyagok, főleg az arany megszerzése utáni vágy; vagy – maradván Dél-Amerikánál – említhetnénk az akkor még világjelentőségű természetes nyersanyag, a lőpor gyártásához szükséges salétrom (KNO₃) kitermelőhelyeinek megszerzéséért folyó híres „salétromháborút”, ami Bolívia tengerparti területeinek elvesztését

eredményezte; de még a 20. század, sőt napjaink háborúinak háttérében is nyíltan vagy burkoltan szinte mindig megjelennek a nyersanyagok és azok lelőhelyei megszerzésére irányuló törekvések.

Harmadsorban a bányák általában ipartörténeti-kulturális emlékek is: egy adott kor tudományos ismereteinek, technológiai szintjének a leghűbb leképezését adják. Nyilvánvaló, hogy történeti földrajzi szempontból ennek jelentősége is kiemelkedő, hiszen a technológiai tudás és ismeretek szintje óriási szerepet játszik a gazdasági fejlettségben és ezáltal áttételesen a mindenkori hatalmi erőviszonyokban is.

Bányászat és turizmus

Ha viszont a bányák ilyen jelentős értéket képviselnek, akkor a módszeres felszámolás helyett törekedni kell ezen értékek hasznosítására. Ez már sajnálatosan sok esetben lehetetlen: számos nagyon fontos földtudományi – rétegtani, őslénytani, felszínalaktani stb.– és kultúrtörténeti értékeket képviselő bányát (pl. kommunális hulladék befogadására hasznosítva) úgy feltöltöttek, hogy ezek az értékek örökre elvesztek az emberiség számára. Ugyanakkor egyes bányákról éppen a földtudományi kutatások során derült ki, milyen jelentős történeti-kultúrtörténeti értéket hordoznak.

Egy-két példa ilyen történeti értékességre. Nagy-Britanniában a cornwalli és a nyugat-devoni bányavidék 2006-ban felkerült az UNESCO kulturális világörökségek listájára, mert – ahogy ezt az UNESCO honlapja a világörökségi listára való felkerülést indokolja – „a cornwalli és nyugat-devoni táj képe radikálisan átalakult a 18. és 19. században a mélyművelésű réz- és ónbányászat következtében... a bányák, motorházak, öntödék, kikötők, csatornák, csillepályák és ipari létesítmények együttesen egy termékeny ipari fejlődést innovációt tükröznek... A helyszínek felölelik a cornwalli és nyugat-devoni bányászati táj 1700-1914 közötti történelmileg legfontosabb, leginkább hitelt érdemlő elemeit”. Megjegyzendő, hogy a történelmi érték még ennél is tágabb, hiszen az első írott emlékek a cornwalli ónbányászatról már a Kr. e. 1. századból Diodórosz görög történetíró tollából ismertek (aki viszont azt feltehetőleg Pütheasz görög földrajztudós Kr. e. 4. századi útleírásából vette át), sőt a 3. században, amikor az ibériai ónbányászat hanyatlásnak indult, Cornwall vette át a vezető szerepet a Római Birodalom óntermelésében (QUINNEL, H. 1986). A bányászathoz kapcsolódó ipartörténeti emlékek közül pedig kiemelkedő, hogy egy ott, Délnyugat-Angliában született újítás termékét, a bányászatban használható magasnyomású expanziós működésű himbás szivattyút a cornwalli öntödék exportálták a világ összes bányáiba.

Az indoklás tehát egyértelműen jelzi, hogy a földtudományi értéken, mint „alapon” túl milyen fontos történelmi szerepet is játszott ez a bányavidék.

1. táblázat. Világörökség-helyszínek, amelyek nevében szerepel a „bánya” szó

Helyszín, név	Ország	Világörökséggé nyilvánítás éve
Wieliczka-i sóbányák	Lengyelország	1978
Roros bányaváros	Norvégia	1980
Potosí történelmi városa és ezüsbányák	Bolívia	1987
Guanajuato történelmi városa és a szomszédos bányaterület	Mexikó	1988
Rammelsberg bányája és Goslar történelmi óvárosa	Németország	1992
Selmezbánya	Szlovákia	1993
Neolitikus tűzkőbányák Spiennesnél (Mons)	Belgium	2000
Zollverein szénbánya és ipari együttes Essenben	Németország	2001
A Nagy-Réz-hegy bányászati területe Falunban	Svédország	2001
Sewell bányászváros	Chile	2006
Cornwall és Nyugat-Devon bányászati területei	Nagy-Britannia	2006
Iwami Ginzan ezüsbánya és kultúrtáj	Japán	2007
A higanybányászat örökségei – Almadén	Spanyolország	2012
A higanybányászat örökségei – Idrija	Szlovénia	2012
Vallónia jelentősebb bányászterületei	Belgium	2012
Nord-Pas de Calais Bánya-völgy	Franciaország	2012

Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy Cornwall és Nyugat-Devon bányászati területei mellett az UNESCO világörökségeinek listáján még 15 olyan helyszín, érték jelenik meg (1. táblázat), aminek nevében a „bánya” szó is szerepel. Ha figyelembe vesszük, hogy a Világörökség Bizottság 2015. évi ülészsaka után a lista 163 ország 1031 világörökségi helyszínét tartalmazza, akkor ez a szám nem is olyan kevés, az összes világörökség-helyszín 1,5%-a! Sőt, a valóságban ennél több bányászattal kapcsolatos világörökségi helyszín van, ugyanis számos ipariműemlék-együttesnek is van bányászati vonatkozása.

Egy másik példa a történetiség fontosságára a Ruhr-vidék. Nem szükséges hangoztatni, hogy az egységes Németország 19. századi megszületése után milyen hatalmas szerepet játszott az ország nagyhatalommá válásában a Ruhr-vidék bányászata és ipara. Ennek a világtörténelmi szempontból is kiemelkedő térségnek a bányáit szinte kivétel nélkül már bezárták, aminek következtében az egykori bányák és a hozzájuk kapcsolódó ipari és infrastrukturális létesítmények kezdetben egy elképesztő méretű rozsdáövezetté váltak, míg meg nem kezdődött a térség tájrehabilitációja, aminek keretében többek között számos bányászati és ipari műemléket mentettek meg és alakítottak át, jórészt a turizmus igényeinek kielégítésére. Közülük is kiemelkedik a világörökségi listára is felkerült Zollverein bányászati és ipari műemlékeinek, egy Essen határában 1986-ban bezárt szénbányának és a rá telepített kokszolóműnek az együttese. A működését 1847-ben megkezdett bánya, amit a Zeche Zollverein bányatársaságról neveztek el (a Zollverein egyébként az akkor még különálló államocskákából álló Német Birodalom területén 1834-ben megalakított Vámszövetség volt), 1986-ig működött. Jelentőségéről elég annyit mondani,

hogy pl. 1890-ben a termelése már 1 millió, az első világháború alatt pedig 2,5 millió tonna volt, sőt 1937-ben elérte a 3,6 millió tonnát, de még az ötvenes években is évi 2 millió tonna feletti volt. Fontosságát mutatja, hogy 1961-ben egy új kokszolóműt avattak a bányák mellett 192 kemencével, ami a bányák bezárását követően még 1993-ig üzemelt. A bezárás után több akna és a kokszoló ipari műemlékké lett nyilvánítva; ma Németország talán leglátogatottabb ilyen emléke.

A Zollverein kiváló példa arra, hogy a bányavidékek, mint történeti tájak és az egyes bányák, mint történelmi, továbbá kultúr- és ipartörténeti emlékek nemcsak megőrzendők, hanem hasznosíthatók, sőt hasznosítandók is. A bányászati örökséget elsősorban a területfejlesztésbe lehet bevonni, leginkább az elmúlt egy-két évtizedben fellendült és egyre népszerűbbé váló geoturizmus révén. A néhai bányák és a hozzájuk kapcsolódó létesítmények szolgálhatnak múzeumként vagy egyéb kulturális intézményként (színház, vendéglátó-ipari létesítmény, kulturális központ kiállításokkal stb.), vagy megmaradhat múzeumként működő történeti-ipartörténeti műemléknek (ezen belül különösen vonzó a régi bányajáratok látványosságként való bemutatása, pl. bányavasúttal való végigjárása). Önmagában persze a földtudományi és történelmi emlék gyakran nem jelent elég vonzerőt, ezért a látnivalókat további attrakciókkal kell kiegészíteni, amelyek persze lehetnek értékesek (pl. kulturális tradíciók, bányász hagyományok felélesztéséhez kapcsolódó programok) és inkább értéktelennek mondható, ám a közönséget vonzó („vidámparkok”) is.

Persze lehetséges más hasznosítás is, pl. Németországban erre is vannak példák: nagyon mély bányák nagy hőmérsékletű bányavízének geotermális hasznosítása; a hatalmas meddőhányókon, betakart rekultivált külfejtéseken biomasszatömeget biztosító növények, vagy pl. energiafűvek telepítése; elhagyott építmények új funkcionális hasznosítása; hatalmas külszíni fejtések turisztikai célú mesterséges tórendszerre alakítása stb. (Wirth, P. et al. 2012). Európa gazdagabb felében különféle projektekkel és állami beruházásokkal jelentős összeget fordítottak leromlott bányavidékek rehabilitációjára, revitalizációjára, helyenként kimondottan látványos eredményekkel.

Magyarországon is vannak érdekes példák bányák, különösen felhagyott nagyobb méretű bányaudvarok, bányagödrök hasznosítására. Csak példaként érdemes megemlíteni a Mátrában, a Sás-tó melletti kőfejtőben kialakított Adrenalin Park nevű kalandparkot, vagy az egykori kavicsbányák helyén kialakított, rekreációs célra szolgáló tavakat, a fertőrákosi lajtamészkö-kőfejtőben működő, mostanában felújított színházat, a nyirádi bauxitbányában kiépített rallycross pályát stb.

Természetesen egy-egy egyedi bánya hasznosításánál jóval fontosabb egy-egy nagyobb kiterjedésű bányászati térség komplex hasznosítása, ahol a történetiség sokkal inkább megjeleníthető. Példaként vegyük a még a múlt század második felében is nagyon jelentős bányavidéket, Salgótarján környékét,

ahol a földtudományi értékek (HORVÁTH G. 1999, PRAKFALVI P. ET AL. 2007, GAÁL L. ET AL. 2007A, 2007B), bemutatásának lehetőségei mellett egyes projektek megvalósulása kimondottan történeti földrajzi ismeretterjesztést tennének lehetővé. Ide sorolhatók pl. régi bányászkolóniák felújításai, ahol a közművek rekonstrukciójakor az elmúlt kor hangulatának megőrzésére (macskaköves utak, korhű kandeláberek stb.) is lehetne törekedni; egykori fogaskerekű bányavasút helyreállítása, aminek újjáépítése révén a történeti infrastruktúrát lehetne felidézni; oktatófilmek segítségével a történeti tájhasználatot és a bányászat ipar- és kultúrtörténetét lehetne bemutatni stb. Szerencsére már vannak kezdeményezések a bányászathoz kötődő, már-már elfeledett hagyományok felélesztésére is. És végül, de nem utolsósorban mindezeket összefogná tematikus tanösvények kialakítása, pl. „Bányász emlékek Salgótarján környékén” címmel olyan emléktúra-útvonal lenne létrehozható, amely egyéb kulturális és ökoturisztikai kínálatok mellett szerves egységbe foglalná a bányászat legfontosabb történeti emlékeit is (HORVÁTH G. ET AL. 2012A, 2012B, 2012C).

Zárszó

A táj utóbbi évtizedekben tapasztalt felértékelődéséhez az is hozzájárul, hogy Földünk népességének egyre nagyobb hányada él a kényelem maximumát nyújtó, ám valójában sivár beton- és aszfalttengerek meghatározta településeken, ahol a természetes környezetnek csak morzsái jelennek és jelenhetnek meg. Ezért egyre erősebb a vágyódás a még többé-kevésbé megőrződött természeti táj iránt, ami a ma ökoturizmusnak nevezett hagyományos turizmus növekvő jelentőségét eredményezi. A bányák a tájban ma sokakat inkább riasztanak, mintsem vonzanak, és ebben a már korábban említett szélsőséges „természetvédő” nézetek is nagy szerepet játszanak. Pedig a természeti, vagy helyesebben természetközeli táj mindig egyúttal történeti táj is, és állapotjavítása, megőrzése mellett célszerű lenne a kulturális-történeti értékeinek a kihasználása is. A földtudományi értékeket, köztük a bányákat célpontként, desztinációként kezelő geoturizmus alkalmas eszközt kínál a táj történetiségének bemutatására és történeti földrajzi szempontú elemzésére is. Bányászati örökségünk mindenképpen több figyelmet érdemelne tehát mind a geográfusok, mind a történészek, mind a turisztikai szakemberek részéről.

Irodalom

- ANTROP, M. 2006: From holistic landscape synthesis to transdisciplinary landscape management. – In: Tress, Bärbel et al.: From landscape research to landscape planning. Springer. pp. 27-50.
- CSEMEZ A. 1996: Tájtervezés – tájrendezés. – Mezőgazda Kiadó, Budapest. 299 p.

- CSEMEZ A. (szerk.) 2013: Óbuda-Békásmegyer táji-természeti értékei. – Budapesti Corvinus Egyetem – Guckler Károly Természetvédelmi Közalapítvány. Budapest, 382 p.
- CSEMEZ A. – MÓCSÉNYI M.: Egyedi tájértékek jelentősége a rurál táj fejlesztésében. – http://mek.oszk.hu/09800/09809/pdf/zold_belep_17.pdf
- CSIMA P. 1989: Tájrendezés II. – Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem, Budapest. 112 p.
- CSORBA P. – HORVÁTH G. – LÓCZY D. – MEZŐSI G. – MUCSI L. – SZABÓ M. 2013: Geoökológiai alapú tájtervezés elméleti és gyakorlati kérdései. – Digitális tankönyvtár. www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412A/.../2011_0025_geo_3.pdf. 145 p.
- CSÜLLÖG G. 2002: Táj érintkezések szerepe a történeti Magyarország nagymedencei térszerkezetének kialakításában. – In Fülek György (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében – az épített környezet változásai. Szent István Egyetem, Budapest-Gödöllő, pp. 185-188.
- CSÜLLÖG G. – HORVÁTH G. 2010: Kultúrtájkonfliktusok Salgótarján térségében. – In: Kertész Ádám (szerk.): Tájökológiai Kutatások 2010. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, pp. 43-50.
- CSÜLLÖG G. – HORVÁTH G. – SZABÓ M. 2012: Felhagyott bányaterületek eredményezett tájproblémák. – In: Lóczy Dénes (szerk.): Geográfia a kultúra Fővárosában I. Geographia Pannonica Nova 13. Pécs, pp. 231-236.
- DÁVID L. 2000: A kőbányászat mint felszínalakító tevékenység tájvédelmi, tájrendezési és területfejlesztési vonatkozásai Mátra-hegységi példák alapján. – Doktori értekezés. Debrecen. 75+16 p.
- ERDŐSI F. 1979: A délkelet-dunántúli természeti környezetet befolyásoló antropogén hatások összefoglaló értékelése. – Földrajzi Értesítő 28. 3-4. pp. 307-338.
- Európai Táj Egyezmény. – http://www.civilscape.eu/civilscape/var/www/downloads/coe-176/elc_hungarian.pdf
- FALLER G. – KUN B. – ZSÁMBOKI L. (szerk.) 1997: A magyar bányászat évezredek története I. Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, Budapest
- FRISNYÁK S. 1990: Magyarország történeti földrajza. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 212 p.
- FRISNYÁK S. 1996: Az Árpád-kori Magyarország gazdasági földrajza. – Földrajzi Közlemények 120. 2-3. pp. 119-135.
- GAÁL L. – ÉSZTERHÁS I. – HORVÁTH G. 2007a: Barlangok. – In: Kiss Gábor–Baráz Csaba–Gaálóvá, Katarína–Judik Béla (szerk.): A Karancs–Medves és a Cseres-hegység Tájvédelmi Körzet. Nógrád és Gömör határán. Bükki Nemzeti Park Igazgatóság, Eger, pp. 79–90.
- GAÁL L. – HORVÁTH G. 2007b: Domborzat, felszínformák, felszínfejlődés, felszínalkotás értékei. – In: Kiss Gábor–Baráz Csaba–Gaálóvá, Katarína–Judik Béla (szerk.): A Karancs–Medves és a Cseres-hegység Tájvédelmi Körzet. Nógrád és Gömör határán. Bükki Nemzeti Park Igazgatóság, Eger, pp. 57–78.
- HAASE, G. ET AL. 1991: Naturraumkundung und Landnutzung – Geochorologische Verfahren zur Analyse, Kartierung und Bewertung von Naturräumen. – Beiträge zur Geographie 34.1 és 34.2. Berlin. 373 p. + mellékletek.

- HORVÁTH G. 1999: Tájí értékek a Medves-vidéken. – In: Füleky György (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében. Gödöllő, pp. 13-18.
- HORVÁTH G. – CSÜLLÖG G. – KARANCSI Z. 2012a: Az ökoturizmus lehetőségei korábbi bányavidékek leromlott tájainak helyreállításában. – In: Farsang Andrea–Mucsi László–Keveiné Bárány Ilona (szerk.): Táj – érték, lépték, változás. GeoLitera – SZTE TTK Földrajzi és Földtani Tanszékcsoport, Szeged, pp. 211-220.
- HORVÁTH G. – CSÜLLÖG G. – KARANCSI Z. 2012b: A bányászati örökség és az ökoturizmus kapcsolata Salgótarján térségében. – In: Frisnyák Sándor–Kókai Sándor (szerk.): Tiszteletkötet dr. Boros László főiskolai tanár 75. születésnapjára. Nyíregyháza, pp. 71-88.
- HORVÁTH G. – SZABÓ M. – CSÜLLÖG G. 2012c: A bányászati-ipari örökség terhei és hasznosítási lehetőségei Salgótarján térségében. – In: Horváth Erzsébet–Mari László (szerk.): Természetföldrajzi kutatások Magyarországon a XXI. század elején. CD. Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajz- és Földtudományi Intézet Természetföldrajzi Tanszék, pp. 34-43.
- HORVÁTH L. – BODRY L. (szerk.) 1937: A bánya. – Székely és Társa. Sopron. 268+71 p.
- KARANCSI Z. 2002: Természetes és antropogén eredetű környezetváltozás a Medves-térség területén. – Doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem. 131 p.
- MÖCSÉNYI M. 1968: A táj és a zöldterület fogalmi problémái a tájrendezés nézőpontjából. – Településtudományi Közlemények 21. pp. 66-76.
- PRAKFULVI P. – GAÁL L. – HORVÁTH G. 2007: Földtani felépítés, szerkezeti viszonyok, földtani értékek. – In: Kiss Gábor–Baráz Csaba–Gaálová, Katarína–Judik Béla (szerk.): A Karancs–Medves és a Cseres-hegység Tájvédelmi Körzet. Nógrád és Gömör határán. Bükki Nemzeti Park Igazgatóság, Eger, pp. 13-42.
- QUINNEL, H. 1986: Cornwall during the Iron Age and the Roman Period. – *Cornish Archaeology* 25 pp. 111-134.
- RÁKÓCZY S. 1910: A bányászat multja a Magyar Birodalom földjén. – Pallas Könyvkiadó, Budapest. 212 p.
- SZVIRCSEK F. : Bányászkönyv. – Salgótarján. 775 p.
- UNESCO World Heritage: Cornwall and West Devon Mining Landscape. – <http://whc.unesco.org/en/list/1215>
- UNESCO World Heritage: Zollverein Coal Mine Industrial Complex in Essen. – <http://whc.unesco.org/en/list/975>
- WENZEL G. 1880: Magyarország bányászatának kritikai története. – Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-hivatal. Budapest. 456 p.
- WIRTH, P. – Černič Mali, B. – Fischer, W. (szerk.): Post-mining regions in Central Europe. Problems, potentials, possibilities. – Oekom Verlag, München. 272 p.
- 96/2009. (XII. 9.) OGY határozat. A 2009–2014 közötti időszakra szóló Nemzeti Környezetvédelmi Programról. – Magyar Közlöny 177. pp. 44 004-44 193.

A ZEMPLÉN-HEGYSÉGI BÁNYÁSZAT TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI VÁZLATA

DR. GÁL ANDRÁS

The historical-geographical Outline of Mining in the Zemplén-Hills

The Zemplén-Hills are part of the inner volcanic range of the Carpathians, one of the areas inhabited for the longest time (it has been inhabited partially and with large breaks in time for some 3000 years).

In prehistoric times in the Zemplén-Hills there was mining for obsidian and quartz suitable for making stone tools, in the middle-ages gold and silver were mined, in the modern times building and millstone was quarried and finally there was also mining for non-metallic mineral raw materials used in industry.

The study summarizes the geological structure of the hills, their formation as well as the mining of the utilizable stones and mineral raw materials according to the historical ages.

Bevezetés

A Kárpát-medence bányászata egyidős a térségben megjelenő emberrel. Az őskőkor (paleolitikum) középső szakaszától a bronzkorig az obszidián, a kalcedon, a hidro- és limnokvarcit az ember legfontosabb szerszámyersanyaga. Az obszidián a belső-kárpáti vulkáni övezet néhány pontján, a Zempléni-hegységben fordul elő. A réz-, bronz- és vaskorban az egész Kárpát-medencében megélnékült a bányászat és a feldolgozó tevékenység.

A honfoglaló magyarság a kora Árpád-kori szállásterületén, majd a 13. század vége felé a Kárpátok övezetében is megkezdte a hasznosítható ásványi nyersanyagok kitermelését és feldolgozását. A 13. század második felében a történelmi Magyarország évi 1000 kg aranytermelésével a világtermelés 1/3-át, az európai termelés 80%-át adta (ZSÁMBOKI 1982). A 11-13. században a bányászat, mely a népesség alig fél százalékát foglalkoztatta, a király jövedelmének mintegy 30-40%-át szolgáltatta (FEHÉR 2000). Az Árpád-kori és a későbbi nemesfémtermelésünk négy térségben (Garam-vidék, Gömör-Szepesi-érchegység, Gutin-hegység és Erdélyi-érchegység) koncentráldott. A 15. században a Gömör-Szepesi-érchegység és tágabb környezetében hét bányavárost és sok bányahelyet tömörítő szövetséget hoztak létre Felső-Magyarország néven. Telkibánya – a bányavárosok rangsorában az ötödik helyen – tagja volt ennek a bányászati szövetségnek (BENKE 2001, 2007, FALLER ET AL. 1997, ZSÁMBOKI 1982).

A bányászat a termelési érték és az export alapján a török hódoltságig kiemelkedő, de a 17-18. században is meghatározó jelentőségű gazdasági ágazat. Zsámboki L. szerint Magyarország a 11-18. században nem csak Európa, a világ egyik legfejlettebb bányászati nagyhatalma volt (1982). Később a termelés kor-

szerűsítése és az új ásványi nyersanyagok feltárása ellenére a bányaiiparunk nemzetközi jelentősége csökkent. 1920-ig bányaiiparunk energia- és nyersanyag-termelése majdnem teljesen kielégítette a hazai szükségleteket és gazdasági egységünk, autarkiánk lényeges tényezője volt. A trianoni békediktátum következtében az érc- és sóbányászat teljes egészében, a kőbányászat és nemfemes ásványi nyersanyagok 95%-a, a működő szénhidrogénmezők egésze, a fekete-szén 26%-a, a barnaszén- és lignitkészlet 30%-a az utódállamokba került.

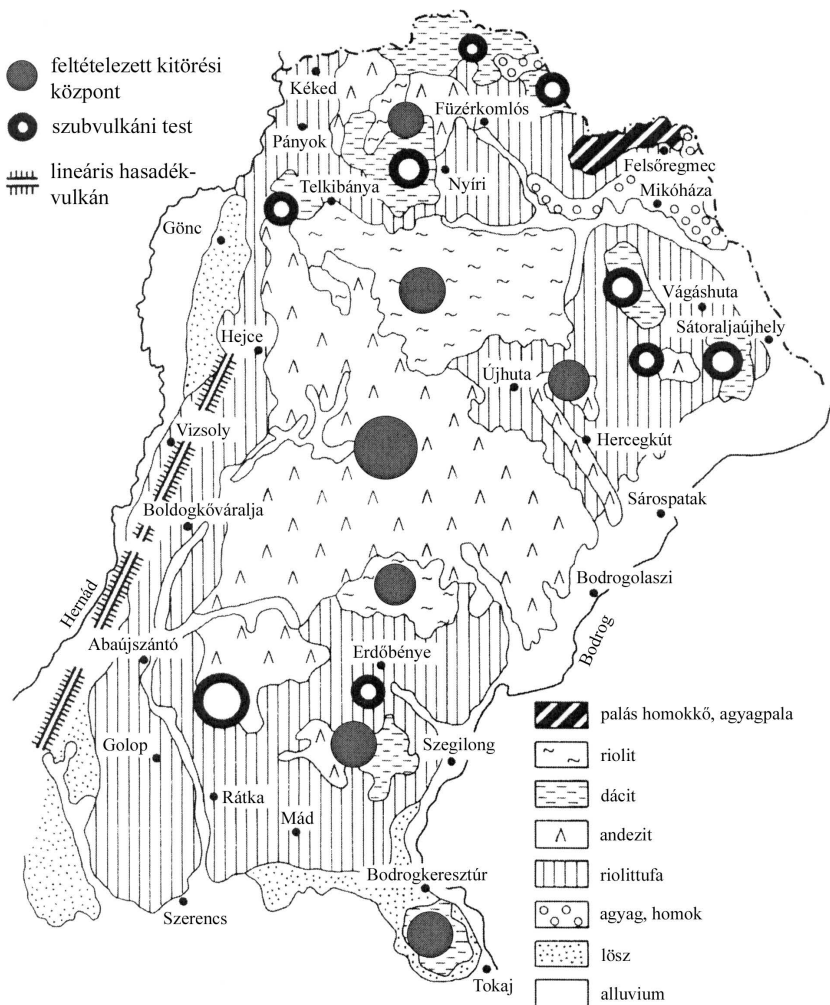
Hazánk mai területén fellelhető ásványi nyersanyag-készlet nemzeti vagyunkunk 10%-a (HAHN ET AL. 1998).

A Zempléni-hegység az őskorban az obszidián és kvarcit-féleségek bányászataival, a középkorban az arany- és ezüsttermelésével, agyag- és kőbányászataival, az újkorban az építő- és malomkő-, a manufaktúrák, majd az ipar által felhasznált nemfemes ásványi nyersanyagok kitermelésével kapcsolódott be a regionális munkamegosztásba.

A hegység kialakulása

A Zempléni-hegység (vulkánsor) kialakulása 15-16 millió évvel ezelőtt, a miocén korban kezdődött. A hegység helyén 30-40 km széles *hasadéköv* jött létre, több *kitörési centrummal* (pl. a tokaji Kopasz-hegy, az erdőbényei Szokolya, Mogyoróska környéke, a telkibányai Gyepű-hegy stb.). A vulkáni működés *riolitláva* és *-tufa* kitöréssel indult, majd *andezit*, *dácit* és ezek *tufái* kerültek felszínre. Az erupciót nyugalmi időszakok szakították meg. A szakaszos vulkáni működés réteges szerkezetű (sztrató-) vulkánokat hozott létre (pl. a tokaji Nagy-Kopasz). A felszínre ömlő láva- és tufarétegek mellett a tájfejlődésben igen jelentősek a *szubvulkáni képződmények* is, mint pl. a tállyai Kopasz-hegy, az erdőbényei Barnamáj- és Mulató-hegy lakkolitja, az újhelyi Sátor-hegycsoport. A táj geológiai szerkezetét a vulkánok közé benyomult tortonai és szarmata tenger üledékanyaga is színezi (Erdőbénye, Kovácsvágás stb.).

A pliocén elején megszűnt a vulkáni működés. A vulkánok elhalása után a posztvulkáni jelenségek még sokáig tartottak. A hidrotermális feltörések átalakították az érintkező kőzeteket. A telkibányai Kánya-hegy belsejében és Rudabányácska (=Szépbánya) térségében *arany-* és *ezüsttelérek*, máshol *hidrokvarcit* telepek és *gejziritek* képződtek (Botkő, Baskói-medence, a rátkai Koldu-tető és Hercegköves, a mogyoróscai Kun-hegy stb.). Hasonló utóvulkáni képződmények a hasadékokat kitöltő *kovakiválások*, pl. Erdőbénye, Tolcsva és Sárospatak hidrokvarcit felhalmozódásai. A vulkánok – a külső erők hatására – erősen lepusztultak, a felszín alatti (szubvulkáni) képződmények exhumálódtak, a fedőrétegektől megszabadultak. A Zempléni-hegység – a tartós lepusztulás ellenére is – többet és jobban őrzött meg az eredeti vulkáni formákból, mint hazánk többi vulkánvidéke (1. ábra).

1. ábra. A Zempléni-hegység földtani vázlatja
(MÁFI térképek alapján szerk. Frisnyák S., rajzolta Mikó T.)

A bányászat kezdetei

A Zempléni-hegység kontinensünk egyik legrégebben lakott területe. A paleolitikum, majd a neolitikum ősemberé először az *obszidiánt* és a kovásodott kőzeteket, a *hidro- és limnokvarcitot* használta szerszámkészítésre. Az archeológusok a legrégebbi obszidián kitermelő és feldolgozó műhelyt az Arka melletti Herzsá-réten tárták fel. Jelentős bányászati és köfeldolgozó tevékenység

folyt a bodrogkeresztúri Henye-dombon, Erdőbénye és Tolcsva környékén is. 30 000 évvel ezelőtt az obszidián mint nyersanyag vagy feldolgozott eszköz az *első áru*, melynek piacrádusza 400-500 km-re terjedt és fontos szerepe volt a munkamegosztás kialakulásában (LÁZÁR 1984, MÁTYÁS 1984). Az obszidián bányászata és kereskedelme gazdaság- és társadalomszervező erő, a táj pedig az *európai kultúra egyik kulcsterülete volt* (LÁZÁR 1984). A hidro- és limnokvarcitból formált eszközöket a későbbi korok embere is használta, kb. a bronzkor közepéig. A bronzkorban (Kr. e. 2800 – 800) az *agyag* mellett már a *kaolint* is felhasználták edények készítésére. A Zempléni-hegységben számos helyen található kaolin. A geológusok Rátkán találták meg Magyarország egyik legrégebbi földalatti bányáját, melyet a bronzkori népek műveltek. A rátkai kaolintelepet festék és agyagedény-készítés céljára bányászták. A felszín alatti bányaüregből szarvasagancsból készített bányászszerszámok kerültek elő (BENKE 2001). A táj és helytörténeti források nem tesznek említést a történelmi ókor bányászatáról. *Mátyás E.* geológus-professzor úgy véli, hogy a földtani képződmények megismerése és gazdasági felhasználása az ősidőktől nem ókori „ugrással”, hanem fokozatos átmenettel csatlakozik a későbbi századokhoz (1984).

A középkori bányászat

A honfoglaló magyarság először a hegység déli peremzónáját (Tarcal és Szerencs környékét) szállta meg, majd a Hernád és a Bodrog mentén fokozatosan behatolt a hegységterület északi és belső (Magas-Zemplén nevű) részeire is. A patak völgyekkel és kismedencékkel tagolt Zempléni-hegység 93%-a 500 méternél alacsonyabb terület, s ez megkönnyítette a humanizációját, benépesítését és gazdasági birtokbavételét. A hegység peremlépcsős szegélyterületein, a hegylábtelepítő mezőgazdasági kultúrtájak (és annak részeként települések) alakultak ki. A települések környezetében kisebb *agyag-* és *kőfejtőhelyek* létesültek. A 12. században Telkibányán, majd később Rudabányácska (=Szépbánya) térségében is megindult a nemesfémek bányászata. Az *arany-* és *ezüstbányászat* Telkibányát híres bányavárossá emelte.

A Kánya-hegy és környéke hidrotermális-jellegű arany- és ezüst teléreit a 12-13. században külszíni bányászattal, 6-8 méter mélységig terjedő függőleges aknák (=horpák) segítségével termelték ki. A Kánya-hegy keleti lejtőin, a Veresvíz-patak völgyében és a Fehér-hegy nyugati lejtőin – az ércelőfordulás leggazdagabb részén – mintegy 3000 kis aknát létesítettek másfél-két évszázad alatt (BENKE 2001, 2007). A horpákból kikerülő meddőt a legközelebbi akna feltöltésére használták.¹ A bányászat során két alapvető szerszámot, a nyeles éket és kalapácsot használták. A bányászok felszereléséhez tartozott még a lapát, a

---

¹ A Kánya-, Gyepü- és Fehér-hegy mélyművelésű bányáiból kikerült meddő anyag tömegét több százezer tonnára becsülik (*Hahn et al. 1998*).

mélyművelésnél a világítóeszköz, a bányamécs is. A kitermelt anyag tonnánként 20 gramm aranyat és 240 gramm ezüstöt tartalmazott (SZÉKYNÉ 1984). A 14. században a horpa bányászatot a Gyepű- és Kánya-hegyen mélyművelésű bányák váltották fel, mivel a felszín közeli ércek kitermelése befejeződött. A 14-16. században az arany- és ezüstérc bányászata 10 m-től 100 m-ig, a később a 16-18. században az ezüstérc kitermelése 100 m alatt történt (BENKE 2001). Telkibánya középkori arany- és ezüstbányászata – helyi okok és makrogazdasági folyamatok hatására – nem volt mentes a termelés ingadozásától. Az első virágkorát a 14-15. században, a másodikat – a termelés száz évnél hosszabb szüneteltetése után – a 18-19. században élte. A kitermelt nemesfémeket az első időszakban helyben (az Ósva- és Veresvíz-völgyben) – a vízenergia felhasználásával – dolgozták fel, később az ércet kohósításra Szomolnokra szállították.

A 14. században, királyi rendelettel Telkibányához csatolták a hegységterület másik aranybányáját, a ma Sátoraljaújhelyhez tartozó Rudabányácskát. Az újhelyi Sátor- és a Szava-hegy között, a Nagybányai-hegyen háromszáz éven át horpa- és mélyművelésű (akna-) bányászatot folytattak. Az itteni aranybányászat a 16. században fejeződött be, emlékét a ma is látható középkori eredetű bányavágatok őrzik (BENKE 2001, 2007, SZÉKYNÉ 1970, 1984, ZSÁMBOKI 1982).

Telkibánya középkori nemesércbányászatához kapcsolódik a helyi és környékbeli *malomkőbányászat*. A Kánya-hegy keleti oldalán található kovásodott riolittufa és kovás homokkő kitűnő alapanyag volt az ércőrlő malmokhoz használt malomkövek készítéséhez. A manufaktúra-jellegű malomkőfaragó műhely nyersanyag-ellátó területe a szomszédos Pányok (Hasdát-völgy) és a távolabbi Kéked (Lapis-völgy) körzetére is kiterjedt, mint ezt a tárgyi emlékek topográfiája is jelzi (BENKE 2001). A középkori malomkőbányászat és feldolgozás Sárospatakon is kialakult, ahol gabonaőrlő malmok számára készítettek őrlőköveket (Megyer-hegy, Király-hegy, Botkő).

A malomkő-bányászaton kívül több helyen létesültek kisebb-nagyobb *kőfejtők*, melyek a középkori várépítés és településerődítés (Boldogkő, Füzér, a gönci Amadé vár, Regéc, a szerencsi gótikus templom erődfala stb.) építőanyagát szolgáltatták (FELD ET AL. 2007). A kolostorok, szerzetesrendek objektumai és a templomok is többnyire a helyben vagy szállítható közelségben előforduló kőzetekből épültek (Gönc, Regéc, Sátoraljaújhely Telkibánya /templom és ispotály/Tokaj stb.). A 15. században kezdték művelni a Vágáshutától délre található Nyilazó-völgy riolittufáját, mely később a 17-18. században – a sárospataki építkezéseknek köszönhetően – élte virágkorát (GYARMATI-PENTELENYI 1973).

A Zempléni-hegység középkori bányászata folyamatos fejlesztést, termelés tökéletesítést, esetenként külföldi tőke bevonását is (Fuggerek) igényelt. A belső (autochton) fejlődést a kívülről érkező hatások (impulzusok) gazdagították. *A Zempléni-hegység középkori bányaművelése „a kelet-európai haladás élvonalaiban állt”* (MÁTYÁS 1984).

A hegység bányászata a 16-20. században

A Zempléni-hegység bányászata a hódoltság korában is folytatódott, majd a 18. században a gazdasági élet újraszervezése, a 19. században pedig az integrált környezetátalakító (folyószabályozó és ármentesítő) tevékenység és a közlekedési hálózat kiépítése dinamizálta a nyersanyagkutatást és bányaművelést.

A 16-20. században az agyag- és kőbányászat a helyi igények kielégítése mellett a regionális munkamegosztásban is egyre jelentősebbé vált. Az Árpád-kor óta folyamatos *agyagbányászat* a téglagyártás, cserépezés és a fazekasipar alapanyagát szolgáltatta (Abaújszántó, Bodrogkeresztúr, Füzérradvány, Gönc, Hollóháza, Sárospatak, Tarcal, Telkibánya stb.).

A 16. században és még háromszáz éven keresztül Sárospatak Magyarország egyik leghíresebb malomkőfaragó központja. A Megyer-hegyi bánya a 15. századtól 1907-ig termelt. A szomszédos Király-hegyen és a Botkón a 19. században nyitották meg az új malomkőbányákat. A 18. században és a 19. század első felében a sárospataki manufaktúra évente 400-500 db, a 19. század vége felé már csak 200-300 db malomkövet állított elő (HÁLA 1995). A Megyer-hegyi bányában a malomkövek egy darabból készültek. Az új bányák mellett működő feldolgozó telepeken elkovásodott tufából és hidrokvarcit szegmensekből, tehát több darabból álló, ún. francia malomköveket gyártottak. Az 1860-as években a pataki bányák és kőfaragó műhelyeken kívül Fonyban, Kovácsvágáson, Rátkán és Szegilongban is foglalkoztak malomkőbányászattal és -készítéssel. A kovalomkövek 80%-át itthon értékesítették, 20%-a külföldön (Itáliában, Németországban, Oroszországban, Romániában, Svájcban, Szerbiában stb.) került felhasználásra (HÁLA 1995).

A 18-19. századi manufaktúra-fejlődés alapjait a *szilikátos földanyagok*, az ipari ásványok alkották. A Zempléni-hegység híres üvegipara (Óhuta, Középhuta, Újhuta, Hollóháza, Nagyhuta és Vágáshuta) a szilikátanyagok közül az ún. *békasót*, vagyis a Pálházán és környékén előforduló *perlitet* és az Ósva- és Kemence-patak *perlit-* és *kvarchomokját* hasznosította (FRISNYÁK 2007, 2009). A 18. században a telkibányai Gyepű- és Kánya-hegy térségében újra kezdtek a nemesérc kitermelését, de ez a „második virágkor” rövid ideig tartott. Az 1820-as években fedezték fel a füzérradványi Korom-hegy kiváló minőségű illitkaolinját, melyet azóta is folyamatosan bányásznak. 1825-ben a Korom-hegyi és az Ósva-völgyi kaolinra épült a regéci (ténylegesen Telkibányán működő) porcelán (később köedénygyár). Jelentős kaolintermelés folyt még a hollóházi Szurok-réten, Sárospatakon, Rátkán, Mádon, Monokon és Szegilong határában. A *gyepvasércet*, mely több helyen is előfordul, csak a Monokon működő vashámor használta fel a 19. században (TAMÁS É. N.). A 20. századi ásványi nyersanyag bányászat (pl. Rátkán és Szegilongon a *kaolin*, Rátkán és Komlósán a *bentonit* és a *bentonitos nemesagyag*, Erdőbényén a *kovaföld*, Pálházán a *perlit*, Füzérradványban az *illites nemesagyag*, Mádon és térségében a

zeolitos riolittufa stb. kitermelése) a hegység gazdasági életének jelentős ágazata volt, többek között azért is, mert munkahelyet teremtett a helybeli lakosság számára (FARKAS 2002, GÖÖZ 2003, HAHN ET AL. 1998, MÁTYÁS 2007).

A várak (Sárospatak, Szerencs) és a kastélyok, kismemesi kúriák, kőhidak (Olaszliszka, Vámosújfalú stb.) stb. építéséhez sok *terméskőre* (= riolittufa) volt szükség, s ezeket a legközelebbi lelőhelyekről szerezték be. A bányanyitásnál az is szempont lehetett, hogy a magasabb térszíneken működő bányákból a lejtőn lefelé történjen a termékő szállítása. A 18-19. században a hegyaljai riolittufát, négyzetes hasábokra faragva szekerekkel, a Bodrogon és a Tiszán bárkákkal, majd uszályokkal fuvarozták az alföldi területekre templom- és egyéb nagyobb méretű objektumok építéséhez.

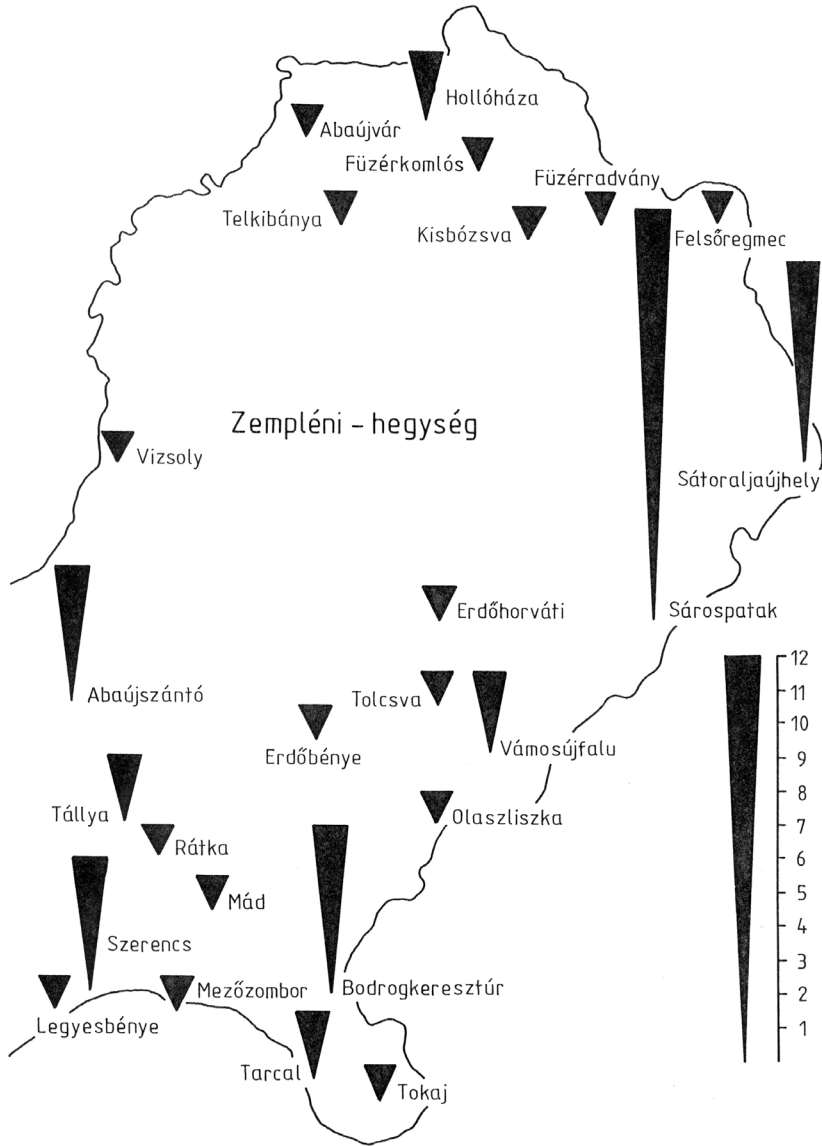
A 19. századi *integrált környezetátalakítás „hazánk eddigi legnagyobb területfejlesztési programja”* hatalmas mennyiségű (alapozó-) kőanyagot igényelt (SCHWEITZER 2012). A Zempléni-hegység peremén, a kedvező szállítási lehetőségekhez is igazodva, sorra nyíltak az *andezit-, piroxénandezit és dácitbányák*. 1859-ben Tokaj, Tarcál és Szerencs már bekapcsolódott a vasúti forgalomba, majd 1871-ben megnyílt a Szerencs Sátoraljaújhely vonal, később, 1909-ben a hegységterület nyugati peremlépcsőjén a 49 km-es Szerencs-Hidasnémeti vasútvonal (FRISNYÁK 2001). Erdőbénye, Tarcál, Tállya, Tokaj, Sárospatak, Sátoraljaújhely stb. kőbányáiból – Erdőbénye esetében szekérfuvarozást is igénybe véve – már vasúton, a tokaji Patkó-bányából víziúton is szállították a gátépítéshez, útalapozáshoz és útburkoláshoz szükséges kőzeteket. Az andezit-, dácit- és riolittufabányák a tradicionális szőlőtermelési-övezet és az erdő határvonalán létesültek, sok esetben a promontóriumokat is károsítva.

A 19/20. század fordulóján Schafarzik F. szerint (1904) a következő helységeken működtek különböző kőbányák: Abaújszántó (4), Abaújvár (1), Bodroghalász (1), Bodrogkeresztúr (5), Erdőbénye (1), Erdőhorváti (1), Felsőregmec (1), Füzérradvány (1), Hollóháza (2), Kisbózsza (1), Egyesbénye (2), Mád (1), Mezőzombor (1), Olaszliszka (1), Sárospatak (11), Sátoraljaújhely (6), Szerencs (4), Tarcál (2), Tállya (2), Telkibánya (2), Tokaj (1), Tolcsa (1), Vámosújfalú (3), Vizsoly (1)². A kőbányák piackörzete – a kedvező szállítási viszonyok révén – jelentősen megnövekedett, a néhány munkással működő kőfejtők is életképes kisvállalkozások voltak (2. ábra) (SCHAFARZIK 1904).

---

² A zárójeles számok a településen nyilvántartott kőbányákat jelzik

2. ábra. A Zempléni-hegység kőbányászata a 19/20. század fordulóján

Természetesen időszakosan működő – helyi szükségletekre termelő – kőfejtő helyek is voltak, ezek száma nem ismert, a mai is fellelhető bányáüregek idézik fel emléküket. A 20. század elején a bányák nagy részében kézi műveléssel folyt a termelés. Az 1930/40-es évektől a nagyobb bányáüzemek fokozatosan áttértek a gépi művelésre, a korszerű technikák és szállítóeszközök használatára.

A 20. században a bányai termelés struktúráját, az egyes ásványi nyersanyagok és hasznosítható kőzetek bányászatát a geológiai tényezők mellett a makrogazdasági folyamatok befolyásolták. *Mátyás E. szóbeli közlése szerint az 1980-as évek vége felé évi átlagban 320-350 000 tonna hasznosítható ásványi nyersanyagot és kőzetet bányásztak a Zempléni-hegységben* (FRISNYÁK 2009). A hegység déli és keleti peremén a bányaterek, meddőhányók, depók és szállítópályák mint antropogén tájelemek (gazdasági hasznosságuk mellett) sajnálatos módon rontották a Tokaj-hegylajai történelmi borvidék kultúrtáj képét³.

Felhasznált szakirodalom

- BENKE I. (2001): Telkibánya bányászatának története. Miskolc-Rudabánya
- BENKE I. (2007): Telkibánya nemesércbányászatának története. In *Baráz Cs. – Kiss G. szerk.: A Zempléni Tájvédelmi Körzet*. Eger, pp. 283-288.
- BODNÁR T. (2007): Régészeti kultúrák és lelőhelyek. In *Baráz Cs. – Kiss G. szerk. Zempléni Tájvédelmi Körzet*. Eger, pp. 167-180.
- FALLER G. – KUN B. – ZSÁMBOKI L. szerk. (1997): A magyar bányászat évezredek története. Budapest
- FARKAS G. (2002): A magyar perlitbányászat története. In *Frisnyák S. – Gál A. szerk.: Szerencs és környéke. Nyíregyháza-Szerencs*, pp. 223-226.
- FEHÉR K. szerk. (2000): Pannon Enciklopédia. Magyar ipar- és technikátörténet. Bp.
- FELD I. – NOVÁKI G. – SÁRKÖZY S. (2007): Várak, várkastélyok. In *Baráz Cs. – Kiss G. szerk. Zempléni Tájvédelmi Körzet*. Eger, pp. 81-204.
- FRISNYÁK S. (2007): A bányászat és az ipar történeti földrajza. In *Baráz Cs. – Kiss G. szerk.: A Zempléni Tájvédelmi Körzet*. Eger, pp. 271-278.
- FRISNYÁK S. (2009): Táj- és erőforrás-hasznosítás a Zempléni-hegységben. In *Andrásfalvy B. – Vargyas G. szerk. Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében*. Budapest, pp. 145-162.
- FRISNYÁK ZS. (2001): A magyarországi közlekedés krónikája 1750-2000. MTA, Bp.
- FÜLÖP J. (1984): Az ásványi nyersanyagok története Magyarországon. Budapest
- GASZTONYI É. (2007): A nemfémes ásványok bányászatának újkori története. In *Baráz Cs. – Kiss G. szerk.: A Zempléni Tájvédelmi Körzet*. Eger, pp. 289-294.
- GÖÖZ L. (2003): A Zempléni-hegység ásványbányászatáról kissé szubjektív megközelítésben (Mátyás Ernő geológus munkássága). In *Frisnyák S. – Gál A. szerk.: Szerencs és a Zempléni-hegység. Nyíregyháza-Szerencs*, pp. 97-104.
- GYARMATI P. (1974): Tarcál-Tokaj. Magyarázó a Tokaji-hegység földtani térképéhez – 25 000-es sorozat. Budapest
- GYARMATI P. (1977): A Tokaji-hegység intermedier vulkanizmusa. Budapest
- GYARMATI P. – ZELENKA T. (1968): Mád. Magyarázó a Tokaji-hegység földtani térképéhez – 25 000-es sorozat. Budapest

---

³ A Zempléni-hegység geológiáját és bányászatát két kiállítóhely mutatja be: a telkibányai Érc- és Ásványbányászati Múzeum és Encsy György ásvány-, kőzet- és fosszília-gyűjteménye (Tállya, Rákóczi u 70).

- GYARMATI P. – ZELENKA T. (1968): Tállya. Magyarázó a Tokaji-hegység földtani térképéhez – 25 000-es sorozat. Budapest
- GYARMATI P. – PENTELENYI L. (1973): Makkoshotyka – Sátoraljaújhely. Magyarázó a Tokaji-hegység földtani térképéhez – 25 000-es sorozat. Budapest
- GYARMATI P. – SZEPESI J. (2007): Fejlődéstörténet, földtani felépítés, földtani értékek. In *Baráz Cs. – Kiss G.* szerk. A Zempléni Tájvédelmi Körzet. Eger, pp.15-44.
- HAHN GY. – HUDÁK É. – LABODA Z. (1998): Az Észak-magyarországi-középhegység ásványi nyersanyagai és bányászata. Földrajzi Értesítő XLVII. évf. 3. pp. 317-358.
- HANUSZ Á. (1983): A Zempléni-hegység kőzet-, ásvány- és ősmaradvány-lelőhelyei (Gyakorlati útmutatógyűjtőknek). In *Frisnyák S.* szerk. Zempléni-hegység turistakalauz. Miskolc, pp. 43-47.
- HÁLA J. (1995): Ásványok, kőzetek, hagyományok. Történeti és néprajzi tanulmányok. Budapest
- KÓKAI S. (2009): Bányászat. In *Frisnyák S. – Gál A. – Horváth G.* szerk. A Zempléni-hegység földrajzi lexikona. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 34-35.
- LÁZÁR I. (1984): Östörténeti és történeti emlékek. In *Szeremley Szabolcs* szerk. Zempléni Tájvédelmi Körzet. Miskolc, pp. 52-56.
- LÁZÁR I. szerk. (1990): A tállyai kőbánya 60 éve (1928-1998). Tállya
- MARTONNÉ ERDŐS K. – PINCZÉS Z. – KISS G. (2007): Felszínfejlődés, felszínformák és felszínalaktani értékek. In *Baráz Cs. – Kiss G.* szerk. Zempléni Tájvédelmi Körzet, Eger, pp. 55-90.
- MÁTYÁS E. (1984): A tájvédelmi körzet geológiai jellemzése. In *Szeremley Sz.* szerk.: Zempléni Tájvédelmi Körzet. Miskolc, pp. 6-15.
- MÁTYÁS E. (2007): A Tokaji-hegység, mint Magyarország egyik legértékesebb tája. In *Frisnyák S. – Gál A.* szerk.: Szerencs, Dél-Zemplén központja. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 105-116.
- PENTELENYI L. (1968): Abaújszántó. Magyarázó a Tokaji-hegység földtani térképéhez – 25 000-es sorozat. Budapest
- PENTELENYI L. (1968): Erdőbénye. Magyarázó a Tokaji-hegység földtani térképéhez – 25 000-es sorozat. Budapest
- PERLAKI E. (1968): Fony. Magyarázó a Tokaji-hegység földtani térképéhez – 25 000-es sorozat. Budapest
- SCHAFARZIK F. (1904): A Magyar Korona országai területén létező kőbányák részletes ismertetése, Budapest
- SZÉKYNÉ FUX V. (1970): Telkibánya ércesedése és kárpáti kapcsolatai. Budapest
- SZÉKYNÉ FUX V. (1984): Telkibánya aranya nyomában. In *Szeremley Sz.* szerk.: Zempléni Tájvédelmi Körzet. Miskolc, pp. 16-18.
- TAMÁS E. é.n. Monok. Száz magyar falu könyvesháza, Budapest
- ZSÁMBOKI L. (1982): Magyarország ércbányászata a honfoglalás korától az I. világháború végéig (Topográfiai és gazdasági áttekintés). In *Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből.* I. kötet, Miskolc, pp. 13-48.

A FELSŐ-HERNÁD-VÖLGY TELEPÜLÉSEINEK TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI VÁZLATA (18-19. SZÁZAD)

DR. DOBÁNY ZOLTÁN

Historical geographical outline of the settlements in the Upper Hernád Valley (18th and 19th centuries)

This paper studies (without attempting to be comprehensive) the eighteenth- and nineteenth-century demographic, settlement geographic, and economic conditions of slightly more than forty settlements in the valley section between the source region of the Hernád River and the Hungarian-Slovakian

For centuries the Hernád Valley as a transport corridor played an important role in the geographical division of labour and the exchange of goods in the Carpathian Basin. The settlements of the valley connecting different natural macroregions (Great Hungarian Plain, the northern mountain ranges) largely exploited the benefits of their favourable location, and within the framework of local resources and prevailing socio-economic conditions they tried to organize their life reasonably.

Due to the unfavourable agro-ecological potential of the valley, agriculture was not significant, thus the proportion of the agricultural population was relatively low. However, there was a significant mining industry along the Upper Hernád Valley belonging to the Upper Hungarian mining region. Partly due to this fact, guilds and manufactories started to play an important role in the economy. Residents of several settlements were also actively involved in the trade taking place in the valley. Residents of other villages were involved in the transit of goods. It can be concluded that the diverse polyculture (with the contribution of Kosice [Kassa] and Spišská Nová Ves [Igló]) of the region provided relatively stable economic conditions for the people living the valley. These conditions were fundamentally changed after the summer of 1920.

A 282 km hosszú, 5436 km² vízgyűjtő területű Hernád Szlovákiában, a *Kecskehát-Király-hegy térségében ered*. Több forrása is van, ezek kb. 1180 és 1000 méteres magassági szintben erednek. A forrásvidékről kilépő folyó, valamint a mellékágak völgyei érintik a *Sztracennai-fennsíkot*, a *Lócsei-hegység* déli részét, a *Gálmusz* északi peremét, a *Fekete-hegyeket* és a *Kassai-hegység* keleti nyúlványait, végül az egyre gyarapodó vízfolyás eléri az *Alsó-Hernád-völgyet*, s Abaújnásdától délre lép Magyarország területére. Ezt követően még valamivel több mint 100 km tesz meg, mielőtt Ónodtól délre a Sajóba ömlene. *A felső szakaszon végig eróziós (bevágó) tevékenység jellemzi, csak Kassa alatt változik szakaszjellege, ahol a hordaléképítő (akkumuláló) jelleg kezd dominálni.* A folyó felső szakaszának a völgye és annak tágabb térsége változatos geológiai, geomorfológiai, klimatológiai, hidrológiai, növényföldrajzi és talajtani adottságokkal rendelkezik, sajátos ökológiai feltételrendszerrel biztosítva a területén élő emberek számára. A vidéken megjelenő ember a folyó alsó szakasza felől hatolt egyre beljebb a völgy

magasabban fekvő, kedvezőtlenebb természeti adottságokkal rendelkező térszínei felé. A honfoglalást követő évszázadokban először az alsó szakaszon, majd egészen a forrásvidékig stabil településhálózat, s ezzel egy időben egy fontos közlekedési folyosó jött létre. Frisnyák S. szerint a Felvidék keleti felének humanizációja jelentős részben ezen a közlekedési folyosón zajlott (2005).

A Hernád-völgy később is fontos szerepet töltött be a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában, és az anyagi javak cseréjének a biztosításában. Az eltérő természeti adottságú nagytájakat (Alföld, északi hegységkeret) összekötő völgy települései — differenciáltan — igyekeztek kihasználni a kedvező helyzeti energia nyújtotta előnyöket, s a helyi energiák, valamint a mindenkori társadalmi-gazdasági viszonyok kereti között szervezték saját életüket.

A 18-19. században a Felső-Hernád-völgyben¹ valamivel több mint negyven település állt (néhányukat később összevonták). Ezek egy része Szepes vármegyéhez, más része Sáros és Abaúj (-Torna) vármegyékhez tartozott (1. ábra). Többségükről az első írásos feljegyzések a 13-14. századból maradtak fenn, földrajzi szempontból értékelhető adatokat azonban csak elvétve találunk, egészen a 18. századig. A települések többségét érintő, teljes körű és használható adatsort pl. csak az első magyarországi népszámlálás (1784/87) adataiból tudjuk összeállítani. Ebből kiderül, hogy — Igló és Szepesolaszi² népességén kívül — közel 26 000 fő lakott a folyó menti településeken (az említett két település adatai hiányoznak). Ha Igló és Szepesolaszi korabeli népességszámát kb. 9000 (?) főre becsüljük, akkor összesen mintegy 35 000 lakosa lehetett a 42 településnek. A Hernád-völgy alsó (magyarországi) szakaszán megközelítően ugyanennyien éltek akkor (34 170 fő).

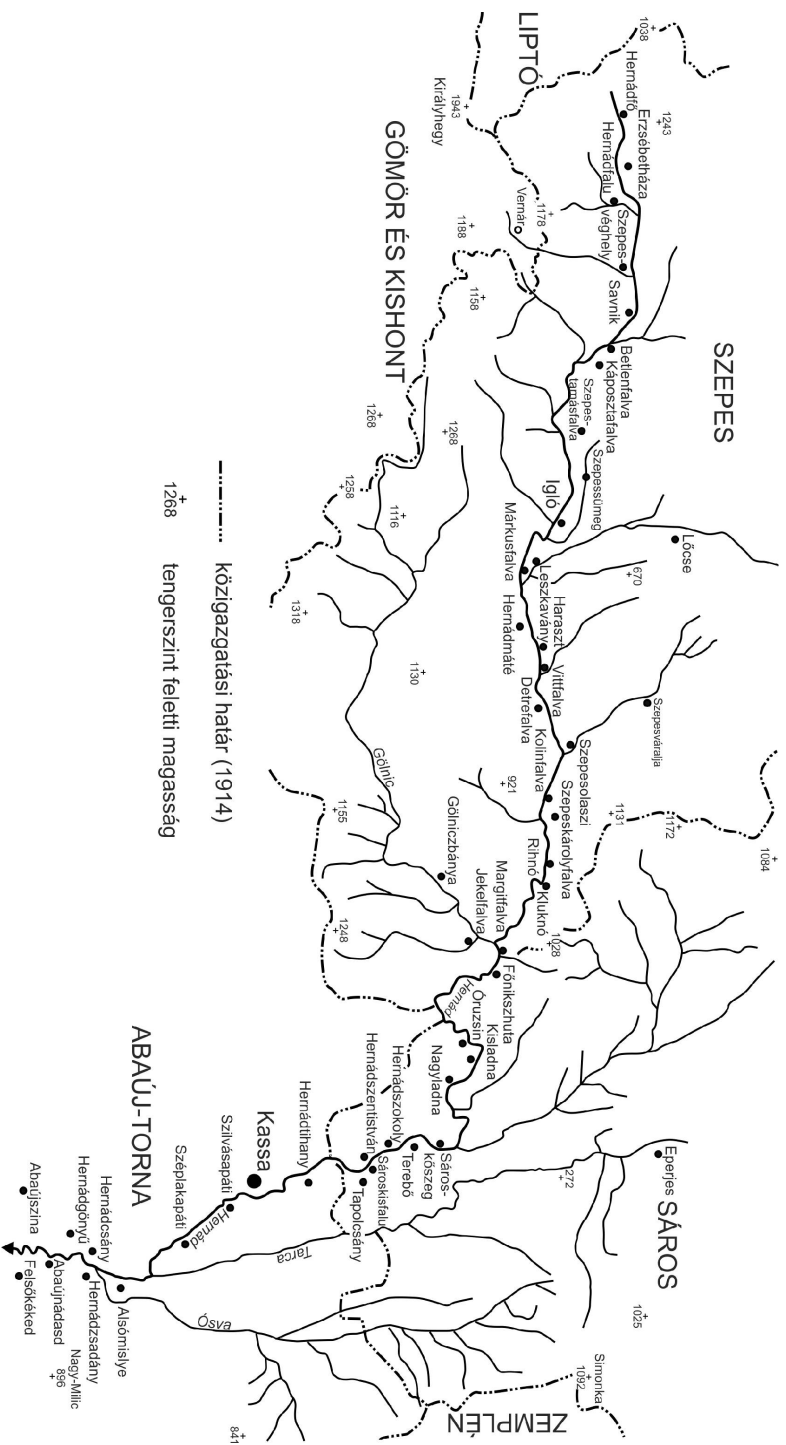
Az egyes települések népességszáma meglehetősen differenciáltan alakult. A lakóhelyek 33%-ban 300 fő alatt volt a lélekszám, s mindössze 12%-ban haladta meg az 1000 főt. Legnagyobb népességű a korabeli Kassa városa (7590 fő), míg Leszkaványban mindössze 122 főt írtak össze. Nagyobb népességtömörülés Igló és a forrásvidék, illetve Kassa és Abaújváros között alakult ki. Mindkét térségben viszonylag széles völgytalpon, némileg kedvezőbb adottságú környezetben jöhettek létre a települések. Ahol a völgy összeszűkül, mint pl. Óruzsin térségében, ott kisebb lélekszámú falvak álltak (pl. Óruzsin, Kisladna, Nagyladna, Sároskőszeg, Terebő, Hernádszokoly stb.).

A völgyben a népsűrűség kb. 41 fő/km² volt (az alsó szakaszon 47 fő/km²), ami lényegesen meghaladta a korabeli országos átlagot (29 fő/km²), de a környező vármegyék átlagait is. Legnagyobb népsűrűséggel az alacsony népességszámú, ám kis területű falvak rendelkeztek (Szilvásapáti, 114,4 fő/km², Leszkavány 93,8 fő/km²), de Kassa népsűrűsége is kiemelkedően magas volt (82 fő/km²). Területi átlagban a Kassától délre fekvő völgyszakasz népsűrűsége volt a legmagasabb.

---

¹ Felső-Hernád-völgy alatt a forrásvidék és a mai országhatár közötti völgyszakaszt értem

² Mivel a vizsgált települések némelyikének három különböző nyelven használatos neve is volt, az egyértelműség biztosítása érdekében a településneveket „A történelmi Magyarország atlasza és adattára 1914” című munkában közöltek szerint használom.

1. ábra. A Hernád-völgy felső szakasza a vizsgált időszakot követő évtizedben („A történelmi Magyarország atlasza és adattára 1914” című kiadvány alapján)

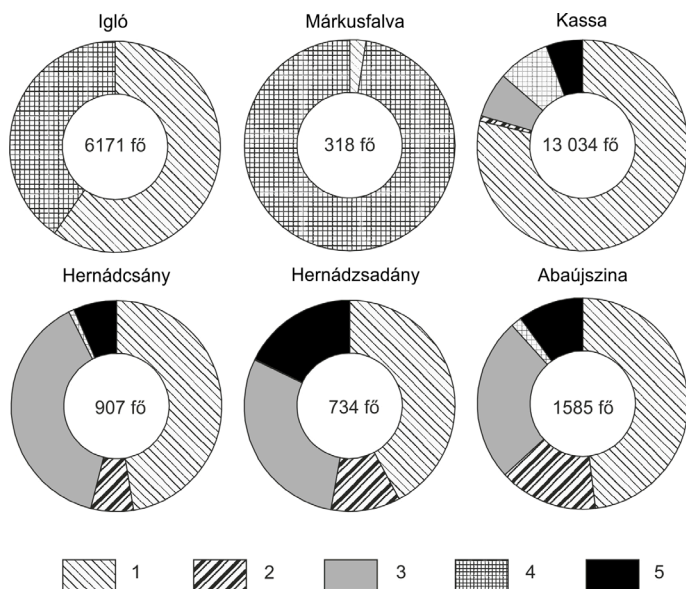
1. táblázat. A vizsgált települések népességszáma a jelzett időpontokban

	1784/87	Fényes Elek szerint	1869	1880	1890	1900	népsűrűség (fő/km ²)** (1784/87)	népsűrűség (fő/km ²) (1900)
Abaújnádasd	889	1144	996	958	992	1042	67,3	78,9
Abaújszina	1163	1585	1580	1413	1333	1546	47,1	62,6
Alsómislye	704	807	1161	1136	1096	1018	50,3	72,7
Betlenfalva	442	502	517	487	399	403	43,8	39,9
Detrefalva	242	329	319	349	320	421	25,7	44,8
Erzsébetháza	528	666	699	660	664	616	21,6	25,2
Haraszt	404	410	350	338	343	295	43	31,4
Hernádcsány	756	907	842	1043	985	1365	39,3	117,7
Hernádfalu	1113	1158	1478	1529	1591	1668	26,4	39,6
Hernádfő	746	1329	1354	1319	1345	1400	15,2	27,9
Hernádgönyű	263	355	38	304	286	335	49,6	63,2
Hernádmáté	134	183	223	250	202	255	37,2	70,8
Hernádszentistván	315	392	506	497	463	506	46,3	74,4
Hernádszokoly	371	453	527	502	495	522	23,6	33,2
Hernádtihany	536	886	1038	1354	1431	1562	49,6	144,6
Hernádsadány	519	734	761	763	671	858	92,7	153,2
Igló	*	6171	6691	7521	7345	9301	*	90,2
Jekelfalva	716	982	1028	1015	951	1081	41,4	62,5
Káposztafalva	834	1054	1476	1566	1405	1256	11,5	17,3
Kassa	7590	13034	21742	26097	28884	40102	82	433,1
Kisladna	238	302	330	355	327	320	24,3	32,7
Kluknó	695	1024	1408	1356	1113	1174	19,7	33,3
Kolinfalva	201	281	381	360	322	360	42,8	76,6
Leszkavány	122	129	127	132	142	168	93,8	129,2
Margitfalva	413	517	682	649	663	685	37,2	61,7
Márkusfalva	433	318	540	1606	1510	1613	32,8	122,2
Nagyladna	276	408	378	388	341	300	14	15,2
Óruzsín	370	448	521	477	466	495	13	17,4
Rihó	438	528	616	564	550	704	61,7	99,2
Sároskisfalu	380	456	502	508	462	505	55,9	74,3
Sároskőszeg	343	371	404	432	439	432	31,5	39,6
Savnik	723	1029	1065	1074	985	920	39,3	50
Szepeskárolyfalva	157	201	245	260	246	304	35,7	69,1
Szepesolaszi	*	3238	2934	2473	2334	2666	*	63,2
Szepessümeg	878	838	1130	1254	1130	1279	18,8	27,3
Szepestamásfalva	267	*	440	381	370	376	23,6	33,3
Szepesvéghely	789	991	1163	1221	1208	1244	27,7	43,6
Széplakapáti	206	1151	1480	370	1019	1382	46,5	76
Szilvásapáti	183	159	208	205	284	316	114,4	197,5
Tapolcsány	179	233	363	348	299	335	40,7	76,1
Terebő	181	205	204	226	187	183	23,5	23,8
Vitfalva	150	187	195	168	184	184	28,8	35,4

* nincs adat // ** 1900. évi területi adatokra számítva

A 19. század első felében jelentősen gyarapodott a népesség, legalábbis Fényes E. adatai alapján erre következtethetünk. A következő évtizedekben a növekedés lelassult, s csak a századfordulót megelőző évtizedben gyorsult fel

újra. A növekedés azonban nem volt általános. A települések 20%-ban pl. a 19. század végére csökkent a népesség (legnagyobb mértékben Szepesolasziban, ott a 19. század közepétől a század végéig 18%-al fogyatkozott meg a népesség). *A falvak többségében tulajdonképpen alig történt változás* (ugyanaz jellemző az Alsó-Hernád-völgy településeire is). *A tényleges népességgyarapodást mindössze két város, Kassa és Igló produkálta* (Kassán pl. 1890 és 1900 között 38%-al növekedett a népesség). A népességnövekedés okai között a társadalmi-gazdasági viszonyok kedvezőbbé válását, a közegészségügyi állapotok javulását, a népesség vallási összetételét egyaránt említhetjük.

2. ábra. Néhány település vallási szerinti megoszlása a 19. század közepén (Fényes Elek adatai alapján) 1= római katolikus, 2= görög katolikus, 3= református, 4= evangélikus, 5= egyéb

A népsűrűség összességében növekedett (pl. 1900-ban 73,3 fő/km² a települések átlaga, ismét magasabb, mint a korabeli 59,2 fő/km²-es országos átlag). Néhány településen jelentős mértékű volt a változás (Kassán pl. ötszörösére nőtt a népsűrűség a 18. század vége óta), de volt olyan falu is, ahol csökkenés következett be, vagy éppen semmit sem változott 100 év alatt. *Legnagyobb népsűrűség továbbra is a Kassától délre eső völgyszakaszt jellemezte.*

Fényes E. (1851) adatai szerint a népesség 78%-a római katolikus, 3%-a görög katolikus, 4,5%-a református, 12%-a evangélikus, 2,5%-a izraelita vallású volt. Ebben a tekintetben jelentős a különbség a folyó alsó és a felső szakaszán. *Ennek legfőbb oka a lakosság nemzetiségi összetételében keresendő.* A Hernád-völgy felső szakaszán mindössze két magyar többségű falu volt (Hernádcsány és Hernádszadány), a többség tót (szlovák) vagy legfeljebb tót-

magyar vegyes lakosságú (Széplakapáti, Hernádgönyű, Abaújnádasd), Abaújszina pedig magyar-tót-orsz (ruszin) összetételű. *A szlovák falvakban a népesség többsége a római katolikus felekezethez tartozott*³. Kassán is a római katolikus felekezet túlsúlya volt a jellemző, míg Iglón 60-40%-ban római katolikus-evangélikus lakosság élt (2. ábra).

A 19. század végére a felekezeti összetétel lényegében nem változott, legfeljebb Kassán differenciálódott érezhetően. Csökkent a római katolikusok aránya, az izraelita felekezeté pedig növekedett, s elérte a 13%-ot. Ez utóbbi folyamat valószínűleg Kassa gazdasági és kulturális életében játszott fontos szerepet.

A 19. század végén a települések 17%-ban egyáltalán nem volt állandó magyar lakos. Mindössze négy olyan település akadt, ahol a magyarok voltak többségben: Kassa, Henádcvány, Hernádszadány és Abaújszina. Viszonylag jelentős számú magyarság élt még Iglón, Szepesolasziban és Abaújnádasdon. A magyarokon kívül számottevő német lakosa volt Kassának, Iglónak és Szepesolaszinnak.

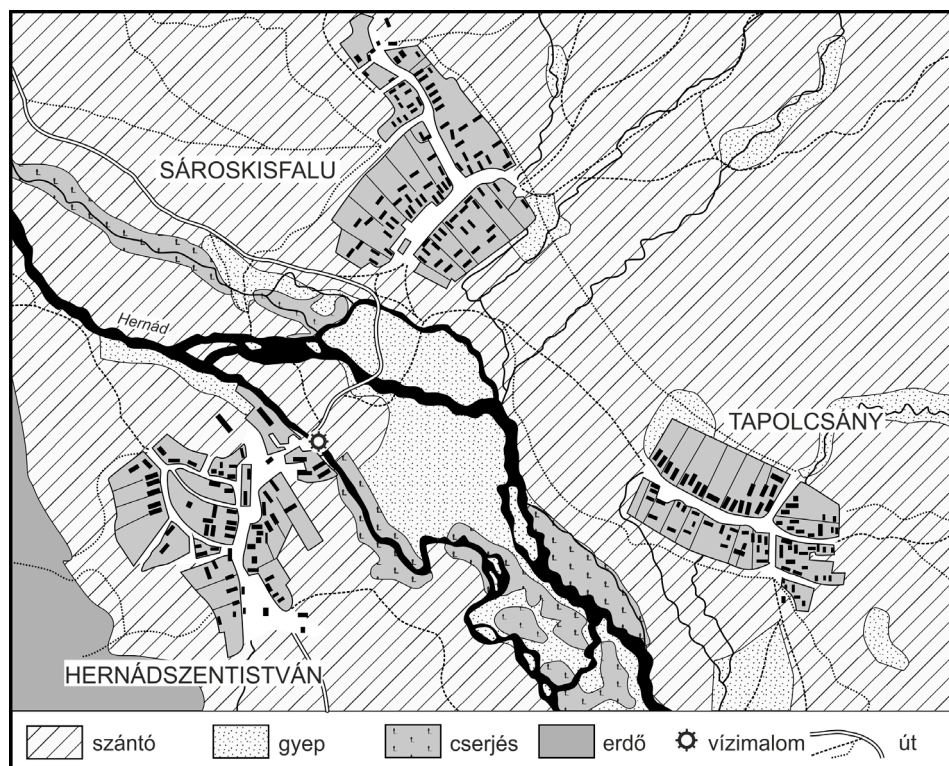
A népesség korcsoportonkénti és nemek szerinti megoszlása a 19. század második felében az országos átlaghoz volt hasonló. *Fiatalos korstruktúra és a nők valamivel magasabb aránya jellemezte a vizsgált települések népességét.*

A 19. század végén a lakosság 47,6%-a volt kereső (ez magasabb érték az akkori országos átlagnál). Az összes népesség 60,6%-a élt mezőgazdaságból, 17,8%-a bányászatból és iparból, a maradék 21,6% a közlekedés, kereskedelem stb. területén kereste a boldogulást. Az, hogy viszonylag alacsony volt a mezőgazdaságból élők aránya (az országos átlag akkor 78,4%) az *elsősorban a kedvezőtlen agroökológiai potenciállal magyarázható, illetve a bányászat és az ipar évszázadokra visszanyúló jelenlétével.* Nem hagyható figyelmen kívül a völgynek a közlekedésben betöltött szerepe sem. Ez utóbbi különösen a vasút megjelenése után erősödött fel (Iglón a népesség 22,2%-a, Kassán 15,8%-a, Margitfalván 15,6%-a pl. a közlekedésből élt a 19. század utolsó évtizedében). *A mezőgazdaságból élők aránya elsősorban ott volt a legmagasabb, ahol sem a bányászat, sem az ipar, sem pedig a közlekedés nem biztosított elegendő munkalehetőséget.* Ilyen térségnek számított a forrásvidék, illetve Terebő, Hernádszokoly stb. térsége, ahol a falvak népességének több mint 80%-a élt mezőgazdaságból. A bányászat és az ipar szerepe ott volt a legjelentősebb, ahol már korábban is komoly tradíciói voltak az ércművelésnek és -feldolgozásnak, valamint a céhes- és manufaktúris iparnak. *Legtöbben Kassán és Iglón éltek a bányászatból és az iparból, de viszonylag magas volt ez az arány Szepesolasziban, Kolinfalván, Kluknón, Rihnón, Szepessümege, Hernádcványban és még néhány kisebb településen.*

---

³ A folyó alsó szakasza mentén a magyar népesség dominált, s ez a felekezeti hovatartozásban is megnyilvánult. A reformátusok magas aránya a társadalmi-gazdasági viszonyok egyik-másik elemét alapjaiban befolyásolta (pl. a természetes szaporodás alacsonyabb volt a református többségű falvakban).

A Hernád magyarországi szakaszán ugyanezek a mutatók kedvezőtlenebbek voltak. Ott a népesség 78,4%-a élt a mezőgazdaságból, 9,1%-a a bányászatból és az iparból, 12,5%-a a közlekedésből, a kereskedelemből stb. (1900-as adatok alapján).

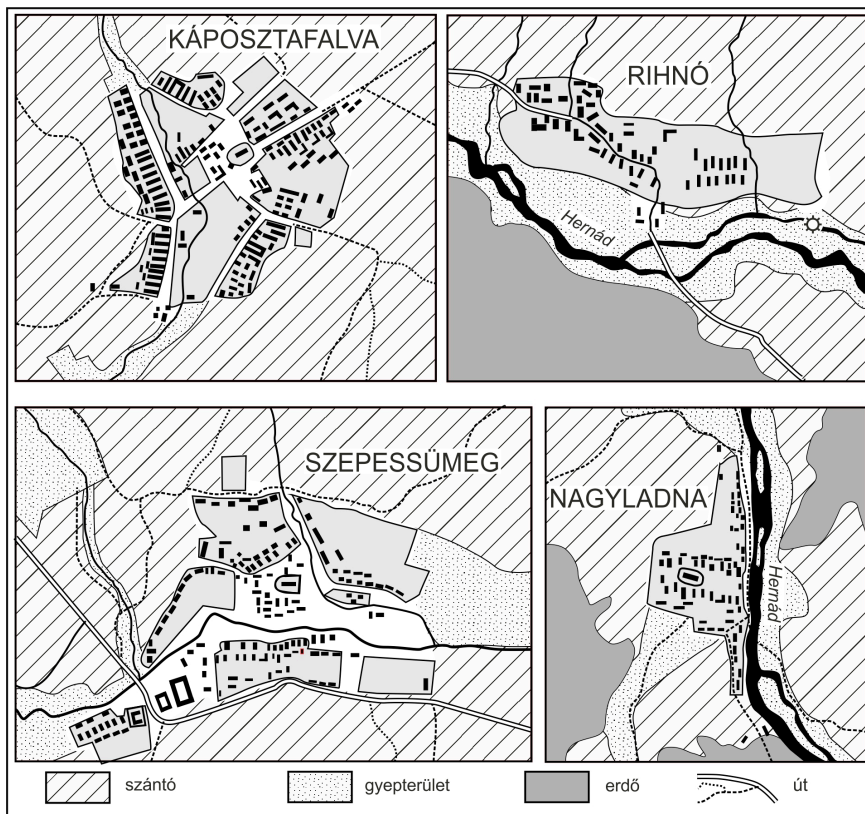

3. ábra. Szalagtelkes települések a Felső-Hernád mentén a 18. század második felében. A települések alaprajzain kívül megfigyelhető a határhasználat térbeli rendje is (A II. katonai felmérés térképe alapján)

A természetföldrajzi környezet sajátosságai a települések képét is jelentősen befolyásolták. A lakóhelyek épületállományáról az első használható adatok szintén a 18. század végéről származnak. Akkor kb. 4100 ház állhatott a vizsgált településeken (Igló és Szepesolaszi becslött adataival együtt). Ennek az épületállománynak közel 40%-a Kassára és Iglóra koncentrálódott. A települések 70%-ban a házak száma nem haladta meg a százat, s 40%-ban az ötvenet sem érte el. Átlagosan 5,5 ház jutott 1 km²-re (az alsó szakaszon 8,5), az egy házra jutó népesség száma 7,5 fő (ugyanaz délen 6,2 fő volt). A népesség gyarapodásával együtt a házak száma is növekedett. 1869-ben 6645 db, 1890-ben 7385 db, 1900-ban 8397 db ház alkotta a települések épületállományát. Az 1 km²-re jutó házak száma ennek megfelelően változott: 8,8 db, 9,3 db, 10,6 db. (1900-ban országosan 9,9 ház jutott 1 km²-re) Nem változott viszont lényegesen

az egy házra jutó népesség: 1869-ben 7,7 fő, 1890-ben 6,6 fő, 1900-ban 6,7 fő (az alsó szakaszon 1900-ban csak 5,2 fő jutott egy házra).

A falvak többsége — a domborzati adottságokhoz igazodva — *szalagtelkes alaprajzú volt*. A 18. század második felében készült I. katonai felmérés térképi információi a fenti megállapítást egyértelműen megerősítik, a később készült II. katonai felmérés lapjai pedig további településföldrajzi vonatkozású adatokkal szolgálnak (3-4. ábra).

4. ábra. A Felső-Hernád-völgy településeinek belsőisége vagy a keskeny völgytalpához igazodva (pl. Nagyladna), vagy a domb- és hegylábi lejtőkön terült el (pl. Rihó). Néhány a folyótól kissé távolabb, valamelyik mellékvízfolyás környezetében feküdt. Térbeli terjeszkedésüket alapvetően a domborzati adottságok befolyásolták (A II. katonai felmérés alapján, módosítva)

Fényes E. azt írta 1851-ben megjelent munkájában Kassáról: „Maga a hajdan nagyon megerősített város kicsiny, de széles rendes utczái, csinos sőt pompás épületei miatt, méltán legszebb városaink közt foglal helyet. Ezenkívül, 3 külvárost számlál, mellyeket a belvárostól széles gyeptér (glacis) választ el. A külvárosok házai alacsonyok, s jelest épen nem lehet róluk mondani.”

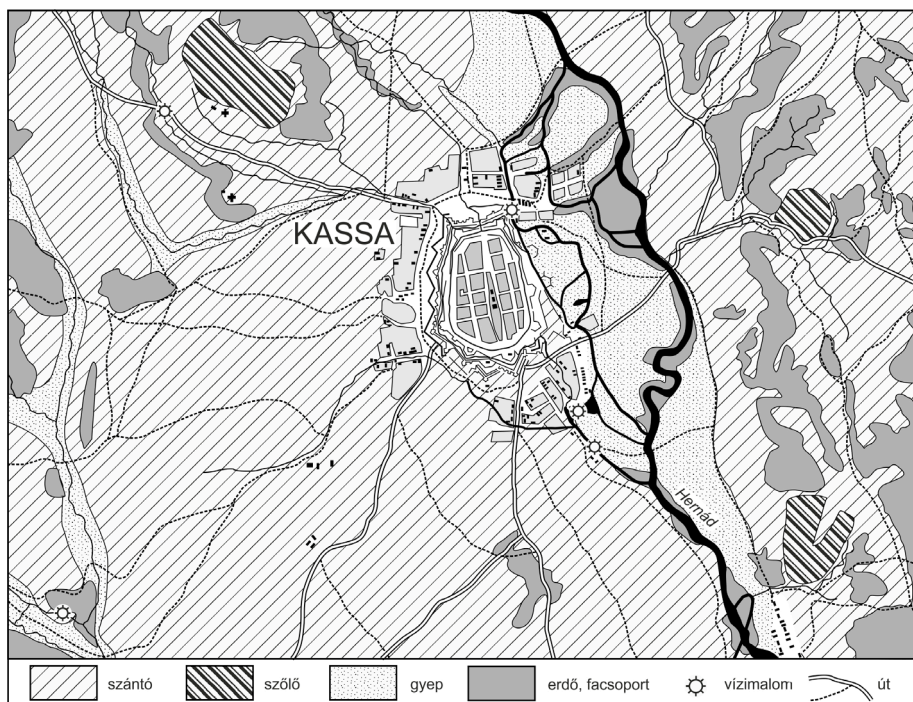
2. táblázat. A vizsgált települések házaira vonatkozó néhány adat

	a házak száma				egy házra jutó népesség				1 km ² jutó ház			
	1784/87	1869	1890	1900	1784/87	1869	1890	1900	1784/87**	1869	1890	1900
Abaujnásd	125	164	159	170	7,1	6	6,2	6,1	9,5	12,4	12	12,9
Abaujszina	158	126	200	224	7,4	12,5	6,7	6,9	6,4	4,9	8,1	9,1
Alsómislye	71	132	146	202	9,9	8,8	7,5	5	5,1	9,6	10,4	14,4
Betlenfalva	72	83	68	78	6,1	6,2	5,9	5,2	1,2	8,2	6,7	7,7
Detrefalva	28	56	65	73	8,6	5,7	4,9	5,8	3	5,9	6,9	7,8
Erzsébetháza	63	95	137	119	8,4	7,3	4,8	5,2	2,6	4	5,6	4,9
Haraszt	53	68	66	60	7,6	5,1	5,2	4,9	5,6	7,6	7	6,4
Hernádcsány	109	112	119	159	6,9	7,5	8,3	8,6	9,4	12,6	10,2	13,7
Hernádfalu	147	174	290	260	7,6	8,5	5,5	6,4	3,5	4,5	6,9	6,2
Hernádfő	115	147	253	263	6,6	9,2	5,3	5,3	2,3	*	5	5,2
Hernádgönyű	37	57	43	52	7,1	6,7	6,6	6,4	7	11,2	8,1	9,8
Hernádmáté	21	178	*	44	6,4	5,2	*	5,8	5,8	15,9	*	12,2
Hernádszentistván	46	71	69	82	6,8	7,1	6,7	6,2	6,7	10,4	10,1	12,1
Hernádszokoly	55	69	88	93	6,7	7,6	5,6	5,6	3,5	4,4	5,6	5,9
Hernádtihany	70	116	115	255	7,6	9,3	12,5	6,1	6,5	10,7	10,6	23,6
Hernádsadány	75	110	165	136	6,9	6,9	4,1	6,3	13,4	19,6	29,5	24,3
Igló	*	800	844	1016	*	8,4	8,7	9,1	*	7,8	8,1	9,9
Jekelfalva	92	164	179	208	7,8	6,3	3,3	5,2	5,3	11,9	10,3	12
Káposztafalva	97	150	176	170	8,6	9,8	8	7,4	1,3	10,9	2,4	2,3
Kassa	927	1539	1842	2151	4,9	14,1	15,7	18,6	10	16,4	18,8	23,2
Kisladna	26	34	45	52	9,1	9,7	7,3	6,2	2,6	3,5	4,6	5,3
Kluknó	84	296	160	177	8,3	4,7	7	6,6	2,4	8	4,5	5
Kolinfalva	28	55	63	59	7,2	6,9	5,1	6,1	6	13,8	13,4	12,6
Leszkavány	18	17	25	25	6,8	7,5	5,7	6,7	13,8	13,9	19,2	19,2
Margitfalva	65	93	116	117	6,3	7,3	5,7	5,8	5,8	11,5	10,4	10,5
Márkusfalva	52	69	182	216	8,3	7,8	8,3	7,5	3,9	6,2	10,6	16,4
Nagyladna	29	40	43	40	9,5	9,4	7,9	7,5	1,5	2	2,2	2
Óruzsín	40	53	59	67	9,2	9,8	7,9	7,4	1,4	1,8	2	2,3
Rihó	61	88	92	97	7,2	7	6	7,3	8,6	9	13	13,7
Sároskislalu	47	63	79	86	8,1	8	5,8	5,9	6,9	9,3	11,6	12,6
Sároskőszeg	45	46	65	74	7,6	8,8	6,7	5,8	4,1	4,3	6	6,8
Savnik	111	170	170	178	6,5	6,3	5,8	5,2	6	12,5	9,3	9,7
Szepeskárolyfalva	16	31	34	45	9,8	7,9	7,2	6,8	3,6	5	7,7	10,2
Szepesolaszi	*	471	431	464	*	6,2	5,4	5,7	*	11,5	10,2	11
Szepessüveg	110	157	157	182	8	7,2	7,2	7	2,3	3,3	3,3	3,9
Szepestamásfalva	36	70	71	73	7,4	6,3	5,2	5,1	3,2	6,1	6,2	6,5
Szepesvéghely	112	143	219	232	7	8,1	5,5	5,3	3,9	5,1	7,7	8,1
Széplakapáti	112	208	191	220	7,9	8,4	7,3	6,3	6,1	7,1	10,5	12,1
Szilvásapáti	25	28	38	47	7,3	7,4	7,5	6,7	15,6	17,5	23,8	29,4
Tapolcsány	31	46	53	55	5,8	7,9	5,6	6,1	7	10,2	12	12,5
Terebő	26	25	33	37	7	8,2	5,7	4,9	3,4	3,2	4,3	4,8
Vitfalva	19	31	35	39	7,9	6,3	5,2	4,7	3,6	6	6,7	7,5

* nincs adat // ** 1900. évi területre számítva

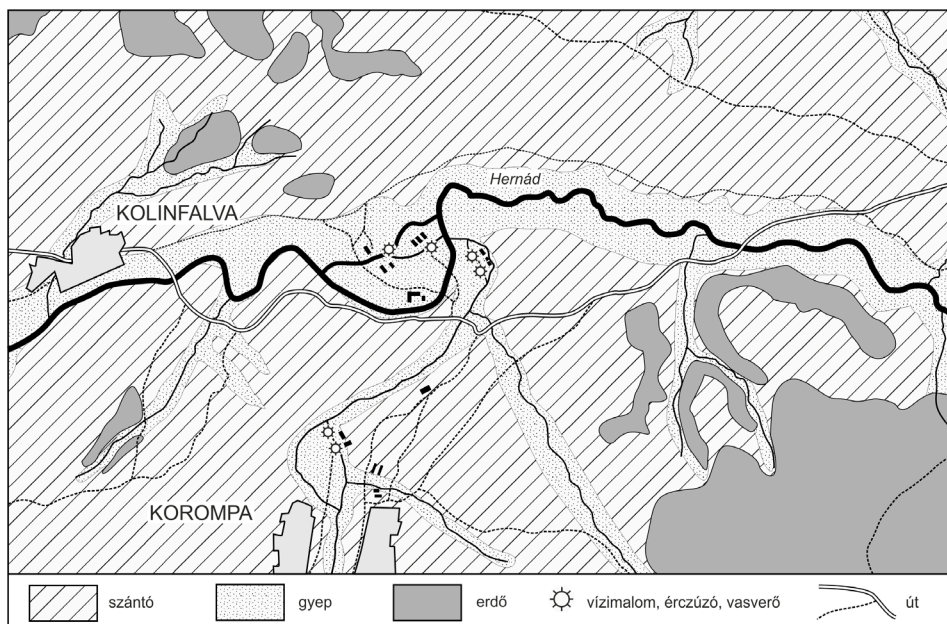
Az 5. ábrán mindez jól tanulmányozható, jóllehet közel ötven évvel korábbi állapotot mutat be. Kassa az előrehaladott urbanizáció számos jelét mutatta a 19. században, és a már kiépített infrastruktúra tekintetében is messze megelőzte

korát. Mint vármegyeközpont a közigazgatás, a kereskedelem, az egészségügy, az oktatás, a művelődés, a honvédelem stb. központja volt megfelelő intézményi háttérrel, kiterjedt vonzáskörzettel. Egy 1847-ből származó forrás szerint akkor Kassán 17 orvos és 29 ügyvéd praktizált. *Hunfalvy J.* egyik munkájában (1860) tételesen felsorolta az általa fontosnak vélt kassai intézményeket: a királyi akadémiát, a főgimnáziumot, a papnevelvét, a reáltanodát, a kaszinót, a takarékpénztárt, a nyomdát, a könyvkereskedéseket stb. *Hunfalvy Iglót* Szepes vármegye „legcsinosabb és legvirágzóbb” városaként jellemezte, s szemléletesen mutatta be — az egyes felvidéki városokra oly jellemző — közepén kiszélesedő főutcáját is. 1847-ben öt orvos és hét ügyvéd dolgozott a városban, ahol bíróság is működött. Egyébként Szepesolasziban is volt egy orvos és négy ügyvéd abban az időben.

5. ábra. Kassa és tágabb térségének határhasználata a 18. század második felében. Az ábrán viszonylag jól elkülöníthető az erődített városmag és a külváros (Az I. katonai felmérés térképlapja alapján, egyszerűsítve)

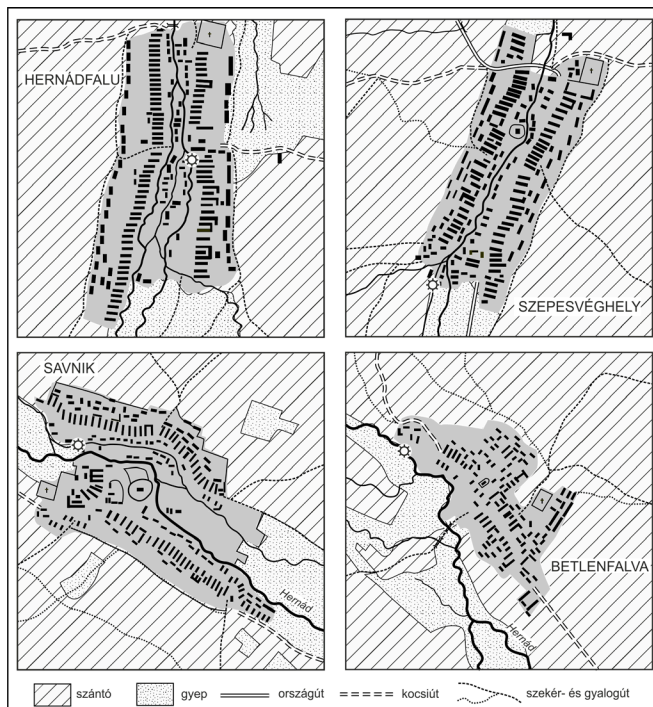
A többi településről meglehetősen kevés településföldrajzi információt találhatunk a vizsgált időszakból. A térképi forrásokból annyi azért kiderül, hogy a legtöbb településen belül, vagy a település közvetlen közelében vízi- és fűrészmalmok, itt-ott kallómalmok, papírmalmok, vasverők stb. üzemeltek, többé-kevésbé szerves részét képezve a településképnek (6. ábra).

6. ábra. A Hernád és mellékvízfolyásai mozgási energiáját igyekeztek a legsokoldalúbban kihasználni a völgy lakói. A Felső-Hernád völgyében elsősorban a bányászat és az ipar céljait szolgáló berendezéseket telepítettek a folyóra (A II. katonai felmérés alapján, egyszerűsítve)

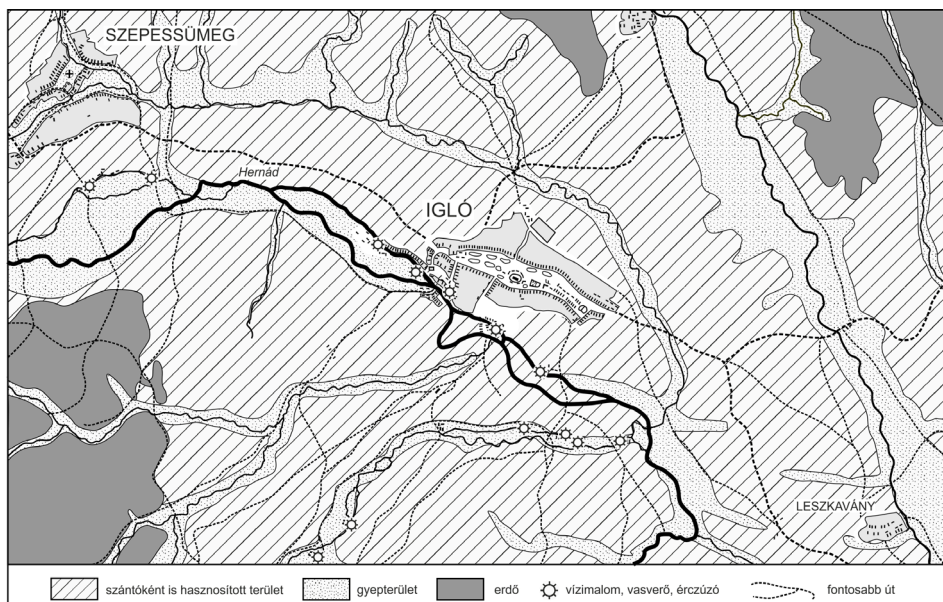
A legteljesebb településföldrajzi statisztika a 19. század végéről származik, s a házak műszaki állapotáról ad felvilágosítást. Ebből megtudhatjuk, hogy a vizsgált települések 58%-a kőből (vagy téglából), 8,5%-a szilárd alappal, vályogból (vagy sárból), 9%-a szilárd alap nélkül, vályogból (vagy sárból), míg 24, %-a fából (vagy más anyagból) épült. Összehasonlítva a korabeli országos átlagokkal, illetve a Hernád alsó folyása menti települések hasonló adataival a fentieket, észrevehetünk néhány különbséget. Az első s legfontosabb, hogy a Felső-Hernád völgye mentén lényegesen több szilárd anyagból épült ház volt, mint akár országosan, akár pedig a folyó menti déli településeken. Vályogból vagy sárból viszont kevés lakóépület készült, különösen a Hernád felső folyása mentén. A fában gazdag vidéken a várnál (és az országos átlagnál) kevesebb házat építettek ugyan fából, de — arányait tekintve — tizenötször annyit, mint az alsó szakaszon. A kő építőanyag a környék sajátos geológiai felépítése következtében bőségesen rendelkezésre állt, mint ahogy fában sem szűkölködött a legtöbb település. Egyes falvak határában jó minőségű agyag kitermelésre is lehetőség nyílt (pl. Tapolcsány). A tégl- és cserépgyártásnak a feltételei adottak voltak a völgyben, illetve a vasút révén távolabbi településekről is beszerezhetek időtálló, kevésbé tűzveszélyes építőanyagokat. 1900-ban a házak 30,5%-a cserép-, pala- vagy bádogtetővel, 49,2%-a zsindegyel volt fedve, s a tetők mindössze 20,3%-át fedte zsúpszalma. A cseréptető és a zsindegy magas aránya szembeötlő, ha ismerjük az

akkori országos átlagokat, de még nagyobb a kontraszt, ha az alsó szakasz településeinek hasonló adatsorát vetjük a fentiekkel össze. Ott pl. 68,2% volt a zsúptető aránya 1900-ban. Összességében megállapítható, hogy a Hernád-völgy felső szakaszának városai és falvai egységesebb képet mutató, rendezett települések voltak. A házak műszaki állapotát tekintve pedig a felső szakasz kedvezőbb helyzetben lévő térségnek számított a vizsgált időszakban, mint az ország más, pl. alföldi területei (7. ábra).

7. ábra. A Felső-Hernád-völgy településeinek egy részében a házak műszaki állapota, rendezettsége kedvezőbb volt már a 19. században is, mint az ország nagyobb részén (A II. katonai felmérés térképei alapján, egyszerűsítve)

A Hernád felső szakasza a Szepes-Sárosi-hegyvidéket, az Alsó-Szepességet, a Gömör-Szepesi-érchegységet stb. érinti vagy szeli át, s e közben változatos geológiai környezet szegélyezi a folyó útját. Mész, dolomit és egyéb üledékek, idősebb kristályos kőzetek egyaránt előfordulnak a völgy mentén. E kőzetfélések némelyike jelentős mennyiségű ércet tartalmazott (az arany, az ezüst, a réz, a vas, az ólom, a nikkel, a kobalt stb. különböző ásványait), melyeket már a korábbi évszázadokban is ismertek és bányásztak. A felső-magyarországi bányavidék északi részén kanyargó Felső-Hernád völgye mentén évszázadok óta jelentős bányászati tevékenység zajlott, különösen a királyi bányaváros, Igló térségében. A 14-15. századi források már említik Iglón és környékén az arany-, az ezüst, a réz kitermelését. A 16. századból a Kolinfalva környéki vasércbányásatról olvashatunk.

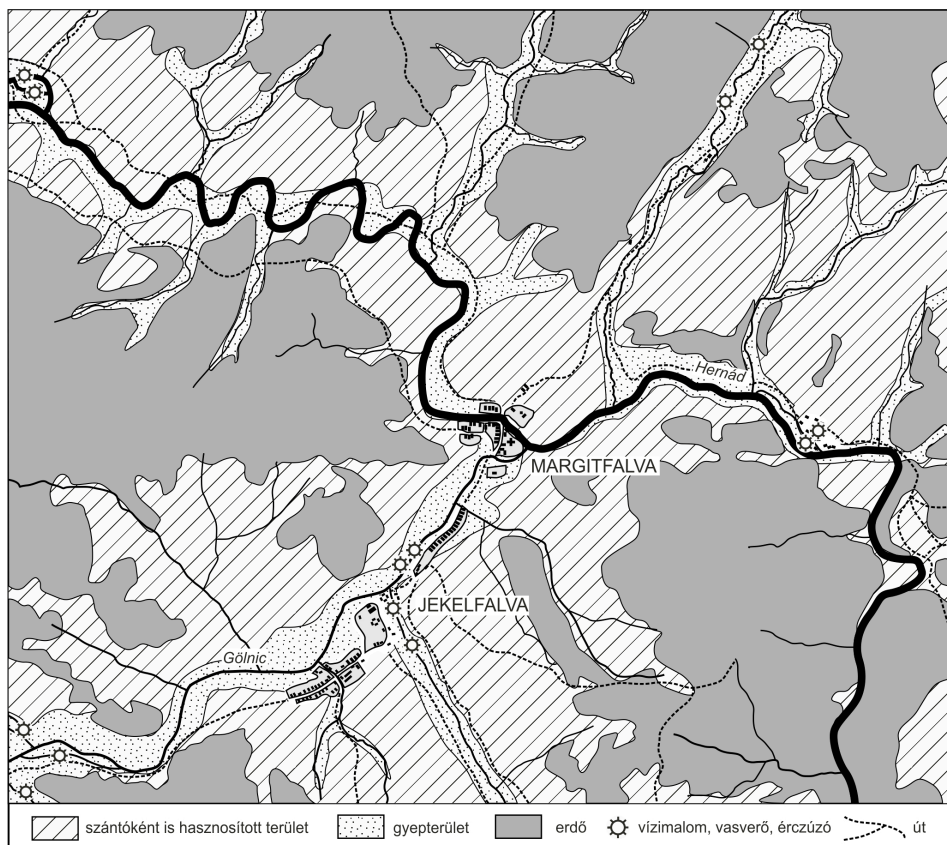

8. ábra. Igló környékének területhasznosítása a 18. század második felében. A bányászati és ipari tevékenység jelentős mennyiségű energiát igényelt, melynek egy részét a Hernád és a környékbeli vízfolyások szolgáltatták. Az erdő az intenzív használat következtében egyre messzebb került a település belsőségétől (Az I. katonai felmérés alapján, módosítva)

A 17. században a réztermelés központjaként Iglót nevezték meg, s 18. századi kohók működéséről tudósítanak a korabeli források Igló és Margitfalva környékéről is (ZSÁMBOKI L. 1998). Vas- és rézércet bányásztak még Kluknó határában, rézércet pedig Szepesolasziban. Fényes E. Szepessümegnél vashámorokat említett, Margitfalváról pedig azt írta, hogy „bányáiban ezüstöt ásnak”. Vas- és rézhámorokat, olvasztókat (kohókat), valamint réz- és vasérckitermelő helyeket Káposztafalva, Szepesolaszi, Jekelfalva és Igló bemutatásánál vetett papírra. Hámorokról egyébként szó esik Kassa bemutatásánál is. Viga Gy. szerint (1990) Iglón, Kluknón, Kis- és Nagyladna térségében, valamint Jekelfalván még a 19-20. század fordulóján is folyt vasérckitermelés (8-9. ábra).

A céhes- és manufaktúrális ipar viszonylag hamar kialakult Kassán és Iglón. A többi településen ipari tevékenységet csak ott folytattak, ahol a kitermelt ércet valamilyen mértékig feldolgozták. A legtöbb faluban legfeljebb kiegészítő foglalkozásként állítottak elő (nemcsak saját használatra szánt) ipari jellegű termékeket. A háziiparnak, erdei iparnak múltba nyúló hagyományai voltak a Felső-Hernád völgyében. Takács P. és Udvari I. kutatásaiból tudjuk, hogy a völgy települései évente 5-6 ezer bécsi mázsa lenfonalat sodortak a 18. században. Jó néhány faluban jelentős mennyiségű gyolcsot állítottak elő, s a posztókészítésben is jeleskedtek.

9. ábra. A Hernád és a Gölnic összefolyásánál alakult ki egy jelentősebb ércfeldolgozó központ (Jekelfalva, Margitfalva és Főnikszhuta). A 18. században Margitfalvától keletre létrehozott Főnikszhuta néhány évtizedig a rézfeldolgozás egyik fontos telephelye volt a Felső-Hernád völgyében (Az I. katonai felmérés alapján)

Iglón — ha csak rövid ideig is — *posztókészítő manufaktúra* működött. Ahol a bányászati tevékenység jelentős volt, ott a bányászati, illetve kohászati tevékenység *kiszolgálására* jelentős mennyiségű fát kellett feldolgozni. Haraszt, Márkusfalva, Kluknó, Rihó, Jekelfalva, Szepeskárolyfalva lakói kiegészítő tevékenységként éppen ilyen munkát végeztek (pl. *famegmunkálás, faszénegetés, mészégetés*). Előfordult, hogy a tehetősebb jobbágyok *hutát béreltek*, s azt maguk működtették. Savnikban *pálinkát főztek*, amit a szomszédos vármegyékben is értékesítettek. (TAKÁCS P. – UDVARI I. 1998)

Hernádfalu lakói értettek a *tímármesterséghez* és a *szövéshez*, Szepesvéghelyen pedig a *képfestéshez*. Haraszt a *kosárfonásról* volt nevezetes. *Vályi A.* a 18. század végén ezt írta Szilvásapáti lakóiról: „... fából kotsikat készítenek a lakosok, mellyeket elárulgatnak..” Megemlítette Iglóról is, hogy „híres papíros malma van”. Alsómislye malmai közül külön kiemelte a *kása- és*

kendertörő malmot. Ez utóbbit *Fényes E.* is leírta, kiegészítve azzal, hogy *sör- és pálinkaház* is van a faluban. Ezek ellátásához nyilván elő is kellett állítani a különféle italokat. *Fényes E.* más falvak esetében is utalt ipari létesítményekre vagy –tevékenységre. Betlenfalván a *gyolcskészítést*, Hernádszentistvánon a *sörfőzést* tartotta kiemelésre érdemesnek. A fontosabb *vízi-, fűrész- és papiros malmokat* is feljegyezte munkájában (Óruzsín, Káposztafalva, Hernádszentistván, Szepessümege, Abaújnádas, Alsómislye, Szepesolaszi esetében).

A 19. század végén Hernádcsányban 9 családfő *kerekeket* készített, Hernádfaluban és annak környékén 20 család *szobabútorokat és egyéb házi eszközöket* barkácsolt. Szepessümegeen 14 család *faskatulya* készítésére specializálódott, míg Savnikban 10 család *zsindelyfaragással* szerzett kiegészítő jövedelmet. (VIGA GY. 1990)

Az ipari tevékenység zöme Kassára és Iglóra koncentrált. *Kassán a kézműipar mellett már a modern gyáripar is megjelent* a 19. század elején 23 építőmester dolgozott a városban, 182 alkalmazottal. Volt még 3 élelmiszer- és vegyipari, 1 bőripari, 7 ruházati- és textilipari, 1 vas- és fémfeldolgozó-ipari, 1 nyomdaipari és 5 szolgáltató- és egyéb vállalkozás is. Ezek között aztán akadt *puskaporkkészítő, cukrász, hentes, irhatímár, vattakészítő, pokróckészítő, kesztyűs, posztónyíró és -készítő, drótkészítő, reszelővágó, rézőntő, hangszerkészítő* stb. (BÁCSKAI V. – NAGY L. 1984). *Fényes E.* 539 kézművesről írt, s különösen a *csizmadiák* tevékenységét tartotta nagyra. Említést tett a gyárakról is (*szöggyár, bőrgyár, posztógyár, cukorgyár, dohánygyár, élelmiszeripari termékeket előállító üzem, papírgyár, hámorok, nyomda* stb.). Az 1846. évi „Iparműkiállítók Lajstroma” tartalmazza a kassai *bőrgyár* termékeit, Oppitz József vésnök „üvegmeteszvényeit”, valamint Schönfeld József kárpitos félkarosszékeit, „külön borított rugonyokkal”. Az 1847-ben kiadott „Ipar-czimtár” Magyarország ismertebb gyárjai között sorolja fel a kassai *gyolcsgyárat* és a kassai szegényház *posztógyárát*. *Vályi A.* a bányászati tevékenység mellett Igló *papírgyártását* is kiemelte a város bemutatásakor. *Magda P.* (1819) Iglón *dróthúzó tevékenységről* írt. *Fényes E.* a *cserépedénygyárat, a mész- és tégláégetést, a papírgyártást, a gyolcsszövést, a réz- és vasgyártást* említette, valamint Igló *liszt-, fűrész- és a kallómalmait*. Az 1800-as évek elején működött a városban *bőripari, ruházat- és textilipari, vas- és fémfeldolgozó-ipari, építőipari vállalkozás* is (BÁCSKAI V. – NAGY L. 1984).

A 19. század végén 2617 vállalkozás tevékenykedett a vizsgált településeken, melyeknek 72,7%-a Kassán és Iglón volt bejegyezve. A vállalkozások 53,4%-a segédek nélkül működött, 17,8%-a egy segéddel, a 10 alkalmazottnál többel dolgozó vállalkozások aránya mindössze 3,1% volt. *A legtöbb vállalkozó az élelmiszeriparban dolgozott* (29,7%), ezt az építőipar (15,1%), a faipar (12,9%), a vendéglátóipar (11,4%) és a vas- és fémpipar (10,9%) követte. *A korábban jelentősnek mondható textilipar, bőripar, papíripar a nagyüzemi termelés versenyét már nem bírva szinte teljesen elvesztette jelentőségét a Felső-Hernád völgyében.*

A Hernád völgyének szlovákiai szakasza nagyobb részt 700-1000 m magas hegyek között kanyarog. *Éghajlata hűvösebb, mint az alföldi szakaszé.* A forrásvidék évi középhőmérséklete 5-6 °C, Iglóé 7,4 °C, Kassáé 8,8 °C. Az átlagos évi csapadék 600-700 mm körüli a völgytalpakon, a völgyperemek magasabban fekvő részein ettől általában magasabb értékek is előfordulnak. A télen szilárd halmazállapotban lehulló csapadék lényegesen *hosszabb ideig megmarad, mint a folyó alsó szakaszán, s a hótakaró vastagsága is jelentősebb.* *A napsütéses órák száma alacsonyabb, mint az alföldi szakaszon, s a téli időszakban a völgy mélyebb fekvésű részein gyakori a köd.*

A sajátos geológiai adottságok az éghajlattal és a természetes növénytakaróval együtt alapvetően befolyásolták a talajtakaró kialakulását is. A forrásvidék magasán fekvő, nem karbonátos kőzetekből álló részein *savanyú barna erdőtalajok* — itt-ott *podzolokkal* tarkítva — jellemzőek. Ahol karbonátos kőzetek alkotják a felszínt, ott *rendzina talajokat* találhatunk. A középmagas fekvésű völgytalpak mentén *barna erdőtalajok* az uralkodóak, s kisebb-nagyobb szakaszokon az *öntéstalajok* is előfordulnak. A völgyperemek domborzata is változatos, néhol *a meredek, erózió sújtotta lejtőkön nem, vagy csak korlátozott mértékben lehet mezőgazdasági tevékenységet (elsősorban szántóföldi növénytermesztést) folytatni.* *Jó néhány növényfélése (pl. őszi búza, kukorica, szőlő, len) termesztésének északi határa is keresztezte a völgyet.* A fentiekből egyértelműen következik, hogy *a Hernád-völgy felső szakaszának természeti erőforrásai nem a földművelésnek, sokkal inkább az állattenyésztésnek és az erdőgazdálkodásnak kedveznek.* A völgyben megtelepedő ember mégis rákényszerült arra, hogy szükségletei kielégítése érdekében szántóparcellákat alakítson ki, s azokon az ökológiai feltételek nyújtotta keretek között többféle növényt termesszen. *Önellátó gazdálkodása azonban több lábon állt. Az állattartás, az erdőélés, a háziipar a legtöbb gazdálkodó tevékenységéhez hozzátartozott. A kedvező közlekedési lehetőség, valamint az eltérő profilú gazdasági nagytájak közelsége lehetővé tette az előbbieket mellett a munkamigrációt, a fuvarozást, a házaló tevékenységet és kereskedelem egyéb ágaiba való bekapcsolódást. A 18. századi gazdálkodási gyakorlatban mindezek az elemek — differenciáltan — a legtöbb településen jelen voltak.*

A 18. századi gazdálkodásról bővebben *Udvari I.* és *Takács P.* munkáiból tudhatunk meg (1991, 1998). További értékes szöveges és képi információkat szolgáltatnak a katonai felmérések térképlapjai és a néhol fellelhető irodalmi források. Ezek segítségével *vázolható a határhasználat tér- és időbeli rendje, a termesztett növények fajtái s mindazon tevékenység, amelyek egészen a 19. század közepéig jellemezték a völgy lakóit.* Az azt követő időszakból viszont már használható statisztikai adatsorok állnak rendelkezésre, melyek *lehetővé teszik a földhasznosítási struktúra feltárását,* valamint annak esetleges változásait is. Ezek szerint a települések többségében *két- és három nyomásban művelték a szántókat.* A parcellák nehezen művelhető, köves, gyakran meredek

hegy- és domboldalakra kúsztak fel, melyeket nehéz volt trágyázni, és körülményes volt a termés betakarítása is.

3. táblázat. A vizsgált települések földhasznosítása 1865-ben (hektár)

	szántó	rét	legelő	erdő	szőlő	haszon- vehetetlen	összes terület	1 hektárra jutó tiszta jövedelem**
Abaujnádasd	677,4	111,1	141,6	273,4	0	98,4	1301,9	5,4
Abaujszina	1677	326,9	451,8	0	0	122	2577,7	6,8
Alsómislye	412,1	358,5	6,3	476,5	0	126,6	1380	6,6
Betlenfalva	359,1	112,8	66,2	439,1	0	29,3	1006,5	2,5
Detrefalva	174,4	77,7	68,5	551,9	0	76	948,5	2,2
Erzsébetháza	384,4	310,8	11,5	1634,4	0	32,2	2373,4	2,5
Haraszt	330,3	48,3	168,6	268,8	0	103	919	2,4
Hernádcsány	823	84	82,9	17,3	0	101,9	1109,1	7,8
Hernádfalu	917,9	531,8	84,6	2255,4	0	103	3892,7	2,9
Hernádfő	596,2	863,2	267,6	3150,8	0	230,2	5108	2,2
Hernádgönyű	268,8	103,6	103,6	0	0	32,8	508,8	6
Hernádmáté	177,8	17,3	39,1	86,3	0	13,8	334,3	2,6
Hernádszentistván	165,2	28,2	51,8	357,4	0	71,4	674	2,4
Hernádszokoly	223,3	54,1	61,6	1141,8	0	30,5	1511,5	2
Hernádtihany	354,5	94,4	4,6	568,6	0	17,3	1039,4	4,3
Hernádsadány	384,4	34	58,1	0	0	83,4	559,9	7,3
Igló*								
Jekelfalva	516,2	128,9	217,5	522	0	305,6	1690,2	1,9
Káposztafalva	847,1	419	32,2	5327,4	0	366	6991,7	1,9
Kassa	3106	905,3	115,7	4057,3	67,3	362	8613,3	4,8
Kisladna	126	36,8	17,3	759,1	0	44,9	984,1	1,6
Kluknó	436,2	353,9	246,9	1750,1	0	141	2928	2,4
Kolinfalva	134,7	21,9	43,7	196,2	0	66,8	463,3	2,6
Leszkavány	86,3	23	4	0	0	5,2	118,5	6,7
Margitfalva	284,9	89,8	104,2	508,7	0	132,9	1120,5	1,7
Márkusfalva	450,6	106,5	82,9	63,9	0	23,6	727,5	4,2
Nagyladna	207,2	32,2	8,6	1632,7	0	76	1957	1,5
Óruzsín	185,3	159,4	54,7	2402,1	0	33,4	2834,8	1,5
Rihó	331,5	142,7	53,5	322,9	0	96,7	947,1	2,5
Sároskiszalu	252,1	26,5	85,6	470,2	0	25,9	860,3	1,7
Sároskőszeg	193,4	35,7	25,3	831,6	0	114,5	1200,5	3,9
Savnik	892	246,3	44,3	566,9	0	66,2	1815,7	3,5
Szepeskárolyfalva	202,6	27	107,6	101,9	0	69,6	508,7	2,1
Szepesolaszi*								
Szepessümeg	882,2	217,5	89,2	3150,3	0	294,6	4633,8	2,9
Szepestamásfalva	407,4	77,1	23,6	726,9	0	29,3	1264,3	2,2
Szepesvéghely	778,7	379,8	55,2	1513	0	62,1	2788,8	2,3
Széplakapáti	774	162,3	108,8	606	0	76,5	1727,6	5,2
Szilvásapáti	36,8	17,3	43,2	20,7	2,9	34,5	155,4	5,1
Tapolasány	214,1	8,1	11,5	182,4	0	36,2	452,3	2,8
Terebő	94,4	30	25,3	558,8	0	28,2	736,7	2
Vittfalva	172,1	12,7	58,7	251,5	0	18,4	513,4	2,4

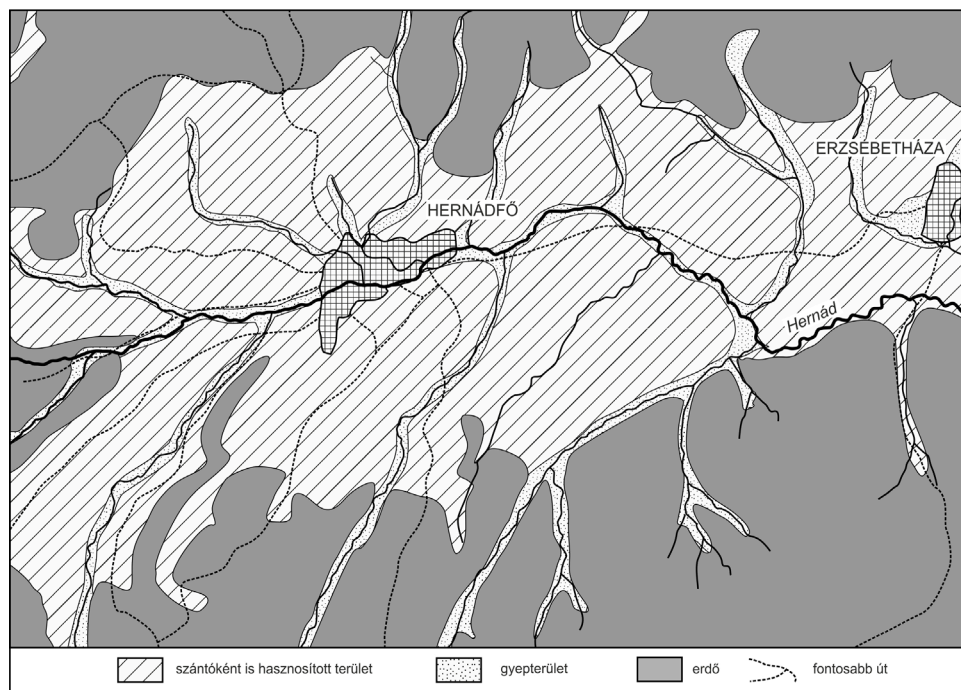
* hiányzó adat // ** 1 hektár hasznosított területre jutó tiszta jövedelem (Ft/ha)

4. táblázat. A vizsgált települések földhasznosítása 1895-ben (hektár)

	szántó	kert	rét	szőlő	legelő	erdő	nem termő terület	összes terület
Abaújnásd	774	38,6	40,3	0	120,8	252	89,8	1315,5
Abaújszina	2006,2	33,4	91,5	0	246,9	0,5	99	2477,5
Alsómislye	851,2	30,5	79,4	0	249,2	0	200,8	1411,1
Betlenfalva	368,9	6,9	81,1	0	38,6	462,1	26,5	984,1
Detrefalva	179,6	5,2	53,5	0	63,3	590,5	44,3	936,4
Erzsébetháza	413,2	4	176,1	0	252,6	1565,4	31,1	2442,4
Haraszt	351,6	4,6	44,3	0	71,9	332,1	8,6	813,1
Hernádcsány	945	28,2	17,3	0	76,5	0,5	87,5	1155
Hernádfalu	934	20,7	360,2	0	451	2400	86,9	4252,8
Hernádfő	613,5	3,5	432,8	0	1008,9	2917,2	35,7	5011,6
Hernádgönyű	393,1	8,1	21,9	0	55,2	0	20,7	499
Hernádmáté	177,8	5,2	6,9	0	39,1	118,5	12,1	359,6
Hernádszentistván	176,1	10,3	12,1	0	41,4	411,5	30,5	681,9
Hernádszokoly	249,2	8,6	12,7	0	46	1194,7	38	1549,2
Hernádtihany	350,5	21,9	34,5	0	33,4	576,7	59,8	1076,8
Hernádsadány	389,6	25,9	9,8	0	54,7	0	76	556
Igló	1532,6	46,6	554,2	0	109,9	7453,9	260	9957,2
Jekelfalva	495,5	17,3	113,4	0	172,1	726,8	180,1	1705,2
Káposztafalva	807,4	26,5	335,5	0	177	5734,8	96,1	7177,3
Kassa	3052,4	258	447,7	19,6	174,4	4678,8	550,2	9180,9
Kisladna	140,4	1,7	40,3	0	28,8	771,7	0	982,9
Kluknó	554,8	19,6	177,2	0	417,8	2241,6	113,9	3524,9
Kolinfalva	177,8	5,2	24,7	0	50,6	169,8	15	443,1
Leszkavány	100,7	4,6	15,5	0	5,7	0	6,3	132,8
Margitfalva	250,3	6,3	47,8	0	137	570,3	102,4	1114,1
Márkusfalva	936,3	21,9	205,4	0	198	296,4	64,4	1722,4
Nagyladna	227,3	0,5	174,4	0	45,5	1528	0	1975,7
Óruzsín	180,7	0	86,3	0	154,8	2425,2	0	2847
Rihnó	324	11,5	39,1	0	185,3	89,8	70,8	720,5
Sároskisfalu	279,1	8,6	2,3	0	77,7	286,6	9,2	663,5
Sároskőszeg	202,6	17,8	42	0	51,8	740,1	35,1	1089,4
Savnik	967,4	20,1	167,4	0	82,3	538,1	52,9	1828,2
Szepeskárolyfalva	142,7	2,9	18,4	0	17,8	239,4	46,6	467,8
Szepesolaszi	1662,6	34	256,7	0	77,7	2042,4	140,4	4213,8
Szepessüveg	865,6	13,2	227,9	0	207,8	3281,5	89,8	4685,8
Szepestamásfalva	364,3	5,2	48,9	0	73,1	623,8	21,3	1136,6
Szepesvéghely	808,6	13,8	297	0	127,8	1525,1	65,6	2837,9
Széplak	662,4	12,1	14,4	0	55,8	181,8	17,3	943,8
Széplakapáti	302,1	5,8	112,2	0	20,7	344,7	81,1	866,6
Szilvásapáti	29,9	8,6	22,4	0	47,8	24,2	25,9	158,8
Tapolcsány	180,7	10,4	6,3	0	32,8	170,9	41,4	442,5
Terebő	109,9	4,6	8,1	0	19,6	583	44,3	769,5
Vitfalva	166,3	8,1	3,4	0	55,2	249,8	17,8	500,6

A szántók Hernádfő és Erzsébetháza térségében 600-700 m tengerszint feletti magasságig felhúzódtak a hegyoldalakra. Igló környékén már csak 450-600 méterig, Rihnó és Nagyladna között 350-260 m közötti magasságig, Kassa

térségében átlagosan 200 m tengerszint feletti magasságban terültek el. A magasabban fekvő vidékeken a hó tavasszal általában csak későn olvadt el, emiatt gyakran még a rövidebb tenyészidejű gabona sem érett meg a betakarításig. *Tavaszi búzát, rozsot, árpát, zabot, tatárkát, borsót, babot, káposztát, lent, kendert⁴, komlót, burgonyát* (ez utóbbit a 18. század második felétől) természetetek legnagyobb arányban (UDVARI I. 1991). A települések egy részén háromévente legalább egyszer megtrágyázták a földet, s ha az időjárás is kedvező volt, akkor közepes termést takaríthattak be a parcellákról. Az így megtermelt gabonafélék általában nem fedezték a szükségleteket, amit délebbi (pl. alföldi) területekről kellett pótolni (10. ábra).

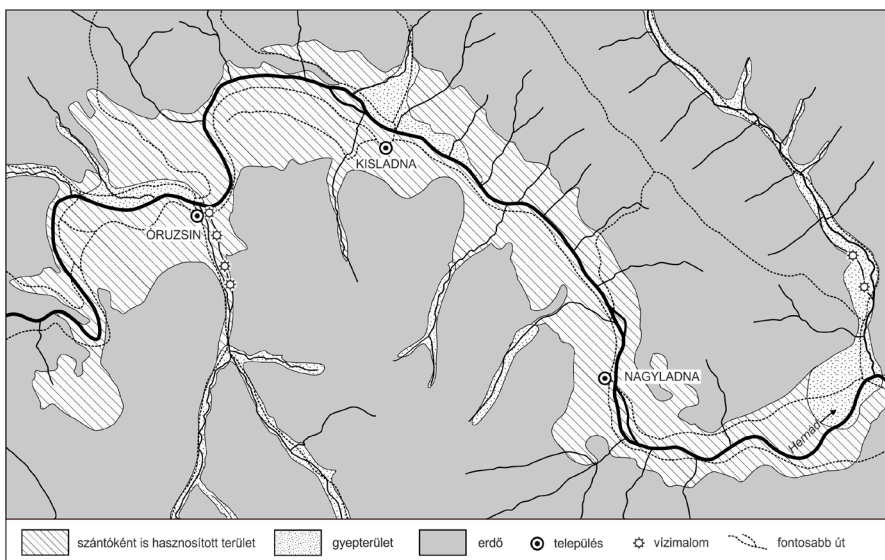

10. ábra. A Felső-Hernád-völgy legmagasabban fekvő szántóit Hernádfő határában, 600-700 m tengerszint feletti magasságban művelték, irtványföldeken. A viszonylag kedvezőtlen természeti adottságoknak köszönhetően az egy hektár művelt területre jutó tiszta jövedelem mindössze 2,2 Ft/ha volt 1865-ben (az Alsó-Hernád-völgy egyes településein ez az érték meghaladta a 8 Ft/ha-t, ugyanebben az időszakban).
(A II. katonai felmérés alapján)

A szántóföldek kiterjedése, művelhetősége, termőképessége a völgytalp és a völgyoldalak sajátosságaitól függött. Igló környékén, valamint Hernádtihanytól

⁴ A lent és a kendert csak ott természetetek nagyobb arányban, ahol az ökológiai viszonyok azt lehetővé tették. A gazdaságos lentermesztés északi határa pl. Iglótól valamivel délebbre húzódtott.

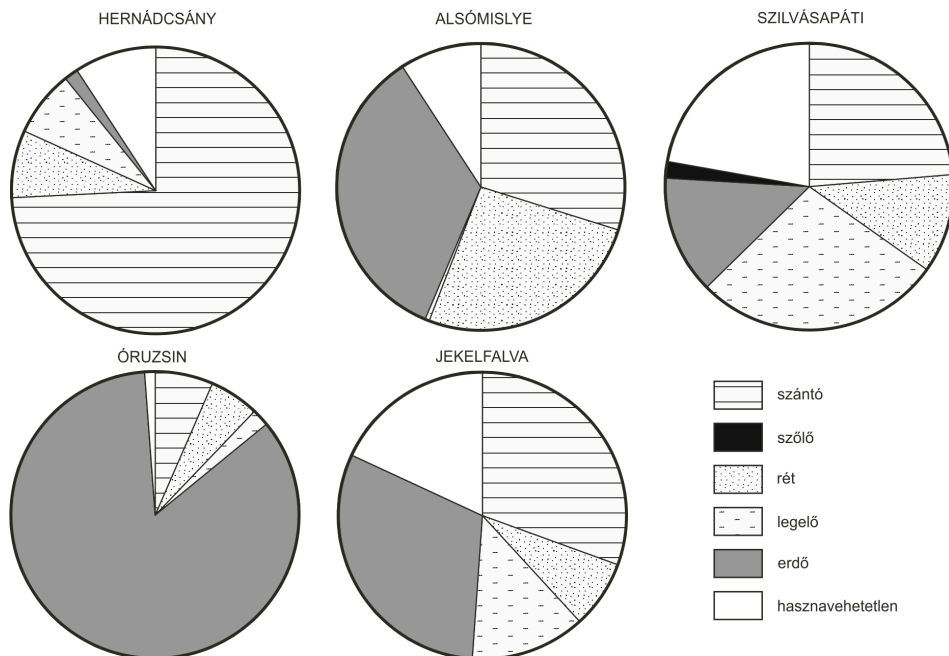
délre viszonylag kedvezőbbek voltak a terepadottságok nagyobb parcellák kialakítására, viszont Hernádmátétól Sároskőszegig jobbra csak a folyót övező keskeny sávban művelhették a földet. Egyes falvak határában az időnként előforduló árvizek ráadásul a termést is veszélyeztették (11. ábra).

11. ábra. Meredek hegyoldalak között művelt szántóföldek keskeny övezete Óruzsín és Nagyladna vidékén. Ez volt a szántóföldi növénytermesztésre legkevésbé alkalmas térségek egyike a Felső-Hernád mentén (Az I. katonai felmérés alapján, egyszerűsítve)

A legtöbb írott forrás a rét területének szükségességéről számol be, s arról, hogy több faluban nem kaszálhatnak sarjút. A legelő általában nagyobb területet foglalt el a települések határában. A Felső-Hernád völgyében a határterületek jelentős részét — kevés kivétellel — az erdő foglalta el. *Vályi A. és Fényes E.* már többször idézett munkáikban az egyes települések bemutatásánál általában nagyon tömören (néha eltúlozva a valóságot) utaltak a határterületek milyenségére is. Legtöbbször az erdő kiterjedését és minőségét találták kiemelésre érdemesnek.

A 19. század második feléből már részletes adataink vannak a határterületek művelési szerkezetéről. Ezek szerint 1865-ben a vizsgált terület 27,2%-a volt szántó, 9,5%-a rét, 4,6%-a legelő, 52,6%-a erdő. Szőlő (0,9%) mindössze Kassán és Szilvásapátiban termett. A nem hasznosított terület aránya 5,2% volt. Ugyanezek az adatok a folyó déli szakaszán: szántó (44,7%), rét (15%), legelő (14,9%), erdő (14%), szőlő (2,8%), nem művelt terület (8,6%) (12. ábra).

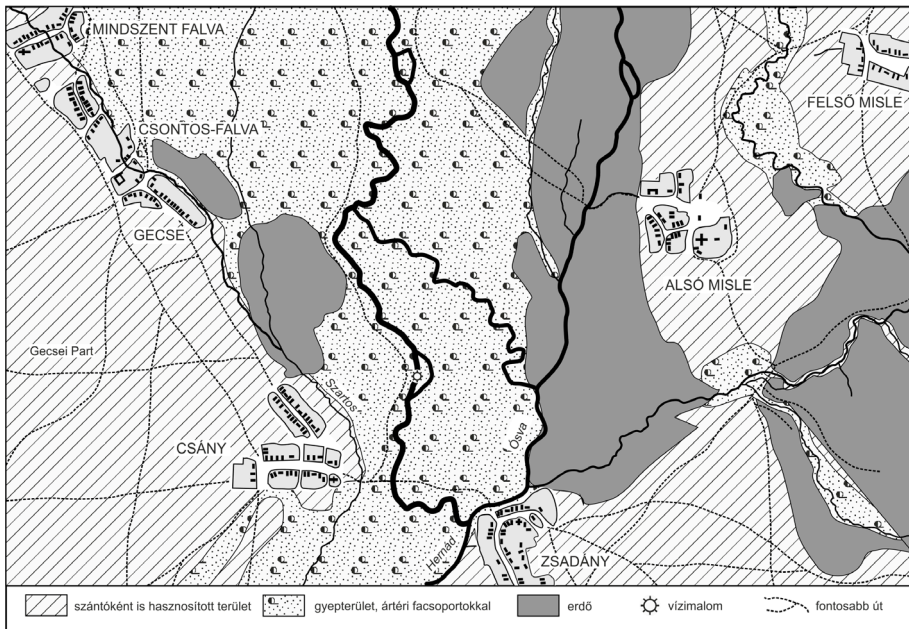
12. ábra. Sajátos földhasznosítási struktúrák a Felső-Hernád völgyében, 1865 körül

Az egy hektár hasznosított területre jutó tiszta jövedelem átlaga 3,3 (Ft/ha), ami nem érte el a Felvidék egészét jellemző átlagot (4 Ft/ha) sem. (Az Alsó-Hernád völgyében — a lényegesen kedvezőbb agroökológiai potenciálnak köszönhetően — a fenti érték kétszerese volt az átlag). Hernádcsány, Hernádsadány, Abaújszina, Alsómislye térségének hasznosított területein volt legmagasabb az 1 hektárra jutó tiszta jövedelem (7,8-6,6 Ft/ha), míg Óruzsín, Kisladna, Nagyladna határában csak 1,5 Ft/ha (12-13-14. ábra).

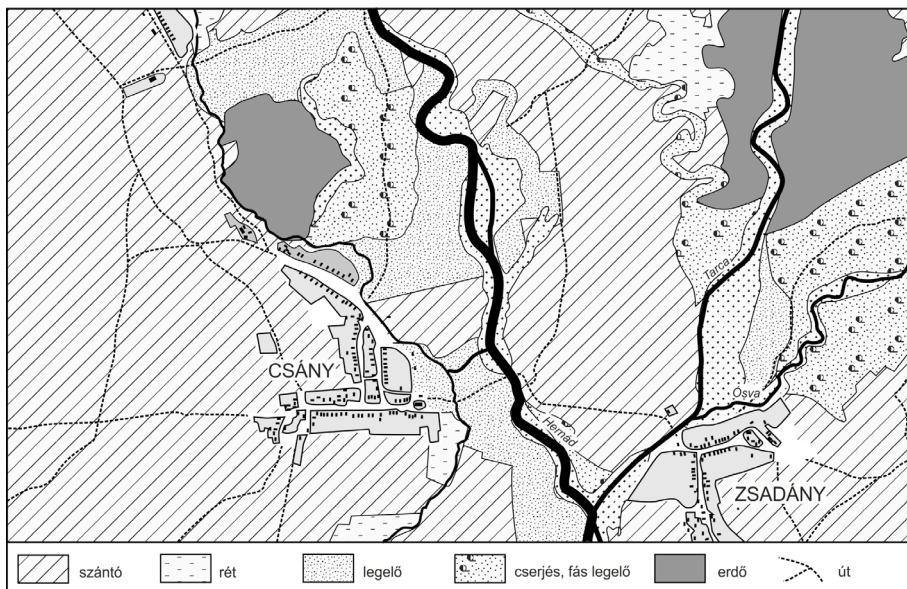
A művelési szerkezet a század végéig érdemben már nem változott meg, legfeljebb néhány településen ment végbe kisebb-nagyobb átrendeződés az egyes művelési ágak között. A kert művelési ág megjelenése a statisztikában újdonság, jóllehet a belsőségeken vagy annak közelében korábban is voltak elkerített (nyomáskényszeren kívüli) földterületek, melyeket *intenzíven műveltek* (kender-, len- és káposztáskertek, néhol gyümölcsösök).

1895-ben 94 014 db gyümölcsfát írtak össze a völgy településein, ennek 50%-a Kassán volt (a Hernád alsó szakaszán ugyanekkor több mint 200 000 db gyümölcsfa állt). Kassán kívül Hernádtihanyban és Iglón volt még viszonylag sok gyümölcsfa. A statisztikában jelzettnél valamivel több gyümölcsfa volt a településeken, de valószínűleg sokan kevesebbet vallottak be a tényleges állománynál. Legnagyobb arányban szilva (39,1%), alma (21,3%) és körte (12,5%) alkotta a gyümölcsfaállományt.

13. ábra. A Felső-Hernád-völgy legjobb minőségű földterületei Hernádcsány és Hernádszadány térségében feküdtek. A 18. századi állapotokhoz képest később ebben a térségben volt legnagyobb mérvű a földhasznosítás változása, a vizsgált szakaszon (Az I. katonai felmérés alapján, módosítva)

14. ábra. A 19. század második felében markánsan megváltozott a földhasznosítás Hernádszadány térségében. Az erdőterület jelentős részét kiirtották, helyét szántóföld foglalta el

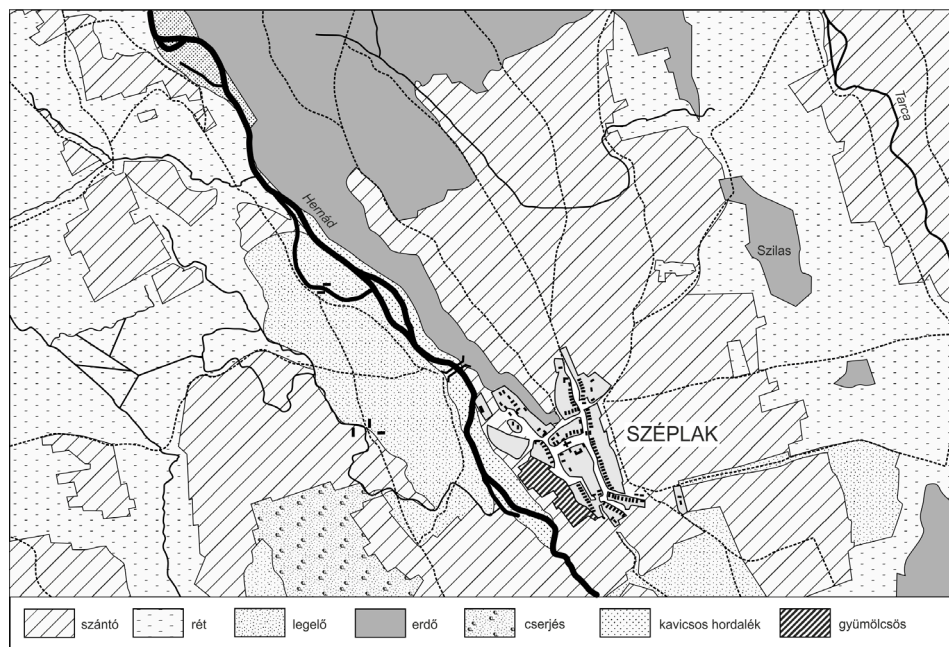
Kedvezőtlenebb volt a helyzet az ökörfogatok tekintetében, és viszonylag magas volt a tehénfogatok száma is. *1000 főre átlagosan 39,7 fogat jutott.* Frisnyák Zsuzsa (2003) számításai szerint ugyanebben az időben *Erdély egyes vidékein 159-144 fogat jutott 1000 lakosra.*

A 19. század végére a *termelési technika* és *technológia* az egyes termelők gazdasági kondíciói, termelési ismeretei, illetve a megújulás iránti igény szerint változott (pl. a vetésforgóra való áttérés, hatékonyabb mezőgazdasági eszközök alkalmazása, fajtaváltás stb.). A gazdaságok felszereltségét az alábbi néhány, 1895-ből származó adat részben illusztrálja: a településeken akkor összesen 2715 fogat volt, ebből 1559 a lófogat. A lófogatok 81,6%-a volt kettős, ez valamivel jobb arány, mint a korabeli országos átlag.

A különböző irodalmakban található és a Hernád-völgy településeinek állattenyésztésére vonatkozó utalások kellő kritikával értékelendők. Számos (itt most nem részletezett) tényezőt megvizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy *a 18-19. században sem a völgy felső, sem pedig az alsó szakaszán nem volt számottevő az állattenyésztés.* Magára az állatállományra vonatkozó, teljes körű adatsor csak a 19. század végéről áll rendelkezésre. Az 5. számú táblázat pl. az 1895-ös állatszámolás adatait tartalmazza. Akkor 15 932 szarvasmarha, 3522 ló, 15 017 juh és 12 374 sertés, 37 388 baromfi és 2334 méhcsalád volt a településeken. Abszolút számokat tekintve mindegyik állomány elmaradt az Alsó-Hernád-völgy településeinek lévőkhöz képest (kivéve a méhcsaládokat, azok számában szinte semmi különbség nem volt). *Az egységnyi szántóterületre számított számosállat átlaga azonban kedvezőbb volt a Felső-Hernád-völgy településein* (89,9 számosállat a vizsgált településeken és 66,2 a déli szakaszon). A 100 hektár szántóra jutó szarvasmarha esetében még kedvezőbb az arány (94,5 és 49,8), a ló, a juh és a sertés esetében viszont a folyó alsó folyása menti települések voltak előnyösebb helyzetben. A nagyállattartás Igló térségében (Hernádfő, Hernádfalu, Szepesvéghely, Szepesolaszi és Igló) volt jelentősebb, valamint Kassától délre (Széplakapáti, Abaújnádas, Abaújszina) (15. ábra).

A baromfik alacsony száma nem reális, valószínűleg kevesebbet vallott be a lakosság a ténylegesnél. A méhcsaládok száma is nagyobb volt a valóságban, ugyanis ősszel (amikor az adatokat felvették) csak a következő évre magnak eltett méhcsaládok kerültek be a statisztikába. Mindezt figyelembe véve feltételezhetjük, hogy *Igló, Hernádfalu, Szepesolaszi, Kassa és Káposztafalu méztermelése számottevő lehetett.*

A Hernád-völgy kedvező fekvése évszázadok óta lehetővé tette az Alföld és az északi hegységkeret (s még távolabbi térségek) közötti közlekedést és kereskedelmet is. A völgy déli részét keresztezte a belső (vagy alföldperemi) vásárvonal (Szikszó, Forró), az északi (vagy külső) vásárvonal pedig Kassán haladt keresztül. *Kassa a Magyarország és Lengyelország közötti, valamint az Erdély-Debrecen-Hegyalja és Pest közötti kereskedelem csomópontja volt, ahonnan jó út vezetett Eperjesre, Iglóra, Mecenzéfen át Rozsnyóra* (BÁCSKAI V. – NAGY L. 1984).

15. ábra. A 19. század második felében a Felső-Hernád-völgy alsó szakaszán még jelentős kiterjedésű gyepterületek szolgálták az állattartást. Később ezek egy részét szántónak törték fel, ami számottevő mértékben rontotta a rideg állattartás feltételeit (A II. katonai felmérés alapján, egyszerűsítve)⁵

A 18-19. században Kassa volt a gabona-, a bor-, a vasipari- a faipari-, a szalonna-, a gyümölcs- és számos kézműipari termék kereskedelmének egyik legfontosabb központja. Az 1800-as évek közepén a heti vásárokon kívül öt országos vásárt is tartottak a városban (január 16-án, május 1-jén, június 19 és július 3 között, augusztus 14-én és november 20-án). Minden vásár három napig tartott. Az első napon állatvásár, a második napon „elő vásár”, a harmadik napon „fő vásár” volt (SZALKAY G. – NÉMETH J. 1847). 1828-ban Kassa tiszta és megosztott kereskedelmi vonzáskörzetének népessége meghaladta a 160 000 főt (BÁCSKAI V. – NAGY L. 1984).

Kassán kívül Iglón, Szepesolasziban, Kluknón, Káposztafalván és Szepessümegezen is tartottak heti és országos vásárokat. Közülük Igló vásárai voltak a legjelentősebbek, de lényegesen kisebb népességet vonzottak, mint a kassai vásárok és piacok. A völgy lakói egyébként rendszeresen látogatták a dobsinai, az eperjesi, a lőcsei, a késmárki, a poprádi stb. vásárokat is.

⁵ Az ábrákat szerkesztette és rajzolta Dobány Zoltán.

5. táblázat. A vizsgált települések állatállománya 1895-ben

							100 hektár szántóra jutó				
	szarvas- marha	ló	sertés	juh	baromfi	méh- család	szarvas- marha	ló	sertés	juh	számos- állat
Abaújnásd	499	80	241	796	1286	73	64,5	10,3	31,1	103	71,6
Abaújszina	650	168	499	2101	1834	22	32,4	8,4	24,9	105	43,6
Alsómislye	599	59	383	0	1441	44	70,4	6,9	45	0	68,2
Betlenfalva	207	37	123	263	755	35	56,1	10	33,3	71	62,7
Detrefalva	208	33	112	86	327	16	115,8	18,4	62,4	48	119,5
Erzsébetháza	363	43	203	403	399	55	87,9	1,4	49,1	98	92,4
Haraszt	130	18	52	327	261	21	37	5,1	14,8	93	42,4
Hernádcsány	396	124	226	0	1361	3	41,9	13,1	23,9	0	47,4
Hernádfalu	1141	141	409	1232	1405	228	122,2	16	43,8	132	126
Hernádfő	745	62	338	499	483	72	121,4	101	55,1	81	118,7
Hernádgönyű	233	45	132	0	460	18	59,3	11,4	33,6	0	61,3
Hernádmáté	104	26	58	183	224	21	58,5	14,6	32,6	13	70,4
Hernádszentistván	141	41	145	10	522	30	80,1	23,3	82,3	5,7	94,6
Hernádszokoly	192	42	143	31	565	29	77	16,8	57,4	12	84
Hernádtihany	560	50	162	1	874	35	159,8	14,3	24,9	0,2	145,7
Hernádsadány	266	74	252	0	1201	23	68,3	19	64,7	0	78,9
Igló	1478	322	1202	449	4402	308	96,4	21	78,4	29	107
Jekelfalva	387	50	142	636	1049	51	78,1	10,1	28,7	128	83,7
Káposztafalva	490	111	573	980	1420	191	607	13,7	71	121	78,1
Kassa	674	765	1873	234	1643	199	22,1	25,1	61,4	7,7	46,8
Kisladna	105	32	67	140	196	10	74,8	22,8	47,7	100	91,9
Kluknó	435	51	349	1179	769	76	78,4	9,2	63	213	94,1
Kolinfalva	118	41	123	138	323	11	66,4	23,1	69,2	78	86,8
Leszkavány	141	31	139	185	213	4	140	30,8	138	184	169,1
Margitfalva	259	29	103	302	562	36	103,5	11,6	41,1	121	106,4
Márkusfalva	590	109	570	1210	1642	82	63	11,6	60,9	129	77,5
Nagyladna	160	47	99	140	201	10	70,4	20,7	43,6	62	83,4
Óruzsín	185	35	100	132	145	14	102,4	19,4	55,3	73	110,3
Rihó	280	17	229	263	380	12	86,4	5,2	70,7	81	89
Sároskisfalva	190	79	94	0	449	15	68,1	28,3	33,7	0	81,8
Sároskőszeg	158	38	78	5	353	17	78	18,8	38,5	2,5	83
Savnik	469	132	584	269	1393	91	48,5	13,6	60,4	28	60,1
Szepeskárolyfalva	175	12	147	128	355	9	122,6	8,4	103	90	125,6
Szepesolaszi	722	103	681	746	2582	217	43,4	6,2	41	45	48,6
Szepessümeg	403	103	485	710	1263	68	46,6	11,9	56	82	60,5
Szepestamásfalva	191	43	102	205	365	32	52,4	11,8	28	56	59,3
Szepesvéghely	698	159	455	386	1684	121	86,3	19,7	56,3	48	96,1
Széplakapáti	742	115	113	550	1729	20	107,1	16,6	64	79	113,6
Szilvásapáti	67	21	36	0	124	0	224,1	70,2	120,4	0	252,2
Tapolcsány	146	17	59	0	372	0	80,8	9,4	32,6	0	76,8
Terebő	87	12	75	0	236	10	79,2	10,9	68,2	0	81,6
Vittfalva	148	5	88	98	140	5	89	3	53	59	85,2

Egyes falvak népessége az áruforgalom lebonyolításában is aktívan közreműködött. A különböző forrásokban Erzsébetháza, Hernádfalu, Haraszt,

Márkusfalva, Kluknó, Rihnó, Jekelfalva, Szepeskárolyfalva lakóiról olvashatjuk, hogy rendszeresen fuvaroztak különböző áruféleségeket (pl. gabonát, bort, gyümölcsöt, érceket, égetett meszet, követ, faszenet, fatermékeket stb.) Ez a helyzet a vasút megjelenése után alapvetően megváltozott, ám *a Hernád völgye továbbra is fontos tranzitútvonal maradt.* A térség népességének több lábón álló, polikultúras gazdálkodása — Kassa és Igló aktív közreműködésével — viszonylagos stabilitást biztosított. Alapvető változások csak az 1920-as években kezdődtek el, ezek hatása azonban nemcsak a Hernád-völgy lakóit érintették.

Irodalom

- BÁCSKAI V. – NAGY L. 1984: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest
- DANYI D. – DÁVID Z. (szerk.) 1960: Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787). Budapest
- DOBÁNY Z. 2006: Társadalmi-gazdasági viszonyok a Hernád völgyében a 18-19. században. In: Kiss Andrea - Mezősi Gábor - Sümeghy Zoltán (szerk.): Táj, környezet és társadalom. Ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére. Szeged, pp. 143-153.
- DOBÁNY Z. 2007: Adattár a Hernád-völgy történeti földrajzához (18-20. század). In: Frisnyák S. – Gál A. (szerk.): Peja Győző Emlékkönyv. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 267-388.
- DOBÁNY Z. 2010: Adatok a Felső-Hernád-völgy történeti földrajzához (18-19. század). Történeti földrajzi tanulmányok a Hernád-völgy területéről (18-20. század). ANP Füzetek X. Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Aggtelek, pp. 7-23.
- FÉNYES E. 1851: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leíratik I-IV. Pesten
- FRISNYÁK S. 2005: A Hernád-völgy történeti földrajza. (kézirat)
- FRISNYÁK ZS. 2003: A közúti áruszállítás infrastruktúrája Magyarországon 1895-ben. In: Frisnyák S. – Gál A. (szerk.): Szerencs és a Zempléni-hegység. Szerencs – Nyíregyháza, pp. 259-271.
- HUNFALVY J. 1860: Magyarország és Erdély I-II-III. Darmstadt
- MAGDA PÁL 1819: Magyar Országnak és a határ őrző katonaság vidékének leg újabb statisztikai és geographiai leírása. Pest
- SZALKAY G. – NÉMETH J. 1847: Ipar – czimtár. Pesten
- SZ. N 1865: Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövödelme. Buda
- TAKÁCS P. – UDVARI I. 1998: Háziipar, huták, hámorok, stompok és a szepesi jobbágyok a XVIII. század utolsó harmadában. In: Frisnyák S. (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 347-353.
- UDVARI I. 1991: A Mária Terézia-féle úrbérrendezés szlovák nyelvű dokumentumai. Vasvári Pál Társaság Füzetek 4. Nyíregyháza
- VÁLYI A. 1796-1799: Magyar országnak leírása I-II-III. kötet. Buda
- VIGA GYULA 1990: Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen-Miskolc
- ZSÁMBOKI L. 1998: Bányászat és kohászat a Felvidéken a magyarok évezrede alatt. In: Frisnyák S. (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 289-296.

TISZATARJÁN ÁRTÉRI GAZDÁLKODÁSA A 18–20. SZÁZADBAN

ERŐSS GÁBOR

Flood-plain economy of Tiszatarján in the 18–20th centuries

Tiszatarján from Borsod-Abaúj-Zemplén shire not accidentally aroused the attention of many researchers over the past century.¹ The country has got all the bases which are particular in every respect, according to the formation of the flood-plain economy, as Bertalan Andrásfalvy has already mentioned in his marking work about the 'Flood Plained Economy of the peoples along the Danube'.² This essay beneath helps enrich all the studies that have been already published with newer datas, especially according to the role of hungarian so-called „fok”-economy.

A település földrajzi környezete

Tiszatarján az Alföld nagytájának települése. 6447 kataszteri holdas területének meghatározó hányada, hozzávetőleg 2/3-a a *Közép-Tiszavidék* nevű középtáj északi részéhez, azon belül a *Közép-tiszai-ártér* kistájsz csoportban a *Sajótól az Eger-patak* vonaláig terjedő *Borsodi-ártér*hez tartozik, amely mintegy 35 km hosszúságú, a Tisza jobb partján 5 km-ről északi irányba 18 km-re kiszélesedő, *Tiszavalk* és *Tiszapalkonya* között húzódó kistáj.³ A lakott település és az attól nyugatra elterülő határ – amely a község teljes területének cca 1/3-át teszi ki – már az *Észak-alföldi hordalékkúp-síkság* középtáj, a *Borsod-Zempléni síkvidék* kistájsz csoport és a *Sajó–Hernád sík* kistáj része.

A település geomorfológiai viszonyai

A Közép-Tiszavidék felszínének felépítésében kizárólag folyók építómunkája által lerakott fiatal, pleisztocén-holocén kori üledékek szerepelnek.⁴ A község határában két domborzati lépcsőt, ezzel együtt kétféle adottságú területet különíthetünk el. A magasabb, ármentes rész (91–95 méter tengerszint feletti magasság) pleisztocén kori hordalékkúp-felszín, melyen termékeny *mezősségi talajokat*, kisebb-nagyobb foltokban pedig *szikéseket* találunk. A mélyebben fekvő ártéri síkság (87–90 m tfm) már fiatalabb, holocén kori, *öntéstalajokkal* borított képződmény.⁵ A község lakosságának életkörülményeit és gazdasági lehetőségeit hosszú évszázadokon át e két, eltérő potenciállal rendelkező táj határozta meg: a

¹ FODOR, 2001., FRISNYÁK, 1982., MOLNÁR, 1991–1994.

² ANDRÁSFALVY, 1975.

³ PINCZÉS–SZÉKELY, 1969. 78.

⁴ SOMOGYI, 1969. 68.

⁵ FRISNYÁK, 1982. 82.

magasabb, árvízmentes térszínen művelték földjeiket, itt – az Észak-alföldi hordalékkúp-síkság ártérre néző peremén – húzták fel házaikat, a mélyebben fekvő területeken pedig *differentiált ártéri gazdálkodást* folytattak.

A település vízrajzi viszonyai

A vidék szárazsága ellenére a folyamszabályozások kora előtti időkből származó, községről készült térképek rendkívül gazdag vízrajzú határ képét tárják elénk. A Tisza árterét a folyóból mindkét oldalán megtalálható kiszakadások – *fokok* – mellett erek és tavak, időszakos vízállások szövevényes hálózata szabdalta, de ugyanilyen lápos részeket – *irtákat* – és meder-maradványokat, ereket találunk a hordalékkúp-felszín területén is.

A település határát kettéhasító Tisza a szabályozások előtt hatalmas íveket leírva kanyargott dél felé, Tiszapalkonyától *Ároktő* irányába. A folyó építő és romboló munkát egyaránt kifejtett, haszonvételei és áldásos hatásai mellett gyakran – főként a folyamszabályozások előtt – pusztításait is el kellett szenvedniük a part menti lakosoknak.

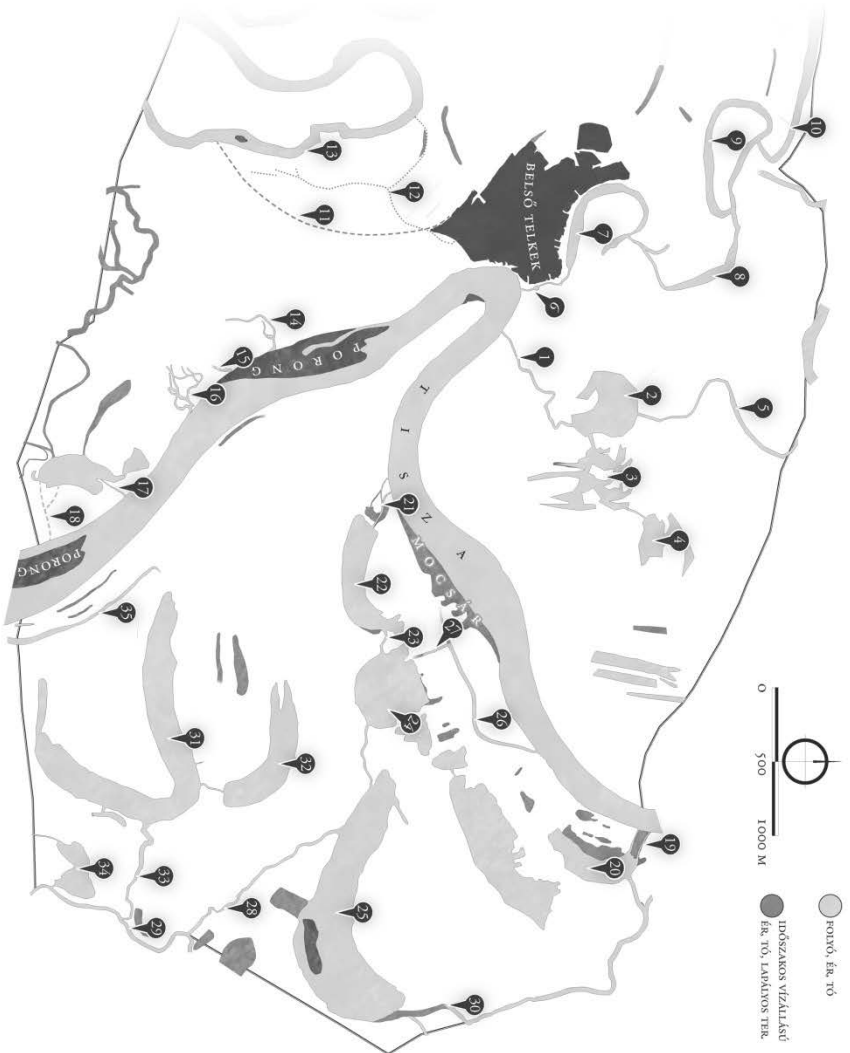
Fokok

A Tisza és annak mellékfolyói az ismétlődő árvizek során a meder két oldalán lerakott hordalékból néhány méter magas *folyóhatat, övzátont* építettek,⁶ amelyeken természetes úton (az áradások alkalmával a kitörő víz által) kiszakadások alakultak ki vagy mesterséges nyílásokat hoztak létre. A folyó árvize ezen a nyílásokon – fokokon – keresztül ömlött az anyamederből a kiszakadásokhoz kapcsolódó természetes vagy mesterséges erekbe-árokba, amelyek aztán feltöltötték az ártér ereit, laposait, tavait. A víz egy része apadáskor ugyanezek a nyílásokon áramlott vissza a folyóba. E kiszakadások alakja és mérete eltérő volt, küszöbük a Közép-Tiszavidéken azonban egységesen a 0 vízszint feletti cca +4 és +5 méter között alakult.⁷

---

⁶ FRISNYÁK, 1982. 80.

⁷ KÁROLYI-NEMES, 1975. 16. A fokok kialakulásáról-kialakításáról élesen eltérő véleményeket fogalmaznak meg a kutatók. Ezeket egyesek természetes, mások mesterséges képződményeknek tekintik, megint mások szerint mindkét lehetőséggel számolni kell. Nincs egyetértés azzal kapcsolatban sem, hogy csak a kiszakadásokat tekinthetjük-e foknak, vagy az azokhoz kapcsolódó vízvezető ereket-árokot is. A témát – a magyarországi Tisza-szakasz fokainak vizsgálata mellett – részletesen elemzi FODOR Zoltán: 2001. 87–106. A Duna-menti népek fokgazdálkodását ANDRÁSFALVY Bertalan dolgozta fel: 1973., 1975.

TISZA JOBB PARTI FOKOK ÉS VIZEIK

- 1 Örvény-fők
- 2 Örvény-tó
- 3 Kis- és Nagy-Tökös-tó
- 4 Gyékényes-tó
- 5 Sebes- vagy Örvény-ér/Sebes-fők
- 6 Névelen-fők
- 7 Nagy-tó
- 8 Gébés-ér
- 9 Nagy-alkol-ere
- 10 Szénás-ér
- 11 Lentény-fők (Boros, 1857)
- 12 Lentény-fők(?) (Tr. térk., 1834)
- 13 Naha-ér
- 14 Szégye-fők
- 15 Sebes-fők
- 16 Körtvedes-fők
- 17 Fők
- 18 Fekete György-foka

TISZA BAL PARTI FOKOK ÉS VIZEIK

- 19 Oró-fők
- 20 Oró-tó
- 21 Ecer-fők
- 22 Ecer-tó
- 23 Fők
- 24 Tiszta-tó
- 25 Pász-tava
- 26 Kis-Tisza (fók)
- 27 Bódi-fők
- 28 Almánó-fők
- 29 Selyes-ér
- 30 Hári-ér
- 31 Ágás-tó
- 32 Tamas-tava
- 33 Ágás-fők
- 34 Névelen-tó
- 35 Kis-Tisza (fók)

Tiszatartján fokai és az azokhoz kapcsolódó vizek a község 1810-es térképe alapján (Tr. térk., 1810.). A Fekete György-fokát a Kneidinger, 1773k., a Lentény-fokot pedig a Boros, 1857. és Tr. térk., 1834. mappák alapján jelöltük (a szerző rajza)

Tiszatarján határában a Tisza jobb partjának legjelentősebb foka az *Örvény-fok*,⁸ amely az *Örvény-tavat* (és az ahhoz kapcsolódó *Kis-* és *Nagy-Tökös-* és *Gyékenyes-tavat*) táplálta alulról vízzel. Az *Örvény-tavat* azonban északról is összekötötte egy felülről töltő meder a Tiszával, melyet egyes mappák *Sebes-vagy Örvény-érként*, a község 1859-es térképén pedig *Sebes-fokként* jelölnek.⁹ Az *Örvény-fok* tiszai torkolatától cca 300 méterre, az egykori rév mellett egy névtelen fok a településtől északra elnyúló *Nagy-tóba* és az azzal összeköttetésben álló *Gérbes-*, *Nagy-akol-* és *Szénás-ér* medrébe alulról vezette a vizet.

A település 1854-es térképe a Tisza jobb partján egy névtelen eret jelöl, amely a mezőváros és a *Káposztáskert* között folydogált, és vélhetően itt csatlakozhatott a Tiszába is, ez azonban a mappáról nem olvasható le egyértelműen. Az ér aztán a *Kenderföld* délkeleti határát kijelölve, délen egy ponton kettévált: egyik ágával a *Kenderföld* délnyugati szélét húzta meg, így kapcsolódott a *Naba-érbe*, másik ága pedig délnek véve az irányt, a *Naba-ér* keleti oldalával nagyjából párhuzamosan haladt cca 1 km-en át, majd – valószínűleg – ugyancsak a *Naba-érbe* csatlakozhatott, ez azonban a térképműről nem derül ki.¹⁰ Ezt az eret a hivatkozott mappán kívül – megközelítőleg azonos mederrel – kizárólag Friedrich Boros 1857-ben szerkesztett térképe jelöli *Lendvay fok* néven. Ez utóbbi munka szerint a fok a település déli határát vagy annak egy részét kijelölve, a város és a *Kenderföld* között haladva, majd enyhe félkörívet leírva torkollott a *Naba-ér* keleti oldalába.¹¹ A két, közel azonos időben készült térképmű összevetéséből arra következtethetünk, hogy a *Lendvay-fok* – amelynek egyébként sem korábbi, sem későbbi ábrázolását, jelölését nem ismerjük – egy fok segítségével a Tiszát a *Naba-érrel* köthette össze, és jelentős szerepe lehetett a *Kenderföld* és a *Káposztáskert* természetvédelmi öntözésében is.

A Tisza jobb partján, a *Tölgyerdőtől* északra találjuk a *Szégye-*, a *Sebes-* és a *Körtvélyes-fokot*.¹² Ezekhez kapcsolódó tavat egyetlen fennmaradt térképen sem figyelhetünk meg, és azt sem tudhatjuk bizonyosan, hogy alulról vagy felülről töltötték-e fel ártéri kiöntési területüket. Friedrich Boros 1857-ben szerkesztett mappája e fokoktól északra – a *Lendvay-fok* mellett – jelöl egy tavat (*Lapos-*

---

⁸ FODOR Zoltán a tiszai fokokat vizsgáló munkájában tévesen Tiszatarján határába helyezi az első katonai felmérés által *Öredwin/Oredvin* néven jelölt fokot, amely a mai *Újtikos* (a táblázatban pontatlanul *Tikos*) és *Polgár* határában húzódtak. FODOR, 2001. 109. 2. tábl.

⁹ Sebes-ér: Tt. térk., 1810., Tt. térk. 1858. Örvény-ér: Tt. térk., 1854. Sebes-fok: Tt. térk., 1859.

¹⁰ Tt. térk., 1854.

¹¹ Boros, 1857.

¹² Kneidinger nem (Kneidinger, 1773k.), az első katonai felmérés azonban – név nélkül – mindhárom fokot jelöli (Első katonai..., 1783.). A fokok nevét a település 19. század eleji térképe közli először (Tt. térk., 1810.).

tó), amelyhez egykor talán csatlakozhatott a legészakibb kiszakadás, a Szégyefok. Boros munkája azt sejteti, hogy az említett tavon kívül több olyan vízállás is létezhetett egykor ebben a térségben, melyeket más mappák valamilyen okból nem jelöltek jelentős vízállásként, és amelyek felfoghatták e három fok által levezetett árvizeket.¹³

A település déli határának közelében szakadt ki a Tiszából az a fokként jelölt meder, amely felülről vezette a *Pap-tóba* a folyó vizét.¹⁴ Ugyanehhez a tóhoz délről is kapcsolódott egy alulról töltő, a kiszakadás után kettéágazó fok, amelyet Andreas Kneidinger *Fekete gyögy foka*,¹⁵ egy 1771-es határjárás pedig *Fekete György foka*¹⁶ néven jegyezte.

A Tisza bal parti fokainak legrészletesebb képét a község 1810-es mappája tárja elénk.¹⁷ Eszerint az *Ortó-tavat* az *Ortó-fokok*¹⁸ felülről tölthették fel vízzel. Az *Ecet-fokok*¹⁹ az *Ecet-*, illetve az azzal összeköttetésben álló *Tiszta-tóba* és *Pasa-tavába* alulról vezették a vizet. A Tiszából a *Görbe-tótól* északra kiszakadó *Kis-Tisza* (fok) folyását a Tiszta-tó fölött lerekesztve, a Kis-Tiszára merőleges – minden kétséget kizáróan mesterséges – csatornába vezették: a *Bódi-fok*²⁰ a Tiszta-tóba felülről továbbította a folyó vizét. A Pasa-tava az alulról töltő *Alámenő-fokkal* a *Selypes-ér*hez csatlakozott,²¹ az inkább felülről töltő *Határ-ér* pedig az *Ortó-tavon* keresztül a Tiszával kapcsolta össze.²² Az *Ágas-tó* az *Ágas-fokkal* kapcsolódott a *Selypes-ér*hez, itt azonban nem állapítható meg bizonyosan a feltöltés iránya.²³ Az *Ágassal* összeköttetésben álló *Tatos-tavát* kizárólag alulról tölthették fel vízzel. A térkép a község

---

¹³ Boros, 1857.

¹⁴ Név nélkül jelöli Kneidinger (Kneidinger, 1773k.) és a község 1810-es térképe (Tt. térk., 1810.).

¹⁵ Kneidinger, 1773k. A Fekete György fokát a község 1810-es térképe (Tt. térk., 1810.) már nem jelöli.

¹⁶ MNL BAZML IV. 501/c. VIII. I. 23. 1771. év.

¹⁷ Uo.

¹⁸ A község 1810-es (Tt. térk., 1810) és 1858-as térképének (Tt. térk., 1858.) tanúsága szerint az *Ortó-tavat* két, egymással párhuzamosan haladó fok is táplálta, amelyek egymástól cca 60–70 méterre futottak. Az északabbra húzódó meder képezte a határt Tarján és *Hejőkürt* között, ennek folytatása a *Határ-ér*, amely már Tarján és *Polgár* között jelölte ki a határt.

¹⁹ A térkép jelölése szerint 1810 előtt az *Ecet-tavat* – az *Ortó-tó* fokaihoz hasonlóan – két, egymástól cca 50–90 méterre, egymással párhuzamosan futó fok táplálta. 1810-ben a déli fok már nem érte a tavat, medrét az északi fokba vezették át.

²⁰ A fok elnevezését két forrás említi: az egyik a község 1810-es térképéhez kapcsolódó mérnöki számítások jegyzőkönyve (MNL BAZML IV. 515. 2. dob. 1–6.), a másik a község 1858-as térképe (Tt. térk., 1858.).

²¹ Az *Alámenő-fokról* 1864-ben ezt jegyzi a település előjárói: „...már a szabályozás alkalmával betöltetvén, – a víz sem ide sem oda nem mehet”. Itt tehát egyérelmű utalást találunk arra, hogy e fokon keresztül kétirányú áramlás valósult meg korábban. PESTY, 1988. 355.

²² Az 1810-es térkép a *Határ-ér* Pasa-tavi torkolatát elmoszarosodó területként jelöli. Tt. térk., 1810.

²³ Az *Ágas-tavat* egykoron alulról táplálhatta vízzel a Keszi határában a Tiszából kiszakadó *Ásott-fokba* csatlakozó, *Kis-Tiszaként* jegyzett közfok, az 1810-es térkép azonban már nem jelöl élő összeköttetést.

délkeleti határának szélén egy névtelen tavat vagy vízfelfogó mélyedést jelöl, amely egy-egy alulról töltő fokkal a Selypessel és a *Tiszakeszi* határában lévő *Pasa láz-* (vagy *Karacsá-*) *tóval* is összeköttetésben állt (ez utóbbi az *Ásott-fokkal* kapcsolódott a Tiszához). Ennek a későbbi térképeken nem jelölt, névtelen tarjáni tónak a hasznosítása – ha egyáltalán volt erre példa – a szomszédos község lakosságával összehangolva, együttműködésben történhetett igazán eredményesen. A korábbi és későbbi térképek a fentebb vázoltakkal több részletben is eltérő vízrajzi képet mutatnak, amely az egyes térképek esetleges pontatlansága mellett a fokok használati módjának viszonylag gyakori változására is utalhat.

A falubeliek napjainkban is fokként emlegetik a *Kis-Tiszát* (holtág) az élő-Tiszával összekötő kanálist, de fokként ismerik az ugyancsak a Kis-Tiszát az Örvény-tóval összekötő medret is: „*másfél-két méter széles, meg nem volt olyan mély, csak a rétről, a kaszálóról oda folydogált a víz, oszt vagy ide, vagy oda levitte a vizet...*”²⁴

A fokok hasznosíthatóságának alapfeltétele volt a hordalék jelentékeny lerakódásának és az erodálásnak a megakadályozása, ezért az ágrendszert úgy töltötték fel, hogy a víz a folyóval ellentétes irányba, azaz „alulról felfelé”²⁵ haladjon, így kerülve el a hirtelen vízszintemelkedést és a tavak beiszapolódását, valamint így segítve elő a víz visszaáramlását.²⁶ Ezzel szemben FODOR Zoltán a magyarországi Tisza-szakaszt ábrázoló kéziratos térképek részletes vizsgálata után azt a megállapítást tette, hogy a felülről töltő fokok aránya elérte a 25%-ot.²⁷

A tarjáni öblözetet vizsgáló kutatók egyetértenek abban, hogy az itteni fokok meghatározó része megfelelt az alulról töltés elvének.²⁸ Jelen kutatás eredményei szerint a 19. század elején kizárólag alulról töltött tó a Nagy-tó (egy névtelen fokkal), az Ecet-tó (az Ecet-fokkal és a Tiszta-tóval összekötő fokkal), a Tatos-tava (az Ágas-tóval összekötő névtelen fokkal) és a község délkeleti határában elterülő névtelen tó (egy névtelen fokkal kapcsolódott a Selypeshez, egy másik névtelen fokkal pedig a Pasa láz-tó–Ásott fok láncolattal a Tiszához). Kizárólag felülről elöntött tó lehetett az Ortó-tó (az Ortó-fokkal). Alulról és felülről is elöntött tó lehetett az Örvény-tó (alulról az Örvény-fokkal, felülről a Sebes-érrel vagy -fokkal), a Pap-tava (alulról a Fekete György-fokával, felülről egy névtelen fokkal), a Tiszta-tó (alulról a Selypes–Alámenő-fok–Pasa-tava–névtelen fok, felülről a Kis-Tisza–Bódi-fok láncolattal) és a

²⁴ Kis István tiszatarjáni lakos (sz.: 1953) közlése, 2015.

²⁵ Alulról töltés esetén az anyamederben és az ártérre kivezető mederben áramló víz iránya derékszögnél kisebb, felülről töltés esetén nagyobb szöveget zár be.

²⁶ ANDRÁSFALVY, 1973. 22., KÁROLYI–NEMES, 1975. 16., MOLNÁR 1991–1994. II. 43–47.

²⁷ FODOR, 2001. 137–138. és 142.

²⁸ FODOR, 2001. 123., MOLNÁR, 1991–1994. II. 45.

Pasa-tava (alulról az Alámenő-fokkal és az Ecet-fok–Ecet-tó–Tiszta-tó–névtelen fok láncolattal, felülről pedig az Ortó-tóval összekötő Határ-érrel). Jelen ismereteink szerint meghatározhatatlan töltésirányú az Ágas-tó, illetve nem tudjuk, milyen irányba vezette a Tisza vizét a Szegye-, a Sebes-, a Körtvélyes- és a Lendvay-fok.²⁹

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a 16–17. században földesúri halászhelyként fenntartott tavak közül kettő alulról és felülről egyaránt előnthező volt vízzel (Örvény- és Tiszta-tó), egyet pedig bizonytalan feltöltési irányú fokkal használhattak (Ágas-tó) a 19. század elején. MOLNÁR Géza szerint a felülről töltő fokoknak – melyeket inkább *kicsapóknak* neveztek – nem volt szerepük a fokgazdálkodásban, azok kialakulását inkább megakadályozták, a meglévőket pedig megszüntették,³⁰ a tiszatarjáni öblözetben azonban egy kizárólag felülről és négy alulról és felülről is tölthető tavat is találunk, ráadásul ez utóbbi kategóriába sorolható a vélhetően mesterséges kialakítású, felülről töltő Bódi-fok is.

A fokok és tavak kapcsolatának vizsgálatában elsőrendű kérdésként merül fel a fokok természetes vagy mesterséges eredetének tisztázása is. Tiszatarján esetében kizárólag a Bódi-fok esetében jelenthető ki, hogy nagy valószínűséggel emberi kéz alkotta terepalakulattal állunk szemben.

A fokgazdálkodás szerepe az ártéri gazdálkodásban

Az árterek közelében települt falvak lakói hamar felismerték a fokokban rejlő gazdasági potenciált:³¹ az áradáskor feltöltődő, mélyebb fekvésű területek és tavak megfelelő ikrázóhelyeknek bizonyultak a halaknak, a sekély, rövid idő alatt felmelegedő, bő táplálékot adó vízben pedig könnyen, gyorsan növekedhettek az ivadékok. Apadáskor a fokot elrekesztették, a kis halakat a rekeszen átengedték, a nagyobbakat viszont, amelyek fennakadtak, könnyen kifoghatták. A Tarján határában, a Tisza jobb partján kiszakadó Szegye-fok neve egyértelműen utal a valamikor itt állt, halászok által használt *rekesztékre*. Az ártéri tavakban, laposokban kézzel, iszapkavarással, a jégre mért ütéssel, szigonnyal, tapogatóval, versékkal, vejszékkal, emelő- és merítőhálókkal, illetve kisebb méretű kerítőhálókkal halásztak.

---

²⁹ Az ártéri fokokban és egyéb medrekben történő vízmozgás iránya kizárólag a kéziratos térképekre támaszkodva természetesen nem állapítható meg teljes bizonyossággal, ezeket a bizonytalanságokat csak behatóbb vizsgálatok, főként e régi mappák mai szintvonalas térképekre történő illesztésével lehet majd kiküszöbölni.

³⁰ MOLNÁR, 1991–1994. II. 41. és 1992. 26.

³¹ Eltérő vélemények alakultak ki a fokok ártéri gazdálkodáson belül betöltött szerepének jelentőségéről is, néhányan a fokgazdálkodás létét is kétségbe vonják. Bővebben: FODOR, 2001. 87–106.

Sejtéseink szerint a település 18. század eleji újjáéledésének időszakára tehető néhány kisebb, időszakos halászhely, talán ártéri irtáshelyen kialakított egyéni halásztanya létrejött is. Ilyen, az első foglalás és tartós használat jogán egyéni birtoklásává vált halászhely lehetett a község 18. század végi térképén Andreas Kneidinger által Fekete György foka néven említett kiszakadás és annak környéke,³² vagy éppen a 19. század közepén készült térképen jelölt Lendvay-fok is.³³ A tanyát használó jobbágy(család) ősi jogon bírt halászati jogának kialakulásáról, későbbi sorsáról nem szólnak az ismert archivális források. A késő középkorban, talán a korai újkor elején vélhetően maga a község, esetleg az akkori földesúr biztosított³⁴ egy tavat mindenkori papjának is, amelynek emlékét az említett Fekete György nevű, kettéágazó fok által vízzel táplált Pap-tó neve őrzi.³⁵

Az ártéri réti halászat jelentőségét rendkívül érzékletesen írják le egy 1859-ben megjelent újságcikkben: „*A Tiszának balpartja még 1855-dik évben hatalmas palánkot nyervén, (...) a Tisza kiöntése alkalmával hajdanta a mocsárokba történt hal ivás végkép megszűnt, s napjainkban oly szegény halászatok esnek, hogy nagyítás nélkül állithatom: mikép néhány év előtt Kesznyéten, Oszlár és T.-Tarjánban egy hét leforgása alatt kihalásztak annyit, mennyit most egy hosszú nyáron által képesek különben ügyes szakértő halászaink szárazra emelni – az egész Tisza mentében*”.³⁶

Az ártéri gazdálkodáson belül a fokgazdálkodás tehát rendszeres és bőséges halzásmányt biztosított az itt élőknek, de további hasznot jelentett a hirtelen kifutó árvizek pusztításának mérséklése mellett a legelők, kaszálók, erdők, gyümölcsösök, nádasok-gyékényesek és füzesek megtermékenyítése, vagy épp a víz apadáskori visszavezetésének lehetősége, amivel megakadályozták a haszonvételeket biztosító területeken a víz hosszabb ideig való megüledését.³⁷

A község rétjeinek és legelőinek meghatározó hányada az ártéren terült el, így ezek megfelelő vízellátottsága kulcsfontosságú volt a meglehetősen száraz éghajlatú (az évi csapadékmennyiség 500–600 mm között alakul) alföldi község jószágértartása szempontjából. A nádban, gyékényben gazdag ártéri területek fenntartásában is kiemelkedő szerepe volt a fokok által szállított vizeknek, nem véletlen, hogy a folyamszabályozások és a fokok felszámolásának eredményeként a 20. század elejére jelentősen megcsappant a területük: „*Az ereknek csak kis részében terem fedésre alkalmas nád. A terméshozamuk ezeknek is igen változó, aszerint, hogy milyen mennyiségű víz áll*

---

³² Kneidinger, 1773 k. Családnevek fokokhoz való kapcsolódására több Duna-menti települést hoz fel példaként ANDRÁSFALVY Bertalan: 1975. 193.

³³ Boros, 1857.

³⁴ ANDRÁSFALVY, 1975. 194.

³⁵ Kneidinger, 1773k., Tt. térk., 1810.

³⁶ Gazdasági lapok 11. évf. 33. sz. 1859. 08. 18. 525.

³⁷ ANDRÁSFALVY, 1973. 20.

*rendelkezésükre a fejlődés ideje alatt. Általában a termés állandó csökkenése észlelhető.*³⁸ Az ártéri füzesek megfelelő vízellátottsága tette lehetővé azt is, hogy ezeket a fákat évről-évre csonkolhassák.

A ciklikusan ismétlődő áradások fokok által történő szabályozott hasznosítása mellett jelentős lehetett a kivezetett vizek öntözésben betöltött szerepe is, melyhez árkokat, csatornákat alakíthattak ki. Az egykor kiterjedt ártéri tölgyesek csekély maradványát, a Tisza jobb partján, a község déli határában elterülő Tölgyerdő növendék fáit például a 18. század végén, 19. század elején bizonyosan a fokokkal táplált Pap-tó vizével öntözték. Talán egy egykor a környéken elterülő körtés-, illetve gyümölcsöskert emlékét őrizhette – s annak fáit is öntözhette – a Tisza jobb partjának kiszakadása, a Körtvélyes(=körtés)-fok. Az ugyancsak ezen a területen futó Lendvay-foknak a település déli határában elterülő Káposztáskert, esetleg Kenderföld természetményeinek öntözésében lehetett egykor kiemelkedő jelentősége.

A fokok ártéri gazdálkodásban betöltött szerepének megítélése napjainkban sem egységes. A tiszatarjáni öblözet fokai és az azok által táplált tavak vizsgálata során mindenesetre több kutató is arra a megállapításra jutott, hogy az itteni ártéri gazdálkodásban jelentős szerepe lehetett a fokgazdálkodásnak. FODOR Zoltán a magyarországi Tisza-szakaszt vizsgáló tanulmányában írja, hogy a tiszatarjáni „öblözetnek a vízrajzi viszonyai elégtették ki leginkább az *Andrásfalvy által leírt ártéri gazdálkodás körülményeit*”.³⁹

Az ártéri gazdálkodás egyéb haszonvételei

A község mezőgazdasági földalapjának meghatározó hányadát a rétek és legelők tették ki (a 18–19. század fordulóján cca 60%-os részesedéssel,⁴⁰ és ez az arány a 19. század második felének derekáig nem is nagyon változott), amely kiváló feltételeket biztosított a lakosságnak az állattenyésztésre. Az *extenzív legeltető jószágtartás* (szarvasmarha, ló és sertés, kisebb mértékben juh) a 18. század elején újjáéledő faluban letelepült lakosság gazdasági életében – a halászat mellett – az első perctől kezdve meghatározó jelentőségű ágazat, nem véletlen, hogy a népesség is az azt leginkább kiszolgáló (*szérús*)*keres* településforma ki- vagy újjáépítése mellett döntött. A jószágtartás túlsúlyával egészen az 1860-as, -70-es évekig számolhatunk, amikor is a gabonakonjunktúra hatására átalakuló gazdálkodási struktúra keretében egyre több rétet és legelőt vettek szántóművelés alá. Az agrárium két alapágazata

³⁸ MNL BAZML VII. 1/c. 243. dob. Balkay József m. kir. gazd. felügyelő szakvéleménye. 1941. 07. 02.

³⁹ FODOR, 2001. 123.

⁴⁰ A II. József-féle felmérés idején 62% (DÁNYI–DÁVID, 1960. 46–47), 1810-ben 58% (MNL BAZML IV. 515. 2. dob. 9.).

ekkortájt került hozzávetőleges egyensúlyi állapotba.

Az ártéri legelőket élő jószágokat és sertéseket egykor egész évben a határban tartották. A rideg jószág tartás egykori meglétére az északi határ Nagy-akol-ere vízfolyás neve utal, de bizonyosan ennek keretében húzták fel azt a *Kis-Tisza* közin álló két-három *sertésólat* és a *Büdös-háton* lévő öt *ólat* is, amelyet a község 1810-ben szerkesztett térképén figyelhetünk meg. Ugyanez a mappa rendeltetés feltüntetése nélkül két épületet jelöl a Tisza bal partján elterülő *Macskás-réten* is.⁴¹ A mezőváros határát is ábrázoló 1845-ös térkép – pontosabb rendeltetés meghatározása nélkül – egy akolt jelez az Ecet-tótól nyugatra.⁴² Mindezek alapján azt sejtjük, hogy a 19. század első felében egyes jószágok esetében még élő gyakorlat lehetett a községben az egész évi legeltetés – hogy meddig, arról hallgatnak a források –, melynek során a távolabbi, külső legelőkre hajtott marhákat, sertéseket, esetleg juhokat csak a legnagyobb hidegben hajtották védettebb helyekre, a fent említett aklokhoz, ólakhoz. A közeli Tiszacsegén például még az 1880-as években is a község határában, a Tisza morotvái közt teleltek a nagyjószágok, minden enyhely, *hajlik*, *fedélik* nélkül.⁴³

Az ártéri legelők a 19. század második és a 20. század első felében is jelentős számú *félszilajon* (tavasztól ősziig a határban tartózkodva) és *kezesen* (naponta ki- és behajtva) tartott jószág megélhetését biztosította, a rétek pedig jelentős mennyiségű és viszonylag jó minőségű szénát természetve szolgálták a téli jószág tartást. Az ártérről lekerülő jelentős mennyiségű széna mellett arra is lehetőség kínálkozott, hogy a paraszti gazdaságok egy része (a 19. század elején cca 34, a század közepén pedig 22%-a⁴⁴) és a helyi uradalom a térség szénakereskedelmébe is bekapcsolódjon feleslegével. A jobb termőképességű területeket sújtó rétfeltörések mellett a 19. század közepén meginduló vízrendezéseket követően megváltozó hidrogeográfiai viszonyok tovább rontották ugyan a rétgazdálkodás lehetőségeit (a rosszabb vízellátottságú rétekről egyre kevesebb termést gyűjthettek be a parasztok), emellett azonban a tarjániaknak is egyre gyakrabban nyílt lehetősége sarjú vágására, amit a Tisza-mellékén a csapadékhiány mellett a vízrendezések előtt leginkább az árvizek akadályoztak. Úgy tűnik, hogy a szabályozások okozta kár és haszon hozzávetőlegesen kiegyenlítette egymást, így a helyi gazdaságoknak továbbra is jelentős mennyiségű széna állt rendelkezésére a jószág tartáshoz, de a takarmány egy részének értékesítésével is haszonra tehetettek szert.

Az ártér egyik legjelentősebb haszonvétele a réti halászat mellett a tiszai halászat volt. A folyón egykor alkalmazott halászati módszerek részletesebb

---

⁴¹ Tt. térk., 1810.

⁴² Huszár, 1845.

⁴³ K. KOVÁCS, 1951. 373. PALÁDI-KOVÁCS Attila szerint a 18. században a legáltalánosabb legeltetési forma a félszilaj-tartásmód, „jóval kisebb hányadát érintette az állatállománynak az ún. szilaj tartás, amely egész évi legeltetést feltételez”. PALÁDI-KOVÁCS, 1993. 250.

⁴⁴ A helyi gazdaságok birtoknagyságából származó adatok.

ismertetésére jelen tanulmány keretei nem adnak lehetőséget, az ártéri gazdálkodásban, mi több, a község gazdálkodási struktúrájában betöltött meghatározó szerepét érzékeltetve csupán néhány adatot jegyzünk le. A község ősi címerében is egy csónakot láthatunk, de a 18. századi, s még inkább az azt megelőző időkből fennmaradt összeírások is több alkalommal egyértelművé teszik, hogy az itt élők bevételeik jelentős részét az ártérről és a Tiszából vették: 1581-ben például azt jegyzik, hogy a település lakói „*kevésse foglalkoznak szántóműveléssel, inkább halászatból élnek*”,⁴⁵ de hasonló megállapítást tesznek egy 1766-ból fennmaradt összeírásban is, amely szerint a helység lakói túlnyomórészt halászatot űznek.⁴⁶

A vízszabályozások után Tarján esetében is csökkenő jelentőségű réti halászzal számolhatunk, a folyami halászat azonban továbbra is meghatározó, hasznot hajtó ágazat maradt: 1930-ban jegyzik a település lakóiról, hogy „*Mint folyómenti nép, halászzal is foglalkozik; a halászat több családnak nyújt ma is biztos megélhetést (...)*”.⁴⁷ 1937-ben az Országos Mezőgazdasági Címtár szerint a Mezőcsáti járásban Tiszatarján mellett Ároktő, *Tiszadorogma* és *Tiszaszederkény* rendelkezett jelentős mennyiségű eladó halfelesleggel.⁴⁸

Jelen dolgozat keretein belül röviden áll módunkban megemlékezni az ártér egyéb haszonvételeiről. A település a regionális jelentőségű utak hiányában – ezek *Polgár* határában keresztezték a Tiszát⁴⁹ – nem élhetett a tiszai víziközlekedésben rejlő kiugrási lehetőségekkel; valószínűleg meglehetősen rövid ideig üzemelhetett az a falerakat is, amelyről egy 19. század közepéről származó forrás szól („*innét szoktak hordani építkezésre használandó fákat Kövesd 's Miskolczi járás községeik nagyobbrészei*”⁵⁰). Hosszabb ideig működött azonban a mezőváros határában a Tiszán két *komp*-, más néven *hajómalom*,⁵¹ ahová a környékbeli lakosok rendszeresen hordhatták örölnivalójukat.

A település lakói hosszú évszázadokon át az itt termelt nádat használták tüzelőnek és hajlékaik *fedőlék*éül, az innen begyűjtött fűzvevesszők pedig a gazdaságok számára szükséges kosok-kosarak, jászlak, sövénykerítések, sőt, épületek falazatainak alapjául szolgáltak. A Tiszát övező puhafaligetekből épületeik egyes részeinek faanyagá, tűzifa és szerszámok alapanyaga került ki. Az ártéri gazdálkodás jellegzetes sajátosságát, a méhészetet a tarjániak is hosszú

---

⁴⁵ MAKSAY, 1959. 15.

⁴⁶ U. et C. 157:36 (1766).

⁴⁷ BARTHA–MOLNÁR, 1930. 8.

⁴⁸ Mezőgazdasági Címtár, 1937. 228.

⁴⁹ FRISNYÁK, 1982. 89.

⁵⁰ MNL BAZML VII. 1/c. 242. dob. 1863. 08. 17.

⁵¹ A Tisza tarjáni szakaszán működő malomra történő első utalást a református egyházközség anyakönyvéből ismerjük: 1797-ben Makra György közel 12 éves fiát, Istvánt „*a malom törté össze.* (Ref. egyh. hal. matr., 1797.) 1861-ben, amikor a Degenfeld Imre Wertheimer Fülöptől megvásárolja a tarjáni birtokot, azzal együtt szert tesz a *nemesi rész jószág*hoz tartozó, a *Tiszán létező két kompos malomra* is (PESTOVICS, 2000. 58.).

évszázadok óta gyakorolták, ezen túl lehetőségeikhez mérten vadak elejtésével és rákkal, tojásokkal, erdei gyümölcsökkel, sulyommal is igyekeztek gazdagítani és változatossá tenni táplálkozásukat.

Összefoglalás

Tiszatarján község népi gazdálkodásában a differenciált ártéri gazdálkodás a 18–20. században eltérő súllyal, de mindvégig fontos szerepet játszott. Az ártéri tavaknak, legelőknak, réteknek, gyümölcsösöknek, nádasoknak, gyékényeseknek, erdőknek az évszázadokon keresztül fenn- és karbantartott fokrendszernek köszönhetően tudták igazán hasznát venni, de a természettel együttműködő, s azt nem leigázni akaró (víz)gazdálkodási módszerek egyéb jótéteményeit is élvezhették. Ezek közül a legfontosabb az ismétlődő árvizek pusztításainak mérséklése, azok saját hasznukra történő fordítása volt.

A 19. század közepén megkezdődő vízrendezések után – főként gazdasági érdekekre hivatkozva – egyre több fokot tömtek be, tettek használhatatlanná, melynek negatív következményeit csak azután érezhették a gazdálkodó parasztok, miután e fokrendszerek újbóli kiépítésére már nem nyílt többé mód. Így vált semmivé az évszázadok tapasztalatai alapján életre hívott, célszerűen és haszonnal működtetett fokgazdálkodás, s így válik az egykor kánaáni gazdagságú ártér kultúrsivataggá.

A fokrendszer felszámolása után, a 19. század második felében, 20. század első néhány évtizedében az árterek elsődleges haszna a legeltető jószág tartás és a tiszai halászat maradt, emellett csökkenő jelentőségű haszonvételként a nádasokat, gyékényeseket, csonkolható fűzeseket emelhetjük ki.

A környezettudatos gazdálkodás érdekében kívánatos lenne, ha az ártereken olyan ősi tapasztalatokra is alapozó, annak bevált elemeit integráló gazdálkodási mód jutna érvényre, amely a természet öntörvényű kizsigerezése helyett az azzal való együttműködést helyezi előtérbe. Tiszatarján esetében a helyi Önkormányzat és a WWF kooperációjával 2007-ben kezdődött meg az ártér rehabilitációja, melynek keretében az invazív, idegen növények visszaszorítása mellett az ősi, hagyományos állatfajok életterének sikeres kialakításában is jelentős eredményeket könyvelhetnek el.

Források

MNL OL: Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (Bp.)

MNL BAZML: Magyar Nemzeti Levéltár, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (Miskolc)

ELSŐ KATONAI..., 1783.: Tiszatarján község az első katonai felmérésen. 1783. XXII–16. szelvény. Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Térképtára.

BARTHA–MOLNÁR, 1930.: Bartha Lajos–Molnár György: *Tiszatarján monográfiája*.

- Néprajzi Múzeum EA 4756.
- BOROS, 1857.: Boros, Friedrich: *A Tisza folyó Tiszafüredtől Kesznyétenig terjedő kétoldali partsávjának, azonkívül Borsod megye egy része*. 1857. MNL OL S 101 No 0896.
- HUSZÁR, 1845.: Huszár Mátyás: *Tisza átnézeti térkép Szederkénytől T. Füredig*. MNL OL S 12 Div XIX. No. 168.
- KNEIDINGER, 1773k.: Andreas Kneidinger kéziratos mezőgazdasági térképe Tiszatarjánról, 1767–1779 között. MNL OL S 11 No 830. 017.
- MNL BAZML IV. 501/c.: Borsod Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai – Bejegyzett törvényszéki iratok
- MNL BAZML IV. 515.: Losonczy József mérnök után maradt iratok.
- MNL BAZML VII. 1/c.: A Miskolci (Királyi) Törvényszék iratai – Úrbéri törvényszéki iratok
- REF. EGYH. HAL. MATR.: A Tiszatarjáni Református Egyházközség Halotti Anyakönyvei (1767–). Tiszatarjáni Református Egyházközség Irattára, Tiszatarján
- TT. TÉRK., 1810.: *Tisza Tarján*. Szerző n. 18. sz. vége [1810!] MNL BAZML XV. 6. BmT 137/1.
- TT. TÉRK., 1854.: *Gemeinde Tisza-Tarján in Ungarn Pest Ofner District*. 1854. MNL OL S 78 085. téka (001–003)
- TT. TÉRK. 1858.: Tiszatarján belső telkeinek és határának tagosítás előtti térképe. 1858. In: MNL BAZML VII. 1/c. 242. dob. *Parzellen Register*.
- TT. TÉRK., 1859.: *Tisza Tarján mezőváros és határának szabályozás előtti térképe*. 1859. MNL BAZML XV. 6. BmU 692.
- U. ET C.: *Urbaria et Conscriptiones*. MNL OL E 156.

Irodalom

- ANDRÁSFALVY, 1973.: dr. Andrásfalvy Bertalan: A Sárköz és a környező Duna-menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt. *Vízügyi Történeti Füzetek* 6. Bp.
- ANDRÁSFALVY, 1975.: dr. Andrásfalvy Bertalan: A Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. *Tanulmányok Tolna megye történetéből* VII. Szekszárd.
- DÁNYI-DÁVID, 1960.: Dányi Dezső-Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Bp.
- FODOR, 2001.: Fodor Zoltán: Az ártéri gazdálkodást tárgyaló elméletek és alkalmazhatóságuk a magyarországi Tisza-szakasz kéziratos térképein szereplő fokok alapján. In: *Agrártörténeti Szemle* 43. Bp. 87–149.
- FRISNYÁK, 1982.: dr. Frisnyák Sándor: Adalékok a Borsodi ártér történeti földrajzához (Tiszatarján 18–19. századi képe). Nyíregyháza.
- KÁROLYI-NEMES, 1975.: Károlyi Zsigmond-Nemes Gerzson: A Közép-Tiszavidék vízügyi múltja I. (895–1846) *Vízügyi Történeti Füzetek* 8. Bp.
- K. KOVÁCS, 1951.: K. Kovács Péter: A járó-, vonó és fejszóság betanítása Tiszacsegén. In: *Ethnographia* LXII. 370–395.
- MAKSAY, 1959.: Maksay Ferenc (szerk.): *Urbáriumok XVI–XVII. század*. MOL kiadványai 2. sorozat. *Forráskiadványok* 7. Bp.

- Mezőgazdasági Címtár, 1937.: Országos Mezőgazdasági Címtár IV. köt. Tiszajobbpartja.
- MOLNÁR, 1991–1994.: Molnár Géza: Az ártéri gazdálkodás. A Kárpát medencei gazdasági-politikai kontinuitás alapja. I–IX. In: Országépítő. Bp.
- PALÁDI-KOVÁCS, 1993.: Paládi-Kovács Attila: A magyarországi állattartó kultúra korszakai. Bp.
- PESTOVICS, 2000.: Pestovics János: A földtulajdonlás története Borsod megyében 1860–1948. Miskolc.
- PESTY, 1988.: Pesty Frigyes: Borsod vármegye leírása 1864-ben. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Tóth Péter. Documentatio Borsodiensis V. Miskolc.
- PINCZÉS–SZÉKELY, 1969.: dr. Pinczés Zoltán–dr. Székely András: Közép-Tiszavidék. A felszín kialakulása és mai képe. Heves–Borsodi-ártér. In: dr. Pécsi Márton (szerk.): Magyarország tájféldrajza, 2. köt. A tiszai Alföld. Bp. 78–80.
- SOMOGYI, 1969.: dr. Somogyi Sándor: Közép-Tiszavidék. A felszín kialakulása és mai képe. Általános jellemzés. In: dr. Pécsi Márton (szerk.): Magyarország tájféldrajza, 2. köt. A tiszai Alföld. Bp. 67–76.

A 18-19.SZÁZAD VÍZÜGYI MUNKÁLATAINAK HATÁSA KARCAG VÁROS HATÁRÁBAN A KARAJÁNOS-MOCSÁR

ELEK GYÖRGY

Results of the 18th and 19th century's regulations of waterways nearby the City of Karcag Karajános Swamp

This script presents one episode of the 18th and 19th century's geowork and its effects on the landscape through the constructions of the Mirhó Dam (1785-1787) nearby the City of Karcag. The Mirhó watercourse took its source from the Tisza River and flowed into the Berettyó River. The watercourse used to fill up the Karajános Swamp which was located half-way between Karcag and Kisújszállás. Because of wide floods, in the midst of the 18th century, specialists decided to shut off the swamp. This work sewed up in 1787.

On some part of the large flood-released territory it became possible the cultivation of the soil and the practice of reaping. The Karajános Swamp's dereliction was advanced by the railway embankment which was built in 1853-1857 and stopped the eastern and southeastern floods of the Berettyó River. The isolated swamp's desiccation ended up by the regulation of Tisza River, so the swamp completely disappeared in the years of 1880's. Since 1895 a drainage canal used to support the water runoff from the grass instead of swamp, in addition this area became suitable for arable farming. However in the 20th century agrarians had conceptions about irrigation of this region. In 1943-44 according to this conceptions they constructed the Villogó Chanal between Karcag and Kisújszállás. After 1948 farmer's co-operatives reared rice in this area. Supporting the water demand they constructed the Kecskeri Reservoir on a 155 hectares land, which is a conservation area at these days.

Dolgozatunk a karcagi határból vett példával szeretné szemléltetni azt a tájatalakító munkát, ami a helyi szintű vízügyi beavatkozásokkal már a 18. század közepén megindult a Nagykunságban, ám csak a keleti országrész egészét érintő, szervezett, hatalmas emberi és anyagi erőket megmozgató vízügyi munkák vitték sikerre. Cikkünk a Mirhó-gát megépítésének tájtörténeti epizódját és hatását emeli ki, de tudnunk kell, hogy 1846-ig voltak ennél kisebb, helyi jelentőségű munkák is, amelyek legnagyobb része – a tiszteletre méltó igyekezet mellett – nem volt célravezető. A táj vízrendszere ugyanis egységes egészet alkotott és tartós, mindenkinek megfelelő eredményt csak a probléma átfogó rendezésével lehetett (volna) elérni. Ez viszont csak 1846-tól a Tisza, illetve a Berettyó 1860-as években kezdődő szabályozásával indult meg, s még később a méregdrága Hortobágy-Berettyó csatorna elkészültével oldódott meg. Addig tovább folytak a

helyi próbálkozások, amelyek számtalan igen komoly súrlódáshoz vezettek, hiszen az ilyen vízrendezés meg gátépítés azt jelentette, hogy elgátolva a lefolyást, valamelyik másik település határára rekesztették vagy irányították a vizet. Vagyis mindössze csak „temérdek haszontalan munkálatok történtek”.¹ A vizsgált terület a mai karcagi határ dél-délnyugati, a kisújszállási határnak pedig az észak-északkeleti oldalát, a Hármashatárnak nevezett területtől a mai Szolnok-Debrecen vasútvonalig terjedő területét jelenti. A területet a 16. században még kilenc község határolta, a Hódoltságot követően azonban az egyetlen túlélő település, Karcagújszállás lakói hasznosították, akkor már évszázados bérlés után. 1745-ben, amikor a Jászkun Kerület lakói részére adott királyi privilégium lehetővé tette a megváltkozást (redemptio) a földesúri függésből, a terület részben Karcag, részben Kisújszállás birtokába került. A redempcióval megváltott karcagi határt a 18. században három nagyobb folyóvíz, keleten a Tiszából táplálkozó Hortobágy, délen az akkor néhol még szinte behatárolhatatlan medrű Berettyó határolta. A nyugati oldalon Karcag és Kisújszállás között erek, vízfolyások, laposok sorát megtöltve, hatalmas kiterjedésű mocsaras árteret táplálva folyt Szalók és Taskony között a Tiszából kiszakadó és a kisújszállási határban a Berettyóba torkolló Mirhó.

A Karajános-mocsár kiszáradását a Mirhó-gát 18. századi megépítése készítette elő. A Karcag-Kisújszállás közötti mocsarak ugyanis két folyó – a Tisza és Berettyó – áradásaiból táplálkoztak. A Tisza a Szalók és Taskony közötti Mirhó-fokon öntött ki. A kilépő ár a kunhegyesi Gyolcsi-laposra zúdult, onnan a Kakat-éren és a Sebes-éren át a Kenderes határában lévő Szejkő-laposra ömlött. A Szejkőtől a „Bárány-éren keresztül” a Karcag-Kisújszállás között terpeszkedő Karajános-mocsárba „veszett el”, majd lejjebb, a kisújszállási déli határon a Mirhó-toroknál folyt a Berettyóba. Ez volt a Tisza áradásának egyik útja a Nagykunságon át. A Tisza áradásait követte a karcagi határ keleti oldalán átfolyó Hortobágy és a többi, hóolvadás vagy esőzések idején rendkívül bővizűnek mutatózó ér is.²

A mocsár másik „táplálója” a Berettyó folyó volt, amelynek áradása nem függött a Tisza vízállásától, de néhány nap vagy hét késéssel más irányból szintén megérkezett. A Tisza tehát nyugatról, a Berettyó kelet felől öntötte el a Nagykunságnak ezt a részét. Azért is állítottak valaha a Kakat vizére kétfelé forgó vízmalmot, mert azt az éppen illetékes vízjárásnak megfelelően lehetett munkába állítani. Mondanunk sem kell, ha a két folyó azonos időben áradt, akkor tengerré lett az egész vidék.

A Mirhó áradásainak megállítására már 1754-ben lépéseket tettek a Nagykunság veszélyeztetett községei, és ekkor fel is épült az első, 900 méter

---

¹ Elek György: A Karajános-gáttól a hortobágyi vasúti hídig. Tájégtörténeti áttekintés. In: Zounuk 24. Szolnok, 2009. 53-110.p.

² Szabó Lajos: A „Mirhó gáttjának” építése. In: Áldás és átok a víz. Kisújszállás, 1987. 3-22.p.

hosszúságú elzáró gát. Ezt később emberi beavatkozás, majd az 1770-es évek árvizei pusztították el, de 1785-87-ben a Nagykunság települései és az érintett Heves megyei községek közakarattal és helytartótanácsi engedéllyel újból megtöltötték. A Mirhó-gát ettől kezdve – folytonos vigyázás és karbantartás mellett – egészen 1876-ig - remekül megfelelt a feladatnak, legalábbis az áradások egy részét „felülről” elhárította.

A Berettyóból érkező vízutánpótlás elegendő volt ugyan Karajános-mocsár nagyobb részének fenn maradásához, de a Mirhó elzárása a karcagi határ nyugati oldalának jelentős területeit szabadította fel. Ilyen volt a Hármashatár és tágabb környéke: a Dráva-laponyagig húzódó térség, a Nyest nevű határrész, de „előnyére” változtatta meg a Vajast és az azzal szemben lévő kisújszállási földet, a Kara- vagy Kurva-hátat is. (Az itt felsorolt karcagi földekből idővel szántó és legelő, lett, a Kurva-hátat pedig művelés alá fogták a kisújszállásiak).

A karcagi határban a Mirhó-fok elzárása után, az 1790-es évektől tűnt fel a Borda-rétnek nevezett hatalmas terület, amit a mérsékeltbb mennyiségben érkező tavaszi vizek gyors levonulása tett tartósan művelhetővé. A Borda-rét tulajdonképpen a Karajános-mocsárnak a szántóföldi művelésbe vonható részeit, valamint a Hármashatártól a Karajános-gátig, illetve a Konta-halomig terjedő, évenként újraosztott réti földeket jelentette. 1792-ben említik először Karcag város jegyzőkönyveiben. Az iratok szerint külön kezelték benne az Erdőföld és Vajas nevű földeket. Használatba vételekor évenként – több esetben a gazdák kérését szem előtt tartva – határozták el, hogy milyen vetemény kerüljön bele. Néhány példa: 1797-ben búza, 1801-ben kukorica termett benne, 1804-ben a tartósabb áradás miatt pihent, 1808-1810-ben kukorica, 1818-ban kukorica, 1824-ben árpa alá osztották, 1827-ben kaszálónak hagyták. 1828-ban árpa- és zabvetés, 1842-ben kölesvetés, 1851-ben „tavaszi mag” alá osztották ki. Mivel az osztályok a várostól 10-12 kilométerre voltak, őrzésükre, felügyeletükre csőszöket alkalmaztak. Voltak természetesen olyan évek (mint az említett 1804-es), amikor az árvíz a szokásosnál tartósabban megfutotta, de ez általában véve nem okozott nagy bajt.

Amikor 1852-ben a város által használt földeket örök tulajdonul osztották el a lakosok között, a Borda-réttel kapcsolatos évenkénti teendők megszűntek, a földrajzi név is eltűnt a tanácsi napirendek közül, a rét elosztása (1864) után már alig-alig találkozunk vele, a mocsarak kiszáradásával pedig a földrajzi név és a határhasználati fogalom is elfelejtődött.

A Vajas a délnyugati határ része, a kisújszállási földek (Kara-hát) közvetlen szomszédságában, ám ma már a Villogó csatorna választja el azoktól. Nevének eredetét a szájhagyomány az itteni jó fűvű legelőkről magyarázza. Az biztos, hogy a későbbi bócsai legelőföld szomszédságába esik, annak része, de a 18. századi térképek erek, vízfolyások határolta, vizes rétnek mutatják. Tartós vízborítását igazolja az a tény is, hogy 1788-89 telén a karcagi határban levágott

79.700 kéve nádból 1.000 kéve a Karajánosról, 600 kéve a Vajasról származott.³

A Vajast a Hármashatárhoz, a Kara-háthoz hasonlóan a Mirhó-gát megépülte után fogták művelés alá, de az 1864-ben említett és még 1883-ban is feltüntetett „Vajascsurgó” vagy „Csurgó” földrajzi pont azt mutatja, hogy még sokáig számottevő vízfolyások voltak itt. A térképen egyébként a két város között húzódó mocsár beszögellésének látszik, egy kerek tó, vagy nagy vizes folt formájában, amit félkörben magasabb hát határol. A víztől mentes hátat osztották ki a lakosoknak, mert tíz évvel a Mirhó elzárása után már kenderföld volt a Vajason. 1807 tavaszán felszámolták, de pár évvel később (1813-ban) újra itt jelölték ki a kenderföld helyét. Vagyis a Borda-réthez hasonlóan rátaföldként használták, de inkább kender alá, aminek a vetésterületét nem háborgatták. (A kender felhasználás előtt áztatni kellett, amire a környék szintén jó lehetőségeket kínált.)

Az előzőekben már említettük, hogy a város gazdálkodása 1852-től átalakult, s az addig a település művelésében és használatában lévő földek kiosztásra kerültek. 1854-ben pedig (hús évvel korábbi elhatározás nyomán) az évenként osztott földek használatát változtatták meg azzal, hogy azokat hat esztendőre kapták meg a gazdák. A Vajast ekkor külön „osztály” alá vették: a déli és a nyugati városoldal (a 8., 9., 10., 11., 12. tizedek) redemptusai kaptak itt földet. Aztán jött az 1863.évi nagy aszály, ami a Vajás további történetét is megszabta. A szárazság miatt súlyos helyzetben lévő város 110 ezer forint kölcsönt vett fel az Osztrák Nemzeti Banktól. A banki kölcsön fejében a közös használatú földekből zálogosítottak el, a kikötés szerint olyan területet, amely bérbe adható, tehát készpénzes jövedelme is várható. Ilyen árendásföldnek nevezték ki a Vajast, és erre az 1864.évi rétosztály végrehajtásánál is figyelemmel voltak, mert *egy tagban hagyták*.⁴

A rétosztály során a határ keleti oldalán számos gazda kapott gyenge minőségű - vagy az akkor még rendszeresen érkező hortobágyi árvizek miatt - használhatatlan földterületet. Az ilyen gazdák egy csoportja 1870-ben kért – a vízlevezetés megoldásáig – ideiglenes használatú területet, amit hét évi huzakodás és pereskedés után a Vajason méretett ki számukra a közbirtokosság.⁵ Az itteni két dülő kiosztásával egy kicsi, mondhatni különálló határrész alakult ki, huszonöt évvel a bócsai legelő kiosztása és tanyásodása előtt. A birtokba vett Vajás több szempontból is elkülönült a környezetétől. Ettől – használatának sajátos előzményei miatt - abban is eltért, hogy két dülője (*a Külső-Vajas és a Belső-Vajas*) a 320 öles karcagi dülőknél jóval nagyobb, egyike 415 öles volt. A két dülő közötti lapon húzódott végig a „*vakút-csatorna*”, amit a gazdák ástak a csapadékvíz levezetésére. A környéknél valamivel magasabb fekvésű Vajás földje a szomszédos szikes területekkel

³Jász-Nagykun-Szolnok megyei Levéltár Karcag város levéltára Tjvk. 1789.ápr.24.

⁴JNSZML Karcag v.lt. Tjvk. 1854.szept. 20. 353.; 1864. jún.11., okt.1.

⁵JNSZML Karcag v.lt. Közbirtokossági jvk. 1877.okt.19. 19.sz és K.16. Karcag kataszteri térképe 109. és 110. lapok

szemben erősen kötött réti talaj, „8-10 aranykoronás fekete föld” volt, ami a kalászosokat és a kukoricát is megteremte. A dűlőutak mellett volt vagy húsz tanya és „minden tanyánál gyönyörű gyümölcsös kert volt, mert hatalmas dinnyék teremtek, meg mindenféle gyümölcs megtermett, ami a karcagi határban megmaradt”⁶. A vajasiak életében az hozta az első nagyobb változást, amikor az 1939-40-es tanévben tanyasi iskolát szerveztek itt, aztán jött a téveszesítés, s az 1950-es években előbb a „vakút-csatorna” két oldalán, a mélyebb részeken alakítottak ki rizstelepet, „később az egész Vajas – kb. 120 hektár – az lett”. A tanyák az 1960-as években néptelenedtek el, ma már ezen a környéken egy sincs.

A régi térképeken a Vajas tágabb környezetében északi és déli irányban is víz jelenlétére utaló földrajzi nevek egész seregét találjuk. A Bige, Bige-fertő, Kis-és Nagyfertő, Rideg legelő, Törökbori-ér, Csikere-halom, Csikere kút, Nyestere, Kettős-ér, Vajascurgó, Kecse-ere, Széles-ér, Csonka-ér, Czina-ér, Czina-sziget mind a Karajános-mocsár része voltak. A Karajános más részeiről a hivatalos iratok annyit jegyeztek meg, hogy „Karczag és Kisújszállás között egy mértföldig (7 kilométer hosszan – E.Gy.) tartó posvány...” A hivatalos figyelem pedig azért fordult ide, mert a mocsáron át a két (Karajános nevű) szigetet kihasználva (az egyik karcagi a másik a kisújszállási területre esett) hírhedt országút vezetett. Az utat, amelyből 1900 öl (3602,4 m) esett a karcagi határba, már az 1790-es években is földtöltéssel magasították meg, de még ebben az évtizedben vele párhuzamosan egy gátat is építettek. A kisújszállási szakaszával együtt 3.819 öl, azaz 7,240 km hosszúságú gát az úttöltés mellett a Mirhó-fok elzárása után használatba vett földeket is hivatott volt megoltalmazni a Hortobágy és Berettyó áradásaitól. Bár az víz miatt a töltés és a gát is rengeteg helyreállító, karbantartó munkát igényelt, de mert ez volt a Debrecen felé vezető legrövidebb út ebből az irányból, az évi munkákat mindig elvégezték rajta. Sőt, 1848-49-ben a nagykun települések maguk kérték, hogy a Szolnok – Debreceni vaspályát is erre hozzák, s itt is épült meg (temérdek munkával) 1853-57 között. Töltése, amelyen hídlásokat létesítettek a nagyobb erek felett, vízzáró gátként is szolgált, mert a Berettyó szabályozására még négy évtizedet kellett várni. A Karajános- mocsár az 1880-as évekre eltűnt, az 1930-as évekre pedig a neve is elfelejtődött. (A förtelmes emlékü karajánosi út útnak maradt. Ma is az.)

A karcagi területen lévő mocsarak kiterjedését – ahogy már írtuk – a Mirhó-gát megépítése nyirbálta meg először, végleges eltűnésüket azonban csak a Tisza szabályozása és a Hortobágy-Berettyó csatorna megépítése gyorsította fel. A Közép-Tisza szabályozási munkálatai 1892-1904 között fejeződtek be. Előre haladásukkal párhuzamosan alakult meg a térségben működő *Örvény-Abádi Ármentesítő Társulat*, s ez – *Középtiszai Ármentesítő Társulat* néven – 1882-ben egyesült a Szalók-tiszabői társulattal. Az első évtizedekben a szabályozás és a

---

⁶ Vízkeleti Pál karcagi lakos közlése

védekezés ellenére is súlyos árvizek pusztítottak. 1876-ban a Tisza megkerülte, majd áttörte a Mirhó-gátat és az ősi úton (Gyolcs-Kakat-Karajános-Berettyó) az egész árterületet elborította. Mintegy 90.000 hold került víz alá. Ezt követte az 1879. évi árvíz, ami a Nagykunságon 43.000 katasztrális holdat borított el. Alig egy évtized múlva, 1888-ban a Tiszabő és Fegyvernek közötti áttörésen át március 29-től április 17-éig szabadon folyt a víz, s az ár Kunhegyes-Karcag-Kisújszállás térségében egyesült a Hortobágy-Berettyó árvizével.⁷

Mindezeket azért említettük meg, mert megmagyarázzák a Karajános-mocsár hosszú agóniáját, amit a Hortobágy-Berettyóvidéki Belvíz-szabályozó Társulat 1878-tól induló tevékenysége gyorsított fel. A társulat kiépítette a Hortobágy-Berettyó csatornát, végrehajtotta a Berettyó-Sárrét vidékének vízrendezését. Karcag város közbirtokossága megrendelésére, a Debreceni Kir. Kultúrmérnöki Hivatal tervezésében 1893-95. között a „*vizenyős területek vízmentesítésére*” megépült a karcagi I. és II. csatorna, 1895-től pedig a déli határrészen épültek meg a III. és IV. csatornák.⁸ Ezek vezették le a vizet végleg a Karajános-mocsárhoz tartozó területekről, amelyeket a 19. század végén Karcag város közbirtokossága alkalmasnak talált a gazdák közötti felosztásra. A mocsaras lapályok, erek, fokok, derekak, tocsogók, fertők helyét az 1900-as évek elejére nagyobb részét szikes legelő foglalta el, de ezeken esős időszakokban ismét nagy területeket borított el a belvíz.

Az elhódított területek arra alkalmas részein már a 19. század elején megkezdődött a gabonatermelés, az 1950 után kezdődő időszakban viszont nagy területen létesültek rizsföldek. A rizstermesztés az 1950-es évek elején a Karajános-mocsárból lett, a 19. századtól legeltetéssel hasznosított Kecskeri-pusztát is elérte. A rizsföldek vízellátásnak biztosítását kívánták megoldani a Kecskeri-víztározó kialakításával.

A Középtiszai Ármentesítő Társulat 1895-ben kiadott (katonai elvárások szerint készült) térképén nagy kiterjedésű tónak tüntették fel azt a mély fekvésű területet, amit az itteniek „*vajasi tó*”-nak emlegettek. A „*vajasi tó*ban” csapadékosabb években összegyűlt a víz, a szárazabb években viszont összehúzódott, a medrében és szélén tanyák épültek. A mai Kecskeri-víztározót az emlékezet és az iratanyag szerint „*vajasi tó*” körbegátolásával építette a Lenin Tsz 1954-ben. Az ekkor gáttal körülvett mederbe állítólag tizennégy tanya „*esett bele*”.⁹ A létesítmény kettős célt szolgált: egyrészt a belvizeket gyűjtötte össze, másrészt a rizstelepek számára biztosította volna a vizet, de töltéseinek elégtelensége miatt ez csak az 1960-as évektől volt lehetséges. (A meder teljes lecsapolását – a halászati hasznosítás érdekében – a '70-es években, immár vízügyi szakemberek irányítása mellett utólagos beavatkozással tették lehetővé.)

---

⁷KÁROLYI Zsigmond-NEMES Gerzson: A Közép-Tiszavidék vízügyi múltja 1846-1944. II. köt. Bp., 1975. 33-40., p.; uo. 49-51. p., uo. 64-65. p.

⁸KÁROLYI Zs.-NEMES G., 1975. 72., 85. p.

⁹Hubai Imre, Vízkeleti Pál és András János karcagi lakosok közlése.

A tározó jelenleg 155 hektár területű, átlagos mélysége 1,80 m. Vízutánpótlását az NK III-2-6 jelű öntözőcsatornából kapja.¹⁰ Szomszédságában, a Cinaderék nevezetű határrész felé eső oldalon az 1950-es években létesített halastavak találhatóak, ma már elhagyott rizsföldek szomszédságában. (A nevében a néhai vízfolyás emlékét őrző Cinaderék nevezetű szikes területet Karcag város legendásan legrosszabb földjei egyikének mondják.)

A Kecseri-pusztát és a kunhegyesi határba eső Bige-fertőt (összesen 1226 hektár), – mint nagykunsági puszta – és mocsármaradványokat – tájképi, talajtani, növény- és állattani értékeik miatt – a környezetvédelmi miniszter 2/1990.(VI.13.) KöM.sz. rendeletével, Kecseri-pusztai Tájvédelmi Terület néven védetté nyilvánította. Ma a Hortobágyi Nemzeti Park része.

A vízutánpótlásukat veszített, kiszáradt területek öntözésének kérdése már a 19. századi aszályok után felvetődött, de az elképzelések megvalósítása csak a Trianonnal megváltozott lehetőségek között kezdődött el.¹¹ Az aszályos térségek sorában előkelő helyet elfoglaló Nagykunságon ennek első lépése az 1940. június 20-án átadott tiszafüredi öntözőrendszer kiépítése volt. A *Tiszafüredi-főcsatorna* egyik ága Karcag területét is elérte.¹² Az öntözőrendszer kiépítésével egyidejűleg – 1939. június 27-én – a Magyar Kir. Országos Öntözésügyi Hivatal megbízást adott a Középtiszai Ármentesítő Társulat belvízcsatorna hálózatának „szükséges méretű” fejlesztésére. A csapadékvíz és csurgalék vízét levezető – Karcag, Kenderes, Kisújszállás, Kunhegyes területét érintő – csatornahálózat terveit az év őszére a karcagi kirendeltség elkészítette. Kivitelezésére az érintett települések részvételével 1942.június 7-én megalakult az ún. „*Villogói belvízérdekeltség*”, s ebben az évben a munka előkészítése is elkezdődött. A Villogó 1943-44-ben már épült, de érthetően csak a háború után fejeződött be.¹³ (Manapság gyalogakáccal csaknem teljesen elborított csatorna a Karcag-kisújszállási határon.)

Évtizedekkel később, 1973. május 17-én elkészült a Kiskörei Víz tározó, majd 1971-77. között megépült a Nagykunsági-főcsatorna. Ennek egyik ágán, az NK III-2 jelű „fürtfőcsatornán” érkezik (ismét) Tisza víz a karcagi határba. Ez a csatorna a manapság – az öntözés biztosítása mellett – a töredékére zsugorodott területű rizstelepek és a Kecseri-tározó feltöltését szolgálja.

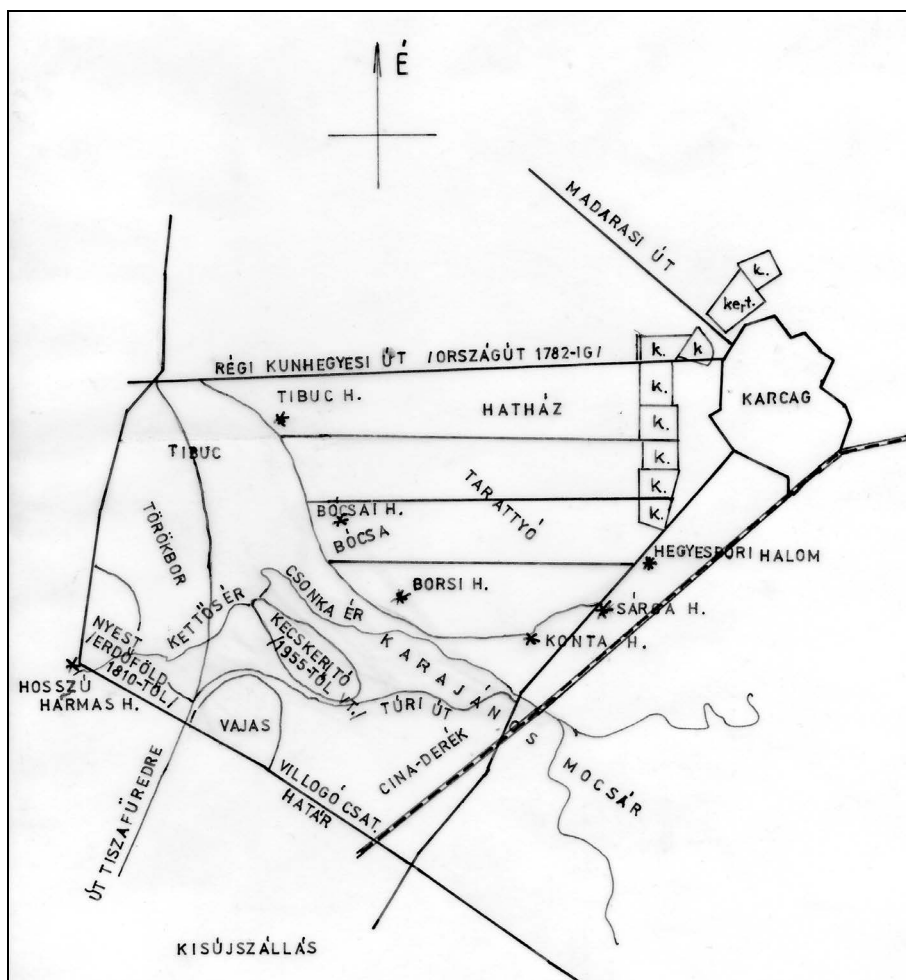
---

¹⁰Földvári Imre a KÖTIKÖVIZIG karcagi szakaszmérnöksége ny. munkatársa közlése. A tározó adatait Tóth Károly szakaszmérnöknek köszönöm.

¹¹DUNKA-FEJÉR László – PAPP Ferenc: A közép-Tiszántúl vízi története. Bp., 2003.

¹²A Tiszafüredtől induló létesítményt „Horthy-csatornának” is nevezték. Ez az elnevezés néhány idősebb karcagi ember előtt még manapság ismert volt. Létesítését ugyanis a kormányzó pártfogásának tulajdonították, ami feltehetően erős túlzás, de azt karcagi adatok igazolják, hogy Horthy Miklós (talán környékbeli földbirtokosként) érdeklődött a térség mezőgazdasági fejlesztése és az 1920-as évek végétől terjedező rizstermesztés lehetőségei iránt is. Ld. Nyíri Lászlóné: Szentannay Sámuel munkássága. Karcag, 1982. (kézirat)

¹³JNSZML IX.231. A Középtiszai Ármentesítő Társulat karcagi kirendeltsége iratai. 4.doboz T.274./944.

A 18. század első felében a népesség és a gazdaságok tekintetében is gyarapodásnak induló Karcagújszállás területvásárlással növelte legelőit, de azt is tudjuk, hogy éppen ebben az időben egyes gyepterületek arra alkalmas részeit feltörték. A redempcióval megváltott határ dülőinek és szántóinak (a töke- vagy tanyaföldek) terjeszkedése már az 1770-es években megállt. Az ugarföldek kijelölése, az 1780-as években végrehajtott határrendezés változtatott ugyan a határ elrendezésén, de a művelhető földek mennyisége csak a Mirhó-gát megépítése után, az évi újraosztással „élt” Borda-réttel bővült.

A redempciót követő százötven évben legelsőként a Mirhó-gát megépítése hozott változásokat a tájban. Az Abád alatt, a Mirhó-fokon rendszeresen kilépő Tisza vize az ereken, medreken, laposokon át lezúdulva Kisújszállás és Túrkeve

között érte el a Berettyót. Óriási elöntés-területe tartósan mocsár vagy az évenkénti áradások miatt víz alá került, bizonytalan hasznosítású föld volt. A lakosság az évszázadok alatt ehhez a természeti környezethez idomult, ehhez alakította a hasznosítás mikéntjeit és remekül élt vele (és mellette). Ám az 1780-as években Karcag városnak már 7.000 lakosa volt, több mint a 16. századi Nagyunság huszonnégy falvának együtt. Ehhez képest viszont a 15.000 holdnyi szántóterület nagysága nem változott. Ezért is mondták a helybeliek mindig „szűkös”-nek a határukat, holott annak kiterjedése már a 18. század közepén 61.000 kat. hold volt, és még Hegyesbor pusztát is bérelték hozzá. A földínség lett az egyik oka a 1785-86-ban lezajlott, Karcag, Kisújszállás és Kunhegyes földtelenjeit (is) elszívó bácskai kitelepülésnek. Nem véletlen hát, hogy a 18. század utolsó két évtizedének hatalmas vállalkozása, a Mirhó-gát megépítése zömmel a legveszélyeztetettebb nagyunsági községek – Kisújszállás, Kunhegyes és Karcag – munkájával valósult meg.

A forrásokból kitűnik, hogy a Tisza árja elmaradásával már csak a Hortobágy és a Berettyó áradása futotta meg a délnyugati határt, amit a víz tavaszi-nyáreleji levonulása után rátaföldként hasznosítottak (nyilvánvalóan leginkább tavaszi növények alá esetleg kaszálónak). A Mirhó-gát megépítése tette lehetővé a Borda-rét szántóként való kiosztását, aminek következtében bizonyos részek – mint a Vajas, az Erdőföld vagy a Dráva-laponyag – szigetből és mederből szántóföldi művelés alá fogható területté lettek.

A legnagyobb változások a 19. században, a Tisza-szabályozás előhaladásával kezdődtek. A hivatalos iratok, – de a paraszti feljegyzések is – arról tanúskodnak, hogy a rét (a határ vízzel borított, mocsaras, náddal és vízkedvelő növényekkel borított része) 1856-tól kezdett kiszáradni, ám s víz végleges eltűnése csak a Hortobágy és a Berettyó folyók Ágota – Mezőtúr közötti közös medrének megépítésével (1863-64, 1890-93) lett érezhető. A folyamatot a Hortobágy-Berettyóvidéki Belvízszabályozó Társulat (1878) és a Középtiszai Ármentesítő Társulat (1882) tevékenysége fejezte be, amelyek munkája néhány évtized alatt mindenütt helyet teremtett az ekének és a tanyának. Ideje is volt. A városnak ugyanis

1847-ben 12.333

1870-ben 14.486

1880-ban 15.825

1890-ben 17.592

1901-ben 21.037 lakosa volt, vagyis az 1785-87.évekbeli 7.000 lélekhez képest megháromszorozódott.¹⁴

---

¹⁴Elek György: A Gergely-halomtól a Karajános gátig. Tájéérténeti áttekintés. II. rész. In: Zounuk 22. Szolnok, 2007. 9-55.p.

Nem lehet tehát csodálkozni azon, hogy komoly költségeket jelentő ármentesítési munkák nyomán a víztől megszabaduló ún. "réti földek" felosztása 1864-ben a gazdák helyeslésével találkozott. És a vízügyi helyzet javulása a későbbiekben – 1893-97 között – a másik nagy közös földtulajdon, a legelő felosztását is lehetővé tette. A legelőfelosztással 1897-ig mintegy 20 ezer kat. hold került magántulajdonba, amivel a területhasznosítás arányai a földművelés felé tolódtak el.

1. táblázat. A karcagi határ művelési ágak szerint megoszlása:

Év	szántó(kh.)	legelő	nádas	egyéb (rét, kaszáló, szőlő, erdő)
1853	15193	34000	6006	8685
1879	33153	25483	654	6402
1906	53900	7000	4	2427

A kiosztott földeken megindult a tanyásodás. 1901-ben a 21.037 karcagi lakosból 4494 fő (21 %) lakott egész évben a külterületen. Zömük – 4216 lélek – a tilalmasi, réti és legelői, illetve a bócsai és vajasi tanyákon (az utóbbi részen 517 fő).

A közös földek elosztásának a város társadalma szempontjából is nagyon nagy jelentősége volt, hiszen Karcag népességének legintenzívebb növekedése idején, 1850-1901 között, a lakosság (ötven éven belül) a 15.000 holdat kitevő korábbi szántóterület többszörösének birtokába jutott. Ezért is tapasztalható az, hogy Karcagon pl. nem élesedtek ki a 19-20.század fordulójának földmunkás mozgalmi, még úgy sem, hogy a (nagyon sok esetben gyenge minőségű) földek a valamikori redemptusok, vagyis a birtokos lakosok tulajdonába kerültek. Meg kell jegyezni viszont azt is, hogy a város népességnek századfordulós növekedése egyrészt éppen a tanyaépítések megugrásának köszönhető, hiszen ezekbe a szomszédos településekről (pl. Nagyivánról) tanyásként származott át számos család.

A kiszáradó mocsarak és a feltört legelőföldeken jelentkező problémák orvoslására már az 1920-as években megindultak az első kísérletek, amelyek során a szikes talajok eredményes javítására dolgoztak ki módszereket, másrészt pedig megoldások születtek a belvizek elvezetésére és az öntözés feltételeinek a megteremtésére. Azaz a medrébe rekesztett Tisza vizét ismét ide kellett hozni, látva, hogy a nélkül nem boldogul a táj.

Új lehetőségként jelentkezett a rizs termesztése, amelynek technológiája a környékbeli nagybirtokokról származott át a kunsági településekre, később a rizstermesztés felé fordultak a kollektivizálással létrejött termelőszövetkezetek is. A dolgozatban vizsgált határrészen nemcsak rizstelepek, hanem egy, a vízellátást biztosító, víztározó is épült, amivel együtt a tájat éltető Tisza vize újból és tartósan megjelent a Bócsai-legelőn és térségében. Sőt, az általunk a Karajános-mocsár maradványának tartott Kecskeri-víztározó, a környékén lévő vizes foltokkal, és a részben ősgyep legelővel együtt, védett természeti érték lett.

EGY BODROGKÖZI TELEPÜLÉS, PÁCIN TÖRTÉNETI TÁJHASZNÁLATA¹

FRISNYÁK SÁNDOR

Historical land use of Pácín, a settlement in the Bodrogköz

Bodrogköz, where the village of Pácín is located, is a floodplain, of which 90% was covered by water permanently or intermittently before the integrated environment transformations. Settlements were built in flood-proof areas: on natural levees and on sand islands rising out of the alluvial plain. Local residents engaged in livestock farming and fishing, which were in line with the agro-ecological potentials of the landscape, and they also grew crops in flood-proof areas, which accounted for only 10% of the total area.

Water regulations (river control, flood prevention and drainage) lasted from 1846 until the turn of the 20th century and they fundamentally changed the land use: the extensive livestock farming was replaced by growing crops. Agricultural fields, despite the unfavourable conditions of protected floodplains, spread gradually and by the middle of the 20th century they accounted for 2/3 of the total area. Later, there began the development of a land use system, which was in line with the physical geographical and economic potentials of the landscape. This process accelerated after the regime change (1990), nevertheless the completion will last for more decades. The study illustrates the changes in land use (characteristic of the total area of the Bodrogköz) with plenty of data through the example of a settlement, Pácín.

Bevezetés

A magyarországi (Alsó-) Bodrogköz a Bodrog, a Karcsa-ér és a Tisza által határolt *alföldperemi süllyedék* (részmedence), természetföldrajzi tájegység. Az integrált környezetátalakító munkálatok előtt területének (= 554 km²) 90%-a *ártér* (ennek több mint fele *mocsár*) volt, melyet kisebb kiterjedésű ármentes térszínek, a *folyóhátak* és a *homokszigetek* (gorondok) tagolták. A települések és a szántóföldek az ármentes, 100 m-es és magasabb mikro-térszíneken alakultak ki, a kistáj 1/10 részén. A folyószabályozás és ármentesítés előtt az alacsony árteret (94-97 m) állandóan, a magas árteret (98-99 m) időszakosan víz borította, de ezek a területek is szervesen beépültek az ártéri gazdálkodás és vízhasználat térbeli rendszerébe. Tehát a gazdasági tájhasználat, eltérő módon és mértékben kiterjedt a Bodrogköz teljes területére.

A mikrorégió egészére jellemző táj- (természeti erőforrás-) használat fejlődés-folyamatát, történeti változásait a monografikus feldolgozások már

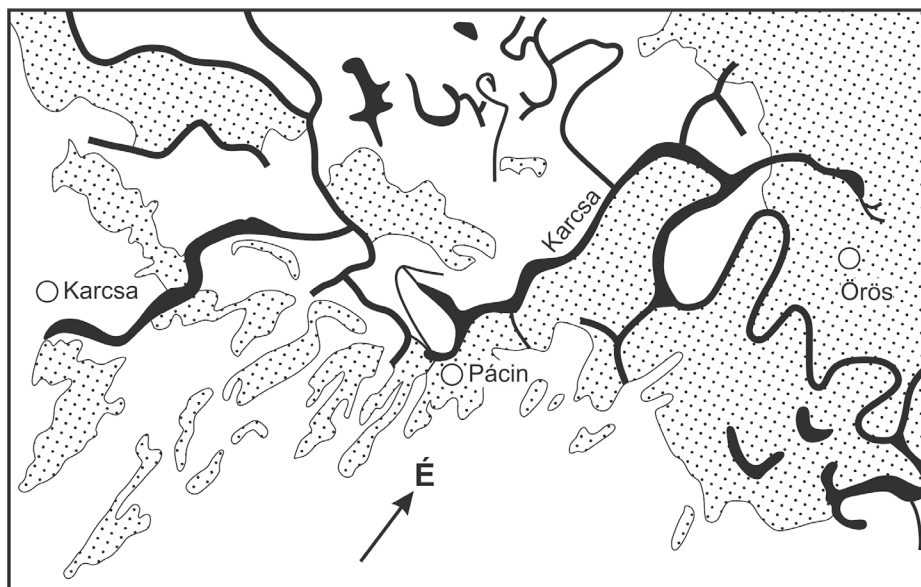
---

¹ Előtanulmány Pácín néprajza c. kötethez (A kutatócsoport vezetője és a könyv szerkesztője Viga Gyula etnográfus professzor)

feltárták, térképen és modellszerűen is megjelenítve (BORSOS B. 2000, FRISNYÁK S. 1990, NAGY D. 2008, TUBA Z. 2008, VIGA Gy. 1995, 2000, 2008, 2014). Egy-egy településről azonban csak elvétve találunk ilyen jellegű leírásokat, kivétel nélkül alapozó feladattal, a hely- és tájtörténeti művek bevezető fejezeteként. A településszintű (mikrogeográfiai) vizsgálatok azért fontosak, mert megerősítik és a helyi különlegességek feltárásával gazdagítják a szintézisekbe foglalt megállapításokat, másrészt hozzájárulnak a lakosság helyismeretének, lokális és regionális identitásának elmélyítéséhez. Jelen dolgozatomban Pácín történeti tájhasználatával kapcsolatos – folyamatban lévő – kutatásaim néhány részeredményét foglalom össze.

Pácín település- és gazdálkodási tere

A bodrogi közeli települések a folyóhátakon és a homokszigeteken létesültek, s ezeket a néprajztudomány folyómenti és szigettelepülésként rendszerezi (ÉBNER S. 1925). Pácín belterülete a Karcsa-ér (az egykori Tisza-ág) mellett, a 2 m relatív magasságú és 1,5-2 km széles folyóháton helyezkedik el. A településhelytől délre, részben a folyóháthoz kapcsolódva, 1-2 km hosszú, váltakozó szélességű, észak-dél irányú homokhátak és kisebb homokszigetek emelkednek ki az alluviális síkságból. A párhuzamos homokhátak közötti lapályokban a Karcsa-érből kiágazó patakok szállították az áradások vizét a Bodrogi köz tengelyét alkotó Hosszúrét és a vele összefüggő Pallagcsa-tó lápi medencéjébe (1. ábra).

1. ábra. A Karcsa-ér Pácín környéki szakasza a 18. század vége felé

A vízfolyások, pl. a Határ-ér, Kis-ér, Láp-ér medrét mocsarak, lápok és vizes rétek szegélyezték. Határának déli része mélyen behatolt a Hosszúrét láp- és mocsárvilágába.

A vázolt relief és az egyéb tájalkotó tényezők, az éghajlat, vízrajz, a természetes vegetáció és a talaj képezte Pácin gazdasági életének földrajzi alapjait, természeti erőforrásait.

Pácin tájhasználatának történeti szakaszai

A honfoglalás és a kora Árpád-korban, amikor a Bodroghköz benépesült, a mikrorégió még *őstáj*, emberi hatásoktól mentes terület volt. A korábban itt élt népek életfenntartó tevékenységükkel nem avatkoztak bele a táj természetes fejlődés-folyamatába és maradandóan nem alakították át az öskörnyezetet. A honszerzők első csoportjai – megfelelő természetismerettel és termelési tapasztalatokkal –, a településük helyét az árvízmentes térszinek peremén (az ősi telepítővonalon) jelölték ki. A település- és gazdálkodási tér kialakítása a természeti környezet bizonyos mértékű átalakításával, elsősorban *erdőirtással* és *gyepfeltöréssel* történt. Az Árpád-korban a természeti ökoszisztémát kisebb-nagyobb *kultúrtáj- (település- és szántóföld-) szigetek* tagolták. A népesség növekedésével a települések és a szántóként művelt földek csak az árvízmentes homokfelszíneken tudtak terjeszkedni, és feltehetően a középkor végére elérték optimális határaikat.

Pácin és a többi bodroghközi település gazdálkodásának meghatározó színterét nem a homoki szántóföldek, hanem a tervszerűen és rendszeresen kihasznált ártéri síkság képezte. A település víz- és részben vízjárta részeinek haszonvétele elsősorban az *állattartással* és *halászattal* történt, s ezek mellett jelentős volt még a csikászat, a méhészet, az erdő, a nád és a gyékény hasznosítása is.

A tájhasználat Árpád-korban kialakult rendszere – a belsőség (épített környezet) és a külterület határának módosítása ellenére – a 19. századi vízrendezésekig alapvetően nem változott. A lakó- és a gazdasági tér arányainak kisebb változása a népesség növekedésével és a 17. század vége felé épült kastély, és a kapcsolódó gazdasági épületek térigényével függ össze. A kastély mint birtok-, vagy birtokrész központ pozitívan hatott a település további életére. A kastély építése és azt megelőző évtizedekben a Tárkánytól Tokajig terjedő, a Karcsa-ér pácini mederszakaszát is magába foglaló sószállító csatorna létesítése *terep- és vízrendező munkákat* tett szükségessé. Az antropogén tájformálás a gazdálkodás alluviális síkságra terjedő részein a 19. század közepéig nem lehetett jelentős.

A 18. századi kéziratok térképek és a terepvizsgálatok alapján többé-kevésbé rekonstruálható Pácin gazdaságtörténetének első nagy periódusára, az ártéri gazdálkodásra jellemző térszerkezet.

Pácin belsősége folyó-, holtág-peremi helyzetű, melynek kertjeit részben ligeterdők, gyep- és szántóföldek övezték. A Karcsa-ér (-tó) mint *halászhely*, munkaföldrajzi övezetként is értékelhető. Tőle délre – kisebb sávfoltokban – keskeny gyepföld képezett átmenetet a folyóhát *erdőmaradványai* és *szántóföldjei* felé. A belterület és a kastélykert vonalától délre, az észak-dél irányú homokhátak felszínén és a homokszigeteken (gorondokon) túlnyomórészt szántóművelést folytattak. A szántóföldek kiterjedését pontosan nem ismerjük. Az 1828-as regnicoláris összeírás szerint mindössze 3 %-kal részesedtek a település területéből (CSEH Zs. 2001). Pácin lakosságának 1772-ben írásba foglalt vallomásaiból (investigatio) kitűnik, hogy abban az időben a két nyomásban művelt szántóföldek termése a „szegénység szükségletére kielégítő” (TAKÁCS P. – UDVARI I. 1998), vagyis az önellátást biztosította. A homoki szántóföldek a 18. században és talán korábban is, az ún. *homokalja alföldekre* (a Tisza árja alá) is lehúzódtak, de ezek termése az árvizek miatt gyakran megsemmisült. A művelt homokszigetek közötti lapályok, völgyelések és a település déli, délkeleti határrészei a Hosszúrét ártéri területéhez tartoztak, amelyek *rét-* és *legelőként* épültek be Pácin mindenkori környezetgazdálkodási rendszerébe. A Hosszúrét felszíni vízborítása a folyóvizek kiöntéséből, a talajvizek felfekadásából (a földárjából) és a csapadékvízből táplálkozott.

Az árterek és a vízmellékek képezték a *lábasszomszág téli legelőjét*. A vízborítás idején a magasabb térszínek gyep- és ugarföldjeire, legelőerdőbe terelték az állatokat. A legelőváltás rendszerében a makkoltatás is jelen volt, a parasztgazdák a helyi erdők mellett, a közeli Karcsa és Karos erdeiben folytattak sertésmakkoltatást. Az ártéri állattenyésztés két legfontosabb állata a szarvasmarha és a sertés volt, de foglalkoztak lovak, később az ármentesítést követően a juhok tartásával is.

A település ártéri gazdálkodása komplex jellegű volt, melynek meghatározó ágazatát a korszak végéig, az ármentesítésig, és azzal időben összekapcsolódó gabonakonjunktúra kialakulásáig, az állattartás képezte.

Pácin *ártéri tájgazdálkodása*, a művelési ágak térbeli rendszere, a Bodrogek egészére jellemző módon, a *tengerszint feletti magasság szerint alakult ki, a természet működési rendjéhez igazodva* (BORSOS B. 2000, FRISNYÁK S. 1990, NAGY D. 2008, SOMOGYI S. 2000, TUBA Z. 2008).

A történelmi korszakokban a hegységkeret felől érkező folyókból átlagosan évente 2-3 km³ árvíz ömlött ki az Alföld területére (SZESZTAY K. 2000). A 18. század közepétől az árvízszint fokozatosan emelkedett és több száz alföldi település került veszélyhelyzetbe, amelyek korábban teljes biztonságban éltek az ártérből néhány méterre kiemelkedő felszíneken. A jelenséget az idézte elő, hogy a Kárpátokban 1750-től a 19. század közepéig 4 millió kh (= 23 000 km²) erdőt vágta ki, s ezáltal a csapadék- és olvadékvíz lefolyása felgyorsult, az árvizek az Alföldön a korábbinál nagyobb és magasabb területekre is kiterjedtek. A hidrológiai változások, amelyek természetszerűen a Bodrogekben is észlelhetők voltak, a 19. század közepén szükségessé tették az

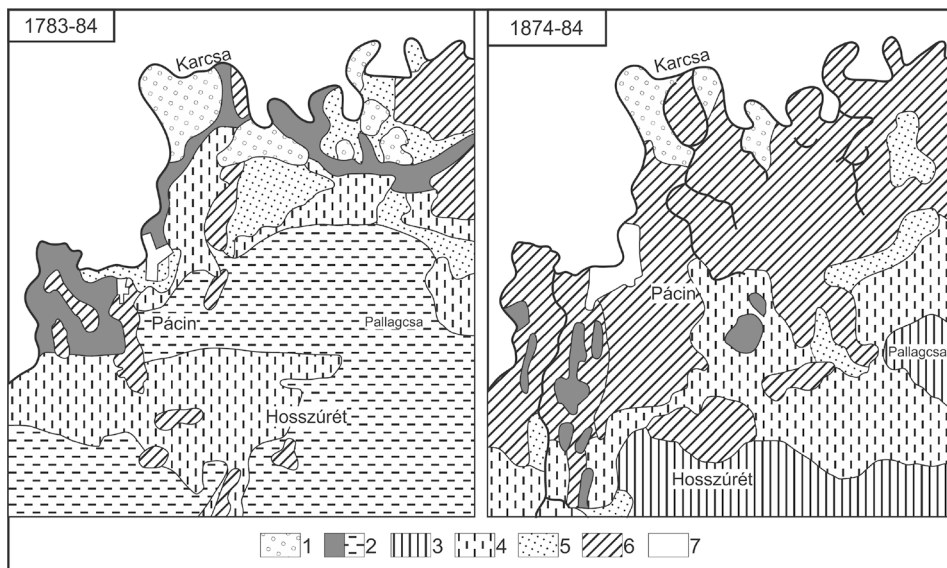
Alföld teljes területére kiterjedő integrált környezetátalakító munkálatokat: a folyószabályozást, az ármentesítést, a lápok és mocsarak lecsapolását (IHRIG D. 1973, SOMOGYI S. 2000, TUBA Z. 2008).

A *környezetátalakító munkálatok* 1846-1914 között teljesen átformálták a Bodroghöz tájrajzi képét, *megváltoztatva a termelés ökológiai feltételeit*. A Tisza és a Bodrog folyó, a Karcsa-ér és tekervényes mellékágrendszerének szabályozása, a védgátrendszer kiépítése, a láplecsapoló- és belvízelvezető csatornahálózat létesítése „eltüntette a két fő tájtípusnak, az ártérnek és az ármentes szintnek a különbségét, egyetlen ármentes területté alakította az egész vidéket, s mindenütt a szántóföldet tette uralkodóvá” (BULLA B. – MENDÖL T. 1947). Az antropogén tájformálás az ártéri gazdálkodás korában lokális-jellegű volt, kivéve a Karcsa-ér hajózhatóvá tétele érdekében folytatott vízrendezést. A Bodroghöz tájhasználat történetének 1846-ban kezdődő második korszakában a környezetátalakító munkák hatása és következménye, a gazdálkodás és életforma változás minden településre jellemző volt, eltérő mértékben és módon. Az ártéri gazdálkodás korában is léteztek tájhasználati-tér szerkezeti különbségek, amelyek egyrészt ökológiai, másrészt a társadalmi-gazdasági (ökonómiai) sajátosságokból következtek.

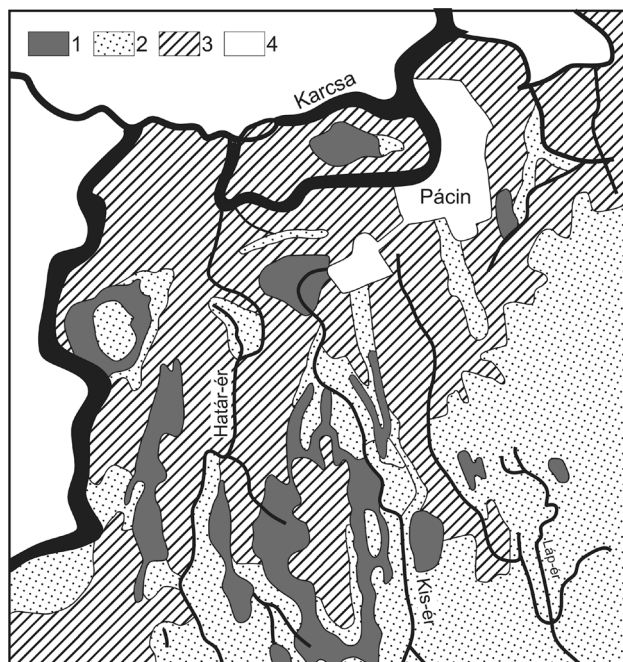
A tájhasználat-változás 1846-tól – összefüggésben a hét évtizeden át tartó környezetátalakító tevékenységekkel – folyamatos volt, alapvetően a *szántógazdálkodás térhódítása* jellemezte.

A szántóföldek már a vízrendezés első szakaszában, a magasabb térszínekről a homokhátak közti lapályok egy részére is kiterjedtek. 1865-ben a helytartótanács statisztikai adatfelvételezése idején a szántóföldek Pácín területének 14,3%-át foglalták el. A rétek és legelők 32%-kal, az erdők 4,3%-kal, a nádasok 3,9%-kal és az ún. haszonvehetetlen földek 45,5%-kal részesedtek a település összterületéből. Az ártéri gazdálkodás rendszerében a statisztika által haszonvehetetlennek minősített területek az állattenyésztés természetes takarmánybázisát képezték. A vizes földek és lápos-mocsaras térszínnek lecsapolásával dél felé is növelték a szántógazdálkodás területét. 1895-re a szántó részaránya 41,3%-ra, a még mindig igen jelentős állattenyésztés alapját jelentő gyepterület 46,9%-ra emelkedett. Az erdő 3,5%-ra, és a művelés alól kivont terület (az épített környezet és egyéb területrész) 7,9%-ra csökkent (2-3. ábra). A terjeszkedő szántókat kisebb vízfelületek, gyepföldek, facsoportok és nádasok tagolták.

A századforduló idején – a kedvezőtlen klíma- és talajfeltételek ellenére – folytatódott a földműves kultúra terjeszkedése. A kistájkataszter szerint Pácín és környéke a mérsékelt meleg, de közel a mérsékelt hűvös éghajlati típus határán fekszik (DÖVÉNYI Z. 2010). Területének 24%-án réti öntéstalaj, 51%-án réti talaj és 25%-án lecsapolt telkesített síkláp talaj található (BORSOS B. 2000). A talajvíz a csatornák mentén 2 m felett áll, máshol 2-4 m között ingadozik.

2. ábra. Pácina és környéke tájhasználat a vízrendezések előtt és után. Jelmagyarázat: 1= erdő, 2= mocsár, 3= nádas, 4= vizenyős rét, 5= legelő, 6= túlnyomóan szántó, 7= belterület

3. ábra. Pácina és környéke tájhasználat a 19. század közepén. Jelmagyarázat: 1= mocsár, 2= gyepek, 3= szántó, 4= belterület

1913-ban Pácin mezőgazdasági földalapjának 2/3-át a szántók, kertek és gyümölcsösök foglalták el (1. táblázat). A táj képét a szántóföldek által uralt kultúrtáj határozta meg. Az agrárium éves tisztajövedelmének 78,8%-a a szántóföldi termelésből származott. A kedvezőtlen természeti adottságok miatt, a szántóföld kat. holdankénti tiszta jövedelme kevesebb (7,20 Korona) volt, mint a nádasoké (7,40 Korona). 1913-ban a település 5 913 kat. hold kiterjedésű határából már csak 270 kat. holdat nyilvánítottak terméketlennek (2. táblázat). Összességében az egy katasztrális hold termőföldre jutó tisztajövedelem 6,13 Korona volt, kevesebb, mint az országos átlag (=6,48 Korona).

1. táblázat. Pácin területhasználata, 1865-1990

%

	1865	1895	1913	1935	1966	1990
szántó	14,3	41,3	64,0	60,6	68,0	46,4
kert, gyümölcsös	-	0,4	1,4	0,9	2,8	0,1
rét	16,3	14,4	9,8	10,1	2,2	12,4
legelő	15,7	32,5	16,8	21,1	12,7	19,0
erdő	4,3	3,5	3,4	3,4	6,6	7,6
nádas	3,9	-	-	-	-	-
egyéb	45,5	7,9	4,6	3,9	7,7	14,5
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: saját szerkesztés

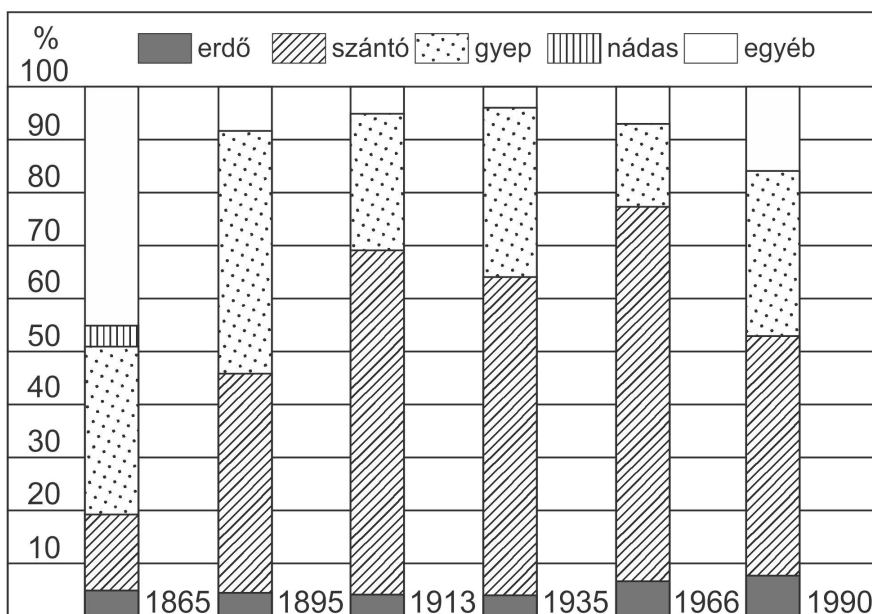
2. táblázat Pácin területe és kataszteri tisztajövedelme művelési áganként és osztályonként (1913)

művelési ág	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	összesen		átlag
	osztály területe kat. holdakban								terület kat. h.	kataszteri tisztja jövedelem korona	fillér
szántó	100	187	433	1140	1160	766	-	-	3786	27259	720
kert	80	-	-	-	-	-	-	-	80	1200	1500
rét	-	55	18	207	-	299	-	-	579	2830	489
szőlő	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
legelő	80	257	-	280	-	375	-	-	992	3076	310
nádas	5	-	-	-	-	-	-	-	5	39	740
erdő	1	-	-	-	200	-	-	-	201	204	101
termő terméketlen									5643 270	34608	613
egész határ területe és kataszteri tisztajövedelme									5913	34608	613

Forrás: Zemplén vármegye adóközségeinek területe és tisztajövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V.T. cikk alapján végrehajtott kiigazítás után. Budapest, 1914.

A következő évtizedekben az egyes művelési ágak %-os arányai csak kisebb mértékben változtak, a határhasználat szerkezete, mely a vízrendezést követően alakult ki, alapvetően változatlan maradt. Később, az 1960-as években a szocialista nagyüzemi gazdálkodás – a központi irányelveknek megfelelően – a szántóföld további növelését eredményezte. 1966-ban a szántóterület aránya 68%-ra, a kert és gyümölcsös 2,8%-ra, az erdő 6,6%-ra növekedett, miközben a rét- és legelőföldek csökkentek. Az 1970/80-as években a szántóföldi gazdálkodás folyamatosan veszített jelentőségéből, 1990-re területi részesedése 46,4%-ra mérséklődött (4. ábra). A rendszerváltozás óta tovább növekedett a parlagföldek részaránya, nemcsak Páciban, a Bodroghköz minden községében.

Pácín jelenleg használaton kívüli déli és délkeleti határrészei (= 1305 hektár, a közigazgatási terület 38,5%-a) nagyrészt betagozódtak a 2005-2008 között megépült cigándi árvízi vésztározóba. Az árapasztó tározó a Bodroghköz legjelentősebb antropogén átalakításának tekinthető, az árvízvédelmi funkcióján kívül lehetőséget biztosít Pácín számára is az okszerű tájgazdálkodásra (LÓKI J. – FÉLEGYHÁZI E. 2008).

4. ábra. Pácín területhasználat-változásai, 1865-1990 (Az ábrákat szerkesztette Frisnyák Sándor, rajzolta Tóth Zoltán)

Pácín állattenyésztése is leépült, jelentőség-csökkenése már a 20. század közepén elkezdődött és jellemző maradt napjainkig (3. táblázat). Öt évtized alatt a szarvasmarha állomány 80,2%-kal, a sertések száma 70,5%-kal, a lovak száma 91,8%-kal, a juhok száma 26,3%-kal csökkent.

3. táblázat. Pácin állatállománya, 1895-2000

	szarvasmarha	sertés	ló	juh
1895	1035	1401	147	-
1935	1012	892	279	1117
1953	1661	1577	207	970
1960	1375	1791	225	1385
1966	883	2688	92	1342
2000	329	466	17	715

Forrás: Viga 2009, kiegészítéssel

Az agrárium leépülése Pácinban is felgyorsította az elvándorlási folyamatot, mely korábban, már a 20. század közepén elkezdődött. 1949-től 2001-ig a jelenlévő népesség 2598-ról 1486-ra csökkent. A 2001. évi statisztika szerint a községben foglalkoztatottak (= 216 fő) mindössze 5,1%-a (= 11 fő) dolgozik a mezőgazdaságban.

A piacgazdaságra való áttérés megindította a gazdasági szerkezetváltás folyamatát, a tájpotenciálhoz alkalmazkodó, öfenntartásra képes és a természetvédelem igényeinek is megfelelő tájgazdálkodás kialakítását. A tájökológusok szerint *az intenzív szántóművelés helyett az ártereken a rét- és legelőgazdálkodást és az erre épülő rideg állattartást, az ármentes szinteken az erdő-, kert- és kistáblás szántógazdálkodást kell kialakítani.* A tájhasználat (környezetgazdálkodás) átalakításával az élők munkája igényes extenzív művelési ágak kiterjesztése mellett törekedni kell a biodiverzitás (életgazdaság) növelésére, a természeti és kulturális örökség védelmére is. A napjainkban már látható, de igen hosszú időt igénylő tájhasználat-változtatási folyamat a Bodroghöz gazdaságtörténetének harmadik szakaszának kezdete, mely visszavezeti a tájat stabil, öfenntartásra képes állapotába (BORSOS B. 2000, DOBOS E.-TEREK J. 2008, MOLNÁR G. 2005, NAGY D. 2008, TUBA Z. 2008).

Irodalom

- ANDRÁSFALVY B. 2007 *A Duna mente népének ártéri gazdálkodása.* Ekvilibrium, h. n. 438 p.
- BALLAGI G. 1895 Zemplén megye. In Körösi Jenő szerk.: *Megyei monográfiák. Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota a XIX. század végén.* Budapest, pp. 143-200.
- BOROS L. 2015 Adatok a Bodroghöz 18-20. századi agrárföldrajzához. In Kókai Sándor – Boros László szerk. *Tiszteletkötet dr. Gál András geográfus 60. születésnapjára.* Nyíregyháza-Szerencs, pp. 129-145.
- BORSOS B. 2000 *Három folyó közt – A bodroghözi gazdálkodás alkalmazkodása a természeti viszonyokhoz a folyószabályozási munkák előtt és után (1848-1910),* Akadémiai Kiadó, Budapest, 223 p. + melléklet

- BORSY Z. – FÉLEGYHÁZI E. – CSONGOR É. 1989 A Bodrogek kialakulása és vízhalozatának változásai. *Alföldi Tanulmányok* XIII. kötet. Békéscsaba, pp. 65-83.
- BULLA B. – MENDÖL T. 1947 *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest
- CSEH Z. 2001 A Bodrogek paraszti polgárosulásához (Pácin példája). In Balassa Iván et. al szerk.: *Előadások a Bodrogekéről*. Bodrogekői Művelődési Egyesület, Sárospatak, pp. 89-96.
- DOBOS E. – JOZEF TEREK szerk. 2008 *Élet a folyók között. A Bodrogek tájhasználati monográfiája*. Miskolci Egyetem, Miskolc, 198 p.
- DÖVÉNYI Z. szerk. 2010 *Magyarország kistájainak katasztere*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 876 p.
- ÉBNER S. 1925 A Bodrogek lápi községeinek településföldrajzi vázlata. *Föld és Ember* V, évf. 3-4. pp. 65-102.
- FRISNYÁK S. 1990 Adalékok a Bodrogek történeti földrajzához (18-19. század). *A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 12/F. Természettudományi Közlemények. Nyíregyháza, pp. 227-246.
- FRISNYÁK S. 1990a *Magyarország történeti földrajza*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 222 p.
- FRISNYÁK S. 1996 Miesto a úloha dolného Medzibodrozia v Zemplínskej delbe práce v Karpatskej kotline. In *Seminár k 150. výrociu zalozenia Zdruzenia pre reguláciu Tysi v Medzibodrozi*. Kráľovský Chlmec, pp. 22-55.
- FRISNYÁK S. 2002 Az Alsó-Bodrogek helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában (18-19. század). In Mészáros R. – Schweitzer F. – Tóth J. szerk.: *Jakucs László, a tudós, az ismeretterjesztő és a művész. Tanulmányok Jakucs László professzor emlékére*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Pécsi Tudományegyetem, Szegedi Tudományegyetem. Pécs, pp. 75-90.
- IHRIG D. szerk. 1973 *A magyar vízszabályozás története*. Országos Vízügyi Hivatal. Budapest, 398 p.
- LÓKI J. – FÉLEGYHÁZI E. 2008 A Bodrogek kialakulása és mai felszíne. In Tuba Zoltán szerk. *Bodrogek (A magyarországi Bodrogek tájmonográfiája)*. Gödöllő-Sárospatak, pp. 99- 123.
- MOLNÁR G. 2005: Az ártéri gazdálkodás. Elmélet és a gyakorlati megvalósítás terve egy konkrét mintaterületen. Bokartisz Kht. Karcsa
- NAGY DEZSŐ 2008 Történeti felszínborítás és tájhasználat a Bodrogekben. In Dobos Endre – Jozef Terek szerk.: *Élet a folyók között. A Bodrogek tájhasználati monográfiája*. Miskolc, pp.133-150.
- SOMOGYI S. szerk. 2000 *A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 302 p.
- SZABÓ LAJOS - REMENYIK BULCSÚ szerk. 2014 Talajvédelem – környezet (táj-) védelem. Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő, 322 p.
- SZESZTAY K. 2000 Az Alföld vízháztartása. In Pálfi Imre szerk. *A víz szerepe és jelentősége az Alföldön*. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, pp. 7-15.
- TAKÁCS P. – UDVARI I. 1998 *Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérendezés korából*. III. Periférián Alapítvány, Nyíregyháza, 552 p.
- TRENKÓ GY. 1909 A Bodrogek vízrajzához. *Földrajzi Közlemények* 37. évf. pp. 295-317.

- TUBA Z. szerk. 2008 *Bodrogek. A magyarországi Bodrogek tájmonográfiája*. Gödöllő-Sárospatak, 1178 p.
- VIGA GY. 1996 *Hármas határon. Tanulmányok a Bodrogek változó népi kultúrájáról*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 335 p.
- VIGA GY. 2005 A változtatható és a változatlan. A bodrogekői táj átalakítása és annak hatása a hagyományos népi kultúrára. *Ethnographia* 116. évf. 4. pp. 401-424.
- VIGA GY. 2008 *A bodrogekői kultúra és társadalom változása a 19-20. században*. L Harmattan. Budapest, 266 p.
- VIGA GY. 2009 *Bodrogekői néprajzi tanulmányok*. Herman Ottó Múzeum. Miskolc, 164 p.
- VIGA GY. szerk. 2006 *Nagyvárkony I. Tanulmányok a község településtörténetéhez és néprajzához*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja-Komárom, 503 p.
- VIGA GY. szerk. 2014 *Fejezetek Cigánd néprajzából*. Cigánd Város Önkormányzata. Cigánd, 518 p.

Statisztikai források

1. Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövödelme. Buda, 1865
2. Zemplén vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövödelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V.T-cikk alapján végrehajtott kataszteri kiigazítás után. Budapest, 1914
3. Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény 1870-1970. Földterület III. Községsoros adatok. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, é.n.
4. Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény 1870-1970. Állattenyésztés. Községsoros adatok. 1-5. kötet. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1972
5. Földhasználat Magyarországon a 2000. évben – településsoros adatok. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2001

SZATMÁR VÁRMEGYE FOLYÓINAK VÍZJÁRÁSA 1876-1920 KÖZÖTT

DR. KONECSNY KÁROLY

The hydrological regime of the rivers of Szatmár county 1876-1920

The historical Szatmár county enclosed the present day Romanian Satu Mare county, the south west of Maramures county as well as the the south eastern part of the Hungarian Szabolcs-Szatmár-Bereg county. The county was dominated by the Upper Tisza, Szamos, Kraszna, Túr, Batár rivers and their tributaries as well as the Ér brook belonging to the River Körös catchment and an extended marshy area. The hydrological regime of the rivers in the 1876-1920 period was rather extreme, although the flood damage was significantly reduced by the ongoing regulation of water courses by the end of discussed period. Additional damage was inflicted by droughts and low water periods. The era also witnessed the establishment and development of standardised monitoring systems that facilitated a better understanding of the local hydrological regime. It was also in this time period that the regulation of water courses, melioration activities, flood defense works started in the 19th century were finalised with the effects of the works being reflected in the hydrometry data records.

1. A vármegye folyói

Szatmár vármegye vízhálózata a változatos domborzati és éghajlati körülmények függvényében alakult ki, így hegy-, domb és síkvidéki vízfolyásokkal egyaránt rendelkezik. A terület vizeinek fő befogadója a megye északi határán húzódó Felső-Tisza, melynek Tiszabecs és Vásárosnamény közötti balparti szakasza található a megyében. Azonban a vármegye legmeghatározóbb jelentőségű folyója a Tisza mellékfolyója, a Szamos, amely délkelet-északnyugati irányban átszeli, és két közel egyenlő részre osztja területét. Jelentősebb folyók még a Túr és a Kraszna. A megye dél-nyugati részét érinti az Ér völgye, mely a Berettyó mellékvízfolyásaként a Körösök rendszerén keresztül csatlakozik a Közép-Tiszához. A Gutin, Cibles, Rozsály, Avas hegységeken, valamint a Bükkben nagy esésű és gyors folyású hegyvidéki patakok találhatóak, melyek a Lápos (a Szamos legnagyobb mellékfolyója), a Túr, a Batár, Kraszna folyók mellékvizei.

A folyók a vármegye életében betöltött kiemelt szerepét jelzi - amint azt a Pozsonyban 1780-ban megjelent *Geographie des Königreichs Ungarn* című kiadvány (KARL GOTLIEB VON WINDISCH 1780, IN: KÁVÁSSY 1985) is leírja, hogy, a vármegye címerében fellelhető a négy folyó, a Tisza, Szamos, Kraszna és Túr szimbolikus ábrázolása. (A címer hosszában és keresztben három részre osztott pajzs, melynek a baloldalán lévő sávok jelképezik a négy folyót).

A XIX. századi nagy természetátalakító munkák előtti vízhálózat és vízjárás jellemzők megismerése az *I. katonai felmérés (1782-1785)* Szatmárra vonatkozó térképszelvényei és a hozzájuk kapcsolódó leírás feldolgozása (PÓK JUDIT 1993), továbbá FÉNYES ELEK (1839), SZIRMAY ANTAL (1810), BOGDÁNFY ÖDÖN (1904), és BOROVSKY SÁMUEL SZATMÁR VÁRMEGYE MONOGRÁFIÁJA (1910) alapján vált lehetővé. A folyók szabályozás előtti rövid leírását az alábbi szöveges részben, a szabályozás utáni jellemző vízrajzi és hidrológiai adatait az *1. táblázatban* foglaltuk össze.

1. táblázat. Szatmár vármegye folyóinak szabályozás utáni fő vízrajzi és hidrológiai adatai

Folyó	Szelvény	Távolság torkolattól (fkm)	Vízgyűjtő terület (km ²)	„0” pont tszf. magassága (mBf)	Jellemző sokévi vízhozamok (m ³ /s)		
					Közép	Max.	Min.
Tisza	Tiszabecs	744,2	9.707	114,34	217	3160	14,0
Tisza	Tivadar	705,7	12.540	105,40	230	3590	26,5
Tisza	Vásárosnamény	684,5	29.057	101,98	355	3620	29,7
Batár	Uzka	4,5	390	115,03	1,00	-	-
Túr	Avasfelsőfalu	80,0	45,0	230,00	0,925	27,4	0,011
Túr	Túrterebes	49,5	708	124,49	103	519	0,100
Túr	Garbolc	27,7	944	116,50	9,83	297	0,099
Szamos	Sülelmed	154,5	11752	158,12	88,2	2300	10,3
Szamos	Szatmárnémeti	63,9	15262	118,07	127	3342	4,90
Szamos	Csenger	49,4	15.283	113,56	129	3170	11,8
Lápos	Hagymáslápos	8,0	1.487	154,56	18,0	780	0,500*
Kraszna	Alsószopor	97,0	1.189	142,59	3,44	275	0,005
Kraszna	Ágerdömajor	45,2	1.974	110,36	5,52	274	0,037
Bódvaj	Fábiánháza	4,1	235	116,96	0,140	2,11	0,000
Megyescsaholy	Nyírcsaholy	1,9	104	115,69	0,036	1,16	0,000
Lápi-főcsatorna	Nagyecséd	0,0	257	108,07	0,427	6,60	0,000
Vajai (III.sz.) f	Kántorjánosi	32,7	83,9	139,11	0,069	0,970	0,000
Ér	Érendréd	68,0	673	108,08	1,75	95,0	0,000

A **Tisza (Felső-Tisza)** az Északkeleti-Kárpátokban ered, a Fehér-Tisza és a Fekete-Tisza összetorkollása után jön létre, majd Tiszabecsnél éri el a vármegye területét. A folyó a vármegye területén fogadja a Batár és Túr folyókat, a jobbparton csatlakozik a Borzsa, majd Vásárosnaménynál a Szamos, és a Kraszna. Vízgyűjtőterülete Tiszabecsnél 9707 km², a Túr, Szamos, Kraszna torkolata alatt, azaz Vásárosnaménynál már 29.057 km².

FÉNYES ELEK (1839), leírása szerint, „A’ Tisza, Ugocsából lép be a’ megye határára, ’s Tisza Becs, Milota, Csécse, Kóród, Cseke, Kis Ar, Nagy-Ar, Olchva-Apáti helységek határait északról nedvesítvén, ’s egyszersmind Beregh vgyétől elválasztván, Beregh és Szabolcs vgyékbe foly által. Sok halak nemeivel

bővelkedő, hajókázható, 's azért töméntelen só köveknek, fa szálaknak, gerendáknak szőlőkaróknak, gyümölcsnek, gubacsnak vivője. Mellékén a' gyakori áradások miatt őszi vetést nem igen tesznek, hanem tengeri szerfeletti bőségben terem. Partjain lévő gyümölcsösök nagy jövedelmet hajtanak."

A folyószabályozás előtt, 1855-ig a Tisza Vásárosnamény-Tiszaújlak szakaszának hossza 85 km volt, 1897-ben ugyanezen folyószakasz hossza a kanyarulat átvágások miatt 60,6 km-re csökkent, a rövidülés 24,4 km (28,7 %) volt. A folyó esése is megváltozott, 1855 előtt Vásárosnamény és Tivadar között 11,8 cm/km, Tivadar és Vári között 10,6 cm/km, Vári és Tiszaújlak között 30,4 cm/km volt, 1897-ben ugyanezen folyószakaszokon 14,9 cm/km, 18,6 cm/km, 34,9 cm/km. Már a XX. század első évtizedében kimutatták (BOGDÁNFY 1904), hogy a Felső-Tiszán évenként három jellegzetes árvízi típus különíthető el: a tavaszi, a nyári és őszi.

A Szamos Észak-Erdély vizeit gyűjti össze és szállítja a Tiszába. Vízugyűjtőterülete (15.882 km²) nagyobb, mint a befogadó Tiszáé találkozásuk felett. A Nagy-Szamos és Kis-Szamos összefolyásából jön létre Désnél, majd a szintén bővizű Lápos folyó is táplálja. A vármegye 1876-tól érvényes közigazgatási területére, a Szamos a Cikói szoros alatt lép és Olcsvaapáti alatt, torkol a Tiszába.

FÉNYES (1839) a vármegye 1876. év előtti, némileg kisebb közigazgatási terület szerinti leírását adja: „A' Szamos, Közép Szolnokot és Kővárt elválasztván, Erdőszadánál Szathmárba jön által, ezt csaknem két egyenlő részre osztván végig folyja, 's végre Olchva-Apáthi-nál 17 mfdnyi itteni folyása után a' Tiszába szakad Udvarin felől kibocsát magából egy eret, melyet a' lakosok Sár-nak nevezne, 's ez Túr vizébe hempelyeg. Szathmáron felül megint kibocsát egy eret, mellyb Erjének neveztetik, és Jánk, Gyarmath városoknál, Nagy- és Kis-Szekeres faluknál a' Tiszába folydogál. A' Szamos hajdan hajókázható volt, 's Erdélyből só hozásra hasznaltatott, melly szolgálatot most is megtenné, ha a' sok iszaptól, 's elsülyedt tőkéktől megtisztítatnék. Áradásival ez is sok kárt okoz, de különben iszapja a' gyümölcsöket, 's szántóföldeket nagyon kövériti, továbbá számos malmokat forgat, 's jó ízű kecségékkal (de már most ritkábban) 's potykákkal kedveskedik."

A XVIII.-XIX. századi folyószabályozás eredménye lett az, hogy a Szamos hossza a torkolat (Vásárosnamény) és Sikárló közötti 1777 év előtti 226 km szakasza 119 km-re, az eredetinek 53 %-ára rövidült, így a vízszint esése megnőtt. Az 1777 előtti esés az alsó, Szatmárnémeti-Vásárosnamény szakaszon 96-144 cm/km-ről, 1907-re 150-336 cm-re, a felső, Sikárló-Szatmárnémeti szakaszon 306 cm/km-ről 466 cm/km-re nőtt (NYÁRÁDY 2010, IN: BOROVSZKY 1910).

A szabályozatlan Szamos völgyének vízrajzi viszonyai közül szembeötlő, hogy a Túr a Szamos jobb parti mellékfolyójaként Panyolánál, a Kraszna pedig a bal parton Olcsvaapáti alatt torkollott belé IHRIG (1973). (Ma mind a Túr, mind a Kraszna közvetlenül a Tiszába torkollik.)

A **Lápos** a Szamos legnagyobb - alsó szakaszán a vármegye területét is átszelő - 115 km hosszú, 1820 km² vízgyűjtőterülettel rendelkező mellékfolyója. Vizeit a Gutin és Cibles hegységek déli lejtőiről gyűjti össze. A Lápos mellékvizei közé tartozik a Zazar-patak (29 km, 317 km²), mely átfolyik a Nagybánya városán. FÉNYES (1839) leírása szerint, „A' Lápos, eredetét veszi a' máramarosi havasokból, 's Kővár vidékére jöven, itt a' kősziklára épített Kővári vár romjait körülkeringvén, Szathmár vgyébe fordul, 's Erdőszádán felül a' Szamsba szakad. Igen hasznos víz, mert számtalan bányászathoz tartozó ércztörő, zuzó alkotmányokat 's malom kerekeket tart forgásban.”

A **Túr folyó** 1920-ig még teljesen rendezetlen állapotban volt, erdőkön keresztül kanyarogva Olcsvaapátnál érte el a Tiszát, de Nagyar község mellett egy másik ágon is elérte a Tiszát. Volt olyan időszak, amikor 12 hónap alatt 30-szor öntött ki és a Palád vidékén csónakba fogott ökrökkel közlekedtek (SCHICK 1936). A folyó jelenleg már Tiszakóródnál csatlakozik a Tiszába, az Öreg- Túr-csatorna északon Sonkád és Olcsvaapáti között átszeli a területet. SZIRMAY (1810) megállapítja, hogy a Túr 30-40 lépés széles, 3-5 öl mély, partja változóan meredek, medre mocsaras. Nem kövéríti, hanem soványítja a földet, „...halai is kedvetlen ízűek, de mentében legderekasabb tölgyes erdőket nevel...”. FÉNYES (1839) azt jegyezte fel, hogy, „A' Túr, ered a' vámfalusi hegyekből az Avasságon, és miután itt több patakokkal egyesülne, nyugodt felé foly, egy darabig a' megyét Ugocsától elválasztja, de megint egészen visszatér, 'a 7 mfdnyi folyása után Nagy Arnál a' Tiszába takarodik.”

A **Kraszna** a Tisza baloldali mellékfolyója, a 700-900 m magas Meszes-hegységben ered, és eredetileg a Szamos baloldali mellékfolyója volt, amit torkolata felett Olcsvánál ért el. Ár- és belvízvédelmi okokból torkolatát a XIX. század végén áthelyezték, és azóta 3,5 km-re a Szamos torkolata alatt közvetlenül a Tiszába ömlik. A szabályozás idején a folyónak teljesen új medret ástak.

Az I. katonai felmérés (1782-1785) Szatmárra vonatkozó térképszelvényei és a kapcsolódó leírás értékelésének megfelelően (PÓK JUDIT 1993): „Jelentős folyója Szatmárnak a Kraszna. Erdélyből ered. Eleinte gyorsfolyású majd lelassul, Ecsed alá már lassú, zavaros vízként érkezik, majd kelet felé folyva Szamosszegnél torkollik a Szamosba. Bél Mátyás arról ír, hogy hajdanán igazi mederben Majténytől északra, Nagykarolyt és Kaplonyt érintve a Tiszába folyt, de a Báthoryak elterelték Ecsedhez a vár védelmére. ... A síkságon tulajdonképpen nincs is partja, sás és nád növi be a széleit. Számtalan kisebb-nagyobb mocsarat táplál, ezek közül a legnagyobb és legnevezetesebb az Ecsedi-láp.”

FÉNYES (1839) feljegyzése szerint, „A' Kraszna, a' Meszes hegyekből veszi eredetét Kraszna vármegyében, Somlyónál folyását északra fordítván...Szolnok vgyébe megy által, de sík mezőre érvén mocsárosodni kezd, továbbá több ágakra szakad, mellyekből egyik délnek tart, 's némelly Szathmár és Bihar vgyei helységekét öntözvén Ér nevet veszzen fel, 's lételtád a' mindenben gazdagon

megáldott Érmelléknek, másik ágával Szathmárba lép, 's Király-Darócz, Nagy- és Kis-Majtény mellett lassan elmenvén, a' nagyecsedí lópban ugy szólván elvész."

A Kraszna jelenlegi teljes hossza 193 km, vízgyűjtője 3142 km². Alsószoporig, esése 5-10 m/km, innen Nagymajtény-Gilvác térségéig alig 3 m/km, majd a folyó legalsó szakaszán 0,1-0,5 m/km.

A **Batár-patak** 54 km hosszú, az Avas hegységben ered és Tiszabecsnél torkollik a Tiszába. A vízgyűjtő összterülete 396 km². FÉNYES (1839) leírja, hogy „A' Batár, fakad a' Csernaujfalusi hegyekből Ugozsában, 's Batár helységnek nevet adván, mintegy mérföldig határt von Ugozsá és Szathmár közt, de végre Tisza Ujlaknál a' Tiszába ömlik.”

A vízgyűjtő felső szakasza az Avas 600-800 m magas középhegység területén folyik. A Szatmári síksági szakaszán, a XX. század második felében építették meg az Új-Batár csatornát és az ehhez kapcsolódó zsilipet, amely a víz legnagyobb részét rövidebb úton bevezeti a Tiszába.

Az **ÉR** a Berettyó mellékvíze, tehát a Körösök vízrendszeréhez tartozik és csak rövid szakaszon, Érendréd-Érdengeleg térségében folyt át Szatmár vármegye közigazgatási területén. Alsószopor közelében, a Tasnádi dombvidéken ered. Lejjebb egy völgyön keresztül nagy árvizek idején a Kraszna folyó vize Ákos irányából behatolt az Ér medrébe (BENEDEK, 1996). Ezért állapította meg FÉNYES (1839) feljebb hivatkozott leírásában tévesen, hogy a Kraszna „...több ágakra szakad, mellyekből egyik délnek tart, 's némelly Szathmár és Bihar vgyei helységeket öntözvén Ér nevet veszen fel...”. Teljes vízgyűjtőterülete 1550 km², hossza a forrástól a torkolatig 116 km, Érendrédig 673 km² vízgyűjtőterülete és 48 km a hossza. A XX. század második felében végzett szabályozási-lecsapolási munkák előtt az Ér több folyóággal és nagykiterjedésű mocsárfoltokkal tarkított vízfolyás volt.

A vármegye északnyugati része, mely földrajzilag a Nyírséghez tartozott, a XIX. század közepéig nagyrészt lefolyástalan, mélyebb részein vizenyős terület volt. A felszínre hulló csapadék beszivárgott a homokos talajba, és ennek egy része oldalirányba az Ecsedi-láp és a Szatmári síkság területén párolgás útján, valamint felszíni vízfolyások (Kraszna, Szamos) közvetítésével hagyja el a rendszert (ILLÉS ET AL. 1998). Az 1880-as években végzett vízszabályozások eredményeként a lefolyástalanság a fő befogadóként üzemelő Lónyay-főcsatorna és az ebbe torkoló csatornák, az ún. főfolyások kiépítésével megszűnt. A Nyírség Szatmár vármegye területére eső részén van a **Vajai (III. sz.) főfolyás** felső szakasza, amely egy mesterségesen kialakított, kvázi természetes vízjárású kisvízfolyás. Vízgyűjtőterülete Kántorjánosi felett 83,9 km², innen eredetéig számított hossza 15 km. Szélsőségesen aszályos években nem szállít vizet, belvizes időszakokban akár 1 millió m³ vízmennyiséget is levezet.

Szatmár vármegye területén nem voltak nagyobb állandó **tavak**, de az Ecsedi lápon, a Túr mentén és az Érmelléken, csapadékos időszakokban

kialakultak kisebb-nagyobb vízfelületek. A folyószabályozáshoz kapcsolódó mederátvágások következtében a folyók mentén holtágak jöttek létre, esetenként jelentős vízmennyiséget tározva. A még jelenleg is állandó vízfelülettel rendelkező holtágak közül a Felső-Tisza bal partján a Tizsakóródi holtág (hossza 1,9 km, szélessége 65 m, területe 12 ha), Szamos mentiek közül a Tunyogmatolcsi Holt-Szamos (hossza 6 km, szélessége 95 m, területe 57 ha, víztérfogata 4,3 millió m³) a legjelentősebb (PÁLFAI 2001).

2. A vármegyei folyók vízjárásának értékelése az észlelt vízállás adatok alapján

Magyarországon a rendszeres, folyamatos vízrajzi észlelések a XIX. század közepétől, a folyószabályozási és vízrendezési munkákkal párhuzamosan kezdődtek. A Tiszán az 1842. évi kisvíz idején határozták meg a „0” víz szintjét, amelyhez viszonyítva a vízmércék „0” pontját telepítették. A mércék magasságok az Adriai tenger feletti szinthez (mAf) képest kerültek meghatározásra méterben.

A Felső-Tisza Szatmár vármegyei szakaszán, illetve annak szomszédságában állami vízmércéket telepítettek Vásárosnaménynál a közúti hídon (102,76 mAf), Tivadar község keleti szélén (106,18 mAf), a Borzsa torkolatánál Vári község határán (110,12 mAf), és Tiszaújlaknál a Tisza-hídon (115,91 mAf). Vásárosnaménynál 1851-től rendszeres vízállásészlelést végeztek.

2. táblázat. A Tisza árvízi és kisvízi vízállásai a szabályozás előtt és után (Nyárády 2010, in: Borovszky 1910 nyomán)

Árvíz/kisvíz éve	Vízállás (cm)			
	Vásárosnamény	Tivadar	Vári	Tiszaújlak
1869. árvíz	856	762	675	460
1888. árvíz	900	744	615	391
1897. kisvíz	-119	-110	-162	82*
1904. aug. 23	-163	-143	-192	82*

*1888. évi kisvíz

A Szamoson Szatmárnémetiben 1868-tól folyt rendszeres vízállásészlelés, de a Szamos kisvízi esését csak ezt követően, 1871. évben mérték meg és a vízmércék „0” magassági pontját erre szintre helyezték el. Az így meghatározott „0” pontú mércéket Olcsvaapáti községnél a rév alatt (103,51 mAf), Nábrádnál, a református templommal szemben (106,32 mAf), Rápolton, a község déli végénél (110,94 mAf), Csengerben (114,26 mAf), Szatmárnémetiben, a közúti hídon (120,31 mAf), továbbá Sikárlón a Balotafalu-Sikárlói útvonal mellett (144,66 mAf) építették ki.

A vizsgált időszakban az ezen mércéken észlelt legmagasabb vízállások (NYÁRÁDY 2010, IN: BOROVSZKY 1910) az alábbiak voltak: a Felső-Tiszán Vásárosnaményban 1888.III.22-én 900 cm., a Szamoson Olcsvaapátiban ugyanaznap 885 cm, Nábrádon 1888.III.17-én 749 cm (jégtorlódással) és 740 cm, jégtorlódás nélkül, Rápolton ugyanazon évi III.15-én 721 cm, Csengerben ugyanazon évi III.21-én 743 cm, Szatmáron 1888.III.17-én jégtorlódással 633 cm, jégtorlódás nélkül 560 cm, és 1902.VI.16-án 575 cm, Sikárlón 1902.VI.15-én 432 cm. A legkisebb vízállások: Olcsvaapáti 1897.XI.28-án -93 cm, Nábrád 1898.IX.25-én -110 cm, Rápolt 1907.X.27-én -222 cm, Csenger 1907.X.28-án 8 cm, Szatmár 1904.VIII.23-án -38 cm, Sikárló ugyanekkor -43 cm. 1907.X.28-án Vásárosnaményban -150 cm és a szamosi vízmércéken az előbb közölt sorrendben -104 cm, -49 cm, -222 cm, 8 cm, -27 cm és -24 cm.

Az 1876. évi és az 1879. évi árvízi tapasztalatok értékelését követően hozták létre az egységes országos vízrajzi szolgálatot. Baross Gábor közmunka- és közlekedésügyi miniszter 1007/1886 sz. rendeletével 1886. május 1-én a minisztérium szervezetének részeként megkezdte munkáját a Vízrajzi Osztály, amelynek első vezetője, Péch József lett.

A vizsgált folyószakaszokon az első vízhozamméréseket, 1888. október 23-án Tivadarnál, 1888. október 25-én Vásárosnaménynál, és itt 1920-ig több tucat vízhozammérést végeztek.

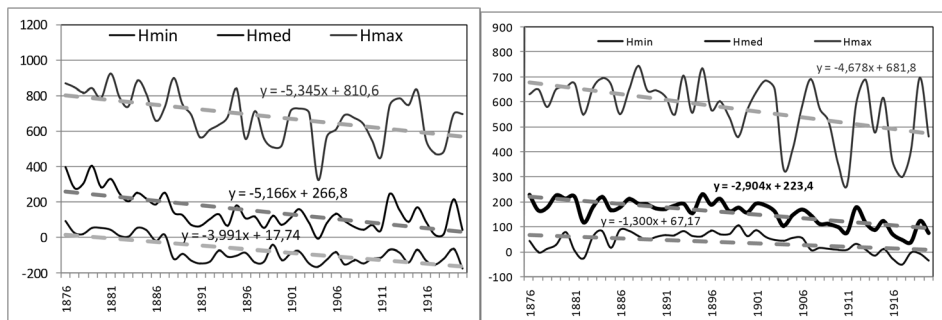
3. táblázat. A vízrajzi évkönyvek vízállás adatai (1876-1915)

Állomás	Táv.tork. (fkm)	Vízgyűjtő (km ²)	„0” tszf. mag. (m)	Vízállás	
				Mérések	Adathiány
Tisza Tivadar	707,80	12540	105,41	1876-1920	1876.I-X,1888-91,1893,1917-20
Tisza Vásárosnamény	684,45	29057	101,98	1876-1920	1919.X-XII.
Túr Túrterebes	49,50	708	124,49	1911-1916	1876-1910, 1917-20
Szamos Csenger	49,40	15283	113,56	1876-1920	1919.XII.
Kraszna Nagymajtény	71,20	1646	113,50	1892-1916	1893, 1917-20

A Vízrajzi Osztály beindulását követően, táviratozó állomásokat létesítettek a Felső-Tiszán Máramarosszigeten, Tekeházán, Tiszaújlakon, Vásáros-naményban, Csapon, a Szamoson Apahidán, Bethlenben, Désen és Szatmáron, a Krasznán Nagymajtényban, a Túron Túrterebesnél. A vízjelző hálózat megszervezését követően, 1890 tavaszától kísérleti jelleggel 9 tiszai állomásra, köztük Vásárosnaményra 1 napos, illetve 1-2 napos időelőnyű előrejelzést adtak ki.

Az I. Világháború kitéréséig szinte töretlenül fejlődött a vízrajzi tevékenység, a háború idején visszaesés következett be, ami tükröződik a vízrajzi évkönyvekben megjelenő adathiányokban.

A napi vízállás adatok alapján megállapítható, hogy a Felső-Tisza vizsgált szakaszán az 5-20 napos árvízi tartósságok voltak jellemzőek, de pl. Vásárosnaménynál 1876 tavaszán 41 napos volt az árvízi tartósság. Vásárosnaménynál 1876-1920 között 581 nap volt 600 cm feletti vízállás (átlagosan 12,9 nap/év), 286 nap 700 cm feletti (6,4 nap/év) és 107 nap volt 800 cm-t meghaladó vízállás (2,4 nap/év), jellemzően a február-április hónapokban. A trendvizsgálat eredménye azt mutatja, hogy a vizsgált időszakban az évi tetőző-, közepes és minimális vízállások szintje egyaránt csökkent (1. ábra, bal).

1. ábra. Az évi maximális, közepes és minimális vízállások (cm) a Tisza Vásárosnamény (bal) és a Szamos Csenger (jobb) vízmércéknél (1876-1920)

A Szamoson Csengernél 1876-1920. között 284 nap volt 500 cm feletti vízállás (átlagosan 6,31 nap/év), azaz telt meder, 39 nap 650 cm feletti (0,9 nap/év) és 9 alkalommal 700 cm feletti vízállás (0,2 nap/év), jellemzően február-április hónapokban. A vizsgált 45 évben 11 olyan év volt, amikor az évi maximum nem érte el az 500 cm-t. A vizsgált időszakban az évi tetőző-, közepes és minimális vízállások szintje egyaránt csökkent (1. ábra, jobb). A vízállások éven belüli eloszlását a Vásárosnamény és Csenger vízmérce állomások vonatkozásában grafikusán is ábrázoltuk (2. ábra).

4. táblázat. A sokévi közepes havi és évi vízállások (1876-1920)

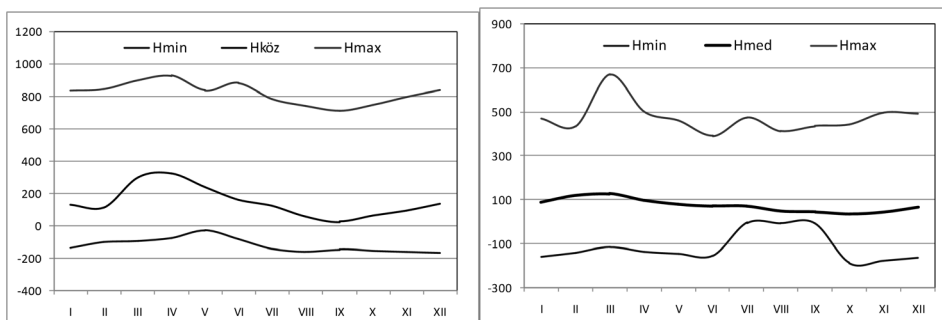
Állomás	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Év
Tisza Tivadar	65	52	157	211	146	74	53	12	-11	22	48	63	75
Tisza Vásárosnamény	132	113	300	323	239	162	121	56	24	60	94	136	148
Túr Túrterebes	91	108	158	118	60	56	79	66	77	64	73	119	89
Szamos Csenger	159	177	260	231	196	166	140	101	84	93	117	153	157
Kraszna Nagymajtény**	86	118	126	98	78	71	70	48	45	35	43	65	73

Megjegyzés: *a Túr Túrterebes állomás sokévi értékei az 1911-1916 évek (6 év) adatai alapján; **a Kraszna Nagymajtény állomásnál az 1892, 1894-1916 évek (24 év) adatai alapján

A Krasznán az évi tetőző vízállások – a jellemzően korábban bekövetkező hóolvadás miatt – legnagyobb gyakorisága nem márciusban, hanem februárban (25 %) jellemző. A nyárvégi-őszeleji időszakban, ennél a folyónál eddig még nem fordult elő évi vízállástetőzés, és november-decemberben is csak kivételesen (2-2 %).

Az 1876-1920. közötti időszakot tekintve, a vízrajzi évkönyvekben regisztrált maximális vízállásokat az 5. táblázatban foglaltuk össze. Eszerint a sokévi havi maximális vízállások jellemzően március és február hónapokban következnek be.

2. ábra. A sokévi havi maximális, közepes és minimális vízállások (cm) a Tisza Vásárosnamény (bal) és Tivadar (jobb) vízmércéknél

5. táblázat. A sokévi havi és évi maximális vízállások (1876-1920)

Állomás	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Év
Tisza Tivadar	642	790	720	762	690	730	716	606	580	649	652	726	790
Tisza Vásárosnamény	834	843	900	838	836	883	785	743	712	745	793	835	900
Szamos Csenger	650	705	743	735	698	694	686	370	592	591	572	672	743
Túr Túrterebes*	336	342	340	367	335	332	400	334	323	320	322	350	400
KrasznaNagymajtény**	471	435	670	500	459	390	476	412	435	442	496	491	670

Megjegyzés: *a Túr Túrterebes állomás sokévi értékei az 1911-1916 évek (6 év) adatai alapján; **a Kraszna Nagymajtény állomásnál az 1892, 1894-1916 évek (24 év) adatai alapján.

A vízrajzi észlelési adatokat vizsgálva már BOGDÁNFY (1904) is megállapította, hogy: „a kisvizek magassága a töltésezés következtében süllyedt, a Tisza szabályozásának egyik érdekes eredménye az, hogy a folyó vízjátéka (a legkisebb és legnagyobb vízállások közötti különbség) megnövekedett...”

A Tiszán a legkisebb vízállást Vásárosnaményben -163 cm-t, Tivadaron -143 cm-t, Váriban -192 cm-t 1904. évi augusztus hó 23-án mérték, míg Tiszaújlakon a -82 cm minimumot az egyébként nagyvizes 1888. évben (NYÁRÁDY 1910, IN BOROVSKY 1910). 1920. december hónapban az 1904. évi augusztusi kisvizéknél is alacsonyabb volt a vízállás, a Tiszán Tivadarnál -180

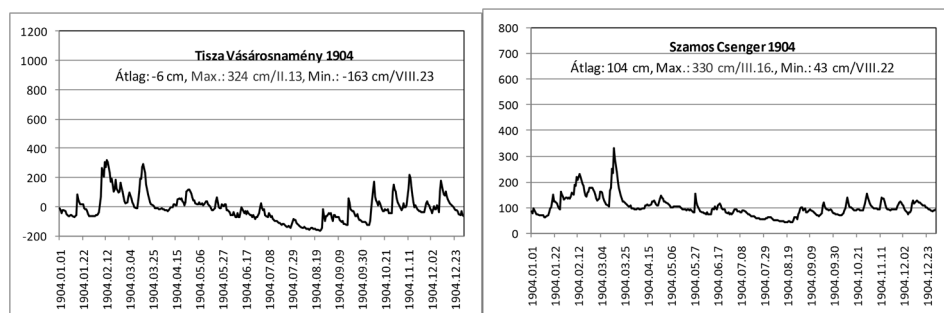
cm-t, Vásárosnaménynál -170 cm-t észleltek. Az év folyamán a legkisebb vízállások az őszi-téli időszakban (októberben és decemberben) jelentkeztek (6. táblázat, 3. ábra).

6. táblázat. A sokévi havi és évi minimális vízállások (1876-1920)

Állomás	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Év
Tisza Tivadar	-119	-128	-132	-94	-62	-127	-146	-154	-161	-164	-168	-180	-180
Tisza Vásárosnamény	-134	-103	-96	-74	-29	-84	-141	-163	-146	-153	-164	-170	-170
Szamos Csenger	5	-3	3	9	-7	-13	-27	-29	-51	-53	-35	-28	-53
Túr Túrterebes	30	28	40	30	26	24	26	18	23	9	22	23	9
Kraszna Nagymajtény	-161	-140	-115	-136	-146	-154	-5	-6	-7	-188	-177	-166	-188

Megjegyzés: *a Túr Túrterebes állomás sokévi értékei az 1911-1916 évek (6 év) adatai alapján lettek meghatározva; a Kraszna Nagymajtény állomásnál az 1892, 1894-1916 évek (24 év) adatai alapján

BOGDÁNFY (1904) közlése szerint, 25-30 év megfigyelései alapján a legkisebb vízállásoknak megfelelő vízhozamok Tiszaújlaknál 40 m³/s, Vásárosnaménynál 65 m³/s voltak. A Felső-Tisza Vásárosnamény vízmérce állomás sokévi napi vízhozam adatsora 1882 novemberétől kezdődően 1920. év végéig majdnem folyamatos, adathiány 1887. november-december, 1888. január-október, 1895. április- október, 1919. május és szeptember-december, 1920. május-június időszakokban volt. A legnagyobb vízhozamokat 2960 m³/s 1915. december 15-én, 2710 m³/s 1895. március 31-én, és 2580 m³/s 1913. július 14-én regisztrálták. A legkisebb vízhozamokat, 35,5 m³/s 1891. november 11-én, 36,2 m³/s 1904. augusztus 23-án, és 39,0 m³/s 1897. november 29-én mérték. Az évi közepes vízhozamok 215 m³/s (1904) és 685 m³/s (1912) között változtak. A közel négy évtizedes időszak sokévi közepes vízhozama 370 m³/s volt. (Az 1950-2013. időszakban a sokévi közepes vízhozam 360 m³/s volt.)

3. ábra. Az 1904. évi kisvizek a Tisza Vásárosnamény és Szamos Csenger vízmércék napi vízállás adatai alapján

3. Árvizek a vármegyei folyókon

A XIX. század közepétől (1846) megkezdett Tisza-völgyi folyószabályozási, töltésezési munkák előtti és az átfogó szabályozási munkák első szakaszának lezárása (1870-es évek vége) utáni időszak árvízi vízjárása, következményei jelentős különbséget mutatnak. A folyószabályozás előtt a víz szinte akadálytalanul nagy területen szétterült, az árhullám levonulási ideje nagy volt, a vízszintemelkedés mértéke jellemzően kisebb volt. Akkor még gátak nem voltak, és a mederben és az ártéren a víz lassan emelkedett, terjeszkedett. A folyószabályozás, a kanyarulatok átvágása, a töltésezés, a folyó szűkebb hullámtéren való levezetése csökkentette az árvíz által előtört terület nagyságát, növelte a víz levonulási sebességét, és a vízszintemelkedés mértékét is.

7. táblázat. A folyók fő vízmércéinél észlelt nagy árvizek tetőző vízállásai (cm) 1876-1920 között

Vízmérce	1876	1877	1879	1881	1888	1895	1912	1913	1915	1919
Tisza Tivadar	704	720	700	700	753	714	790	716	726	690
Tisza Vásárosnamény	869	850	843	869	900	840	750	785	830	850
Szamos Csenger	632	651	649	675	743	735	592	686	614	698

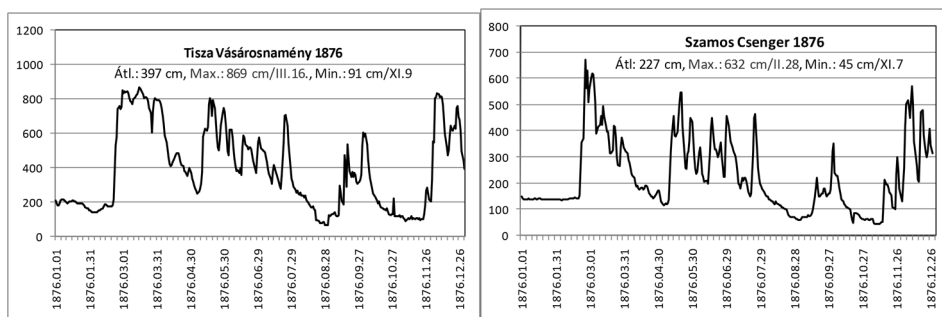
A Tisza-szabályozás megkezdése után az 1855., 1869., 1876., 1879., 1881., 1888. években nagy árvizek következtek be (7. táblázat), melyek szükségessé tették a védműfejlesztések befejezését.

Az 1876. év „a csúcsdöntő és ismétlődő árvizek éve volt” (NAGY 2007). A nagy intenzitású esők által okozott magas vízállások jelentős kiöntéseket okoztak a Szamos és a Tisza mentén. A márciusi árvízzel leérkező hóvíz a Tiszában kevés vizet talált. Ez után azonban, júliusig egymást követték az árhullámok. Az árvíz az egész Tisza mentén az addig ismert vízállásnál magasabbra emelkedett, Tivadarnál 704 cm-el, Vásárosnaménynál 869 cm-el tetőzött (4. ábra). A tetőző vízállások gátszakadások nélkül még magasabbak lettek volna.

1876. február 3-án a Szamos jege Szatmárnál károkozás nélkül levonult. Azonban a megolvadt hólétől hirtelen megáradt folyó február 26-án, 49 helyen törte át a gátat, 7 helyen, a bal parton és 42 helyen, a jobb parton. A Szatmár alatti Óvárinál történt gátszakadás következtében „Óvári, Vetés, Sima, Csegöld, Jánk, Dara, Hermánszeg és Sályi környék határait elborította, Óvári községnek belterületét is. A Szamos árja a Homoród és Kraszna folyók árával egyesülve elborította Bagos, Csengerfalú és más szomszédos községek határait is.”. Az előtések, kisebb-nagyobb mértékben további több mint 60 község területén

okoztak károkat. „Ezek határaiban összesen 96.400 hold föld volt víz alatt. 47 helyen történt gátszakadás, 8 védgát nagy részben megsemmisült, 10 országúti, 27 községi híd megrongáltatott, Óvári községben 27 ház bedőlt. Emberélet egy sem veszett el (NAGY 2007).

Szatmár megye Nagykárolyban 1876. április 3-án tartott gyűlésén fogalmazta meg a kormány felé helyreállítási és fejlesztési kölcsön igényét (NAGY 2007): „...A Szamos és Tisza folyók több évekkal ezelőtt töltésezés által szabályoztatván, mai nap az alámosott töltések többé az árnak ellent állani nem képesek, s a legnagyobb veszélynek nézhetünk mindannyiszor elébe, valahányszor a jég erélyesebben a felszínen meg nem törötik és a torlaszok képzésére képesítve lesz. A megyénk területén átfutó folyamok közül a Szamos és Tisza fenyegető veszedelmének elhárítása egyes folyamkanyarok átmetszésével, a meglévőknek megnyitásával, a létező védtöltések kiigazításával, s a Tisza folyam mentében új védtöltés építésével történhet. ....”.

4. ábra. Az 1876. évi árhullámok a Tisza Vásárosnamény és Szamos Csenger vízmércéknél

Az 1879. évi árvíz kialakulását a rendkívül kedvezőtlen időjárási és vízjárési körülmények összegződése okozta. A hó-felhalmozódásból, majd a február végétől kiterjedt esőzéssel együtt járó olvadásból származó víztömegek a már feltöltött Tiszán árhullámokat indítottak el. A vízrajzi évkönyv adatai alapján a Tisza Tivadarnál 700 cm-el (február 14.), Vásárosnaménynél 843 cm-el (február 15.), a Szamos Csengernél 649 cm-el (február 14.) tetőzött, ami 20 cm-el, illetve 32 cm-el maradt el az 1876 évi maximumoktól. Jellemző az 1879. évre az árvíz rendkívül hosszú tartama. A Tisza mentén, hét helyen volt gát-szakadás, melyek következményeként 85.000 kat. hold mentesített terület lett elárasztva. Vásárosnaménynél egy hétig borította a hullámteret a víz. Így Szatmár vármegyében „...az év őszén már mindenfelé inség volt. A vármegye közönsége már az őszi közgyűlésen állandó inségügyi bizottságot választott s a nyomor enyhítésére a kormányhoz fordult segélyért...” (REISZIG 1910, IN: BOROVSKY 1910).

1880. március 11-én a Szamos Csengernél 660 cm-el tetőzött, ami meghaladta mind az 1876. évi mind az 1879. évi árvizek idején észlelt

legnagyobb vízállást.,...a Szamos folyó Szatmár-Németi és Dara között 100 méter hosszúságban áttörte a védgátat, a Szamosköz alsórésze víz alá került. A vízár átszakította a Nagykároly-Kismajtény közötti vonalszakaszon a vasúti töltést is s a Nagykároly-Szatmár-Németi közötti útvonalat is megrongálta, a hidakat pedig elsodorta, úgy hogy Nagykároly és Szatmár-Németi között a közlekedés megakadt.” (REISZIG 1910, IN: BOROVSZKY 1910).

1881. év márciusban a Szamos, a Kraszna, a Túr és a Homoród is kiöntött. A víz Szamos bal parti utakat rongált meg (KEREKES 1982). A Szamos Csengernél március 9-én tetőzött 675 cm-el, ami meghaladta az 1876., 1879., 1880. évi árvizek idején észlelt legnagyobb vízállást.

1884. április 20-án,a Szamoson Csenger (vízállás április 22-én 505 cm) határában 32 m hosszán kiszakadt a gát, de a víz nem öntötte el a várost, a mélyebb ú.n. „lápi részre” zúdult (FÁBIÁN 2009).

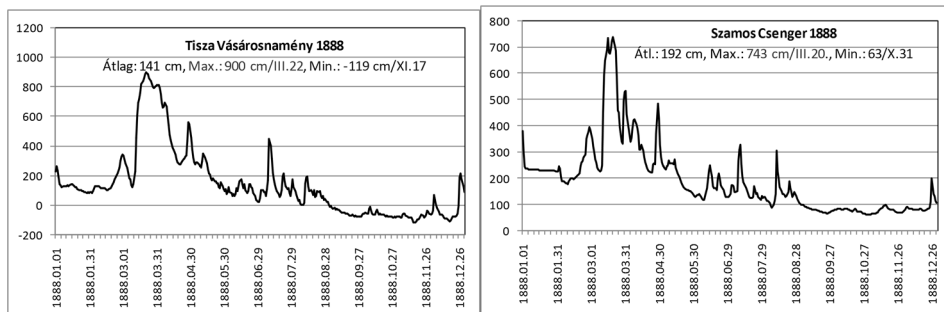
1884. június 22-én a Szamos Csengernél 694 cm-el ismét az addigi maximumot meghaladó vízállással tetőzött. „...a közel 200.000 holdra tehető területen, a melyet a víz elborított, az egész évi termés elpusztult. ... Csengerújfalú, Szamosbecs, Ura, Nagygéc, Komlódtótfalu, Csegöld egészen elpusztultak, Szamosszegezen még a házak is összedőltek.” (REISZIG 1910, IN: BOROVSZKY 1910).

1886. január 24-én a Szamos vízállása Csengernél 550 cm volt.,*„A Szamos kiöntött s többek között elárasztotta Sályi községet, melynek 900 családból álló lakossága hajléktalanná vált.”* (REISZIG 1910, IN: BOROVSZKY 1910).

Az 1888-as tél végi és kora tavaszi időjárási események nyomán az addigi legnagyobb vízállástetözések alakultak ki. A Szamos Csengernél március 20-án 743 cm-el, a Tisza Tivadarnál március 21-én 753 cm-el, Vásárosnaménynál március 22-én 900 cm-el tetőzött (5. ábra). A folyókon számos gátmeghágás és gátszakadás következett be. A Szamos mentén 60 község és Szatmárnémeti egy része is víz alá került. A vésztározás egyik korai előfutáraként említhető az intézkedés, amely során 1888. március 17-én Szatmár városának megmentése érdekében átvágták a nagykárolyi országutat (FEJÉR 1997). Ezzel a művelettel rövid idő alatt 1,5 m-el tudták csökkenteni a vízszintet. Az árvíz után a szakemberek sürgették az árvízvédelem korszerűsítését. A tiszai védtöltések 1 m-rel való megemelése után hosszú ideig kiállták az árvízi próbákat.

1894. ősszén a Felső-Tiszán kialakult árvíz idején, Máramaroszigeten és Tiszaújlaknál az addig észlelt legmagasabb vízállástetözést észlelték. A vízgyűjtő alsóbb mellékvizein nem volt jelentős vízszintemelkedés, ugyanis az árhullám lefelé haladva fokozatosan ellapult, így Tivadarnál október 28-án már 109 cm-el, Vásárosnaménynál pedig 247 cm-el elmaradt az 1888. évi maximumtól.

Az 1895-ben levonult árvíz idején a tetőző vízállások szintje a Tiszán Tivadarnál 705 cm (március 28.), Vásárosnaménynál 840 cm (IV. 6.), a Szamoson Csengernél 735 cm (április 6.) volt.

5. ábra. Az 1888. évi árhullámok a Tisza Vásárosnamény és Szamos Csenger vízmércéknél

Az 1888-1895. időszak árvizeinek értékelése során nyert tapasztalatok alapján a korabeli szakemberek megállapították, hogy - a töltésezés következtében - a tetőzések nagyobbak lettek a korábbiaknál, az emelkedés mértéke helyenként a 2 m-t is meghaladta. Viszont a szabályozás következtében csökkent a kiöntések időtartama és megnövekedett az árhullámok tetőzésének levonulási sebessége. A mérések alapján (BOGDÁNFY 1904), a legnagyobb árvízi tetőzéskor a Tisza által szállított vízhozam Tiszaújlaknál 1894-ben 2300 m³/s (400 cm), Vásárosnaménynál 1888-ban 3300 m³/s (900 cm) volt.

Az 1907. évi árhulláma Szamoson (Csenger 690 cm/III.24.), a Krasznán (Nagymajtény 456 cm/III.23.) és a Homoród-Sóspatak-Balkányon, és a belvízcsatornákon is igen nagy volt. A Kraszna felső szakaszán, a víz a mértékadó magasságra emelkedett, sőt Kaplonyánál 10 cm-rel meghaladta azt. Víz alá került 6-8 ezer hold, de a kiépített csatornarendszeren az ár gyorsan levezetésre került.

Az 1913. évben a Szamoson Csengernél a víz magasán tetőzött (1913. július 13. 686 cm). Ezen árvíz hatására kezdődött meg a Tisza-Szamosköz ármentesítése.

Az 1919. év tavaszán egymás után érkeztek a kisebb árhullámok, melyek magas mederteltséget okoztak. Május 5-én a Tisza Vásárosnaményánál 850 cm-el tetőzött. A Szamoson Csengernél május 5-én 698 cm-et mértek. Az árvízszint a Krasznán Ópályitól felfelé meghaladta a mértékadó szintet, így ettől az időponttól az 1919 évi nagyvizet tekintették mértékadónak. A Kraszna az árvíz tetőzésekor 250-300 m³/s vízhozamot szállított. A védekezést nehezítették a Tanácsköztársaság haderői és a román királyi csapatok közötti harcok.

4. Összefoglaló értékelés

A XIX. század vége és a XX. század eleje Szatmár vármegyében óriási fejlődést hozott a vízföldrajzi, hidrológiai ismeretekben. Az összegyűjtött, rendszerezett észlelési adatok 1886-tól vízrajzi évkönyvekben is megjelentek. A feldolgozott adatok értékelése hasznos információkat szolgáltatott a folyók vízjárásának tudományos alapú megismeréséhez. A vízjelző rendszer

kialakítását követően, 1890-től árvízi előrejelzések készültek, melyek az árvízvédekezést segítették. Az általános fellendüléshez kapcsolódóan a vízrajzi tevékenységben bekövetkezett óriási fejlődés az I. Világháború idején megtorpant, majd látványosan visszaesett, ami főleg a vízrajzi évkönyvekben az adathiányos időszakok hosszának növekedésében nyilvánult meg. A vízrajzi adatok alapján megállapították, hogy a folyószabályozási és árvízmentesítési munkák elvégzését követően az árvizek levonulása felgyorsult. Az árvízveszély csökkenése mellett, nőtt az árvizek magassága, és a medermélyülés miatt alacsonyabbak lettek a kisvizek, tehát nőtt a vízfáték mértéke. A jelentős anyagi ráfordítást igénylő műszaki beavatkozásokhoz fűzött korabeli várakozások döntő mértékben teljesültek, hiszen a levonuló árvizek sokkal ritkábban okoztak pusztítást. Mindezek kedvező változásokat idéztek elő a megye gazdasági életében, ezen belül a mezőgazdaságban, a közlekedésben, de kihatással voltak a népesség alakulására és a települések fejlődésére is.

Szakirodalom

- BENEDEK Z. (1996), *Érmellék*. Helios Kiadó, Orosháza.
- BOGDÁNFY Ö. (1904), *A Tisza vízjárása*. Földrajzi Közlemények. Kiadja a Magyar Földrajzi Társaság. XXXII. kötet. 1904. január-december. pp. 275-283.
- BOROVSKY S. (1910), *Szatmár vármegye monográfiája*. In: Magyarország vármegyéi és városai. <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0020/5.html>
- FÁBIÁN L. (2009), *A Szamos nagy árvizei*. <http://www.szatmarialma.hu/hu/a-szamos-nagy-arvizei>
- FEJÉR L. (1997), *Árvizek és belvizek szorításában...A vízkárelhárítás jogi szabályozásának fejlődése, különös tekintettel a védekezés szervezeti oldalára*. www.dunamuzeum.hu/public/laci/Arvizbelviz.doc
- FÉNYES E. (1839), *Szathmár vármegye (Comitatus Szathmariensis, Szathmarer Gespanschaft)*. In: *Magyar Országának 's' a' hozzá kapcsolott tartományoknak mostani állapota. Statistikai és geographiai tekintetben*. Kiadta Fényes Elek. Negyedik kötet. Pesten Trattner-Károlyi tulajdona, Uri utca 612 szám.
- IHRIG D. SZERK. (1973), *A magyar vízszabályozás története*. OVH-VIZDOK, Budapest.
- ILLÉS L., JUHÁSNÉ VIRÁG MARGIT, KONECSNY K. (1998), *A Lónyay-főcsatorna vízgyűjtőjének vízháztartása*. Vízügyi Közlemények LXXX. évf. 1. füzet. Budapest. pp. 102-131.
- KEREKES I. (1982), *A Szabolcs-Szatmár Megyei közutak története*. Nyiregyháza 1982. KPM Közúti Igazgatóság. p. 90.
- KONECSNY K. (2002), *A Felső-Tisza-vidék időjárásai és vízjárásai viszonyainak változása a XX. században*. A Nyírség és a Felső-Tisza-vidék történeti földrajza. A Nyiregyháza 2001. október 29-30-án megtartott tudományos konferencia előadásai. Szerkesztette Frisnyák Sándor. Kiadja a Nyiregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. p. 41-49.
- LÁSZLÓFFY W. (1982), *A Tisza. Vízi munkálatok és vízgazdálkodás a tiszai vízrendszerben*. Akadémiai Kiadó. Budapest. p. 610.

- NAGY L. (2007), *1876. évi árvizek*. Források a vízügy múltjából 11. kötet. A Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium kiadványa, Budapest. p. 348.
- PÁLFAI I. SZERK. (2001), *Magyarország holtágai*. Közlekedési és Vízügyi Minisztérium. Bp. p.231.
- PÓK JUDIT (1993), *Szatmár vármegye katonai leírása 1782-1785*. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltárának Kiadványa, Nyíregyháza.
- SCHICK J. (1936), *A Tisza-Szamosközi vízrendezés*. Tanulmány. (Kézirat)
- SZIRMAY A. (1810), *Szathmár Vármegye II. rész*. Buda, p. 384.
- VÁGÁS I. (1982), *A Tisza árvizei*. VIZDOK, Budapest. p. 283.
- WINDISCH KARL GOTLIEB VON (1780), *Geographie des Königreichs Ungarn*. Pressburg. In: Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás, Szerk: Gyarmathy Zsigmond. Nyíregyháza, 1985. 596 p. Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár kiadványai, I. Évkönyvek, 5-6. Kávássy Sándor: Ismertetések a régi Szatmárról. www.szabadarchiv.hu/drupal/sites/default/files/73-105.pdf.
- *** (1887), *A Közmunka- és Közlekedésügyi Magyar Királyi Ministerium Vízrajzi Osztályának Évkönyvei*. I-IV. kötet. (az V. kötetből „Vízrajzi Évkönyvek”, majd „Vízrajzi Évkönyv” címen)
- *** (2015), *Vásárosnaményi napi vízállás adatok 1876-1920*. <http://www.hydroinfo.hu/vituki/archivum/vn1882.htm> (letöltve: 2015.05.17.)

EGY RÉGIÓFEJLESZTÉSI KÍSÉRLET A DUALISTA KORSZAKBAN: A HEGYVIDÉKI AKCIÓ

GULYÁS LÁSZLÓ

An attempt at regional development in the dual monarchy of Austria-Hungary: The mountain range action

Hungarian historical geography had defined and named several historical areas, territories, and regional units. Most of these names, e.g. Erdély, Alföld, Bánság (Transylvania, Great Hungarian Plain, Bánság) are several centuries old. One of the rare exceptions is the term “Kárpátalja”, which was born in 1918. The region that was called Kárpátalja after 1918 had been referred to as Északkeleti-Felvidék (approx. North-Eastern Upper Hungary) before 1918, in accordance with Hungarian geography’s approach to a unified Carpathian Basin. As to the counties of the period of the Austro-Hungarian dual monarchy (1867-1918), Kárpátalja included the following counties: Ung, Bereg, Ugocsa and Máramaros.

North-Eastern Upper Hungary was one of the least developed regions of the dualist Hungary. At the end of the 19th century, Hungarian government began to develop the region, this is what we refer to as the mountain range action (Hungarian: hegyvidéki akció). In this paper, the history of the mountain range action is presented in detail.

Bevezetés

A magyar történeti földrajz számos történeti tájat, régiót, területi egységet határolt le és nevezett el. Ezen elnevezések túlnyomó része – például Erdély, Alföld, Bánság – több száz éves múltra nyúlik vissza (BAK B. 2003; CSÜLLÖG G. 1997; CSÜLLÖG G. 2008; GULYÁS 2005; KÓKAI 2010; SÜLI-ZAKAR I.–CSÜLLÖG G. 2003;). A ritka kivételek egyike a Kárpátalja elnevezés, mely csak 1918-ban született meg. Azt a területet, melyet 1918 után Kárpátaljának neveztek el 1918 előtt a magyar földrajztudomány az egységes kárpát-medencei szemléletmódjának megfelelően Északkeleti-Felvidéknek nevezte (CSÜLLÖG G. 2007). A dualista korszak (1867-1918) megyéire visszavetítve Kárpátalja az alábbi megyéket foglalja magába: Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros (BALLAGI K.–KIRÁLY P. 1877).

Az Északkeleti-Felvidék a dualista Magyarország egyik legfejletlenebb régiója volt. A magyar kormány a 19. század végén hozzákezdett a régió fejlesztéséhez. Ezt nevezzük hegyvidéki akciónak. Jelen tanulmányban részletesen bemutatjuk a hegyvidéki akció történetét.

Az Északkeleti Felvidék etnikai viszonyai a 19. század második felében

Az Északkeleti-Felvidék nemzetiségi összetételét a 19. század második felében, illetve a 20. század elején az 1. táblázatban foglaltuk össze. Mint a táblázatból kiolvasható az Északkeleti-Felvidék etnikai képe rendkívül tarka volt, bár a ruszin népesség többségben került a 19. század végére.

Az 1. táblázatból az is kiolvasható, hogy 1880-hoz képest 1910-re a ruszinok aránya 59,8%-ról 54,5%-ra csökkent. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy az 1900-as évek elején a négy vármegyéből – Bereg, Máramaros, Ung, és Ugocsa – tömegessé vált a kivándorlás. 1899 és 1913 között Ung vármegyéből 30500 fő, Bereg vármegyéből 13500 fő, Máramarosból 6500 fő, Ugocsa vármegyéből 4000 fő vándorolt ki (BOTLIK J. 2000). Ha ehhez még hozzávesszük az 1899 előtt kivándoroltakat is, akkor a mértéktartó becslések szerint 60000 fős ruszin kivándorlásról beszélhetünk a dualista korszak egészére vonatkozóan. Viszont a kivándorlás nagyságához képest a terület etnikai képe nem alakult át jelentősen – azaz továbbra is maradt a ruszin túlsúly -, ugyanis a dualista Magyarország népei közül a ruszinoknál volt a legnagyobb a természetes szaporodás ebben az időszakban (NAGY M. 2003).

Az 1. táblázatból első ránézésre hiányoznak a zsidók. Pedig ott kellene lenniük, hiszen a dualista korszakban ugrásszerűen megnövekedett a galíciai bevándorlás. Ezért érdemes megnézni a táblázat németeket mutató sorát. Jól látható, hogy a német népesség létszáma 1880-hoz képest 1910-re megduplázódott. Valójában arról van szó, hogy ezeken a népszámlálásokon nem volt zsidó kategória és mivel a galíciai zsidók németül beszéltek, a németekhez sorolták őket. Magyarul a németlétszámának ezen jelentős emelkedése mögött a dualista korszakban felerősödő galíciai zsidó bevándorlás állt.

1. táblázat: Az Északkeleti-Felvidék nemzetiségi összetétele (1880, 1910)

Nemzet/Nemzetiség	1880 évi népszámlálás		1910 évi népszámlálás	
	fő	Arány (%)	fő	Arány (%)
Ruszin	244 742 fő	59,8%	330 010 fő	54,5%
Magyar	105 343 fő	25,7%	185 433 fő	30,6%
Német	31 745 fő	7,8%	64 257 fő	10,6%
Román	16 713 fő	4,1%	11 688 fő	1,9 %
Szlovák	8 611 fő	2,1%	6 346 fő	1,0 %
Egyéb	1 817 fő	0,5%	8 199 fő	1,4%
Zsidó	Nincs adat	-	Nincs adat	-
Összesen	408 971 fő	100%	605 942 fő	100%

Forrás: a szerző saját szerkesztése az 1880 évi és az 1910 évi népszámlálás adatai alapján

Itt kell arra felhívni a figyelmet, hogy a magyarság és a ruszinok földrajzilag is elkülönültek egymástól. A ruszinok a hegyvidéken éltek, míg a magyarok a

folyómenti síkvidéki részeken, azaz a két népesség nyelv- és településhatára ott húzódott, ahol a hegyek az Alfölddel találkoztak (S. BENEDEK A. 1993). A földrajztudomány ezt vásárövnök is nevezi.

2. táblázat: A magyarok száma és aránya az Északkelet-Felvidék nagyobb városaiban

A város neve	1880			1910		
	A város összlakossága (fő)	Magyarok száma (fő)	Magyarok aránya (%)	A város összlakosság (fő)	Magyarok száma (fő)	Magyarok aránya (%)
Ungvár	14 783	9 165	62,0%	21 630	15 864	73,5%
Nagyszőlős	4 185	2 473	59,1%	7 811	5943	76,1%
Csap	1 187	11 64	98,1%	2 318	2 294	99,0%
Munkács	13 319	6 177	46,4%	23 406	13 880	59,3%
Beregszász	7 695	7 356	95,6%	14 470	13 953	96,4%
Técső	2 954	1 946	65,5%	5 910	4 482	75,8%

Forrás a szerző saját szerkesztése az 1880 évi és az 1910 évi népszámlálás adatai alapján

A 2. táblázat világosan mutatja, hogy az Északkeleti-Felvidék városaiban a lakosságon belül egyértelmű volt a magyarság túlsúlya. A terület magyarságának urbanizáltságát további adatok is alátámasztják: a terület teljes magyarságát 100%-nak véve a városlakó magyarok aránya 31,6%, míg németeknél ugyanez az arány 13,9%, a ruszinok esetében pedig 4,8%-ot, a mutat (KOC SIS K.-KOC SISNÉ HÓDOSI E. 1991).

Némi egyszerűsítéssel az Északkeleti-Felvidéket úgy is jellemezhetjük a dualista korszakban, hogy városlakó magyarok és falulakó ruszinok együtt élése. De a régió belül egyértelmű a rutének élnek többségben. Ezért is nevezte Tóth József a dualista Magyarországra vonatkozó régiófelosztási kísérletében a területet Ruténföldnek (TÓTH J. 1997). A különféle régióbeosztási kísérletek (BELUSZKY P. 2000; BELUSZKY P. 2005; BELUSZKY P. 2008; CSÜLLÖG G. 2010; GULYÁS L. 2005; GULYÁS L. 2013) egyetértenek abban, hogy az Északkeleti-Felvidék egy olyan nemzetiségi régió volt, ahol a rutének alkották a többséget.

Az Északkeleti-Felvidék a gazdasági élete a 19. század második felében

Az Északkeleti-Felvidék fejlődése az évszázadok során jelentős mértékben elmaradt Magyarország többi régióitól (BOTLIK J. -DUPKA GY. 1991; GULYÁS 2009/A). Mint azt az előzőekben rögzítettük a ruszinok a hegyvidéken éltek, ezen területek népességeltartó-képessége kifejezetten rossz volt, a természetföldrajzi viszonyok kedvezőtlenek voltak. A növénytermesztésre használható terület a Kárpátok gerincétől az Alföldre siető folyók (Talabor, Tarac, Nagyág, Borsova, Latorca, Ung, Ondova, Tapoly, Tarca) völgyeire

korlátozódott. A termőföld szűkös volta, valamint a kiterjedt erdőségek meghatározták a gazdasági élet jellegét (UDVARDI 1994). Szántóföldi gazdálkodás csak az összterület 22%-án folyt, míg az erdők aránya 46%-ot, a rétek és legelők aránya 28%-ot tett ki (NAGY M. 2005).

A ruszin társadalom döntő része falulakó volt. Falvaikban természetes, önálló gazdálkodást folytattak. A fenyőerdős zónában (Verhovina) a gabonafélék közül csak a zab termett meg, míg a lombos erdő zónájában már megtermett az árpa, a burgonya és a kukorica. A fejlettségi szintre jellemző, hogy még a 20. század elején is faekével történt a földművelés. A Északkeleti-Felvidék négy vármegyéjében az egy holdra jutó kataszteri jövedelem alig több, mint az országos átlag egyharmada. A művelt terület hozama igen alacsony, az országban egy holdra itt jut a legkisebb termelési érték (NAGY M. 2005).

A földműveléssel szemben nagy súlya volt az állattenyésztésnek, a netto termelési érték 59%-át ez adta. A fenyőerdős zónában (Verhovina) a juhtenyésztés, a lombos erdő zónájában a szarvasmarha-tenyésztés dominált, melyhez alacsony technológiai szintű sajt készítés és túró készítés társult (ÁCS Z. 1984).

Fontos szerepet játszott még a ruszinok gazdasági életében a fakitermelés és az ehhez szorosan kapcsolódó tutajozás. A Kárpátokban kivágott fát leúszatták Vásárosnaményig, ahol óriás tutajokat állítottak össze, melyeket feldolgozásra Szolnokig, sőt Szegedig úsztattak le. Ráadásul ezeket a tutajokat még további áruszállításra is használták, rajtuk jutott le (tömb formájában) a máramarosi só Tokajba, ahonnan ruszin (és szlovák) fuvarosok tovább szekereztek.

Sokat elárul a ruszinok gazdasági életéről az alábbi kétfő adat: ezen a területen volt a legmagasabb az adót nem fizető 24 éven felüli férfiak aránya, illetve itt volt a legalacsonyabb azok aránya, akik évente 20 koronánál többet adóztak (NAGY M. 2003).

Itt kell felhívni a figyelmet a ruszinok és az Alföld speciális munkamegosztására, melynek lényege, hogy a ruszin aratók (emellett a Felvidékről szlovák aratók) évszázadokon át jártak le a magyar Alföldre aratni summásként idénymunkára. Ami azt jelentette, hogy a ruszinok az aratás és a cséplés végeztével fizetségként a téli gabonaszükségletüket kielégítő gabonamennyiséggel tértek haza. Ezen belső munkamigráció mértékét jól mutatja az alábbi adatsor: 1890 és 1910 között Ung és Bereg vármegyékben a munkaképeskorú népesség 20-30%-a, Ugocea vármegyében 30-50%-a, míg Máramaros vármegyében 10-20%-a rendszeresen dolgozott az Alföldön (BOTLIK J. 2000).

Szintén fontos szerepet játszott a ruszinok gazdasági életében Tokaj-Hegyalja, ahol a ruszinok pénzért szőlőmunkát végeztek. A ruszin népnyelv szókészletében 40 kifejezés őrzi a Tokaj-Hegyalján végzett szőlőmunka nyomát. Emellett a ruszin fuvarosok fontos szerepet játszottak a hegyaljai bor Lengyelországba történő szállításában. A bor útja Vásárosnaményon, Munkácson át a Latorca völgyében, majd a Vereckei-szoroson át vezetett Lengyelországba.

A következő alfejezetben ismertetésre kerülő ún. hegyvidéki akció megértéséhez az Északkeleti-Felvidék gazdasági életének egy speciális vonását is rögzítenünk kell. Az etnikai viszonyokat bemutató alfejezetben már utaltunk arra, hogy a dualista korszakban felgyorsult a zsidók bevándorlása Galíciából. Ezen zsidó bevándorlók egy jelentős része nem ment tovább Magyarország belső területei felé, hanem az Északkeleti-Felvidéken telepedett le. Ezen zsidók fontos szerepre tettek szert a terület gazdasági életében, egyrészt a kereskedelem lebonyolításában (mind a nagy, mind a kiskereskedelmet uralták), másrészt a földműveléshez és állattenyésztéshez kapcsolódó pénzügyi tevékenységekben. Ez azt jelentette, hogy hitel nyújtottak (általában uzsorahitelt) a ruszinoknak. Ez a hitelezési gyakorlat hosszú távon a ruszin gazdasági élet komoly kerékkötőjévé vált.

A hegyvidéki akció

Tanulmányunk előző alfejezetében bemutattuk, hogy az Északkeleti-Felvidék és különösen annak ruszinok által lakott részei Magyarország legelmaradottabb régiója volt a dualista korszakban. Az ún. hegyvidéki akció megértéséhez tudnunk kell azt, hogy a kiegyezés idején Magyarország valamennyi vezető politikusa és gazdasági szakembere a szabad verseny, a szabad kereskedelem, azaz a gazdasági liberalizmus híve volt (SZÁVAI F. 2009). Az 1873-as válság és az azt követő tartós depresszió Európa legtöbb országában irányváltozást eredményezett a gazdaságpolitikában, így Magyarországon is. A 1870-es és 1880-as évek fordulója új szakasz kezdetét jelentette a magyar gazdaságpolitikában, erre az új szakaszra elsősorban a magánvállalkozás – főleg a gyáripar és a korábban elhanyagolt mezőgazdasági ágak – egyre növekvő állami támogatása volt jellemző. Elfogadottá vált, hogy az államnak közvetlenebbül be kell avatkoznia az egyes ágazatok kiegyensúlyozottabb fejlődése érdekében. A mezőgazdaságban ez a tendencia abban is megnyilvánul, hogy 1889-ben felállítják az önálló Földművelésügyi Minisztériumot (NAGY 2009/A).

Darányi Ignác 12 évig tartó két földművelésügyi minisztersége (1895–1903 és 1906–1910) alatt minisztériuma jelentősen hozzájárult a mezőgazdaság fejlesztéséhez, a korszerű termelési módszerek terjedéséhez, elsősorban a parasztság körében. A filoxéra által elpusztított szőlők újratelepítése, az állattenyésztés fellendítése, a korszerű állategészségügyi szolgálat megszervezése, a parasztság hitelezésének megoldása, a mezőgazdasági szakismeretek terjesztése és a talajjavítások terén fontos kezdeményező és támogató szerepet vállalt a minisztérium (NAGY 2009/B).

A 19. század végén a magyar állam még tovább lépett, és az egyes ágazatok támogatása mellett hozzákezdett az egyes régiók támogatásához, fejlesztéséhez. Ennek során a hagyományos gazdálkodás keretei közt megrekedt, súlyos válsággal küzdő elmaradott régiók – Északkeleti-Felvidék,

Északi-Felvidék és Székelyföld – mezőgazdaságát próbálták meg fejleszteni (NAGY M. 2009/B).

Ezen próbálkozás-sorozat első láncszeme volt az ún. hegyvidéki akció. Az akció azzal indult, hogy 1896-ban Firczák Gyula ungvári görög katolikus püspök – mint a Szabadelvű Párt immár több alkalommal helyben megválasztott országgyűlési képviselője – felkereste Bánffy Dezső miniszterelnököt és egy titkos megállapodásban megegyeztek abban, hogy a kormány támogatni fogja a püspök és a térség szabadelvű országgyűlési képviselői által kezdeményezett „társadalmi” mozgalmat. Ezen mozgalom célja a ruszin népesség gazdasági felemelése volt. 1897 februárjától a négy megye – Bereg, Ugocsa, Ung, Máramaros – országgyűlési képviselői több értekezletet tartottak, felállítottak egy állandó bizottságot és megfogalmazták memorandumukat, melyben összefoglalták, hogy az egyes minisztériumok részéről milyen intézkedéseket látnak szükségesnek a gazdasági fejlődés beindítása érdekében. Az, hogy ez a kezdeményezés egy katolikus főpaptól származott, nem meglepő, hiszen a katolicizmusnak a gazdasági és társadalmi modernizációért való törekvései éppen ebben az időben jelentek meg hazánkban. (MIKLÓS P. 2008)

Darányi Ignác földművelésügyi miniszter Egán Edét, egy Bécsben és Halléban tanult, az 1880-as évek végétől országos tejgazdasági felügyelőként működött szakembert nevezett ki miniszteri biztosnak a térségbe, aki először Bereg megyében (a szolyvai járásban), indította meg a gazdaságfejlesztési akciót. Első lépésként Egán Ede tanulmányutat tett a helyszínen és terjedelmes jelentésben ismertette a ruszinok helyzetét és javaslatokat tett a szükséges változtatásokra.

Ezen jelentés gondolatmenete az alábbi volt: A terület nyomorának fő oka az úrbéri rendezés és a tagosítás helytelen végrehajtása. Az 1853 márciusában kiadott úrbéri pátens nem rendelkezett arról, hogy milyen erdő- és legelőrész jut a jobbágyokból szabad paraszttá váló emberek tulajdonába. Így amikor az Északkeleti-Felvidéken elkülönítették az úrbéres erdőket és legelőket számos visszaélés történt a parasztok kárára, akik a legrosszabb, legtávolabbi földeket kapták meg, s ráadásul a kaszálók, legelők, erdők nagy részétől is megfosztották őket. Majd Egán így folytatja gondolatmenetét: A területen ipar, bányászat nincs, a közlekedés fejletlen, az élelmiszerek 15-20 százalékkal drágábbak, mint Pesten. A nép csak vállalkozók (ezek voltak a Galíciából betelepült zsidók G.L.) közvetítésével és többszörös áron jut földbérlethez. Hitelszövetkezetek hiányában uzsorakölcsönön tengődnek és halnak éhen, a több mint 30 %-os kamat terhe miatt.

Jelentése befejező részében Egán megpróbálta a kiutat is felvázolni, azt mondta: A hegyvidéki megyékben volna lehetőség egy, a svájcihoz hasonló nagyarányú havasi állatgazdálkodás kifejlesztésére Ennek megvalósítása érdekében három dolgot kell tenni:

1. A kincstári havasi legelőket paraszti bérletbe kell adni.
2. Tenyészállatokat kell kihelyezni.
3. Hitelszövetkezeteket kell létesíteni.

Egán jelentését megvitatták a Földművelésügyi Minisztériumban, majd javaslatának megfelelően megindult a hegyvidéki akció. Első lépésként megkezdődött a kincstári tulajdonban lévő földeknek fölbérletek formájában történő kiosztása. Mivel nem állt rendelkezésre elegendő kincstári föld, az állam szerződést kötött a Schönborn uradalommal (ez volt az Északkeleti Felvidék régió legnagyobb urodalma, az egykori hatalmas kiterjedtségű Rákóczi-birtokból állt), 12.660 kh földet bérelt tőle 25 évre. Az így megszerzett földet földbérlet formájában az állam szintén kifarcellázta 4132 parasztgazdának (NAGY M. 2009/A).

Az állatállomány javítása/növelése érdekében tenyészállatokat osztottak ki a gazdák között, melyek árát 3 éves részlettörlesztéssel kellett kifizetniük. Az 1898-as évben a havasi pásztorkodás és tejgazdálkodás fejlesztése érdekében 500 darab Tirolból importált Inn-völgyi fajűszőt, a sertésenyésztés fellendítése érdekében pedig 100 darab szintén importált mecklenburgi és bershire-i kant osztottak ki. A sziklás hegyvidéki juhtartás javítására pedig Erdélyből cigája és racka fajtájú tenyészanyákat és kosokat hoztak (BOTLIK J. 2000).

Harmadik lépésként hitelszövetkezeteket alapítottak, 1898-tól 3 év alatt 11 hitelszövetkezet jött létre az országos központi szövetség kötelékében.

A hegyvidéki akciót vezető tisztségviselők és segítők (a vármegyék apparátusa) rendszeresen ún. közgyűléseket tartottak, az 1898. évi közgyűlésen Egán a tervek között említette fogyasztási szövetkezetek létrehozását is, valamint a gyümölcsfatenyésztés és gyümölcstermelés elterjesztése érdekében Szolyván egy 25 holdas állami faiskola létesítését, melyből olcsó áron vagy ingyen fognak egyesek gyümölcsfacsemetéket kapni.

Az 1900-ban, Munkácson tartott közgyűlésen már szóba került az akció kiterjesztése mind a négy, ruszinok lakta megyére (az akció az első években kifejezetten Szolyvára és környékére koncentrált) de végül erre csak 1901-ben került sor.

Egán Ede már 1900-ban szembekerült egyes politikai (a teljes gazdasági liberalizmus magyar hívei) és gazdasági körökkel (az uzsorás-rendszer haszonélvezői), akik nem akarták az akció szélesebb körű kiterjesztését. Nagy valószínűséggel ezzel van szoros összefüggésben, hogy 1901 szeptemberében a mai napig nem tisztázott körülmények között meghalt Egán Ede. Egyes történészek véletlen balesetről beszélnek, míg más történészek gyilkosságról.

Egán félbeszakadt munkáját Darányi miniszter utasítására Kazy József miniszteri megbízott folytatta, aki mind a négy vármegyére kiterjesztette az akciót. Kazy 1901 és 1909 között rendkívül sokrétű munkát végzett, jelentéseiben az alábbi tevékenységekről számol be:

- **Hitelszövetkezetek alapítása**
1909-ben már 131 hitelszövetkezett működött a négy megyében.
- **További haszonbérletek kötése.**
- **A legelőcserék és tagosítás segítése.**
- **A háziipar támogatása.**
Háziipari szövetkezeteket (kosárfonás, szőnyegszövés, etc), alapítottak, hogy a lakosság a téli hónapokban is munkához és keresethez jusson.
- **A nép uzsoraügyekben való jogsegélye.**
Máramarosszigeten péntekenként, Munkácson szombatonként a kirendeltség ügyvédei ingyenes jogi tanácsokkal látták el a parasztgazdákat.
- **Közmunkák szervezése**
A vármegyék közmunka keretében utakat építettek és partvédelmi munkálatokat (árvízvédelmi töltések) is szerveztek.
- **Iskolák létesítése és tanfolyamok szervezése.**
Ezekben az iskolákban és tanfolyamokon próbálták meg átadni azt a szakmai tudást és tapasztalatot, amely egy fejlettebb gazdálkodáshoz szükséges. Például az alsóvereckei mintagazdaságban állami költségen évente 16 főt képeztek ki „vajmesternek”, hogy ezzel előmozdítsák a tejtermékek feldolgozását.

Külön kell arról szólnunk, hogy bár a hegyvidéki akció elsősorban mezőgazdasági jellegű volt, az akció keretében sort került az ipar fejlesztésére is. Ennek során Beregszászon kender- és lenfeldolgozó-üzemet állítottak fel (1903-1906), amely 500 embernek adott munkát. 1907-ben szintén Beregszászon Agyagáru- és kályhagyár létesült, mely jó minőségű cserépkályhákat, padló és falburkoló mozaikokat állított elő. Szolyván Fakereskedelmi Rt néven gőzfűrészes és fafeldolgozó üzem indult be.

Konklúziók

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy az 1897-ben induló hegyvidéki akció sikeres volt, komoly állami segítséggel megindult az elmaradott Északkeleti-Felvidék felzárkóztatása. Ennek érzékeltetésére nézzünk meg egy fontos statisztikai adatot: az 1911 évi állatszámolás a ruszinok lakta régióban jelentős szarvasmarha állományt (egy lakosra 385 db szarvasmarha jutott, míg az országos átlag egy lakosra csak 366 darab volt) mutatott ki. Ez azt bizonyítja, hogy a magyar kormány azon törekvése, hogy a havasi legelőket bérletbe adja, illetve ehhez szorosan kapcsolódva tenyészállat kihelyezéseket hajtson végre eredményes volt.

A hegyvidéki akcióval – és az azzal komoly hasonlatosságot mutató ún. székely-akcióval, továbbá az ún. felvidéki akcióval – a dualista magyar politikai elit állami beavatkozások sorozatával megpróbálta a Kárpát-medencei regionális fejlődés egyenetlenségeit csökkenteni. Ráadásul erre első ízben „Ruténföldön”, azaz egy nemzetiségi régióban került sor.

A hegyvidéki akcióban megtestesülő régiófejlesztési kísérlet első eredményei már kezdtek látszani az Északkeleti-Felvidéken, amikor 1914-ben kitört az első világháború. Ez megakadályozta, hogy a természetes fejlődés és az állami támogatásoknak köszönhető pozitív folyamatok eredményeképpen az Északkeleti-Felvidék felzárkózzék a Szent István-i Magyarország fejlettebb régióihoz. A régiófejlesztési kísérlet sikeres befejezéséhez nem állt rendelkezésre elegendő idő.

Felhasznált irodalom

- ÁCS Z. (1984): Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Kossuth Kiadó. Budapest.
- BALLAGI K.–KIRÁLY P. (1877): A Magyar birodalom leírása, különös tekintettel az 1876. évi XXXII. Törvényre. Atheneum. Budapest.
- BAK B. (2003): Magyarország történeti topográfiája. História Könyvtár. MTA TTI. Budapest.
- BARANYI BÉLA SZERK.(2009): Kárpátalja. A Kárpát-medence régiói 11. Dialóg-Campus. Budapest-Pécs.
- BELUSZKY P. (2000): Egy fél siker hat stációja, avagy a modernizáció regionális különbségei a századelő Magyarországon. – In. DÖVÉNYI Z. SZERK. (2000): Alföld és Nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek. MTA Földtudományok Kutató Központ. Budapest.
- BELUSZY P. SZERK. (2005): Magyarország történeti földrajza I. Dialóg-Campus. Pécs-Budapest.
- BELUSZY P. SZERK. (2008): Magyarország történeti földrajza. II. kötet. Dialóg-Campus. Pécs-Budapest.
- BOTLIK J. -DUPKA GY. (1991): Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarságéletéből. Mandátum-Universum Kiadó. Budapest.
- BOTLIK J. (2000): A hegyvidéki akció. IN. BOTLIK J. SZERK. (2000): Egestas Subcarpathica. Hatodik Síp. Budapest.
- CSÜLLÖG G. (1997): Szempontok és módszerek történeti tájak és régiók Kárpát-medencei szerveződésének történeti földrajzi vizsgálatához. – In. FÜLEKY GY. szerk. A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében. Gödöllői Agrártudományi Egyetem MSzKI, Gödöllő, pp. 291-296. old.
- CSÜLLÖG G. (2007): Felvidék Magyarország történeti térszerkezetében. In: Frisnyák S. – Gál A. (szerk.): Dr. Peja Győző emlékkönyv. Nyíregyháza-Szerencs. 201-225. old.
- CSÜLLÖG G. (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In: REMÉNYI P. – SZEBÉNYI A. SZERK.(2008) A nagy terek politikai földrajza. Pécs. 334-341. old.
- CSÜLLÖG G. (2010): A Bánság változó szerepe Magyarország történeti térszerkezetében. Közép-Európa Közlemények. 2010/2. szám 17–28. old.

- FRISNYÁK S. SZERK. (1996): A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza.
- GULYÁS L. (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- GULYÁS L. (2009/A): Kárpátalja történetének főbb vonásai 1918 előtt. In: BARANYI BÉLA SZERK. (2009) 65-75. old.
- GULYÁS LÁSZLÓ SZERK. (2009/B): A modern magyar gazdaság története Széchenyitől a Széchenyi tervig. JATEPress-Szegedi Egyetemi Kiadó. Szeged
- GULYÁS L. (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690-1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- GULYÁS L. (2013): Elképzelések a dualista Magyarország térszerkezetéről, különös tekintettel a regionalizmusra. Földrajzi Közlemények 2013/4. szám 344-363. old.
- KOCSIS K.-KOCSISNÉ HÓDOSI E. (1991): Magyarok a határainkon túl – a Kárpát-medencében – Tankönyvkiadó. Budapest.
- KÓKAI S. (2010): a Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyházi Főiskola. Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza.
- MIKLÓS P. (2008): A politikai katolicizmus mint a társadalmi modernitás szimptomája Magyarországon a 19–20. század fordulóján. In: BONDÁR ERZSÉBET – DEMETER GÁBOR (SZERK.): Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században. Budapest. 168–177. old.
- NAGY M. (2003): A magyar mezőgazdaság regionális térszerkezete a 20. század elején. Doktori Mestermunkák. Gondolat Kiadó. Budapest.
- NAGY M. (2005): Magyarország mezőgazdasága a 20. század elején. In: BELUSZKY PÁL SZERK. (2005): Magyarország történeti földrajza. Dialóg Campus. Pécs-Szeged
- NAGY M. (2009/A): A dualista korszak mezőgazdasága In: GULYÁS LÁSZLÓ SZERK. (2009/B) 78-92. old.
- NAGY M. (2009/B): A felvidéki akció. Állami gazdaságpolitika a peremvidékek felzárkóztatása érdekében. Közép-Európai Közlemények 2009/2-3. szám. (No. 4-5).
- S. BENEDEK A. (1993): Tetten érhető történelem. Történelmi és kultúrtörténeti vázlat Kárpátaljáról. IKVA Kiadó. Budapest.
- S. BENEDEK A. (1994): Kárpátalja története és kultúrtörténete. Bereményi Könyvkiadó. Budapest.
- SÜLI-ZAKAR I.–CSÜLLÖG G. (2003): A regionalizmus történeti előzményei Magyarországon. In: SÜLI-ZAKAR I. (SZERK.) A terület és településfejlesztés alapjai Dialóg Campus Kiadó. Budapest –Pécs. 15-44. old.
- SZÁVAI F. (2009): A dualizmus gazdasági élete. In: GULYÁS LÁSZLÓ SZERK. (2009/B) 61-77. old.
- TÓTH J. (1997): Régiók a Kárpát-medencében. – In: PAP N.–TÓTH J. SZERK. (1997): Európa politikai földrajza. Pécs. JPTE TTK Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszéke és a JPTE TK Kiadói Iroda. University Press.
- UDVARDI I. (1994): Ruszinok. In: ÁCS ZOLTÁN SZERK. (1994): Együtt élő népek a Kárpát-medencében. Auktor Könyvkiadó. Budapest.

TÁJVÁLTOZÁS VAGY KLÍMAVÁLTOZÁS? - TÖPRENGÉSEK EGY TÁTRAI TÁJKÉP KAPCSÁN (1850-2005)

DEMETER GÁBOR¹ – NOVÁK TIBOR² – NÉGYESI GÁBOR²

Investigating climatic and environmental changes in the High Tatras (1850-2000) based on historical paintings and postcards

This study aims to investigate the shift of vegetation cover referring to the interference of grazing and long term climatic-changes on the example of High Tatras. Using a realistic source, the pictures painted by Thomas Ender in the 1850s, compared with recent photos on the same area, we tried to reproduce the shift of vegetation zones and – by using mapping techniques – to assess the role of warming and landuse beyond this phenomenon. Results show that an average 100-200 m upward creep can be observed in case of *Pinus mugo* around Zelené pleso, that refers to a 1°C increase in yearly average temperature.

Módszertanát tekintve a történeti földrajznak két nagy irányzata különíthető el. A történeti módszerekkel vizsgált földrajzi kérdések éppúgy történeti földrajz tárgykörébe tartoznak (pl. környezettörténet), mint a földrajzi módszerek alapján (is) vizsgálható történeti kérdések (pl. gazdaság- és térszerkezet, demográfia, migráció, asszimiláció).³ A következőkben az előbb említett megközelítést alkalmazva a tájhasználat- és klímaváltozás kevésbé ismert – nem írott, hanem festett – történeti forrásaira szeretnénk felhívni a figyelmet egy XIX. századi magas-tátrai tájkép kapcsán.

---

¹ MTA BTK TTI.

² DE, Földtudományi Intézet

³ Ráadásul történeti adatok alapján egyaránt vizsgálhatók természet- és társadalomföldrajzi jelenségek (tehát nemcsak a társadalomföldrajzra korlátozódik a történeti módszerek hatóköre). S fordítva, természetföldrajzi jelenségek és módszerek ugyanúgy segíthetnek társadalmi folyamatok azonosításában, rekonstrukciójában, mint a társadalomföldrajzi sajátosságok. A Mária Terézia korabeli 9 pontos kérdőívészés alapján például lehetséges egy-egy térség erózió és árvízi veszélyeztetettségének vizsgálata. Az úrbéri viták során a jobbágyvállalásokból településszinten (országosan) rekonstruálható a teleknagyság 1780 körül, miként a termőföld minősége is. Ez aztán összevethető a Fényes Elek féle minősítéssel (Magyarországban s a hozzá kapcsolt részeknek állapota... 1836-), így a telekprózódás és földminőség változása is követhető 1848-ig. Az 1850 utáni (pontos) kataszteri térképek nemcsak a tájhasználat módjára utalnak (<http://mapire.eu/hu/maps/>), de az eróziós árkok hosszának növekedésére is következtethetünk róluk (EOV-térképekkel összevetve). A katonai felvételezéseket egymásra helyezve a derázis-eróziós völgyformálódás váltakozása figyelhető meg, melynek klimatikus és tájhasználatbeli okai egyaránt lehetnek (elszántás). Az erdőterületek kiterjedésének változásával a tájhasználatban bekövetkező változások és a mikroklimatikus viszonyok átalakulására egyaránt következtethetünk. A jobbágyvállalásokból társadalomföldrajzi jelenségekre is következtethetünk: rekonstruálható a korabeli piacok vonzáskörzete, idénymigrációs sajátosságok is.

A táj- és klímátörténeti kutatásokat korlátozza (a) az adatok – időben visszafelé haladva egyre jobban érvényesülő – korlátozottsága, pontszerűsége, (b) a képi-térképi ábrázolások léptéke, (c) valóság-hűsége (szimbolikája vagy éppen generalizáltsága), (d) kis időbeli terjedelme, és hogy (e) – ebből következően – a vizsgálni kívánt folyamat időbeli terjedelme meghaladja a rendelkezésre álló adatokét. A 19. századi térképek⁴ például már pontosak, de léptékük, felbontásuk (részletességük) miatt korántsem alkalmasak kisebb léptékű változások kimutatására (egy 1:25000-es léptékű katonai térképen az 1 mm-es vonalvastagság 25 m-nek felel meg a valóságban). A tagosítási térképek megjelenéséig legfeljebb az erdőterületek kiterjedésének változása mérhető (a vetületbe illesztés korlátai, illetve az 1. katonai felvételezés vetületi rendszerének hiánya miatt az is pontatlanul, csak lokálisan), míg az 1850 után készült tagosítási térképekkel már a dűlőutak változása, de a felárkoldás is mérhető. Ennél finomabb változások – mint például a növényzeti övek néhány 10 méteres vertikális eltolódása – kevéssé kimutathatók. Ilyen jellegű regionális összehasonlításokra csak a légi fotók, majd a műholdfelvételek terjedésével, tehát az utolsó 50 évben nyílik lehetőség. A fotográfia – a képeslapok – segítségével ugyan az utóbbi száz év változásairól is képet kaphatunk, de egyrészt ez csak pontszerű, lokálisan érvényes következtetések leszűrésére nyújt lehetőséget, másrészt több folyamat, így pl. a klíma trendszerű változása ennél nagyobb időintervallumot ölelhet fel, korábbra nyúlik vissza. A fotográfia a 19. század első felében viszont még alkalmatlan volt a valóság rögzítésére. Ebben ekkor még a festészeté volt a vezető szerep. A 18. század végén, 19. század elején önálló irányzattá váló tájképfestészetnek több vonulata volt.⁵ A műteremből a természetbe kilépő festők egy része ekkor valóban a valóságot festette, úgy ahogy látta, azaz dokumentálta azt.⁶ Nem véletlenül vittek magukkal a felfedezők rajzolókat és festőket, mint az már Cook expedíciójánál is történt. A természeti jelenségek megragadása, egzotikus állatok, növények rajza mellett feladatuk a helyszínek beazonosításában (pl. kikötésre alkalmas öböl) is jelentős volt. A másik csoport akár a szín- és fényjáték, akár a hangulat megfestése, akár technikai bravúrok vagy érzelmi töltet hozzáadása érdekében eltért a valóság-hű ábrázolástól – a historizáló romantikusok, majd az impresszionisták elődei, inspirálói.

---

⁴ Mint a tájábrázolás derivatívumai.

⁵ A tájképfestészetben Szinyei Merse Anna szerint a következő irányzatok különíthetők el: ideális táj, romantikus táj, naturalizmus, realizmus, plen-air, impresszionizmus, expresszionizmus, szürrealizmus. Az ideális táj festői között viszont ugyanúgy voltak valóságos tájat megjelenítő, akik az ideális tájat egy már létezőben vélték megtalálni, mint a táj megkonstruálására igyekvők. Ender a szakirodalom szerint a valóságot igyekezett visszaadni (9. lábjegyzet): <http://www.hung-art.hu/vezetes/tajkepek/index.html>

⁶ Ugyanez a forrás- és valóságközpontú irányzat az akadémikus történetírásban is elterjedt, gondoljunk Ranke „wie es eigentlich gewesen” mottójára.

Thomas Ender tevékenysége az első csoportot képviselte, hiszen úti- és tájképfestőként mindig a valóság megragadása volt a célja – a kor dokumentumfilmesének fogható fel. Mint ilyen, nagy tapasztalatokkal bírt, ikertestvérét már gróf Széchenyi István is útítársául választotta keleti utazásán (1819-21). Ender a bécsi akadémia nagydíját 1816-ban nyerte el, Brazíliából több mint 1000 festménnyel tért vissza 1817-ben, s 1829-től professzor volt a Bécsi Képzőművészeti Akadémián. 1831-ben ikertestvére festette meg a Magyar Tudományos Akadémia allegóriáját – klasszikus akadémikus stílusban.⁷ *Thomas Ender életműve a kezdetektől az utolsó periódusig azonos színvonalat, alig változó, józan természetlátásra alapozott tájképi előadásmódot képvisel... A múlt lerombolt emlékei között nem "borong néma homály", a geológiai objektumok szépek, a faragott kövek mind meghatározott korra utaló történeti tárgyak, magasba szöknek a várfalak, de önmagukon kívül nem beszélnek semmiről...*⁸

Ender tátrai tanulmányútja során is ugyanígy járt el, így művei alkalmasak a tájhasználat változásának vizsgálatára.⁹ A Magas-Tátrában lévő Zöld-tó környékének 1850 körül készült ábrázolásán feltűnő, hogy Ender alig rajzolt növényeket (1. ábra). Márpedig a 2006-ban készült panorámakép alapján (3. ábra) a tó mögött a törpefenyő elterjedésének lehetünk tanúi. A növényzeti öv vertikális eltolódása fényképekről közvetlenül nem, de a turistatérkép digitalizálásával, egy 3D modell elkészítésével és az 1850-2006 közötti állapot különbségeinek ráfeszítésével már megmérhető. *A törpefenyves elterjedésének határa közti különbség a két időpontban átlag 100-200 m.*

Kérdéses, hogy a fenti folyamatot a tájhasználatban bekövetkező, vagy klimatikus folyamatok okozták? A növényzeti öv határvonalának vertikális eltolódását megmérve elméletileg megbecsülhető a felmelegedés mértéke (hegyvidéken a hőmérséklet 100 méterenként 0,5-0,6 °C-kal csökken, ez határozza meg a vertikális zonációt), amennyiben más zavaró tényező nincs jelen. Ezt azonban a Zöld-tó környéki táj esetében egyáltalán nem állíthatjuk. A történeti térképek összevetése alapján a Tátrában és közvetlen előterén 1772-

---

⁷ http://ender.mtak.hu/index_h3.html

⁸ http://ender.mtak.hu/index_h3.html. Mednyánszky László is tőle tanulta a tájfestészetet.

⁹ "Thomas Ender tájképeit a pontos megfigyelés, a hű természetábrázolás, finom rajz jellemzi. Méltán írta Waldstein az ajándékozó levélben, hogy Ender „tájműveit... ritka járatossággal ecseteli...". A felvidéki akvarelleket Ender késői műveinek kell tekintenünk, bár művészi felfogása és technikája az évek teltével nemigen változott. Az épületeket, a várromok omladékait, a hegyek alakját és takarásait pontosan ábrázolta. A látképen távolból is felismerhetők a város tornyai, nevezetes épületei, a lapályon a falvak és a fasorok, s a Tátra csúcsainak jellegzetes alakja; ugyanakkor a közeli kövek és bokrok elnagyoltak, mert itt nem lényegesek. Ezekben az akvarelleim a művész nem egyszer festetlenül hagyott ceruzával felvázolt részleteket: egy-egy emberalakot, szekeret, juhokat vagy egy vaskorlát finom rajzolatát. A színekkel és a fényekkel — úgy tűnik — tartózkodóan bánik; ez talán a vízfesték lehetőségeiből is adódik. Nem mutat többet, mint amit lát: a hajnali Tátra halvány rózsaszínét, a Zöld-tó mély színeit..." Rozsondai B.: A Waldstein-gyűjtemény és az adományozó Waldstein János. In: Fekete Gézáne (szerk.): Örökségünk, élő múltunk. Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. A MTAK közleményei 37. Budapest, 2001.

1990 között 1772-ben volt a legnagyobb az erdőállomány (33%) és ekkor a legkisebb a legelők és cserjések aránya. 1822-re az erdőállomány 10%-kal csökkent, a legelők részesedése 20% fölé nőtt. A korrespondencia-vizsgálatok szerint az 1822-ben legelőnek klasszifikált területek zöme erdőkből alakult ki (a 7400 ha növekményből 5500 ha). A tágabb térségben a legeltetés korai jelentőségére utal Kézsmárk eredeti neve – sajtpiac – is. 1900-ig az erdőterület csak 3%-kal nőtt, 1956-ra viszont a legelők elterjedése 9% alá esett vissza: 1822-1900 között a cserjés területek méretének felét a felhagyott legelők okozta növekmény tette ki (BOLTIŽIAR – OLAH, 2010).

Mivel a legeltetés csúcspontját a szerzők statisztikai adatok és térképi összesítések alapján az 1815-1822 közötti időszakra teszik, amely alig harminc évvel előzi meg Ender festményeit, így sajnos nem állapítható meg, hogy az *I. ábrán* szereplő „kiindulási” tájkép kialakulása mennyiben tükrözi a legeltetés eredményét, illetve mennyiben természetes. A legeltetés és a klímaváltozás hatása 1850 után feltételezhetően *interferált* és egymás hatását gyengítette, de vajon elkülöníthetők-e egymástól *térben, időben vagy magnitúdójukat* illetően? Vannak ugyan elképzelések arról, hogy a törpefenyves erdőhatár (1500 m) feletti terjedése klimatikus eredetű, - amelyet a kitettség, lejtőszög, és mikroklimatikus tényezők szintén erősen módosíthatnak - az erdőhatár alatti térfoglalása viszont a legeltetés felhagyásának köszönhető, de ez hipotetikus (SOLÁR, 2013). Ender Zöld-tavat ábrázoló festményein is láthatók nyájak, azaz a legeltetés hatásaival az erdőhatár felett is kalkulálni kellett (a Zöld-tó az 1550 m-es erdőhatár felett fekszik ma is), így a törpefenyves terjedése a legeltetés felhagyásának is lehet az eredménye. Egy 1931-es tárai útikönyv beszámol arról, hogy a Zöld-tó környékén ekkor is folyamatos volt a törpefenyő-irtás, a közelben lévő gyantagyár működése miatt (AUGUST, 1931). A Zadné Međodoly térségében, pár km-re innen több száz juh és marha legelt. Itt a rézbányászat miatt szintén volt erdőirtás a 18. század végén is. Svájci modellek alapján a recens visszakerülő zöme az erdőhatár alatt 300 m-en belül fekvő zónában jelentkezik, s csak a változások 10%-a köthető az erdőhatár feletti részekhez. Ennek is nagy része sűrűsödés, horizontális kiterjedés, s csak kis hányada jelenti a növények magasabb régiókba húzódását. Ez utóbbi változás viszont egyértelműen klimatikus eredetű (ŠVAJDA, 2008; GEHRIG-FASEL ET AL., 2007). A Zöld-tó éppen az erdőhatár felett található, ráadásul a *Pinus mugo* vertikális terjedése igen jelentősnek mondható, tehát a klimatikus hatások sem zárhatók ki.

Éppen ezért megkíséreltük más vizsgálatokkal összevetni és ezek alapján interpretálni a képeken látható változásokat. A területhasználat változásához felhasznált katonai térképek felbontása nem teszi lehetővé az erdőhatár, illetve a *Pinus mugo* elterjedésének pontos megállapítását (így referenciapontként való használatát), a fenti statisztika egy 50 ezer ha kiterjedésű területre igaz, mely magában foglalja a hegységen túl a Poprádi-medencét is. Jó felbontású légi fotók, műholdképek csak 1965-től állnak rendelkezésre. Mivel a legeltetés a magashegységi régióban szintén 1965-től tiltott, így a zavaró hatás megszűntével

bekövetkező növényzeti változásokért a klíma és a természetes szukcesszió egyaránt felelőssé tehető, de immár nem egymás hatását lerontó tényezőként, hanem szinergikus hatást eredményezve. Vajon elkülöníthető-e ebben az esetben a két tényező? E korszak ugyanis jóval adatgazdagabb a korábbi évszázadhoz képest.

Általános felfogás szerint a magashegységek vizsgálata a klimatikus behatás számszerűsítése szempontjából jóval kedvezőbb lehetőségeket biztosít a sík területekhez képest (BENISTON, 2003; BENISTON & REBETEZ, 1996). Klímaindikátornak az erdőhatár és a reliktumfajok elterjedésének változását tekintik. A *Pinus mugo* terjedése más habitatok rovására a klimatikus zavarás jó indikátora a szakirodalom szerint. (A törpefenyő szaporodása ugyanis leginkább a talaj és a levegő hőmérsékletének függvénye). THEURILLAT & GUIBAN (2001) szerint a magashegységi erdei ökoszisztémák az 1,5-2 °C-ot meghaladó klímaváltozást már nem tudják tolerálni. Szlovákiában 1881-2007 között 1,7 °C-os hőmérséklet növekedést és 24 mm csapadékcsökkenést mutattak ki. (LAPIN ET AL., 2005, 2009), amely tehát eléri a rendszer toleranciaszintjét. A Magas-Tátrában 1901-2005 között szintén növekvő átlaghőmérsékletet mértek (SOLÁR-JANIGA, 2014). A terület délies kitétsége miatt itt a klíma indukálta változások könnyebben érvényesülnek (meredek lejtőn nagyobb a napsugarak beesési szöge), mint a nagyobb pufferkapacitással bíró árnyékos északi lejtőkön (a hóhatárban 500 m-es különbség is lehet, 1800 és 2300 m!).

SOLÁR (2013) számításai szerint a Tátrában 1965-2005 között a *Pinus mugo* terjedése évi átlag 0,4%-os borítottság-növekedésnek felelt meg. Térbeli és időbeli mintázata azonban sajátos: 1965-1985 között az 1550 m-es erdőhatár alatti, ezt követően az erdőhatár felett (és jóval meredekebb) területeken dominált a törpefenyő előretörése. Figyelembe véve a hőmérsékleti devianciák gyakoriságának eloszlását, illetve a kiindulási hipotézist, miszerint az erdőhatár alatti szukcesszió a legeltetés felhagyásának következménye, az utolsó 20 évben a *Pinus mugo* előretörése bizonyíthatóan klimatikus eredetű, míg 1965-1985 között a legeltetés felhagyása is fontos szerepet játszott az előretörésében. Mivel az elmúlt 50 évben meteorológiai mérések szerint a Magas-Tátra magasabb területein a hőmérséklet 0,7 fokkal nőtt, az alacsonyabb területeken pedig 1,4 fokkal, ez a – vertikális zonációra jellemző 100 m = 0,5 °C alapján a törpefenyő felső elterjedési határának 100 – 120 m-es eltolódását okozhatja a legeltetés abbamaradásának szinergikus hatása nélkül is. Ender képein (1. ábra) és a panorámafotón mért különbség viszont kétszer ennyi (2-3. ábra). Vajon a növekedés másik feléért a legeltetés (ill. felhagyása) lenne felelős? Milyen hatással volt a klíma a törpefenyvesekre 1965 előtt? Ha a Szlovákia egészére 1880-tól számított 1,7 °C-os hőmérséklet-növekedést a Tátrára is érvényesnek tekintjük, akkor a *Pinus mugo* 1850-2007 közötti vertikális kiterjedése akár teljes egészében a klíma számlájára lenne írható (a tényleges növekedést meg is haladja a potenciál), miközben a legeltetés szerepéről továbbra is csak az a megállapítás tehető, hogy 1965 előtt a törpefenyő terjedése ellenében hatott.

1. táblázat. A hőmérsékletváltozás és a tájhasználat hatása a (felső) erdőhatár elhelyezkedésére a Tátrában

Periódus	Hőmérséklet változása	Hőmérséklet változása	Növényzeti takaró eltolódása	Területhasználat hatása a növényzeti övek eltolódására	Klíma hatása a növényzeti övek eltolódására	Kumulatív hatás az erdőhatár eltolódására
1850-1880			a <i>Pinus mugo</i> felső elterjedési határának 200 m-es vertikális elmozdulása = kb. 1 °C-kal ekvivalens	negatív	semleges	csökken
1880-1920	1,7 °C hőmérséklet növekedés Szlovákiában	(1 °C hőmérséklet-növekedés – lásd lent)		negatív	pozitív	stagnál
1920-1965		0,7 °C hőmérséklet növekedés a Tátrában		pozitív	pozitív	nő
1965-1985		pozitív		pozitív	nő	
1985-2005		semleges		pozitív	nő	

Adatok a szövegből.

Ezek után a folyamat rekonstrukciójában két módszer lehet segítségünkre: (1) az adatok táblázatban rendezése és az interferencia viszonyok alapján a változások eredőjének megállapítása. Ez alapján 1850-1880 között kifejezetten a *Pinus mugo* visszahúzódását kell feltételeznünk, melyet 1880-1950 között a stagnálás váltott fel, 1965 után pedig az erdősülés növekedését kell tapasztalnunk (1. táblázat).

(2) Ennek a képnek csak részben mondanak ellent az 1850-2005 közötti további ábrázolások. Ugyanolyan látószögből készült felvételt találni nem könnyű, de a Szerencsen a Zemplén Múzeumban őrzött és a www.hungaricana.hu oldalról letölthető képeslapok között akad olyan mely az 1906-1930 közötti változásokat is bemutatja.

1930 környékére a jobb vízgazdálkodású, kis lejtésű törmelékletők mind benövényesedtek. Ezek egy része valóban legeltetés alatt állt Ender idejében (v.ö. 1. ábra és 5. ábra) – de nem mind. A tó mögött (É-on) lévő törmelékletők megközelítése egy nyáj számára nem volt lehetséges. A szálban álló kőzeteken (kárlepcsők) azonban ekkor még nem jellemző a *Pinus mugo* nagy területen történő megtelepedése. Itt ráadásul a legeltetés hatásával sem kell számolni, hiszen a lejtőmeredekség meghaladta a juhok és kecskék kapacitását (a zergék tevékenysége pedig nem változott döntően a turizmus zavaró hatása miatt). Az antropogén erdőirtás itt szintén korlátozott a turizmus korai előtérbe kerülése miatt. Azaz a sziklafalakon az 1950-es évek után megkapaszkodó törpefenyők klimatikus hatásra utalnak (6-8. ábra).

Mivel a *Pinus mugo* a körülmények kedvezőbbé válásával igen gyorsan terjed – Mihai 0,15 km²/év sebességet mért a Déli-Kárpátokban (MIHAI ET AL 2007) –, így a horizontális szétterjedés rövid idő alatt is lejátszódhatott, az egyenletes sebességű terjedés (illetve a klíma megváltozásának azonnali követése) tehát nem szükségszerű (ŠVAJDA, 2008).

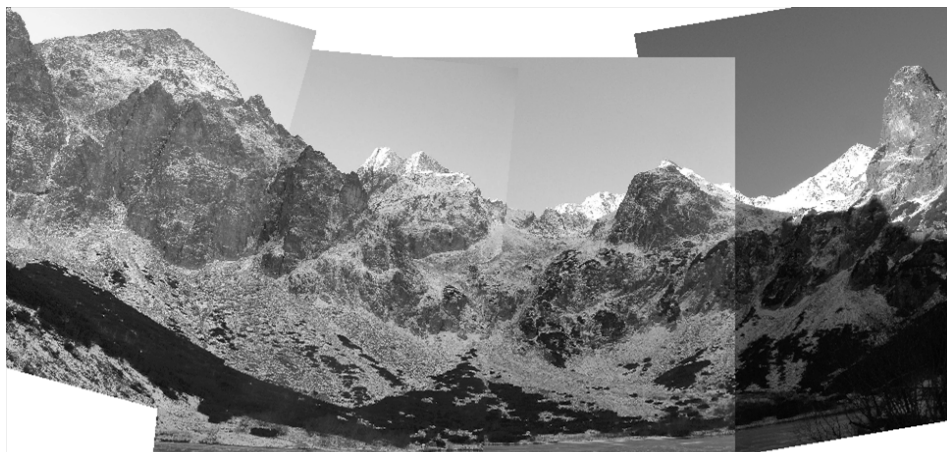

1. ábra. Thomas Ender eredeti festménye a Zöld-tó környékéről
[http://ender.mtak.hu/ender/index15e.html/316 x 495 mm](http://ender.mtak.hu/ender/index15e.html/316x495mm) / MTAK, Ms 4409/152

2. ábra. Thomas Ender által készített festmény a Magas-Tátráról (Zöld-tó), rajta a törpefenyves elterjedési területének növekedése 1850-2005 között az alant látható panorámafotó alapján

3. ábra. A szerzők által 2006-ban készített panorámakép a Zöld-tó környezetéről

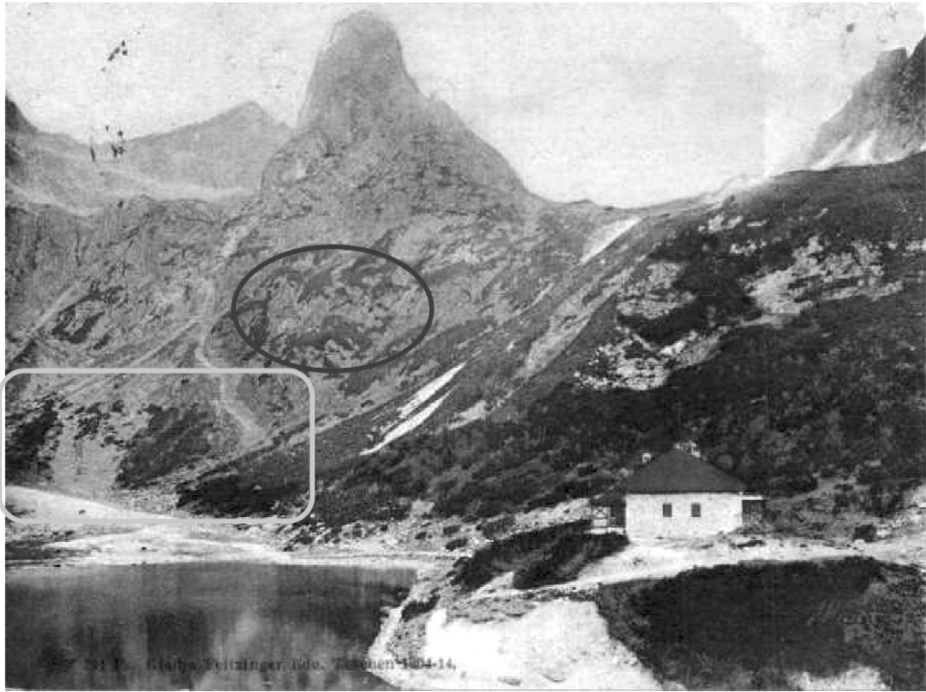
4. ábra. A Zöld-tó környéke az 1930-as évekből. 1917 és 1935 között egyértelmű a törmeléken lejtős területek benövényesedése, de a szálaban álló kőzeteken még nem jelentős a *Pinus mugo* elterjedése (v.ö. 3. ábra)

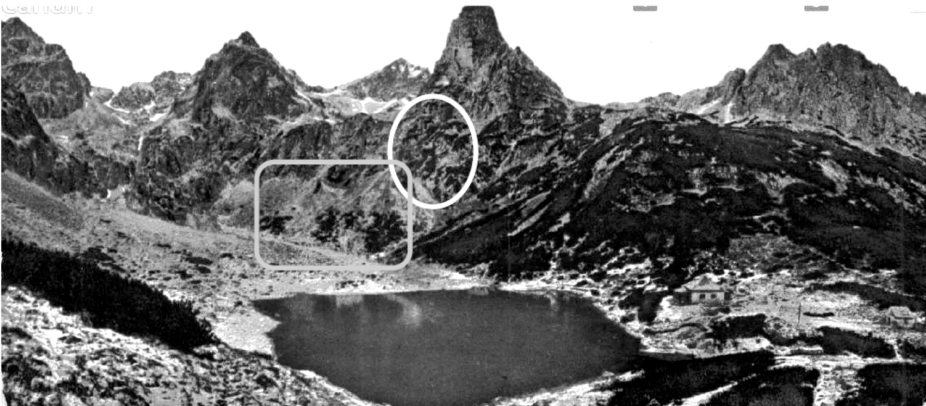
5. ábra. 1925: a menedékházzal szemben lévő törmelékletjőn látható a törpefenyves megtelepülése, mely 2006-ra teljesen záródik, míg Ender 1850 körüli képén környezete még legelőként funkcionál. A tőle jobbra látható törmelékűp (a kettős csúcsú hegy alatt) azonos az 1935-ös nyári felvételen látható, még szintén növényzeti borítás nélküli törmelékűppal, melyen 2006-ra már összefüggő törpefenyves figyelhető meg

6. ábra. 1935. Ezen a felvételen kivehető, hogy a tó melletti törmelékűp növényzettel nem fedett, s a Karbunkulus-torony alján lévő törmelékletjő növényesedettsége sem változott 1906/1912-1935 között (7-8. ábra)

7. ábra. Karbunkulus-torony 1906 / 1912: Jól látható, hogy a szirt alján lévő törmelékletű benövényesedés 1935-ig stagnálást mutat, de 2006-ra a szálban álló kőzeten is megtelepedett a törpefenyő (3. ábra jobb oldala).

8. ábra. 1917: Szembetűnő, hogy míg a Karbunkulus-torony alján a törmelékletűn lévő törpefenyves foltok kiterjedése alig változott, a szálban álló kőzeten 2006-ban már felfelé kúszik a *Pinus mugo*.

Irodalom

- BENISTON, M. & REBETEZ, M. (1996): Regional behavior of minimum temperatures in Switzerland for the period 1979–1993. *Theoretical and Applied Climatology*, Vol.53, No.4, 231–243.
- BENISTON, M. (2003): Climatic change in mountain regions: a review of possible impacts. *Climatic Change*, Vol.59, No.1-2, 5–31.
- BOLTIŽIAR, MARTIN – OLAH, BRANISLAV (2010): Land-use changes in the selected part of the Tatra biosphere reserve in 1772–2003. *Nauka a zarządzanie obszarem Tatr i ich otoczeniem*, tom I. Zakopane 2010. 27–39.
- BOLTIŽIAR, MARTIN – OLAH, BRANISLAV (2009): Land-use changes within the Slovak biosphere reserves' zone. *Ekológia (Bratislava)* Vol. 28, No. 2, p. 127–142.
- GEHRIG-FASEL, J., GUISAN, A. – ZIMMERMANN, N.E. (2007): Tree line shifts in the Swiss Alps: Climate change or land abandonment? *Journal of Vegetation Science*, 18: 571–582.
- LAPIN, M., ŠT'ASTNÝ, P. & CHMELÍK, M. (2005): Detection of climate change in the Slovak mountains. *Croatian Meteorological Journal*, Vol.40, No.40. 101–104.
- LAPIN, M., GERA, M., HRVOL, J., MELO, M. & TOMLAIN, J. (2009): Possible impacts of climate change on hydrologic cycle in Slovakia and results of observations in 1951–2007. *Biologia*, Vol.64, No.3, 454–459.
- MIHAI, B, SAVULESCU, I. & SANDRIC, I. (2007): Change detection analysis (1986–2002) of vegetation cover in Romania. *Mountain Research and Development*, Vol.27, No.3, pp. 250–258.
- OTTO, AUGUST (1931): *Die Hohe Tatra, Grieben Reiseführer Band 47*. 12. Auflage. Albert Goldschmidt, Berlin. pp.178.
- ROZSONDAI B.: A Waldstein-gyűjtemény és az adományozó Waldstein János. In: Fekete Gézáné (szerk.): *Örökségünk, élő múltunk*. Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. A MTAK közleményei 37. Budapest, 2001.
- SOLÁR, JAROSLAV (2013): Effect of Climate Change on Mountain Pine Distribution in Western Tatra Mountains. Chapter 18. <http://dx.doi.org/10.5772/54724>
- SOLÁR, JAROSLAV – Marián Janiga (2013): Long-term Changes in Dwarf Pine (*Pinus mugo*) Cover in the High Tatra Mountains, Slovakia. *Mountain Research and Development*, 33 (1):51-62. <http://dx.doi.org/10.1659/MRD-JOURNAL-D-12-00079.1>
- ŠVAJDA, J. (2008): Climate change and timber line in the European mountains – current knowledge and perspectives. *Oecologia Montana* 17, 30–33.
- THEURILLAT, J-P. & GUISAN, A. (2001): Potential Impact of Climate Change on Vegetation in the European Alps: A Review. *Climatic Change*, Vol.50, No.1-2. 77–109.

A ZSEBATLASZ POLITIKAI FÖLDRAJZI ELEMZÉSEI ÉS TÉRKÉPEI AZ I. VILÁGHÁBORÚ IDŐSZAKÁBAN¹

HAJDÚ ZOLTÁN

Political geographical analyses and maps in the „Pocket Atlas” series during the First World

Key words: First World War, political geography in Hungary, political maps, territorial processes, territorial transformation after the War. The series of Zsebatlasz published in Hungary during the War for pupils and teachers of geography in Hungarian schools. Before and after the War the contents of papers were militarized. The articles promoted Hungarian national interests and and points of views. The short articles provided analyses of the War, with special attention of territorial questions. Maps were published in a very huge number in the different volumes.

1. Bevezetés

A magyar földrajztudományban az 1900-as évek elején ádáz viták folytak a tudományosnak tekintett természeti és a humanisztikus (társadalmi) földrajz művelői között, de azért a gazdasági és politikai földrajz művelése egyre inkább teret nyert. A földrajztudomány egésze is közvetlenül a világháború előtt, majd alatta, szembesült a háború államra, társadalomra, gazdaságra gyakorolt hatásaival. A magyar földrajztudomány egésze nemzeti alapra helyezkedett a világháború okainak, folyamatainak, eseményeinek az elemzésekor.

A korabeli középiskolai történelem és földrajz tanításában kiemelt szerepet kapott egyrészt az öntudatos állampolgárrá, hazaszeretetre való nevelés (ezt a tantervi útmutatók és utasítások direkt módon előírták), másrészt az ország, Európa és a Világ helyzetének (térképekkel illusztrált) és valós statisztikai adatokkal is alátámasztott megismertetése. Az oktatásban a topográfiai ismeretek terjesztése előkelő helyet foglalt el. (A tömeges kivándorlás a kivándorlók részéről feltételezett egyfajta területi és közlekedési ismeretet, még ha jelentős részben kivándorlási ügynökök vezetésével is folyt, s itthon maradók pedig tudni akarták, hogy hol van Amerika, hol van az a város, ahová a rokon dolgozni ment. Ezért van az, hogy a felvidéki területeken nagyon sok családban a Biblia mellett volt valamilyen minőségű atlasz.)

A hosszú távra tervezett Zsebatlasz sorozat első kötetének (1909) előszava szerint a földrajz és a Világ dolgai iránt érdeklődő középiskolai tanárok számára

---

¹ A kutatást az EU FP7 keretprogram „Bordering, Political Landscapes and Social Arenas: Potentials and Challenges of Evolving Border Concepts in a post-Cold War World (EUBORDERSCAPES), GA Nr. 290775 részeként végeztem.

készült. A cél elsősorban az ismeretek folyamatos megújítása és bővítése volt. A térképek tömegének közlése, illetve egyes kötetek esetében valóságos világatlások jelentek meg, nagyban hozzájárultak a tanuló ifjúság és a nagyközönség földrajzi ismereteinek a folyamatos megújításához.

A kiadvány lényegében egy oktatási célokat szolgáló üzleti vállalkozás volt (egy-egy évben több tízezer példányban jelent meg) megítélésében alapvető szempont az, hogy középiskolások és földrajztanárok számára készült, azok látókörét akarta szélesíteni, ismereteiket bővíteni, így nem szaktudományos, hanem tudományos ismeretterjesztő írások jelentek meg az egyes kötetekben.

A kiadvány nem monográfia, egyetlen gondolati rendszerre felfűzve, hanem bizonyos szerkesztői célok bázisán kialakuló „ad hoc” kötet, melyben a szerzők feleltek saját véleményükért. A szerzők között találjuk a korszak vezető geográfusainak egy részét: Cholnoky Jenő, Milleker Rezső egyetemi tanárként sem zárkózott el attól, hogy írjon a kiadványba, a politikus-geográfus Teleki Pált, a kartográfus-geográfus Kogutowicz Károlyt, a néprajzos Bátky Zsigmondot, Győrffy Istvánt stb., de a cikkek többségét földrajztanárok írták (ismerve a középiskolai tankönyveket, a diákok ismeretanyagát és érdeklődését), s mellettük történészek, néprajzosok és újságírók is megjelentek szerzőként.

2. A „Nagy Háború” időszaka

Az 1914 őszen készült, 1915. évi kötet a „háború első éve” eredményének tekinthető, alapvető célja, hogy átfogó képet adjon a háborús eseményekről. Az „Előszó” keretében alapvető kérdéseket jelenít meg a diákok számára: „Még alig egy éve, hogy elcsitult a határainkon túl dúló balkáni háború, még be sem fejeződött a győztes államoknak félmagyarországnyi nagyságú rablott török területen való végleges osztozkodása, máris új, s az előbbinél sokszorosán nagyobb háború szakadt Európára. Évtizedek óta lappangó faji, gazdasági és politikai, pokoli gonosszággal szított hatalmi törekvések, lángra lobbantották földrészünk nagyobb felét. Ez a világháború méreteire nőtt, óriási leszámoló mérkőzés Közép-Európa letörésére, Németország és a monarkiánk nagyhatalmi állásának tönkretételére irányul. Úgy lehet, századokra most dől el hazánk sorsa a keleti és nyugati hadszíntereken” (ZSEBATLASZ 1915, p. 3.).

Ebben a véres, öldöklő háborúban, az ifjúság számára készülő kötet hitvallása nem lehet más, mint: „Agyunk minden gondolata, szívünk minden dobbanása a győzelem konok hitével... „(p. 3.) támogatni a győzelmet. A győzelem konok hitévek kell felvértezni az ifjúságot.

A háborús okok között a kötet szerkesztői szerint a gazdaság problémája áll (A nagyhatalmak gazdasági versengése, pp. 15-22.) leginkább a háború hátterében. Olyan alapvető gazdasági átrendeződés (iparosodás) játszódott le a Világban, hogy az megváltoztatta az egész Világ képét, s benne az

egyenlőtlenül fejlődő országok pozícióját is. A folyamatok egyik meghatározó mozgatója a Brit Birodalom és az új Német Birodalom vetélkedése lett. A részletes elemzés végső eredményeit nyomdailag is kiemelve a következőképpen fogalmazták meg: „Évtizedekig tartott a harc gazdasági téren és csak alakot változtatott a mostani háború kitörésével” (u. o. p. 20.) A kötet szerzője úgy látja és láttatja, hogy a háború célja valójában „Németország letörése”. A két ország stratégiai vetélkedése nem csak Európában, hanem a Föld más területein is kiéleződött. India, Egyiptom, a német gyarmatok, mind-mind részei a strukturális küzdelemnek.

Az átrendeződési folyamat Kelet-Európában az Orosz Birodalom problémáival függ össze. A birodalom Nagy Péter cártól kezdve terjeszkedő jellegű szinte minden irányban (pp. 43-46). A birodalom hatalmas területeket integrált uralma alá Kelet-Európából. Ennek következtében Kelet-Európában valójában „germán-szláv mérkőzés” (u. o. pp. 47-50.) folyik évszázadok óta. Ennek csak újabb fordulója az új, szövetségek keretei között folyó háború. Galícia és Bukovina, a szerbek éppúgy érintve vannak ebben a konfliktusban, mint a Monarchia.

Mind a kötet, mind pedig az 1918 utáni folyamatok miatt fontos a „Szerbek és földrajzi elterjedésük elemzése” (54-58. o.), illetve térképi bemutatása (*l. ábra*). A szerbek száma a Monarchiában és a Balkánon mintegy 6 millió főt tett ki. Fontos, hogy „... jelentékeny százalékuk tartozik a monarkiánk államkötelékébe, s ez a körülmény állandóan hevíti Nagy-Szerbiáról ábrándozó szomszédunk lelkiismeretlen politikusait. Ebből támadt mostani összeütközésünk is, mely reméljük egyszer s mindenkorra végét veti a nagyszerb hetvenkedéseknek” (p. 58.) A szerbek abszolút (s nem a többségi) elterjedési területét bemutató ábra inkább zavart okozhatott a diákok és a tanárok körében.

A Zsebatlasz 1916 előszavában már a véres háború szomorú tapasztalataira emlékeztet a kiadó. A háború az élet minden szegmensére kihat, olyan területeken is megjelenik a hatása, melyek nem tekinthetőek közvetlenül háborús vonatkozásúaknak. A háború közvetlenül erős hatást gyakorol a földrajzoktatás jelenére, s különösen jövőjére. Bátky Zsigmond² nagy ívű áttekintésében (pp. 9-16.) felteszi a kérdést: „Hazánk e súlyos, sorsdöntő óráiban Magyarország jövőjéről gondolkodva, bizonyára sokunkban fölmerült az a gondolat, vajjon felelős államférfiak úgy intézték-e évtizedeken át nemzetünk sorsát, hogy a bekövetkezett eseményekért vállalják-e a felelősséget az utókor, a történelem ítélő széke előtt?” (u. o. p. 9.)

---

² Bátky Zsigmond (1874-1939) földrajzos, néprajzos, demográfus a kiadványsorozatok szerkesztője, a magyar történelmi és emberföldrajz egyik kiemelkedő alakja.

1. ábra: A szerbség területi elterjedése

Bátky szerint a világháború minden korábbinál egyértelműen napvilágra hozta azokat az erőket, amelyek a nemzetek, mint élő organizmusok életét mozgatják, kijelölte Magyarország helyét a Világban, Európában, a közép-európai szövetségben, az Osztrák-Magyar Monarchiában, föltárta már-már elhomályosult keleti hivatását.

Valójában megfogalmazza a globalitás új jelenségét” „... sohasem tapasztaltuk olyan kézzel foghatólag, mint napjainkban, hogy hazánk is részese a Földgömb életének, hogy a világgazdaság ezer meg ezer szálával vagyunk összenőve a Föld legtávolabbi országaival” (u. o. p. 13.)

A földrajz felelőssége is jelentős részben, hogy a magyar társadalom és vezető eliteje keveset tud az ellenségeinkről. „Oroszországról és a Balkánról majd alig tudunk többet, mint az afrikai szerecsen országokról” (u. o. p. 14.) Ez óriási hiba, s az egész oktatás felelőssége.

Egészében véve a szerző még optimista, sőt az optimizmust sugallja: „Mi azt látjuk, hogy egy új Magyarország, egy nemzeti öntudatra ébredt nagyjövőjű Magyarország születik meg most a harctereken, új célokkal, nagy feladatokkal s ennek az új Magyarországnak új nemzedéket kell nevelnünk a földrajz által is...” (u. o. p. 16.)

A már neves geográfusnak számító Hézsér Aurél³ „Magyarország földrajzi helyzete” (u. o. pp. 17-22.) rövid elemzéséből a végkövetkeztetés emelendő ki: „A középeurópai szövetség tagjait összekötő érdekközösségnek, a területi összetartozás az egyik legfontosabb alapja. Magyarország pedig a Kelet meghódítására irányuló gazdasági törekvéseknek egyik legfontosabb láncszeme”. (u. o. p. 22.) Hézsér más korabeli munkájában is „bevallotta”, hogy a háború Magyarország esetében is a gazdasági terjeszkedésről szól, igaz, nem globális jelleggel, hanem csak a „Kelet” irányába.

Hogy hol húzódnak az ország legfontosabb politikai, katonai, s főként gazdasági érdekei a háborúban, arra Bátky: „Déli határaink és balkáni érdekeink” című tanulmánya ad választ (u. o. pp. 32–39.) A történeti és földrajzi folyamatok összegzése után a szerző végső értékelése, illetve célkijelölése: „A Balkánon tehát, mint Magyarországnak a Földközi-tengerhez vezető természetes átvezető területén, erősnek kell lennünk. Ezt pedig területi megnagyobbítás nélkül el nem érhetjük. Ez a területi megnagyobbítás nem lehet más, mint Szerbia északi részének hozzánk csatolása, *amit földrajzilag úgy fejezhetünk ki, hogy mai mesterséges déli határainknak a természetes határokig való kiterjesztése*” (u. o. p. 38.)

A kötet a továbbiakban valóságos háborús panorámát ad a különböző területeken megjelenő kérdésekről. Ezek közül a legfontosabb: „A háború eddigi területi eredményei” áttekintése (u. o. pp. 133–138.), valamint a háború gazdasági, infrastrukturális hatásainak áttekintése után mintegy a globális háborús panorama után a kötet áttekinti a háború végkimenetele utáni lehetséges következményeket. Az „Ellenségeink országfelosztó terveit” (u. o. pp. 163-167.) azért megdöbentő, mert a diákság számára készülő kötetben megjelent a két strukturális lehetőség (2. ábra), hogyan fog kinézni Európa, illetve a Világ az egyik, illetve a másik fél győzelme esetén. Mindkét győzelem alapvető következményekkel jár majd Európára és a Világra nézve egyaránt.

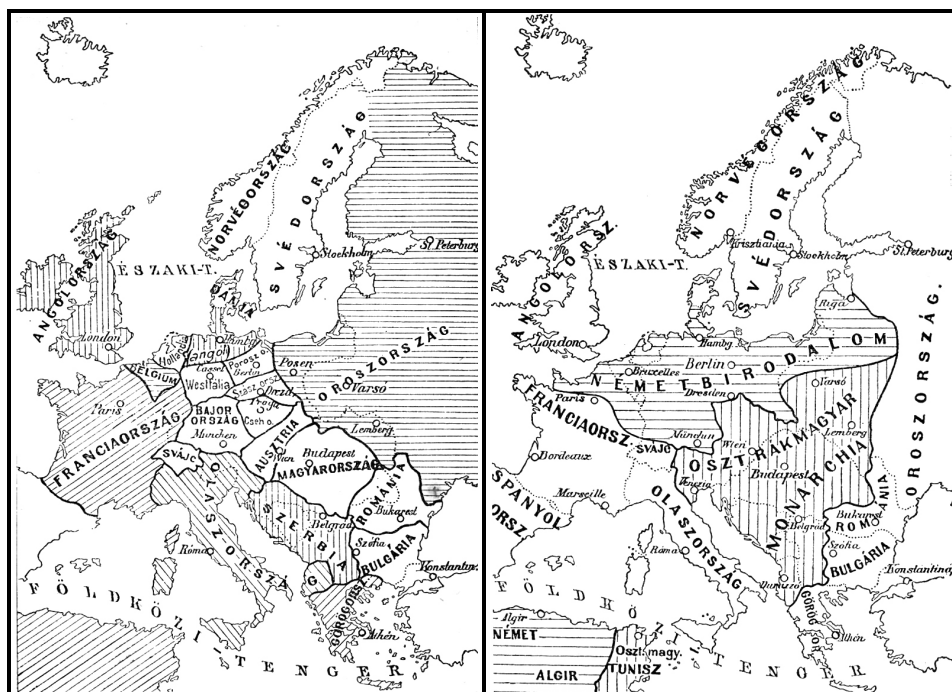
Magyarország szempontjából az átrendeződés lehetősége azért tragikus, mert a diákság 1916-ban szembesülhetett azzal, hogy a háborús vereség esetén „elvész” Horvátország és Erdély, a Felvidék elcsatolásának lehetősége ekkor még nem jelent meg. Szélesebb értelemben tekintve a folyamatokat ez azt jelenti, hogy a legszélesebb körben világossá válhatott (egy népszerűsítő kiadvány által is már), hogy a háború a Világ, Európa és a Monarchia, benne Magyarország területi újrafelosztásáért folyik.

A kiadó újabb háborús kötet kínált a Zsebatlasz 1917 előszavában. A kötet még az „elfásulatlan közhangulatot” kívánja szolgálni, de a lelkesedés már

---

³ Hézsér Aurél (1887-1947) a magyar társadalomföldrajz egyik kiemelkedő képviselője, a francia emberföldrajz egyik jelentős magyar követője. A Hegyalja regionális földrajzának kiemelkedő kutatója, tankönyvszerző.

elmúlt a háború iránt. A kötet nyomdai kivitelezésén már közvetlenül érvényesült a háború hatása, lényegesen szolidabb a korábbiaknál.

2. ábra: Az európai határok várható változása az antant (A), illetve a központi hatalmak győzelme (B) esetén

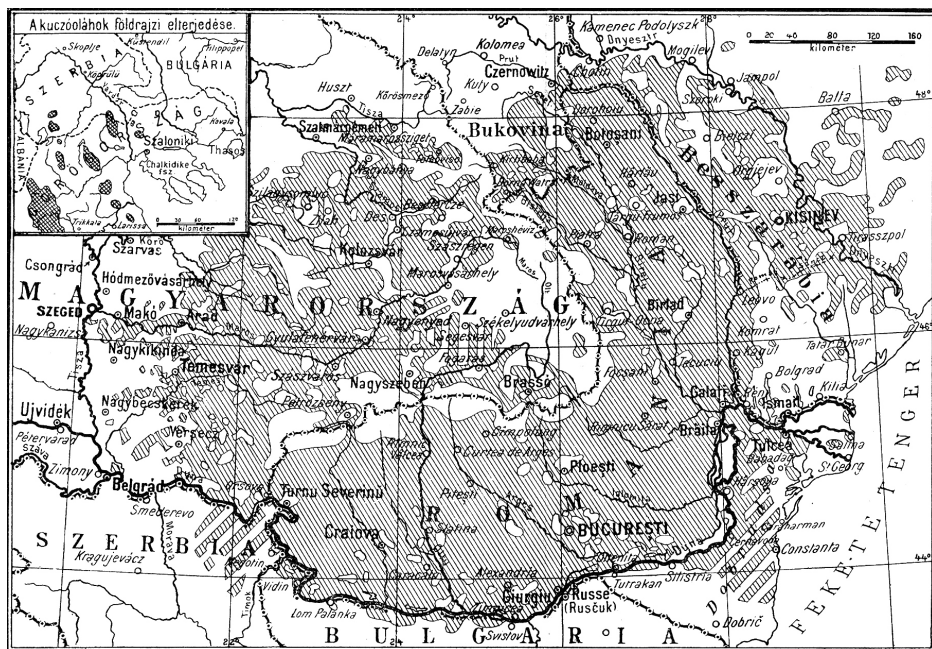
A háborús problematikába új elemként lépett be a Duna jelentőségének elemzése (ZSEBAtlasz, 1917, pp. 7–17.) Bátky Zsigmond úgy látta, hogy Magyarországon a XIX. század végétől elhanyagolták a Dunát. A vasutat „túlságosan pártolták”, az ország egyetlen tengeri kikötőjét, Fiumét, pedig egyenesen „délgettek” (u. o. p. 7.) A háborús események, a tengeri távolsági kereskedelemtől való elzárás felértékelte a Dunát.

A megszokott, szűk térségi szemlélet helyett nagytérségi dimenzióba helyezi a szerző a Dunát: „A Balkán, Kis-Ázsia, Mezopotámia és részben Perzsia a háború lezajlása után erős gazdasági fellendülésnek néznek elébe. Úgy kell tekintenünk őket, mint gyarmatainkat, melyek számunkra élelmi cikkeket és ipari nyersanyagokat termelnek s ezekért cserébe más árukat kapnak tőlünk dunai útvonalon” (u. o. p. 16.)

A háború elhúzódása kiélezte a termelés (a férfiak a frontokon voltak nagy számban) és közellátás (főként az élelmezés) kérdését. Magyarország és Ausztria autartchiájának elemzése (u. o. pp. 32–46.) révén utaltak arra az

általános kérdésre, hogyan képes egy elszigetelt, háborús erőfeszítéseket folytató terület önmaga ellátására. A kérdéskör sokoldalú analízise után levont következtetés: „A gazdasági egymásrautaltság a monarchia két fele között az autarchia létrejöttét szükségképen előmozdítja, a Németbirodalommal, Bulgáriával és Törökországgal való szövetség ezen állapotot tartósabbá és szilárdabbá teheti, ami nagyhatalmi állásunk megszilárdulását s a monarchia békés felvirágzását vonja maga után (u. o. p. 42.)

Románia (u. o. pp. 59-68.) elemzése inkább statisztikai, mint politikai jellegű, nélkülöz mindenféle nacionalista, sovinszta, sértő hangnemet. A moldvai csángók (u. o. pp. 68–73.) bemutatása inkább történeti és néprajzi jellegű, semmint szűkebb értelemben vett földrajzi. A korabeli becslés szerint 26 római katolikus egyházközségben, azok 89 falujában mintegy 64 ezer csángó élt. Az oláhok földrajzi elterjedése (u. o. pp. 74-78.) történeti földrajzi és néprajzi kérdések sorát boncolgatja, méghozzá magyar értékelés szerint, de minden esetben megjelenítve a román álláspontot is. A tanulmányhoz készült térkép (3. ábra) a románok abszolút (nem többségi) elterjedését mutatja, így inkább a román felfogásnak felelt meg.

3. ábra: A románok területi elterjedése

A Zsebatlasz 1918 már a háború negyedik évében készült, s minden korábbinál jelentősebb helyet biztosított a térképeknek (A TÉRKÉP CSODÁJA, ZSEBATLASZ 1918 pp. 5-9), valamint „A háború és a térkép” (u. o. 10-14.)

összefüggéseinek, a térkép katonai, társadalmi, politikai hasznának a kiemelésére. „A térképolvasás kis kátéja” (u. o. pp. 15–23.) inkább szakszerű, technikai útmutató ad, de a diák megtanulhatta követni az eseményeket a térképeken.

Az 1917 őszen a kötet szerkesztése közben tört ki a bolsevik forradalom. Az „ellenség tárgyyszerű bemutatásának” egyik tartalmas eleme „Az egységes orosz birodalom” sokoldalú elemzése (u. o. pp. 71-78.). Az orosz politika, tudomány, sőt a szépirodalom is egységesnek szereti feltüntetni a birodalmat Nyugat-Európa előtt, de az valójában sem földrajzi, sem pedig fajilag, nyelvileg, vallásilag nem egységes. Az egységesség hirdetése mögött egyfajta állami nacionalizmus húzódik meg.

Az 1917. évi februári forradalommal egyfajta káosz kezdődött, az egységes orosz állam helyén új politikai-területi törekvések jelentek meg, 18 szövetséges államból álló képződmény kezd formálódni az év őszen. (A folyamat kifutásának megbecslésére nem vállalkozott Bátky Zsigmond) „Hogy mi lesz az orosz birodalom sorsa, megjósolni nem lehet. Ez alkalommal csak az érdekel bennünket, milyen a népi összetétele a roppant birodalomnak s mekkora joggal követelte Oroszország s nemzetiség nevében más országok u. n. „elnyomott” népeinek „felszabadítását” (u. o. p. 72.)

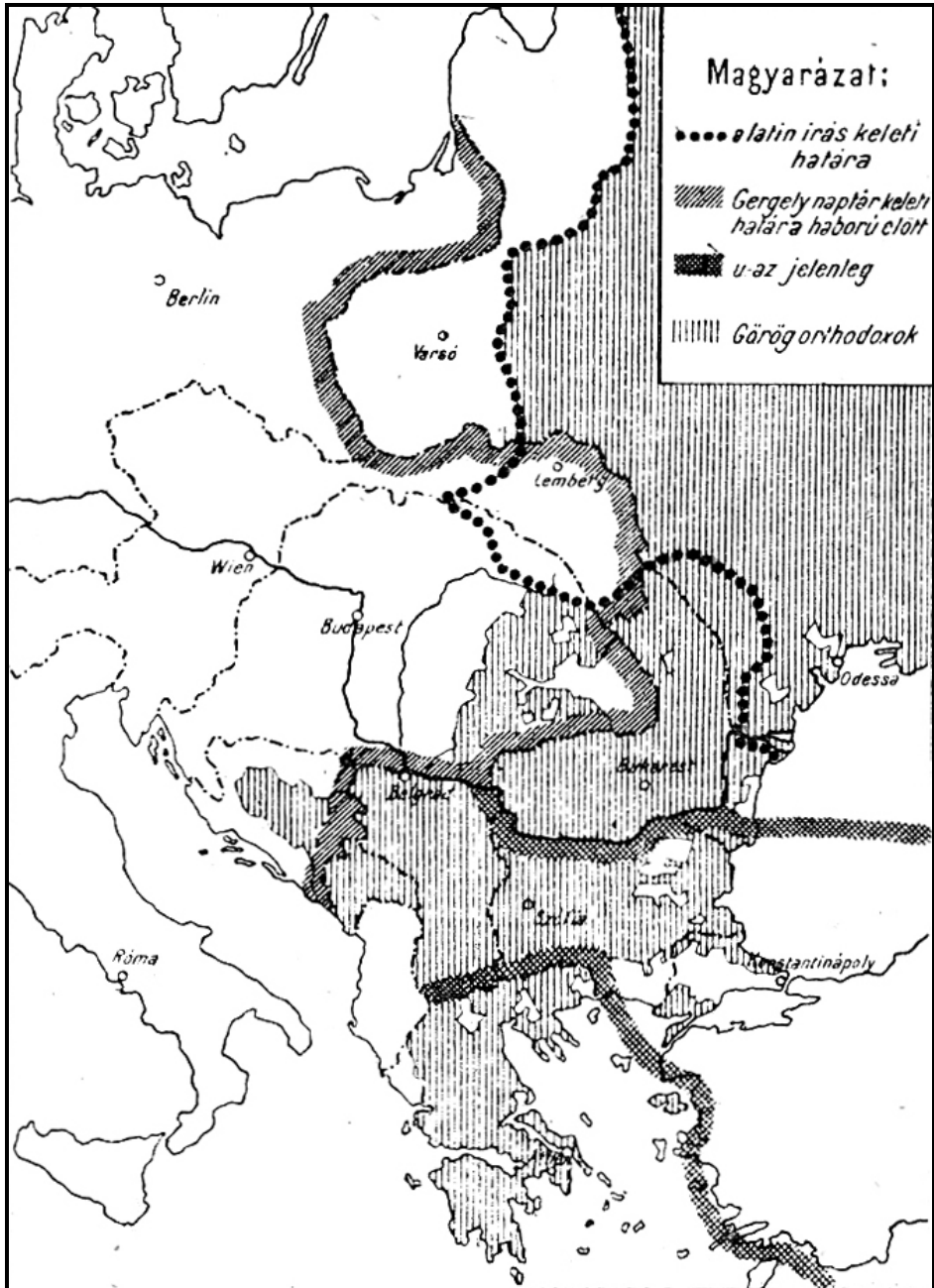
A „Nyugat és Kelet-Európa küzdelme” (u. o. pp. 79–85.) cikk rövid összefoglalása az „európai problémának” Európát három nagy nyelvcsalás (Nyugatot és Délt a román, Északot és Középet a germán, Keletet a szláv) foglalja el. Ezekre nagy átfedéssel épül rá a három nagy vallási közösség (protestáns, római katolikus, ortodox) a Kelet megtestesítője Európában elsősorban Oroszország.

A „kultúrhatárok” meglehetősen bonyolultan alakulnak a térségben (4. ábra). Magyarország, különösen Erdély sajátos, érintkezési, részben átmeneti helyzetet foglal el ebben a politikai, vallási, kulturális nagytérben. Mindent egybevetve Magyarországot a Nyugathoz kell számítani, a kereszténység felvételekor Rómához és nem Bizánchoz csatlakoztunk.

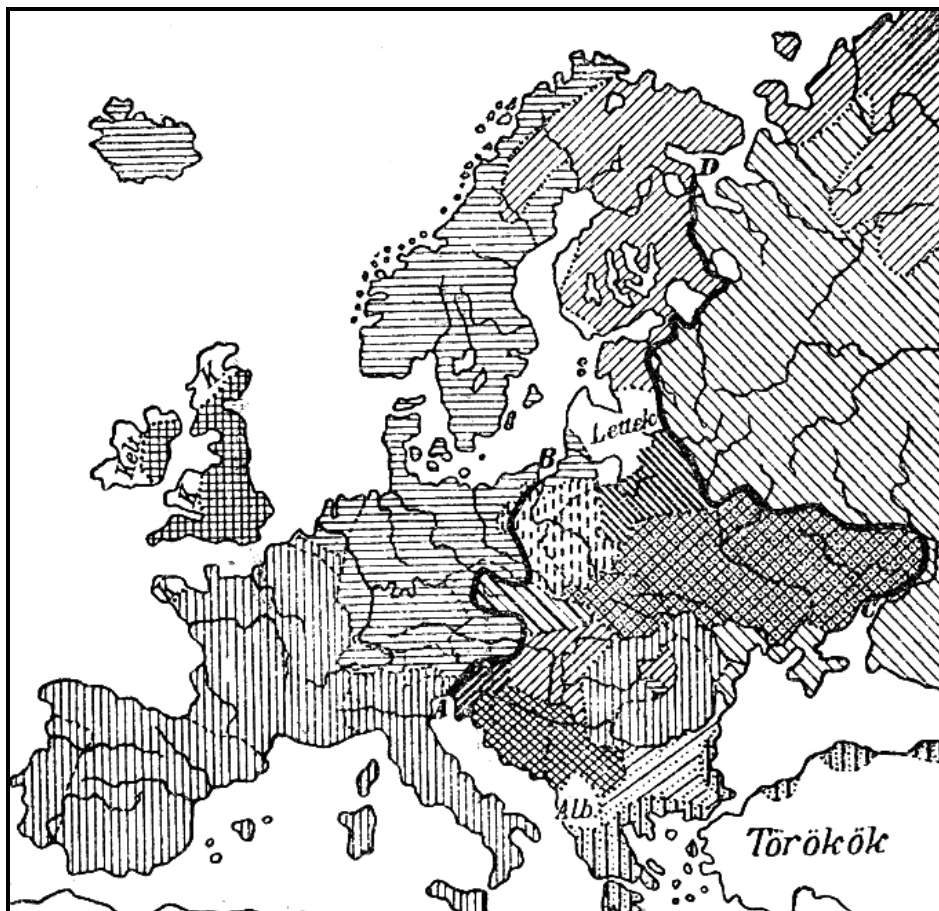
A Keleti-, a Fekete- és az Adriai-tenger között húzódik egy nagy tér, amely rendkívül bonyolult minden viszonyában, s ezt Európa kritikus övezete (5. ábra), mely elnevezés Rudolf Kjellénre megy vissza. A támadó Kelet (Oroszország) a kritikus zóna nyugati határait akarta elérni a háborúban.

A hódítást elemi célként képviselő cárizmus a háborús kudarc révén megbukott, a kérdés úgy vetődik fel a bukása után, hogy „... mennyire tolódik el a kritikus övezet nyugati határa kelet felé, hogy milyen nemzeti és állami jogokhoz jutnak Kelet-Európa kritikus övezetének igazán „elnyomott” népei (u. o. p. 85.)

A „... népek önrendelkezési jogát hangoztató ántánt jelszavak ellenére tisztán „nemzeti” államok, amihez történelmi múlt és kultúra kell, itt nem alakulhatnak ki, mert földrajzilag lehetetlenek, különben is a kis államok sorsa a három nagyhatalom között nem lenne valami kecsgetető” (u. o. p. 85).

4. ábra: Kelet-Európa kultúrhatárai

5. ábra: Európa kritikus zónája

Az, hogy mi történik ebben a kritikus övezetben a Monarchia és főként Magyarország szempontjából is kulcskérdés lehet: „Hogy pedig az államideál utolsó állomása a „nemzeti” állam lenne, mint ellenségeink hirdetik, arra élő cáfolat, az ezeréves Magyarország – kicsiben az ideális világállam példája – melynek történelmi jogosultságát és politikai elhivatottságát a magyar faj vezetése mellett, nem nemzeti állam volta dacára is, ellenségeink javarésze is elismeri, amihez persze szerencsés földrajzi kikerekítettségünk is hozzájárul” (u. o. p. 85.)

A Zsebatlasz 1919 már a háború végének terméke. A szerkesztői előszó (Bátky Zsigmond) szerint 1918. szeptember 1.-én fejeződött be a kötet szerkesztése. A szerkesztő vallomásnak is tekinthető megfogalmazása szerint „Jelen Atlaszunk, bár sajnos még mindig a „háború jegyében áll”, a tavalyinál is jobban közeledik békevilágbeli rendeltetéséhez.... „ (ZSEBATLASZ, 1919, p. 3.)

A szerkesztő maga is rezignáltan állapítja meg, hogy „... testünk-lelkünk megunta már a háborút s inkább a vége, a jövő iránt érdeklődünk... „(u. o. p. 3.) Nem gyakorol semmilyen kritikát, önkritikát az előszóban a korábbi kötetekkel kapcsolatban.

A kötet talán legfontosabb anyaga a középiskolások számára Tóth Zoltán⁴: „Háborús következtetések” írása (u. o. pp. 59–66.), mely 1918 augusztusában íródott. Minden kormány tiltakozik az ellen, hogy ő lenne a felelős a háború kirobbantásáért. Sajátos ellentmondás jött létre: „... Németországra ereje, Ausztria-Magyarországra látszólagos gyengesége idézte a háborút” (u. o. p. 59.)

A Monarchia keleti határáról csak taktikai jelentőségű front tűnt el Oroszország belső káoszával, a stratégiai feltehetően hosszú távon megmaradt. A Távolság-Keletről új kihívása éri Európát a „sárga veszedelem”, Japán hihetetlen megerősödése. „A sárga faj mindinkább részt követel a világpolitikából...” (u. o. p. 61.) ennek még nem lehet látni minden potenciális következményét, de alapvető változásokat fog hozni.

A jövő még nem látszik, de el kell gondolkodnia minden államnak és egyéneknek, hogy megérte-e a sok vér, szenvedés. „Olyan állami és nemzetközi berendezkedés megteremtése, mely a maihoz hasonló világégés megismétlődését lehetetlenné teszi. Lehetséges-e ez, ma még bizonytalan, de a háború borzalmas emlékével gazdagodott emberi közösség számára talán nem lesz annyira kivihetetlen, mint a háború előtt volt” (u. o. p. 66.)

„A Romániától hozzánk csatolt területek” elemzésekor (u. o. pp. 69–73.) szinte semmilyen lelkesedés sincs Győrffy Istvánban. Inkább bosszúságként éli meg és mutatja be, hogy az 1918 tavaszán előzetesen megkötött békeszerződésben szereplő 17870 km² terület a végleges szerződésben mindössze 5637 km²-re olvadt. Sem a Monarchia, sem pedig Magyarország nem aknázza ki a győzelem és a különbeke lehetőségeit.

A kötet szerkesztője és szerzői tisztában voltak azzal, hogy a háború utáni viszonyokat jelentős részben az etnikai struktúrák fogják meghatározni. A Monarchia szomszédságának problematikáját, különösen a Balkánon és az átalakuló Orosz Birodalomban az etnikai viszonyok fogják erőteljesen befolyásolni. A délszláv kérdés (három eltérő koncepció versenyez egymással) megoldódása számunkra nagyon káros lehet, hiszen „... a kérdésnek ránk nézve kedvezőtlen megoldása elszorít az Adria partjairól” (u. o. p. 77.). Ha létre lehet hozni egy magyar-horvát megegyezést a délszláv kérdésben, akkor a többi délszláv terület ügye szinte „magától” megoldódik. A megállapodással „... helyreáll a balkáni egyensúly, megteremtődik az összhang a Duna középfolyságának földrajzi egysége és a Duna-medencét lakó népek politikai törekvései között” (u. o. p. 81.).

---

⁴ Tóth Zoltán (1888-1958) földrajzusként, a politikai- és biztonságföldrajz művelőjeként kezdte pályáját, könyvtáros, történész lett.

3. Összegzés

Sem a háború előtt, sem alatta nem jelent meg a kiadványban gyűlölködő, nyíltan sovíniszta cikk, a szerzők „nem mérgezték” a diákok lelkét, nem folytattak háborús uszítást, sőt propagandát is csak visszafogottan.

A hazafias hang, a magyar érdekek megjelenítése folyamatosan jelen volt a kiadványban, de sokkal visszafogottabban, mint más korabeli kiadványban.

A szerzők a háború összefüggéseinek megismertetésére vállalkoztak, s mindezt egyfajta földrajzi determinisztikus szemlélet bázisán tették.

A folyamatok mérlegelésekor mindenkor érzékeltették, hogy az időszakban nincs „eleve lerendelés”, a háború kétesélyes legalább.

A kiadvány jelentős részben hozzájárult a tankönyvekhez képest a diákok, sőt a tanárok és a nagyközönség politikai földrajzi ismereteinek a gazdagításához.

A Zsebatlaszok bibliográfiai adatai

- KOGUTOWICZ K. (szerk.) 1908: Zsebatlasz 1909. (Naptárral és statisztikai adatokkal.) Budapest, Magyar Földrajzi Intézet R.-T.
- KOGUTOWICZ K. (szerk.) 1911: Zsebatlasz 1912. (Naptárral és statisztikai adatokkal.) Budapest, Magyar Földrajzi Intézet R.-T., 128 p. (Térképek I.-XLII mellékletben.)
- KOGUTOWICZ K. (szerk.) 1912: Zsebatlasz. (Naptárral és statisztikai adatokkal az 1913. évre. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet R.-T., 70 p + mellékletek.
- KOGUTOWICZ K. – HERMANN GY. (szer.) 1913: Zsebatlasz. (Naptárral és statisztikai adatokkal az 1914. évre. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet R.-T., 256 p. (Teljes terjedelemben elérhető az Interneten is.)
- KOGUTOWICZ K. – BÁTKY ZS. (szerk.) 1914: Zsebatlasz. (Naptárral és statisztikai adatokkal az 1915. évre.) Budapest, Magyar Földrajzi Intézet R.-T., 64 p + mellékletek.
- BÁTKY ZS. (szerk.) 1915: Zsebatlasz. (Naptárral és statisztikai adatokkal az 1916. évre) Budapest, Magyar Földrajzi Intézet R.-T., 176 p.
- BÁTKY ZS. (szerk.) 1916: Zsebatlasz. (Naptárral és statisztikai adatokkal az 1917. évre. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet R.-T., 122 p. + mellékletek.
- BÁTKY ZS. (szerk.) 1917: Zsebatlasz. (Naptárral és statisztikai adatokkal az 1918. évre. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet R.-T., 130 p. + mellékletek.
- BÁTKY ZS. (szerk.) 1918: Zsebatlasz. (Naptárral és statisztikai adatokkal az 1919. évre. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet R.-T., 128 p.

A FELVIDÉK NÉHÁNY TELEPÜLÉSÉNEK ETNIKAI ÖSSZETÉTELE AZ 1910-ES NÉPSZÁMLÁLÁSI STATISZTIKA ALAPJÁN

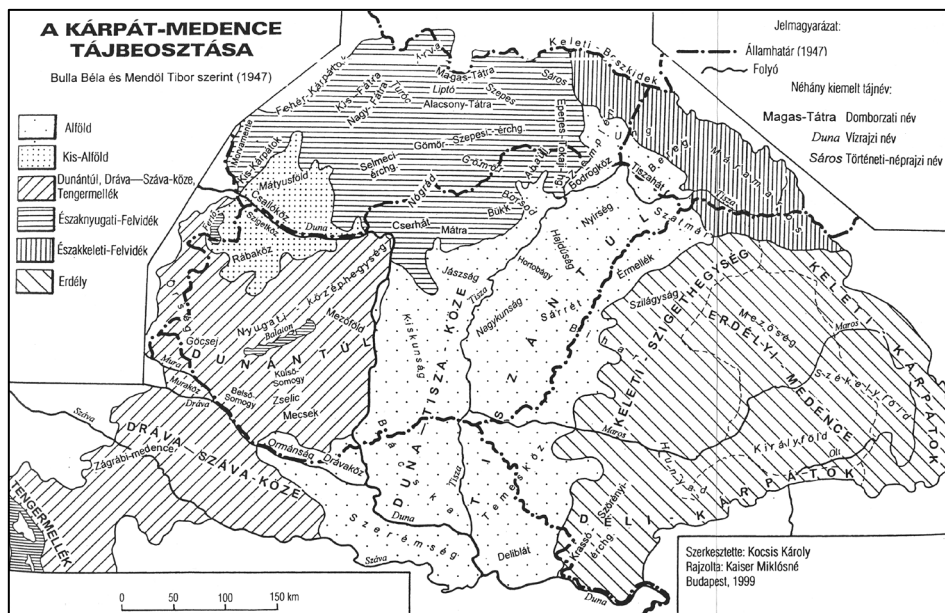
BOROS LÁSZLÓ

A few settlements' ethnic composition in Upper Hungary based on the statistics of the 1910 census

Upper Hungary (today it is Slovakia) is located in the northern part of the Carpathian Basin. It is a territory of roughly 50.000sq.km with quite a diversity in terms of geography and ethnicity. It belonged to the Kingdom of Hungary for 900 years. The last census was held in 1910. According to it 48.1% of the population of 3.5 million was Slovakian, 30.3% Hungarian, 7.5% German and 12.3% Ruthenian. The Hungarians were in majority mainly in the cities: 75.4% in Kassa, 90.0% in Rozsnyó, 89.6% in Rimaszombat, 48.9% in Eperjes, 40.5% in Pozsony were Hungarian. After the establishment of Czechoslovakia the Hungarians were regarded here as enemies and so between 1918-24 106.841 ethnic Hungarians were expelled into Hungary, 70.000 ones were deported to Bohemia. In 1945 31.780 people of Hungarian mother tongue and further on in 1946-47 43.546 more were driven away from Upper Hungary.

Bevezetés

A Felvidék a Kárpát-medence északi részét foglalja el. Mintegy 50 ezer km²-es, rendkívül változatos természeti adottságokkal rendelkező terület. Határait jellemzően természetföldrajzi egységek jelölik ki; északon a Nyugati –és a Keleti-Beszkidék, keleten az Ung folyó, délen az Észak-Magyarországi-középhegység és a Duna, nyugaton a Fehér-Kárpátok. Domborzatát tekintve a térség igen sokszínű, a folyók menti síkságok és az alföldek éppúgy megtalálhatók, mint a kisebb-nagyobb medencék, a dombságok vagy a magashegységek (pl.: Magas-Tátra, Alacsony-Tátra). A domborzatot kialakító tényezők közül központi elemként a Kárpátok vonulatai határozható meg, másodsorban a térséget érintő folyók (pl: Duna, Vág, Hernád) síkságai (1. ábra). A Felvidék morfológiájához hasonlóan a vízrajza, talajai, élővilága is változatos képet mutat, főként a terület vertikális tagozódásának függvényében (KOC SIS KÁROLY, ZUBRICZKY GÁBOR, BOKOR LÁSZLÓ, MARTON GERGELY, SZELES I TAMÁS, DÖVÉNYI ZOLTÁN).

*I. ábra: A Kárpát-medence tájbeosztása.
Szerkesztette: BULLA B. – MENDÖL T. alapján KOCSIS K. 1944-1999.*

A Felvidéken végbement etnikai mozgásokról az első világháború előtti évszázadokban

KOCSIS KÁROLY (2012) akadémikustól a népességföldrajz kiváló művelőjétől tudjuk, hogy a „Felvidék és az egész Kárpát-medence történetében alapvető változást a 895-896-ra tehető magyar honfoglalás hozott. Ezzel ez a régió is betago­lódott a magyar politikai életbe, ez azonban korántsem jelentette az ország gazdasági és társadalmi térszerkezetbe történő gyors integrálódását.”

Kultúrtájja alakulása egy lassú, több évszázadon keresztül tartó folyamat, s ugyanez vonatkozik a közigazgatás (megyerendszer) és az egyházi szervezet (püspökségek) kialakulására. Így a Felvidék jelentős része tartósan az ország periferiájához tartozott.

A nyugati szlávok közé tartozó szlovákok a Kárpát-medence északi részének szláv lakosságából a magyar uralom alatt formálódtak külön néppé. Önálló államot nem alkottak, szervesen betago­lód­tak a Magyar Királyságba. A honfoglaló magyarok pedig fokozatosan kiterjeszkedtek a Duna és a Kárpátok közötti területre. A magyarok a fenyők övezetéig hatoltak, s északon a kárpáti gye­pű mentén határőrök­et telepítettek le. Az Árpádok és az Anjouk igen sok németet telepítettek az északi területekre, Nyitra, Turóc, Trencsén, Liptó, főleg pedig Szepes, Észak-Gömör, de Sáros és Abauj területén is, bajorokat, stájereket, tiroliakat, szászokat, svábokat. A telepések erdőirtással,

bányaműveléssel, később iparral majd kereskedelemmel foglalkoztak. Az első etnikai keveredés a tatárjárás idejével kezdődött, a második a török hódoltság másfél évszázada alatt. Ekkor ezrével menekültek délről északra a magyarok. IV. Béla magyar király programja keretében jelentős számú vár épült a régióban.

A Felvidék történelme 896-tól 1918-ig azonos volt a történelmi Magyarország többi részével. Rákóczi Ferenc szabadságharca alatt magyarok és szlovákok, valamint ruszinok vállvetve harcoltak egymás mellett a Habsburgok ellen. 1848-ban a szlovákok is a forradalom és polgári átalakulás mellett foglaltak állást. A prágai fegyveres felkelés leverése után azonban a szlovákok – akiknek mérsékelt nemzeti követeléseit sem elégítette ki a forradalmi magyar kormány – a Habsburgok segítségével szerették volna kivívni önállóságukat.

Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc bukása után a Bah-kormány egyelőre véget vetett a szlovákok nemzeti törekvéseinek is. A lassan kialakuló szlovák burzsoázia passzivitásba vonult. Az értelmiség azonban nem mondott le a nemzeti jogok követeléséről. 1861-ben a Szlovák Nemzeti Memorandumban kérte a szlovák nyelv hivatalossá tételét. Ettől kezdve egyre inkább megszűnt az az idő, amikor a két nép – szlovák és magyar – az évszázadok folyamán jóban-rosszban együtt volt; egymással az etnikai határokon állandóan kölcsönhatásban élt. Az első világháború éveiben a szlovákok függetlenségi, háborúellenes mozgalma bontakozott ki. Párizsban megalakult a Csehszlovák Nemzeti Tanács (1916), ezt 1918-ban az Antant is elismerte (SZOMBATHY V. 1980). Ezek már Trianon vészjósló előszelei voltak.

Az 1910-es népszámlálások a számok tükrében

A Történelmi (Nagy-) Magyarország utolsó népszámlálása négy évvel az első világháború kitörése előtt, 1910-ben történt. Tíz évvel a számunkra katasztrofális trianoni békediktátum megkötését megelőzően. Ez a népszámlálás azért fontos számunkra, mert megtudhatjuk belőle, hogy milyen volt a 282 275 km² (ezen belül a mintegy 50 ezer km² Felvidék) kiterjedésű Kárpát-medence (Történelmi Magyarország) etnikai összetétele, falvak, városok, járások, megyék lakosságának száma, etnikai szerkezete.

A vaskos (878 oldalas), 1912-ben megjelent statisztikai kiadvány minden népesedési területről pontos és hiteles információt nyújt. Ezen statisztikai adatokból tudjuk eldönteni, hogy mennyire volt „igazságos” vagy megtorló a trianoni békediktátum.

Az 1910-es népszámlálás eredményeinek vizsgálata során 31 felvidéki közepes- és kisváros, valamint falu, két járás etnikai összetételét vizsgáltam meg (további 9 nagyobb város adatait a Történelmi Földrajzi Közlemények 3.évf. 1.számában adtam közre).

1. táblázat

A trianoni békediktátum által elszakított Felvidék néhány kisebb városának, falvának, ill. járásának lakosság száma, etnikai összetétele 1910-ben (a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján szerk. Boros László)

Település	A lakosság száma fő	Ebből							
		Magyar fő/%		Német fő/%		Szlovák fő/%		egyéb	
Dévény	2063	203	9,8	1306	63,3	509	24,6	45	2,3
Nagyszombat	15163	4593	30,3	2280	15	8032	53	238	14,2
Somorja	2930	2699	92,1	112	3,8	114	3,9	5	0,2
Galánta	3274	2933	89,6	115	3,5	202	6,2	24	0,7
Bős	2823	2805	99,4	5	0,2	11	0,4	2	0,0
Nyitra	16419	9754	59,4	1636	10	4929	30	99	0,6
Léva	9675	8752	90,5	199	2,1	688	7,1	33	0,3
Érsekújvár	16228	9754	60,0	1636	10,1	4929	30,1	17	0,0
Komárom	22337	19924	89,2	1228	5,5	768	3,4	165	0,8
Besztercebánya	10776	5261	48,2	879	8,2	4388	40,7	248	2,3
Zólyom	8799	4973	56,5	209	2,4	3579	40,7	38	0,4
Selmec-és Bélabánya	15185	6340	41,8	453	3	8341	54,9	46	0,3
Bakabánya	3141	107	3,4	4	0,1	2935	93,4	95	3,1
Körmöcbánya	4514	1501	33,3	1514	33,5	1482	32,8	18	0,4
Ípolyság	4206	4003	95,2	64	1,5	122	2,9	17	0,4
Breznóbánya	4179	1010	24,2	73	1,7	3081	73,7	14	0,4
Trencsén	7795	2997	38,4	325	11,9	3676	47,2	198	2,5
Liptószentmiklós	3251	942	28,0	655	20,1	1656	50,8	39	1,2
Poprád	2243	689	30,2	818	35,8	718	31,4	17	0,7
Igló	10515	3494	33,2	1786	17	5103	48,5	136	1,3
Késmárk	6317	1317	20,8	3214	50,9	1606	25,4	153	2,6
Bártfa	6558	2179	33,2	1617	24,7	2571	39,2	191	2,9
Gölnicbánya	3793	606	16,0	2055	54,2	1098	28,9	34	0,9
Mecenzéf	2658	596	22,4	1918	72,2	83	3,1	61	2,3
Királyhelme	2725	2719	99,8	2	0,1	2	0,1	0	0,0
Lelesz	1821	1815	99,7	1	0	3	0,2	2	0,1
Bodrogszerdahely	1561	1535	98,3	3	0,2	10	0,6	13	0,7
Borsi	783	778	99,4	0	0	3	0,4	2	0,2
Kistoronya	567	529	93,3	0	0	37	6,5	1	0,2
Szőlőske	395	385	97,5	5	1,3	5	1,3	0	0,0
Kisgéres	1245	1245	100,0	0	0	0	0	0	0,0
Bodrogközi járás	41077	40840	99,4	66	0,2	26	0,1	82	0,3
Dunaszerdahelyi járás	33865	33538	99,0	112	0,4	88	0,2	130	0,4

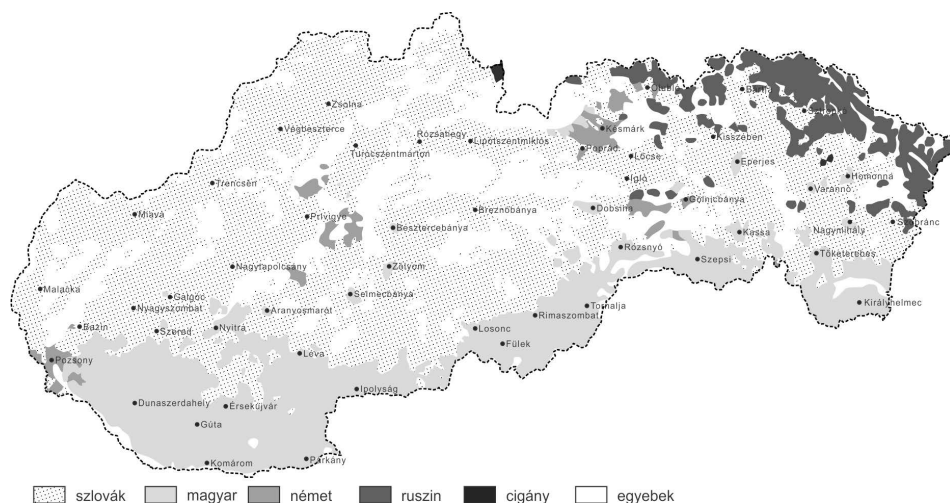
A korábbi vizsgálatom során a Magyar Statisztikai Közlemények 1910.évi népszámlálása alapján a kilencből hat magyar (Losonc, Dunaszerdahely, Kassa, Rozsnyó, Rimaszombat és Eperjes), kettő (Zsolna és Lőcse) szlovák, egy (Pozsony) német többségű volt. Az újabb vizsgálatok során 16 település és két

járás bizonyult magyar többségűnek, s egyetlen egy, ahol 5-10 % alatt volt a magyar ajkú lakosság aránya (Bakabánya-3,4 %) (1.táblázat).

A statisztikai adatok azt bizonyítják, hogy 1910-ben a Felvidék déli része (Csallóköz, a Kis-Kisalföld északi része, a Bodrogló köz mai országhatárhoz közeli keskenyebb-szélesebb sáv) abszolút magyar többségű terület volt (Bodroglói járás 99,4 %, Dunaszerdahelyi járás 99,0 %, Kiskécskés 100,0 %, Királyhelvec 99,8 %, Borsi 99,4 %, Bős 99,4 %, Léva 90,5 %, Komárom 89,2 %). A középső öv városai vegyes, szlovák, magyar, német anyanyelvű, enyhe szlovák többséggel (Selmec- és Béalabánya 54,9 % szlovák, 41,8 % magyar, Breznóbánya 73,7 % szlovák, 24,2 % magyar, Trencsén 47,2 % szlovák, 38,4 % magyar, de Zólyom 56,5 % magyar, 40,7 % szlovák, Besztercebánya 48,2 % magyar, 40,7 % szlovák, Körmöcbánya 33,3 % magyar, 33,5 % német, 32,8 % szlovák.

Északon, északnyugaton szlovák többség (de nem abszolút) volt kimutatható: Liptószentmiklós 50,8 % szlovák, 28,0 % magyar, 20,1 % német, Igló 33,2 % magyar 48,5 % szlovák, 17,0 % német, Gölnicbánya 16,0 % magyar, 54,2 % német, 28,9 % szlovák.

Az 1910-es Magyar Statisztikai Közlemények adatait és KOCSIS KÁROLY (2000) térképét vizsgálva egyértelműen kiderül, hogy a Felvidék (Felföld) középső és északi része kisvárosainak és falvainak lakói döntően szlovák anyanyelvűek voltak 1910-ben, s mai is azok.

2. ábra: A Felvidék etnikai térképe 1910-ben. Szerk.: KOCSIS Károly 2001.

KOCSIS K. (2000) „A népesség változó etnikai arculata a mai Szlovákia területén” c. térképmagyarázójában kifejti, hogy 1880 és 1910 között a Felvidéken is kibontakozott a modern kapitalizmus és a polgárosodás. „Az

ezeréves fennállását ünneplő magyar állam főként városi (zsidó, német, szlovák) polgárai a magyar nemzeti eszme tündöklésének és a gazdasági prosperitás fényében egyre tömegesebben és szívesebben vállaltak sorsközösséget a magyarsággal. Hasonló önkéntes, a szlovákosodást lefékező, többnyire vissza-magyarosodásként értékelhető folyamat volt megfigyelhető a nyitra-bars-honti, abaúji és zempléni kétnyelvű, bizonytalan etnikai hovatartozású, túlnyomórészt azonos (katolikus) vallású magyar-szlovák népességénél is.” (2. ábra).

Az 1880-as népszámlálás idején a Felvidék 2,4 milliiónyi népesség anyanyelvi megoszlása a következő volt: szlovák 61,5%, magyar 24,5%, német 9,8%, ruszin 3,3%. A magyar-szlovák etnikai határt ebben az időszakban a Pozsony-Galánta- Érsekújvár-Nyitra-Léva-Losonc-Rozsnyó-Jászó-Sátoraljaúj-hely-Ungvár vonal jelölte ki (ez nagyjából megfelelt az 1938-as határnak).

Az etnikai folyamatokat tekintve a magyaroknak és ruszinoknak kedvező, a szlovákoknak kedvezőtlennek ítéltető 1880-1910 közötti időszakban a szlovák többséget elvesztő 137 falu közül 90 – a korábban felgyorsult szlovákosodást megfordítva – 62 visszatért eredeti ruszin, 25 magyar, 2 lengyel és egy német etnikai többségéhez. Főként a magyarságát hirdető német, zsidó és szlovák-magyar asszimilánsoknak köszönhető, hogy a magyarság lélekszáma a Felvidéken 335 ezer fővel (61,8%-kal) gyarapodott.

Ennek eredményeként a terület 2.9 milliiónyi népességén belül a magyar anyanyelvűek száma 880 ezer főre, aránya 30,2%-ra nőtt. Különösen látványos volt Pozsonyban és Kassán a magukat magyarnak vallók arányának növekedése (KOC SIS K. 2000).

Utószó (az 1910 utáni évtizedek)

1918-ban nagyot változott a helyzet: a csehek (és szlovákok) megszállták a Felvidéket. Megkezdődött az államilag támogatott erőszakos szlovákosítás a 61592 km²-es immár Szlovákiában.

Az első világháború végén, Csehszlovákia kikiáltását (1918. október 20.) követően a cseh hadsereg az Antant hatalmak támogatásával 1919. július 24-ig megszállta a Felvidék elcsatolandó 61592 km² területű, 3,5 milliiónyi, 48,1%-ban szlovák, 30,3%-ban magyar, 12,3%-ban ruszin, 7,5%-ban német lakta részét. A népesség népszavazási jogát nem vették figyelembe, az Antant hatalmak a trianoni békediktátumban (1920. június 4.) nem csupán a szlovák etnikai területet, hanem a ruszin, az észak-magyar és a felvidéki német településterületeket is elcsatolták a Magyar Királyságtól.

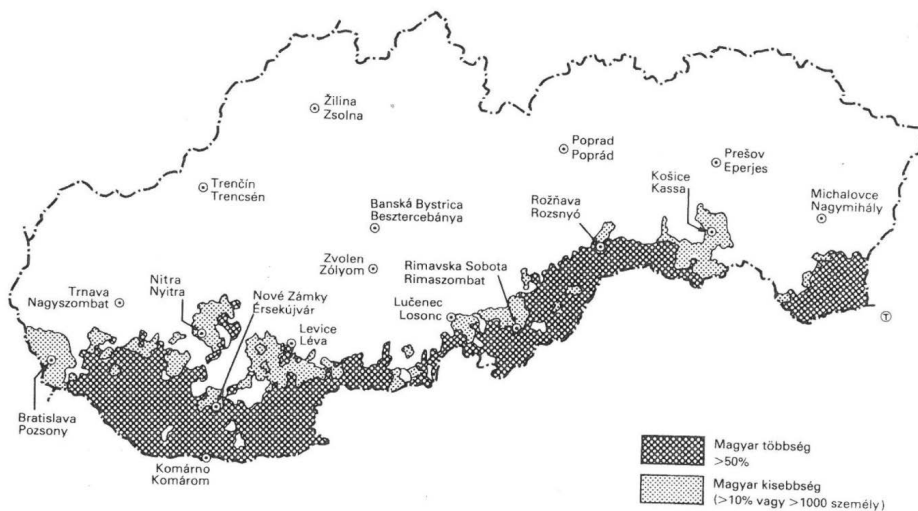
A csehszlovák állam kezdettől fogva nagy hangsúlyt fektetett az elcsatolt területeken élő, ellenségesnek tekintett magyar lakosság számának csökkentésére, városaik és határvidékeik etnikai homogenizálására „csehszlovákizálására” (KOC SIS K. 2000). A magyar-cseh hatalomváltást

követően, 1918 és 1924 között 106841 magyar menekült el a csehszlovák fennhatóság alá került területekről a trianoni Magyarországra. Ugyanakkor 70 ezer cseh (főleg katona, közalkalmazott) költözött 1918 és 1921 között az elmenekült magyarok helyére. 1910 és 1930 között a felvidéki magyarok száma 881 ezerrel 585 ezerre, arányuk 30,2%-ról 17,6%-ra csökkent.

Az első bécsi döntés (1938) német és olasz nyomásra Csehszlovákia 11927 km² területet adott vissza Magyarországnak 1041401 lakossal, akik közül 84,4% magyar, 11,9%-a szlovák anyanyelvű volt.

Az 1945-ös hatalmváltást követően azonnal megkezdődött az etnikai tisztogatás, a németek és magyarok teljes jogfosztása. 1945-ben 31780 „belvederi” magyart utasítottak ki. 1946-1947-ben 393 magyar településről 43546 magyart deportáltak Csehországba. 1947-1948-ban 68407 magyart erőszakkal, 6 ezret pedig „önként” telepítettek át Magyarországra.

A magyar-szlovák nyelvhatárt leginkább Léva, Kassa, Töketerebes térségében sikerült messze délre szorítaniuk (KOC SIS K. 2000). De azért minden erőszakos kitelepítések, deportálások ellenére a Csallóköznek és a Felső-Bodroγκöznek magyar többségét sikerült megtartani (2. táblázat, 3. ábra).

3.ábra: Magyarok Szlovákiában (1991)

2. táblázat

A felső-bodrogközi települések népességszámának alakulása és etnikai összetétele 1941-1991 között (KSH adatai alapján)

	1941	1970	1980	1991	Ebből 1991-ben	
					szlovák	magyar
Ágcsernyő	560	568	483	465	35	430
Battyán	1196	1335	1269	1157	73	1076
Bély	1087	1545	1429	1256	244	1005
Bodrogmező	781	653	569	466	20	428
Bodrogszentes	1126	1150	1059	936	24	897
Bodrogszentmária	599	639	703	599	37	560
Bodrogszerdahely	2049	2501	2407	2252	727	1515
Bodrogszög	360	363	296	225	74	151
Boly	790	856	764	702	50	650
Királyhelme	3756	5344	6358	7963	1301	6400
Kisgéres	1314	1444	1375	1241	23	1216
Kiskövesd	654	638	573	529	19	509
Kistárkány	1131	1371	1159	1007	34	963
Lelesz	2082	2180	2075	1908	139	1752
Nagygéres	1430	1229	1107	978	114	863
Nagykövesd	1143	1221	1121	903	40	860
Nagytárkány	1604	1777	1656	1373	169	1177
Örös	770	800	763	708	39	667
Perbenyik	1339	1424	1170	923	134	787
Rad	549	824	674	560	123	428
Szinyér	372	385	356	263	5	257
Szolnocska	405	416	352	254	8	246
Szomotor	1345	1984	1171	1648	314	1320
Véke	546	628	509	437	10	372
Zétény	854	930	877	781	69	711
Bacska		645	622	575	13	562
Tiszacsernyő		2238	3801	4744	1462	2928
Botany		583	453	366	36	320
Dobra		583	453	366	36	320

Irodalom

- ÁCS Z. SZERK. (1994): Együtt élő népek a Kárpát-medencében. Anktor Könyv-kiadó, Bp. 258 p.
- BOROS L. (2015): A trianoni békediktátum által elcsatolt területek néhány nagyobb városainak etnikai és vallási összetétele az 1910-es statisztikai népszámlálás alapján. In: FRISNYÁK S. – KÓKAI S. szerk.: Történeti Földrajzi Közlemények 3. évf. 1.sz. pp. 96-107.
- BULLA B. - MENDŐL T. (1947): A Kárpát-medence földrajza. Bp. 420 p.
- CSÜLLÖG G. – FRISNYÁK S. – TAMÁS L. (2014): Történeti tájtipusok a Kárpát-medencében. Történeti Földrajzi Közlemények 2.évf. 1-2. szám. Nyiregyháza pp. 1-10.

- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 213 p.
- FRISNYÁK S. – GÁL A. SZERK. (2013): Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság. Nyíregyháza-Szerencs. 556 p.
- HAJDÚ MOHAROS J. (1994): Csehország és Szlovákia az utódállamok. In. PROBÁLD Ferenc: Európa regionális földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. pp 405-457.
- KOCSIS K. (1994): Mohácstól napjainkig. In.: ÁCS ZOLTÁN szerk.: Együtt élő népek a Kárpát-medencében. Bp. pp. 47-74.
- KOCSIS K. (2001): Szlovákia mai területének etnikai térképe. Bp.
- KOCSIS K. (2011): A magyar népesség története. A Kárpát-medence etnikai térszerkezeti történeti alakulása. In. PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: Magyar néprajz 1.1. Akadémiai Kiadó, Bp. pp. 293-423.
- KOCSIS K. - ZUBRUCZKY G. – BOKOR L. – MARTON G.Y – SZELESI T. – DÖVÉNYI Z. (2012): Felvidék/Szlovákia. In. DÖVÉNYI ZOLTÁN főszerk.: A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Bp. pp. 892-941.
- A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség főbb adatai. A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatala. 1912. p. 878.
- SÜLI-ZAKAR I. (2014): Hazánk határai. Történeti Földrajzi Közlemények 2. évf. 1-2. Nyíregyháza, pp. 23-36.

A GAZDASÁGI FEJLETTSÉG REGIONÁLIS KÜLÖNBSÉGEINEK VIZSGÁLATA AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA UTÓDÁLLAMAIBAN JÁRÁSSZINTŰ ADATOK ALAPJÁN¹

DEMETER GÁBOR² - RADICS ZSOLT³

Investigating regional differences of economic development in the successor states of Austria-Hungary based on district level data

The goal of the study is to trace differences and similarities of development level in the regions of successor states of Austria-Hungary divided by new boundaries after WWI using district level variables from 1930. The key question was whether there were fault lines either coinciding with former or new borders, or differences in socio-economic development were rather characterised by gentle sloping transitions zones marking that new borders were unable to put their imprint on the development level after Versailles till the 1930s. By doing this we tried to identify the original (and persisting) economic regions of Austria-Hungary.

In order to carry out the above mentioned examination 10 variables referring to economic and cultural development were collected from the database compiled by Rónai A. (1945). For the more than 850 districts (including the Regat, but leaving out Galicia) and 10 socio-economic variables (*percentage value of workers in trade and commerce in %, ratio of industrial employees and employees in public services, net reproduction rate and death rates, the proportion of illiterate people and the income/unit area of meadows, crop yield/ha*) a multivariate statistical analysis was carried out to analyse the above mentioned problems. Mainly socio-economic data were selected because of their greater resistance to immediate (economic, political) changes, thus they refer to a previous stage of regional structure.

To identify independent variables from among the above enumerated, a dimension reduction was carried out by applying PCA. The first factor comprises variables referring to demographic situation, alphabetisation. The proportion of industrial population and the crop yield/ha showed great, but negative correlation coefficient with this factor, which means that the first factor represents an index for traditional (preindustrial, rural) society. The second factor shows great correlation with the proportion of arable land and with the overpopulation in agriculture, the third factor represents the proportion of public servants (alone), thus the level of bureaucratization.

Reading the figures it is evident that there was (and remained up to 1930) a great fault line between the Austrian and Hungarian parts of the Dual Monarchy. In this case the new borders of 1920 were definitely segregating territories of different type, while in the case of Czechoslovakia the new state borders were unable to solve the obvious territorial differences (mainly developed under the old borders) up to the 1930s. Czechoslovakia therefore was composed of two territories at different level of development (like formerly Austria-Hungary did so). Contrary to this, the Hungarian, Serbian and Slovakian districts

---

¹ A tanulmány a K 111 766 sz. OTKA pályázat támogatásával, annak előtanulmányaként készült.

² MTA BTK TTI

³ DE, Földtudományi Intézet

(of the former Hungarian Kingdom) were similar to each other and overlapping regarding their level of development (**Fig. 1**). The least scattered pattern was shown by Hungarian and Czech districts, while Slovakian districts showed great variability, representing an E-W economic slope in geographical terms. Considering Romania, Transylvania overlapped both with the Regat and with Hungary as well. Therefore here a wide transitional zone can be observed, a gentle slope showing the phenomenon of gradual cultural transition. Thus, the Romanian state unified territories of smaller differences. Slovakian districts also overlapped with Transylvania, the gradual shift was here also observable. Even N-S differences were observable.

Bevezetés, célkitűzés

Tanulmányunkban járásszintű gazdasági és demográfiai adatok felhasználásával az Osztrák-Magyar Monarchia, illetve utódállamainak térszerkezetére (a fejlettség különbségeire) kívánunk következtetéseket levonni. Kiindulási tézisünk az, hogy gazdasági szempontból optimális határhúzás esetén az eltérő fejlettségű régiók eltérő országokba kerülnek, illetve a határok nem vágnak ketté közel hasonló fejlettségű (tehát egy gazdasági régióknak minősíthető) részeket. Ha ez mégsem így van, akkor ennek oka lehet, hogy (1) a határhúzás negligálja a gazdasági szempontokat, (2) a gazdaság térszerkezete gyors átalakulással reagált a megváltozott körülményekre, ezért eltűntek a különbségek vagy pedig eleve nem voltak jelentős differenciák, (3) ha léteznek jelentős különbségek, ezek szintén lehetnek öröklöttek, vagy utólagosan kialakultak. Mivel a vizsgálatba bekerült adatok 1930 körüli állapotot rögzítenek, a világháború előtti helyzethez képest az utólagos változás (akár a kiegyenlítődés, akár a differenciák kiéleződése) mértéke kicsi lehet, hiszen ennyi idő alatt gazdasági kapcsolatok irányát, minőségét felül lehet ugyan írni, de ezek társadalmi vonatkozásait-leképeződéseit már jóval nehezebb. „Felülről” vagy külső hatásra bekövetkező gazdasági változás esetén ugyanis a társadalmi reakcióidő (vagy a rendszer tehetetlensége) nagyobb. Így vizsgálatunkba a gazdasági változók mellett társadalmi mutatókat is beválogattunk, nemcsak azon oknál fogva, hogy a gazdasági fejlettséget jól tükrözik a társadalmi mutatók (látni fogjuk, hogy esetünkben ez nem hipotézis, hanem valóban így van), hanem azért, hogy kiszűrjük az 1910 óta bekövetkezett, gyors, de a társadalomban még nem leképeződött gazdasági változások hatását.

Vizsgálatunkban arra keressük a választ, hogy:

(1) a Rónai A. és munkatársai által a két világháború között összegyűjtött járási szintű adatok (RÓNAI 1945)⁴ statisztikai vizsgálatával azonosíthatók-e

---

⁴ Adatok: *Rónai András* (szerk.): Közép-Európa Atlasz. Szent István Társulat-Püski kiadó, Bp., 1993. (A Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet 1945-ös faksimile kiadása, Szerk.: Zentai László).

összefüggő, több járásra kiterjedő gazdasági centrumok és perifériák a volt Monarchia, illetve Románia területén az Osztrák-Magyar Monarchia szétesése után 10 évvel.

- (2) E területek mennyire illeszkedtek természet-, valamint közlekedés-földrajzi adottságokhoz;
- (3) E területek mennyire egyeznek meg a határvonás által kialakított új gazdasági entitásokkal (a két világháború közötti kisállami stratégia, a protekcionista gazdaságpolitika dominanciája miatt valóban beszélhetünk új gazdasági egységekről és a régi keretek felülírásáról);
- (4) Az új határok által tömörített járasok azonos fejlettségi szintre kerültek-e 1930-ra vagy még mindig hordozzák a Monarchia örökségét (illetve ez utóbbi mit jelent). Mennyiben igazolható a Monarchia nyugati részének fejlettsége 1930 táján? Mennyire figyelhető meg ezen térségek elkülönülése: az egyes járasok között csak kis különbség volt (a K-Ny és É-D lejtő kimutatható-e), avagy hirtelen, törésszerű változások jellemzik a gazdaság térszerkezetét? E kérdés gazdaságfejlesztési szempontból már csak azért is indokolt, mert a mai területfejlesztésben a régiók lehatárolásának problematikájáról beszélnek (*a priori* adottnak feltételezve a régiók létét), noha meg sem vizsgálták, hogy gazdasági szempontból léteztek-e ezek a régiók;
- (5) a felhasznált mutatók valójában hány független változóra vezethetők vissza: melyek és hogyan reprezentálják leginkább a fejlettség egyes dimenzióit (ill. melyek vonatkoznak ua. jelenségre)?

A kutatás során fajlagos (egy egységre jutó teljesítményt mérő) adatokat használtuk fel, azért, hogy a lakosságszámból vagy területnagyságból származó nagyobb értékek ne befolyásolják a minősítést:

a, a foglalkoztatási szerkezet modernségét tükröző adatok közül a *közzszolgálati- és szabadfoglalkozásúak aránya, kereskedők aránya, mezőgazdaságban és iparban foglalkoztatottak aránya* került kiválasztásra (itt tekintettel kellett arra lenni, hogy mivel ezen értékek egymást 100%-ra egészítik ki, így bizonyos statisztikai műveleteknél nem mind használható);

b, a demográfiai mutatók közül *a természetes szaporulat, élve születések, halálozások területi jellemzőit* (itt is tekintettel kell arra lenni, hogy mivel ezen értékek egymást 100%-ra egészítik ki, így bizonyos statisztikai műveleteknél az egyiket ki venni az elemzésből);

c, a kulturális fejlettséget reprezentáló adatok közül *az analfabéták arányát*, továbbá

d, gazdasági mutatóként *a rétek területegységre eső jövedelmét, a búza termésátlagát* és az *összterület %-ában megadott szántóföldet* választottuk ki a Rónai-féle térképsorozatból. (A választást behatárolta, hogy ennél sokkal több adat nem volt hozzáférhető).⁵

---

⁵ Ennek jelenlegi korrekciója, a statisztikai analízis számára hozzáférhető változók számának bővítése a KSH adatainak feldolgozásával és térképre vitelével a K 111766 sz. OTKA keretei között most zajlik.

A Rónai-féle változók függetlenségvizsgálata és az eredmények magyarázata

Rónai térképei önmagukban is sokat mondanak a járásszintű területi különbségek egyes aspektusairól, de mi egy összevont fejlettségi térképen kívántuk ábrázolni az egyes járásokat. Ennek több módszere ismeretes: az egyik, hogy az adatok alapján változónként helyezési értékszámokat rendelünk a terület egységekhez, majd a különböző változók helyezési értékszámait átlagoljuk, s ez alapján rajzolódik ki a fejlettségi sorrend. Másik módszer, hogy mindössze 2 (esetleg 3) csoportot képezve az átlagon felüli vagy aluli értékeket mutató területeket külön kódoljuk, s azokat a közigazgatási egységeket minősítjük fejlettnak, melyek a változók zömét tekintve átlagon felüli értéket mutatnak.

Mivel esetünkben több, mint 850 járásról,⁶ 10 változóról, tehát legalább 8500 adatról volt szó, ezek az eljárások túlzott időigényességük miatt szóba nem jöhettek. Helyette a mutatókat adatredukcióval „ősváltozókra” visszavezető faktoranalízist választottuk. Ennek során a változók száma lecsökken, így a járások helyzete, fejlettsége kétváltozós diagramon ábrázolhatóvá válik, miközben az adatszerkezet varianciájából a lehető legtöbbet megőrizzük, így az eredeti adatstruktúra nem sérül. Mindemellett pedig kiderül, hogy az eredetileg Rónaiék által kiválasztott, s általunk tovább szelektált jellemzők közül mennyi tekinthető függetlennek, s ezek megfelelnek-e az általunk előre definiált kategóriáknak (pl. a demográfiai mutatók, gazdasági mutatók ténylegesen önálló csoportot képeznek, vagy keverednek).

Az SPSS-ben főkomponens-analízis módszerével végzett faktoranalízis megbízhatónak bizonyult: a KMO-Bartlett teszt 0,79-es értéket adott. Az eljárás a vizsgált tényezőket 2 faktorba sorolta be, melyek a variancia 43+20%-át tartották meg. A varimax rotációval létrejött rotált komponens mátrix soraiban olvasható korrelációs koefficiensek megmutatják, hogy melyik változó (hatótényező, vagy mutató) melyik csoportba tartozik. Az első faktorba a demográfiával, kulturáltsággal kapcsolatos változók kerültek; az ipari népesség és a búza termésátlaga egyértelműen negatív korrelációt mutatott ezzel a csoporttal, mely tehát egy tradicionális társadalom rurális indexének tekinthető. Az elmentett faktorértékeket sorrendbe állítva elmondható, hogy az első 100 helyen csak román és szlovák, az utolsó 100 helyen pedig osztrák és cseh térségek szerepelnek, ez utóbbiak tehát egyaránt a legiparosodottabbak és legnagyobb terméshozammal bírók. A második faktorba tartozott a szántóföld az összterület %-ában kifejezve (*1. táblázat*) és az agrártúlnépesedésre utaló mezőgazdasági népsűrűség is erős, de fordított kapcsolatot mutatott a szántók gyakoriságával.

---

⁶ Mivel az utódállamokat és Magyarországot 1930-as határaik alapján vizsgáltuk, így kimaradt a vizsgálatból Galícia nagy része, Bosznia, de belekerült a Regát (Besszarábia nem). Ez adja ki a vizsgált járások számát.

1. táblázat. Az egyes változók kapcsolatának erőssége a PCA (dimenziócsökkentés) alapján létesített főkomponensekkel

Rotated component matrix	Component	
	1	2
mezg. népsűrűség (1 ha-ra jutó mezg lakos)	0,323	-0,728
ipari népesség %	-0,850	0,040
halálozás ezrelék	0,885	0,088
term. szap. ezrelék	0,630	-0,130
analfabéták %	0,821	-0,189
szántóföld az összterület %-ában	0,046	0,923
búza termésátlaga hektáronként mázsa	-0,724	0,390
réték jövedelmezősége	-0,715	-0,461
közszolgák és szabad foglalkozásúak aránya	-0,323	0,133

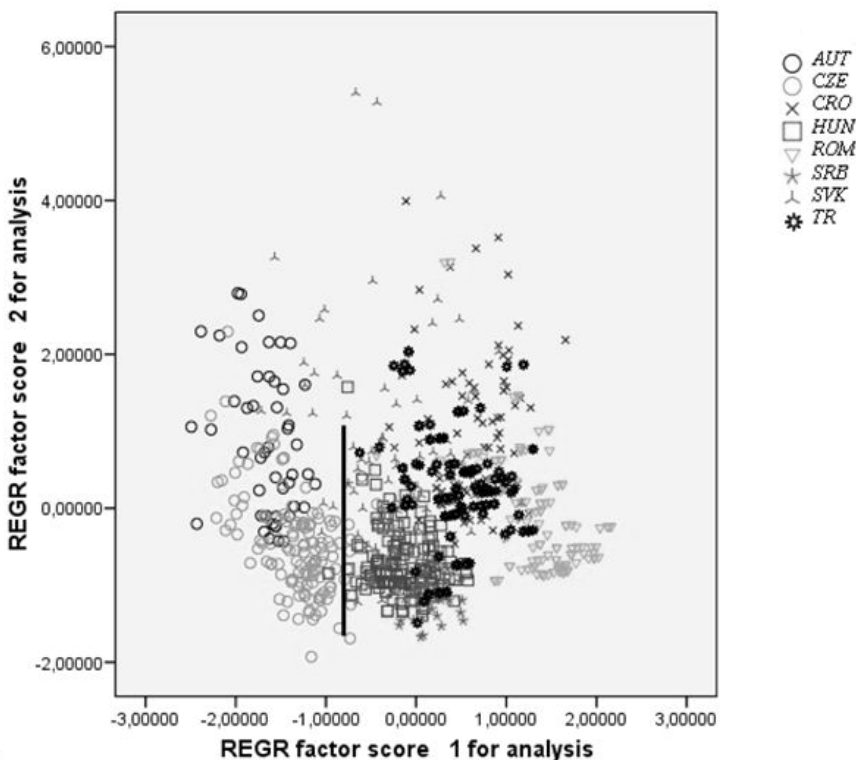
Végeredményben Rónaiék változói mindössze két tényezőre (a bürokráciával együtt 3) vezethetők vissza, melyek meghatározzák az egyes járás fejlettségi besorolását: elég lett volna pl. a következő változók kiemelése: ipari népesség aránya (az első faktorból), szántóföld aránya (a másodikból). Ha a sajátértéket 1 helyett 0,9-re állítjuk, akkor harmadik faktorként belép a szabadfoglalkozásúak és közszolgák aránya. Ha az 1. és 3. vagy a 2. és 3. faktort kombináljuk, akkor az egyes országok területe nem különül el, teljesen átfedik egymást, azaz megállapítható, hogy az esetleges különbségekért az 1. faktor változói tehetők felelőssé (analfabetizmus, búza termésátlag, ipari alkalmazottak – lásd a mellékletben az egyes országrészekre jellemző átlagok markáns különbségeit e változók esetében).

A járások fejlettségének területi sajátosságai és kapcsolatuk az országhatárokkal

Ha a két fő faktorérték felhasználásával ábrázoljuk a terület járásait egy kétváltozós diagramon (*1. ábra*), akkor arra a jelenségre figyelhetünk fel, hogy a cseh és osztrák területek elkülönülnek a többitől (de egymástól csak részben), jól definiálható, körülhatárolható csoportot alkotva. Ez meglepő annak fényében, hogy a klasszikus földrajzi megközelítés értelmében a hasonló kultúrkörhöz tartozó szomszédos régiók között kis különbség várható. Az ábra alapján azonban világos, hogy a Monarchia két, jellegében teljesen elütő komponensből állt össze (különösen annak fényében, hogy Nagy-Magyarország, sőt Románia járásai esetében már érvényesül az átmenetiséget hangsúlyozó szabály), s ez az utódállamokra is érvényes. A (kis)magyar, (1920 utáni) szerb és (1920 utáni) szlovák járások fejlettségük alapján átfedik egymást, noha tény, hogy a trianoni Magyarország járásainak szórása (fejlettségbeli különbsége) kisebb. A volt *Nagy-Magyarország járásait kisebb fejlettségbeli különbség jellemezte még az 1930-as években is, mint amilyen pl.*

a cseh és szlovák járások közti különbség volt. Ugyanakkor az ábra járás szinten is megerősíti, hogy Ausztria-Csehország lényegesen fejlettebb volt, mint Magyarország, s hogy Erdély a lejtő markáns részeként, Románia és Magyarország között helyezkedik el, inkább az utóbbihoz tendálva. A horvát járások viszont teljesen elkülönülnek a többiektől.

Ha ábránkat északi tájolásúnak tekintjük, akkor kirajzolódik előttünk a volt Monarchia területe, az országok elhelyezkedése a virtuális térben egyezést mutat földrajzi elhelyezkedésükkel (Szerbiát leszámítva), azaz mind a Ny-K-i, mind az É-D-i lejtő kimutatható még 1930 után is a Duna-medencében. Erre kitűnő példa az iparban foglalkoztatottak arányának járásonként összesített, hisztogrammon történő ábrázolása (2. ábra): a módusz (leggyakoribb érték) nyugat és észak felé haladva egyre laposabb, ugyanakkor egyre nagyobb értéket vesz fel (kiegyenlítettébb az eloszlás, ugyanakkor egyre nagyobb az ipari dolgozók aránya). A móduszokra illeszthető görbe lejtésének iránya és meredeksége megadja a fejlettség differenciáit.

1. ábra. Az egyes országok járásainak fejlettségi különbségei az 1930-as évek végén a 2 faktorba sorolt változók faktorértékei alapján

Noha az 1. ábrán a foltok helyenként átfednek, a csoportcentrumok berajzolása már szignifikáns eltérést mutatna. Így Szlovákia és Románia (fejlettsége alapján) értelmezhető önálló régióként, noha a dél-szlovák területek az észak-magyar, a kelet-szlovák területek (Kárpátalja) viszont az északnyugati román régiókkal mutatnak hasonlatosságot, míg Nyugat-Szlovákia már a cseh folttal érintkezik fejlettségi szintjét illetően. Az átmenetiség tehát erőteljes a régióban, s nem állítható egyértelműen, hogy a régi, vagy újabb határok adnak jobb fejlettség szerinti elhatárolást. Román-magyar és osztrák-cseh, cseh-szlovák, osztrák-magyar viszonylatban például igaz, hogy a régi határok eltérő fejlettségű területeket öleltek fel, de magyar-szerb, szlovák-román, viszonylatban már nem. Kelet (ill. bizonyos esetekben a periféria) felé haladva az átmenetiség egyre erősödik, a markáns fejlettségi lépcsők eltűnnek.

2. táblázat. A csoportok (országok) fejlettségi különbségeinek elmosódottsága: a sikeres visszaosztályzások száma és aránya az eredeti csoportba a búza terméshozama, az ipari alkalmazottak, a bürokraták és analfabéták alapján

eredeti csoport (db és%)	visszaosztályzás során besorolt, db								Total
	AUT	Cseho.	HUN	SVK	HRV	SRB	TR	Rom	
AUT	4	45	21	7	0	0	0	0	77
CSEH	4	134	6	1	0	0	0	0	145
HUN	4	7	113	20	0	3	3	0	150
SVK	1	6	34	33	4	0	9	4	91
HRV	0	0	8	10	3	0	36	28	85
SRB	0	0	5	0	0	8	14	1	28
TR	0	1	10	11	3	3	67	42	137
ROM	0	0	0	0	0	4	28	108	140
	%								
AUT	5,2	58,4	27,3	9,1	,0	,0	,0	,0	100,0
CSEH	2,8	92,4	4,1	,7	,0	,0	,0	,0	100,0
HUN	2,7	4,7	75,3	13,3	,0	2,0	2,0	,0	100,0
SVK	1,1	6,6	37,4	36,3	4,4	,0	9,9	4,4	100,0
HRV	,0	,0	9,4	11,8	3,5	,0	42,4	32,9	100,0
SRB	,0	,0	17,9	,0	,0	28,6	50,0	3,6	100,0
TR	,0	,7	7,3	8,0	2,2	2,2	48,9	30,7	100,0
ROM	,0	,0	,0	,0	,0	2,9	20,0	77,1	100,0

A vázolt helyzetet a diszkriminancia-analízis is megerősítette (2. táblázat): az ipari alkalmazottak, búza terméshozam, analfabetizmus, közszolgák mutatóinak felhasználásával végzett visszaosztályzás a járások mindössze 55%-át osztályozta vissza helyesen, eredeti országába (mely 75%-ra nő, ha a többi változót is bevonjuk a vizsgálatba). Az osztrák és cseh régiók átfednek egymással, de a 75%-os pontossággal visszaosztályzott magyartól jól

elkülönülnek, míg a többi ország esetében a sikeres visszaosztályzások 50% alatt maradnak. *(Az átmenetiségre utal, hogy a horvát járások 40%-át, a szerb járások felét pl. erdélyiként azonosította az SPSS, míg az erdélyiek 30%-át regáti románnak sorolta be, s ugyanannyi szlovák járást azonosított szlovákként, mint magyarként.* A helyes visszaosztályzások aránya az osztrák és szerb, valamint regáti román részeken 80%-ra, Erdélyben és Szlovákiában 60%-ra nő, ha mind a 10 változót felhasználjuk a vizsgálatban. Ekkor a szlovák járások 20%-a a magyar, a horvátok 30, a szerbek 20%-a, a román járások 10% az erdélyi, az erdélyiek 15%-a regáti román kategóriába nyert besorolást).

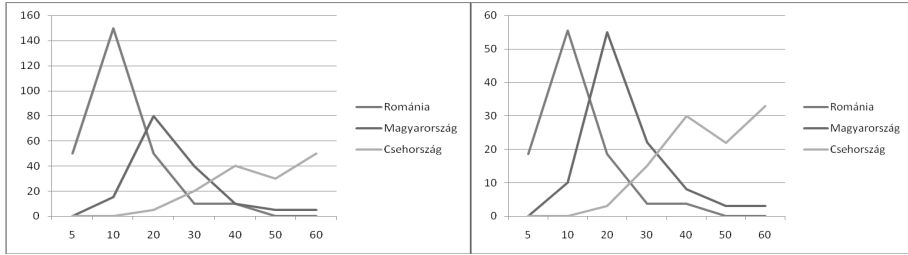
Az országok fejlettségének különbségei a vizsgált változók alapján

Ezt követően *korrelációs mátrix* segítségével megvizsgáltuk, hogy a kiválasztott (és a PCA alapján bizonyíthatóan nem független) tényezők milyen kapcsolatban vannak egymással (3. táblázat) - hogy nagy keresztkorreláció mérhető, az bizonyosnak vehető abból, hogy változóink kevés faktorba, független változóba nyertek besorolást. Az adatpárok számossága miatt a korrelációs koefficiensek értékei szignifikánsnak tekinthetők (99%-os biztonsággal igaz a kapcsolat).

Egyértelműen *fordított reláció mérhető az ipari népesség és a halálozások aránya között*, rávilágítva az ipari forradalom életminőségre gyakorolt - demográfiai mutatókban jelentkező - hatására. Az iparosodott országok már mind a demográfiai átmenet periódusában voltak. (Az egyes területi egységeken belül azonban már nem ilyen egyértelmű az összefüggés. Az Erdély nélküli Romániában a két változó kapcsolatának erőssége csak - 0,494, Ausztriában -0,400. A jelenségek tehát jelentős regionális differenciákat mutatnak – lásd: 3. ábra).

3. táblázat. A változók korrelációs mátrixa

	mezg. nép- sűrűség	ipari népesség	halá- lozások %	term szap. %	anal- fabéták %	szántó- föld %	búza termésátlag	rétek jövedel- mezősége	köz- szolg. %
mezg. nepsűrűség	1,000	-0,420	0,311	0,323	0,418	-0,621	-0,450	-0,001	-0,228
ipari népesség %	-0,420	1,000	-0,778	-0,519	-0,776	0,038	0,644	0,555	0,333
halálozások %	0,311	-0,778	1,000	0,433	0,824	0,057	-0,653	-0,655	-0,240
term szap. %	0,323	-0,519	0,433	1,000	0,462	-0,117	-0,513	-0,369	-0,049
analfabéták %	0,418	-0,776	0,824	0,462	1,000	-0,131	-0,675	-0,557	-0,275
szántóföld %	-0,621	0,038	0,057	-0,117	-0,131	1,000	0,327	-0,420	0,044
búza termésátlag	-0,450	0,644	-0,653	-0,513	-0,675	0,327	1,000	0,317	0,205
rétek jövedelmezősége	-0,001	0,555	-0,655	-0,369	-0,557	-0,420	0,317	1,000	0,126
közszolg. %	-0,228	0,333	-0,240	-0,049	-0,275	0,044	0,205	0,126	1,000

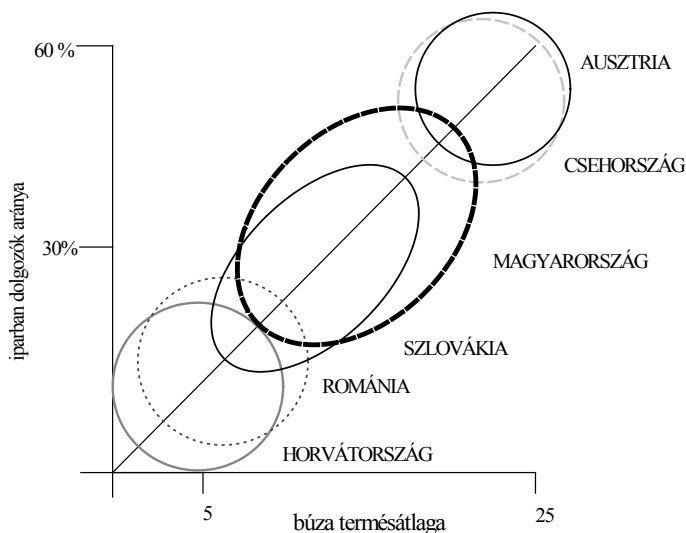
2. ábra. Az ipari forradalom előrehaladottsága a Duna-medencében: az iparban foglalkoztatottak arányának (vízszintes tengely, %), megoszlása 1930 körül fent: járásokként (függőleges tengely: db), lent: a járások %-ában (függőleges tengely)

A járási statisztika megerősíti, hogy az iparosodottság előrehaladottsága magasabb mezőgazdasági termésátlagokat eredményezett: a két tényező közötti korrelációs koefficiens magas értéke csak első látásra meglepő, hiszen az ipari forradalom pozitív hatása a mezőgazdaságra (intenzív mezőgazdaság, vetésforgó, gépesítés, mezőgazdasági felesleg elszívása, így a birtokméret-csökkenés lassulása) köztudott. Megfordítva: *a térségben nincs olyan ország, mely úgy ért volna el magas termésátlagot, hogy nem ment volna végbe iparosodás. A regressziós modell (4. táblázat) is megerősíti, hogy a termésátlagot a szántóföldek arányán túl leginkább az iparosodottság mértéke befolyásolja* (az ipari népesség 1%-os növekedése 4%-os mezőgazdasági hozatal-növekedést eredményez). A másik oldalról (fejletlen országok esetében) a mezőgazdasági népesség sűrűsége és a szántóföldek járásonként mért aránya között is fordított kapcsolat van. *A mezőgazdasági népsűrűség éppen azokon a területeken volt magas (Horvátország, Szlovákia, Erdély), ahol egyébként is kevés szántó volt. A búza alacsony termésátlaga és az analfabetizmus mértékének erős kapcsolata, tradicionális struktúrákra, preindusztriális társadalomra utal.*

4. táblázat. A búza termésátlagát pozitívan és negatívan befolyásoló tényezők korrelációs együtthatói (standard beta, lineáris regresszió)

R = 0,766	Standardized Coefficients Beta
mezg népsűrűség	,111
halálozások %	-,357
analfabéták %	-,142
szántó föld %	,375
rétek jövedelmezősége	-,055
ipari népesség %	,241
term. szaporulat %	-,173

Ezek után érthető, ha e *trendek területi sajátosságaira* is kíváncsiak vagyunk, ezért a magas korrelációt mutató tényezők kapcsolatát, területi sajátosságait *kétváltozós diagramon* is ábrázoltuk (3. ábra).

3. ábra. Az ipari és mezőgazdasági modernizáció összefüggése. A búza termésátlaga (q/ha) és az ipari népesség korrelációjának területi vetületei (ország és járásszinten)

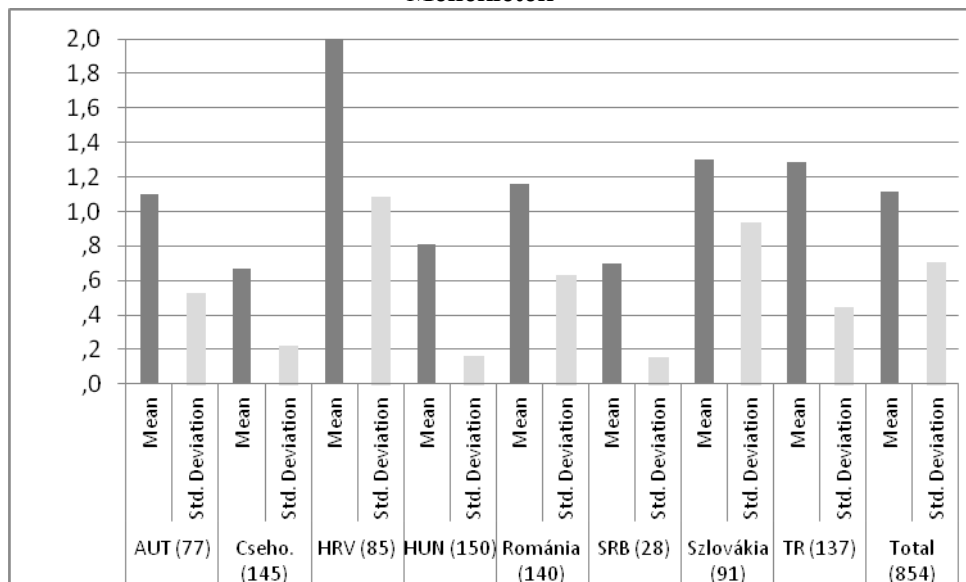
A *parciális korrelációs* vizsgálatok azt mutatták, hogy az alfabetizáció hat az iparosodás és a mezőgazdasági terméseredmények kapcsolatára (a két változó közötti r érték 0,34-re esett az analfabéták arányának bevonásával a kapcsolatrendszerbe), s az iparosodás foka is befolyásolja az alfabetizáció és a mezőgazdasági hozam közötti kapcsolatot ($r = -0,40$ -re módosul a harmadik változó bevonásával). A túlnépesedés szintén a modernizáció egyik sürgetője: gondoljunk Bulgária esetére, hol az egy főre jutó agrártermelékenység nem nőtt, míg a hektáronkénti termésátlag igen - e növekedést a népességszám gyarapodása „fogyasztotta el”.⁷ Az industrializáció foka szintén befolyásolta a terméshozam és a mortalitás között fennálló (erős, de fordított irányú) kapcsolatot ($r -0,65$ -ről - 0,34-re módosul). Tehát a fent bemutatott jelenségek, kapcsolatok valójában több tényező kölcsönhatásának eredményeként értékelhetők.

⁷ Ivanov, M. - Tooze, A.: Convergence or decline on Europe's Southeastern Periphery? Agriculture, Population and GNP in Bulgaria, 1892-1945. The Journal of Economic History. Vol 67. No. 3. 2007, Sept. pp. 672-704.; Ivanov, M.: Long-Run Bulgarian Economic Development 1892-1945: GNP Estimates, Methods and Data Sources. In: Avramov, R. – Pamuk, S. eds.: Monetary and Fiscal Policies in South-East Europe. BNB, 2006. pp. 187-196.

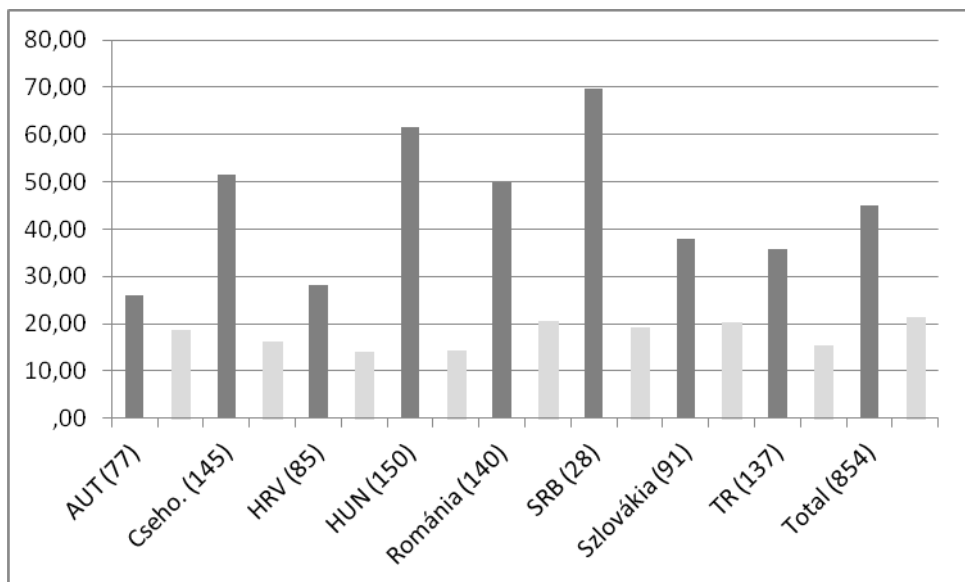
Összefoglalás

Vizsgálataink során kirajzolódott egy Ny-K-i lejtő, mely nyugaton éles fejlettségi lépcsőket jelent az országhatárokon, K felé viszont az átmenetiség dominált, így nyugaton a határok valóban fejlettségi határokat is jelentenek, K felé viszont ez nem ilyen egyértelmű. Az országokon belül kirajzolódó lokális centrumok a nyugati országrészben helyezkednek el. Az új határok nem voltak képesek integrálni és azonos fejlettségi szintre hozni az egyes országok járásait, kivéve Magyarországot, melyről perifériáit leválasztották. A vizsgálatban felhasznált változók között a korreláció erős volt, lényegében 2 független változóra vezethetők vissza, a közöttük lévő kapcsolat erőssége minden esetben magyarázható volt.

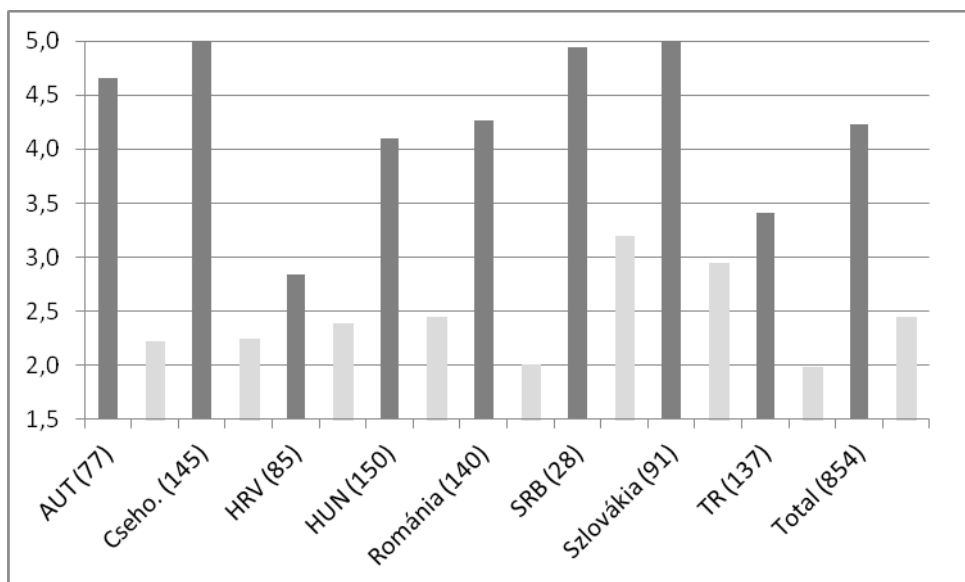
Mellékletek

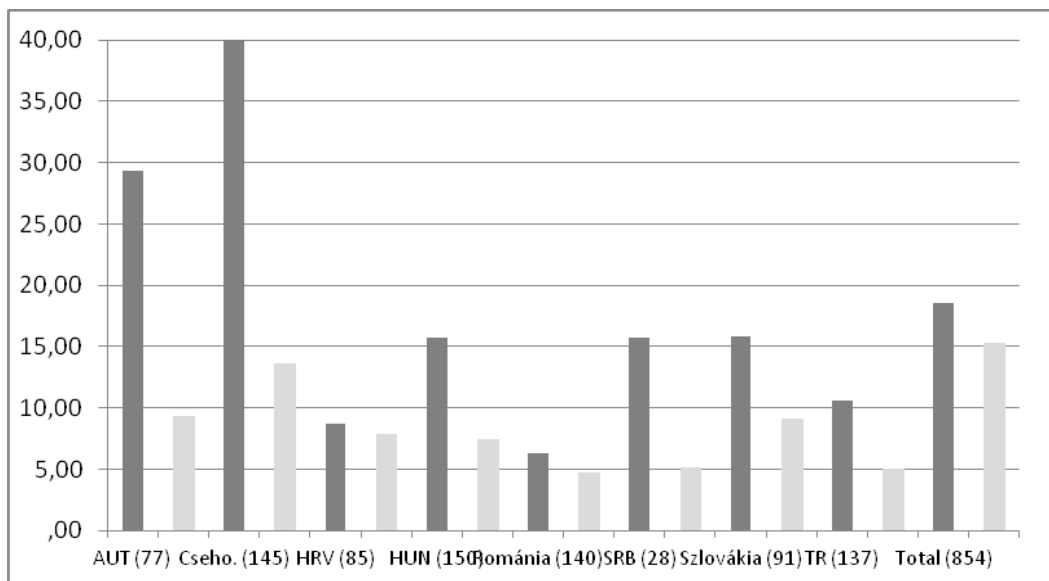
A mezőgazdasági népsűrűség járásonkénti átlagos értékei a Monarchia utódállamaiban Rónai adatai alapján (átlag- sötét és szórás – világos, TR - Erdély)

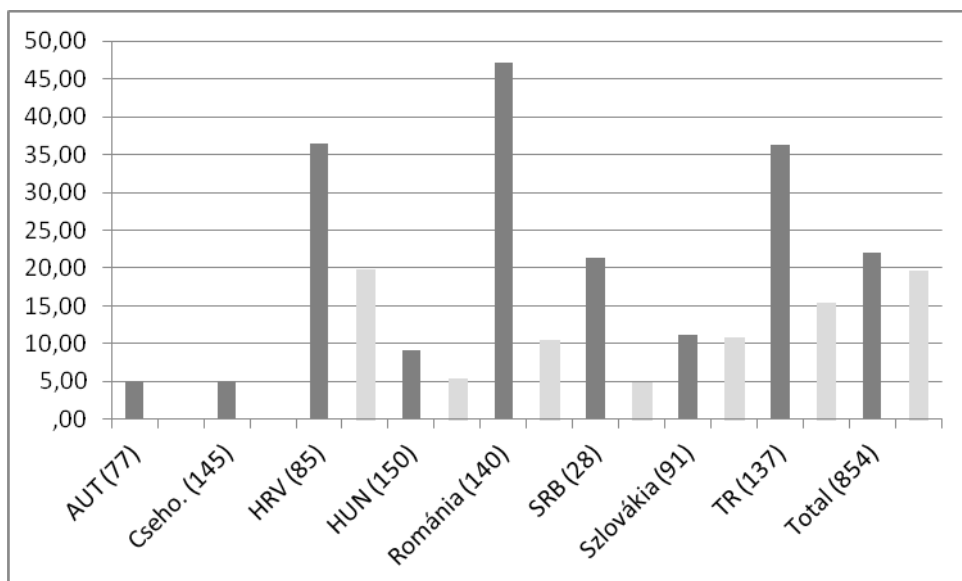
A szántóföldek arányának járásonkénti átlagos értékeinek különbségei a Monarchia utódállamaiban Rónai adatai alapján (átlag és szórás, zárójelben a járások száma)

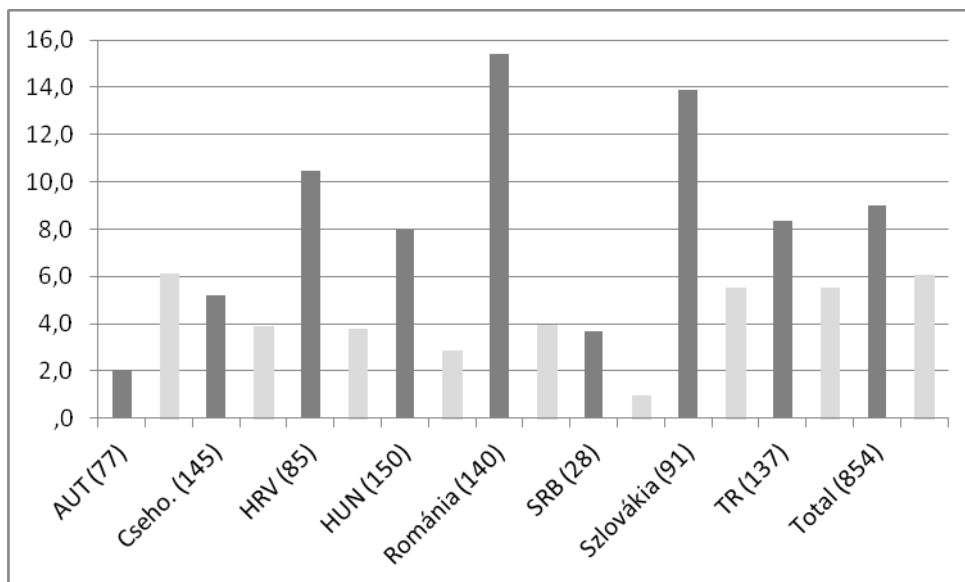
A közszolgák arányának járásonkénti átlagos értékeinek különbségei a Monarchia utódállamaiban Rónai adatai alapján (átlag és szórás, zárójelben a járások száma)

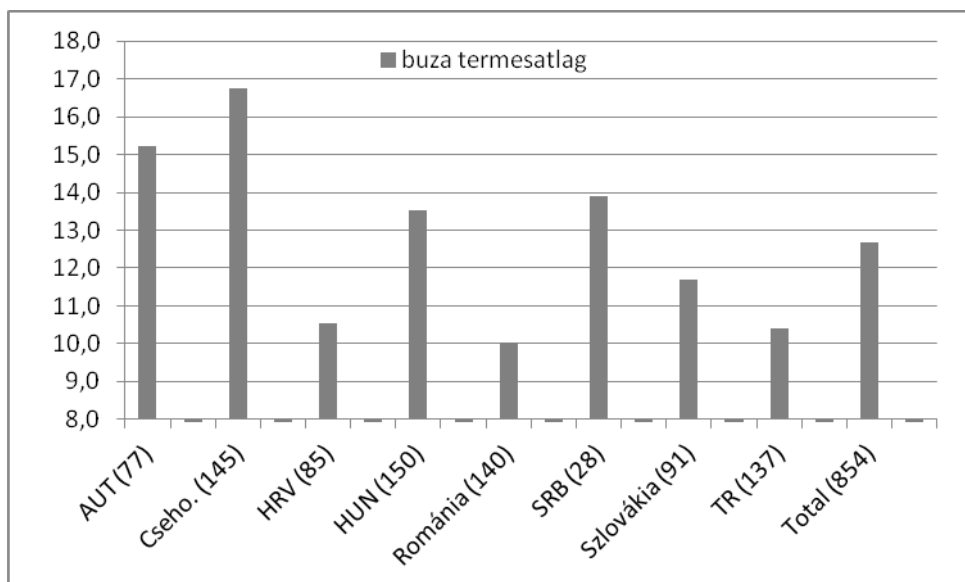
Az ipari népesség arányának járásonkénti %-os átlagos értékei a Monarchia utódállamaiban Rónai adatai alapján (átlag és szórás, zárójelben a járások száma)

Az analfabéták arányának járásonkénti %-os átlagos értékeinek differenciái a Monarchia utódállamaiban Rónai adatai alapján (átlag és szórás, zárójelben a járások száma)

A természetes szaporulat járásonkénti átlagos értékei (ezrelék) a Monarchia utódállamaiban Rónai adatai alapján (átlag és szórás, zárójelben a járások száma)

A búzatermes (q/ha) járásonkénti átlaga a Monarchia utódállamaiban

A TÁJKARAKTER ELEMZÉSEK JELENTŐSÉGE A TÖRTÉNETI FÖLDRAJZBAN

– A KOMÁROMI JÁRÁS TÁJKARAKTEREINEK VÁLTOZÁSA AZ 1980-AS ÉS 2010-ES ÉVEK KÖZÖTT

TAMÁS LÁSZLÓ

Methodological possibilities of Landscape Character Assessment in Historical geography – Case Study of Komárom district between the 1980th and 2010th

Methodologies of Landscape Character Assessment and Historic Landscape Character Assessment have been spread in Hungary in the recent decade. Studies and assessments about the past or recent characteristics of landscape had been made in England and in Scotland already from the 1990th. Analysis of landscape characters and historical landscape changes might integrate a new approach into the Hungarian Geography, and might have substantial effect for practical approaches (e.g. supporting decision making in public administration). Beside the physical geographical approaches, an appropriate method would open the possibility for a landscape classification based on the characters of the landscapes. The Landscape Character Assessment has an important function to play in developing and guiding landscape change. This study provides an overview of the main aspects and results of analysing different landscape characters, and the possibilities of further research in Hungary. The example analysed during this study, shows the results of recent landscape character analysis in Komárom district, mainly focusing on the characteristics of industrial features and on conflicts derived by industrial land use functions.

Bevezető gondolatok

A „Landscape Character Assessment” (tájkarakter elemzés) és a „Historic Landscape Character Assessment” (történeti tájkarakter elemzés) néven ismert módszerek hazánkban csupán az utóbbi időben terjednek el. A tájkarakter elemzések keretei között Angliában és Skóciában már az 1990-es évektől kezdődően foglalkoznak a tájak múltbéli vagy jelenkori arculatának vizsgálatával. Ehhez nagyon kimunkált módszertan áll rendelkezésre (SWANWICK C. ET AL. 2002; QUIEGLEY P. ET AL. 2009). A tájkarakter és a történeti tájkarakter elemzések olyan újszerű szemléletet hozhatnak a hazai geográfiába – azon belül is leginkább a tájkutatásba –, amely szakít a tisztán természetföldrajzi tájosztályozással. Ezekkel a metódusokkal lehetővé válhat például az épített örökség szempontjából fontos táji jellemvonások beemelése a tájkarakter típusokba. Jelen tanulmány áttekinti ezeknek a kutatásoknak a főbb

szempontjait, eredményeit, és hazai viszonylatban történő kutatási lehetőségeit. A dolgozatban bemutatásra kerülő példa a Komáromi járás térségében végzett jelenkori tájkarakter vizsgálatok eredményét mutatja be, kiemelten fókuszálva az ipari karakterek jellemvonásaira, és az ipari tájfunkciók okozta konfliktusokra.

A téma gyakorlati kutatásainak lehetőségei

A kezdetben angol területeken kifejlesztett és több módon tesztelt módszerek hamar elterjedtek a tájtudományokban és területi politikákban, ugyanis sokrétű felhasználást tettek lehetővé (SWANWICK, C., 2004). Az angliai és a skót törekvések után további európai országok is alkalmazni kezdték a tájkarakter elemzéseket. A tájkarakteres módszereket nem csupán a jogi előírások érdekében érdemes elkészíteni, hanem más tájfeldrajzi problémák és módszerek kiegészítéséhez is. A tájkarakter elemzések történhetnek a jelenkori állapotok szerint, és lehetőség van azok múltban végbemenő változásának modellezésére is, például a tájmetriai paraméterek figyelembe vételével. Erre mutat jó példát a flandriai tájak változásának sajátos vizsgálata (VEERLE VAN EETVELDE, MARC ANTROP 2009). A különböző földrajzi és térinformatikai módszertani technikák ötvözése a tájkarakteres elemzésekkel, kipróbálására különböző speciális mintaterületeken Európa szerte nagy érdeklődésre tarthat számot, és lehetőséget ad a földrajzi kérdések átfogóbb megértéséhez. A tájkarakter elemzések ötvözése a térstatisztikai és térinformatikai képelemzésekkel szintén érdekes lehetőségeket rejt magában a tájhatárok megvonása kapcsán (JELLEMA A., ET. AL 2009).

További példaként említhető a Koreában végzett tájkarakter elemzés (KIM K. H. - PAULEIT S. 2007), amelynek fontos érdeme, hogy elsőként definiálták ezt a fajta módszert a távol-keleti országban, megalapozva ezzel a további lehetőségeket, és a törvényi szabályozás jövőbeni kiterjesztését a tájtípusok leírásához. A tájkarakterekkel foglalkozó kutatói közösség sokáig csupán európai témákkal, eredményekkel találkozhatott, ezért is fontos egy merőben más tájhasználattal és táji problémákkal rendelkező térség megismerése.

A kétezres évek közepétől születtek meg az első hazai vonatkozású eredmények a tájkarakter elemzés módszereinek hasznosításában. Jelentős kutatás zajlott a Fertő-tó térségében (HERMANN A. ET. AL. 2014), és az Őrségben is a határon átnyúló tájak vizsgálatában (BALÁZS P. ET. AL 2013). Ezek a munkák rávilágítottak a tájkarakter elemzés fontosságára, és összetettségére, továbbá arra, hogy milyen komplex metrikák, módszerek, és átfogó értelmezési keretek szükségesek egy-egy ilyen nagy ívű projekt. Az objektív szempontok mellett a tájkarakterek vizsgálatokor számos szubjektív, emberi szempontot is figyelembe lehet venni, amelyek leginkább a tájak használóinak az nézőpontjait, értékrendjét tükrözik végrehajtásához (KONKOLY-GYÚRÓ ET. AL. 2013).

A tájkarakter elemzések általános célja

A tájkarakter elemzés rendkívül összetett, általában több szereplő bevonását igénylő folyamat, ahol objektív és szubjektív szempontok figyelembe vételével történik az eredmények kialakítása. A tájkarakter fogalmának meghatározása szintén az angol módszertan (SWANWICK C. ET AL. 2002) eredménye: a tájkarakter egy olyan összetett rendszer, amely az egyedi komponensek (tájalkotó elemek) egymástól jól elkülöníthető és meghatározható formáiból, kölcsönhatásaiból áll össze. A tájalkotó elemek együttesen hozzák létre a tájkaraktert, ami a vizsgált területek (táj) egységeinek egymástól történő megkülönböztetését szolgálja.

A tájkarakter-elemzések egyik legfontosabb kimeneti eredménye a tájkarakter típusok elkülönítése, amely fogalom megértése az egész témakör szempontjából fontos. A tájkarakter típusok olyan tájtípusok, amelyek nagy általánosságban hasonló külső jellemvonásokkal és funkciókkal rendelkeznek a tájalkotó elemek vonatkozásában. Az angol módszertan alapján megalkotott tájkarakter típusok közül néhány példa: *magasföldeken húzódó széles folyóvölgyek, agár-jellegű alföld Észak-keleten, gömöngyös hangás dombság, felföldi dombságok* (SWANWICK C. ET AL. 2002 49. o.).

A tájkarakter típusokon belül különítik el a tájkarakter területeket, amelyek már a módszerek helyi alkalmazását is lehetővé teszik. Ezek a területek nem csak megnevezésükben térnek el egymástól, hanem a helyi adottságok sajátosságai alapján valóban a lokális táji jellemvonásokat tükrözik a lehatárolások és tipizált tájfunkciók. A tájkarakter területek voltaképpen a tájkarakter típusok egyedi (földrajzi) egységei, amelyeket helyi nevekkkel, vagy jelzőkkel érdemes ellátni (SWANWICK C. ET AL. 2002).

A tájkarakter elemzések általános lépései

A tájkarakter elemzések munkafázisai egymásra épülő folyamatként foghatók fel, amelyek az „íróasztal mellett” végzett munkálatoktól a terepi felméréseken át a tájak osztályozásáig, illetve az értéktételek megalkotásáig tartanak. Fontos kiemelni, hogy a szubjektív szempontok megfelelő szintű alkalmazása (és helyes kezelése) nagyon fontos eleme a munkafázisoknak, mert mind a kutatói mind a szakmai döntéshozatalra szükség van a különböző szinteken (FLEMING A. 2009).

Első munkafázisként foghatók fel azok a lépések, amelyek során adatgyűjtés keretében felmérésre kerülnek a vizsgált területek legfontosabb jellemvonásai, adatai, begyűjtésre kerülnek például a térképi és szöveges adatforrások, ezek a lépések tulajdonképpen adatbázis építésként foghatók fel. A domborzat, a földtan, a vízrajz, a növényzet, a talajok, a beépítés, vagy a mezőgazdasági művelés szakági térképeinek, térinformatikai adatbázisainak beszerzése a

tájkarakter elemzések szempontjából kritikus alapfeltétel. A különböző méretarányú és időpontú térképek és légi-felvételek szintén a térinformatikai adatbázis részei, mindezeket egészítik ki, és a részletesebb értelmezéshez járulnak hozzá az írott források, például a helytörténet, vagy régészet helyi vonatkozású munkái (SWANWICK C. et al. 2002).

Az irodai előkészítő munkafázisok során az összeállított adatok előzetes feldolgozása is megtörténik, kijelölésre kerülnek a terepi felmérések helyszínei, a terepi felmérési adatlapok. A tájkarakter típusok és területek meghatározásához nélkülözhetetlenek a térinformatikai elemzések, amelyek során olyan származtatott rétegek, illetve tematikus térképek készíthetők, amelyek már a tájhatárok megállapításakor közvetlenül hasznosíthatók lesznek (KIM K. H. - PAULEIT S. 2007; JELLEMA A., ET. AL 2009).

Az előkészített adatok és információk birtokában kerülhet sor a terepi felmérésekre. E fázisok során a tájkarakterek jellegadó tulajdonságainak megállapítása az előre meghatározott mintavételi pontokban történik. Az adatokat az előzetesen kialakított rendszerben kell összegyűjteni, a tájkarakter leíró űrlapokat ilyenkor töltik ki a szakmai szereplők. Az előkészítő fázisok során kialakított szemlélet, illetve bármilyen nemű bizonytalanság finomítása, korrigálása a terepi tájkarakter leírásokkal válik lehetővé. Az esztétikai jellemzők csak a helyszínen mérhető fel kellő pontossággal, amely az angol tájkarakter módszertanban jelentős szerephez jut. Az angol módszer hangsúlyozza, hogy a terepen felmért tájkarakter-típusok és tájkarakter-területek esetében törekedni kell a szubjektív értékítélettől mentes leíráshoz, és a lehető legobjektívebb módon rögzíteni az észlelt táji jellemvonásokat (SWANWICK, 2002).

Az utolsó munkafázis a tájkarakter elemzések eredménye, a tájkarakter típusok (léptéktől függően tájkarakter területek) meghatározása és lehatárolása. A végső lehatárolások az első két munkafázis eredményeinek szakértői feldolgozásán alapulnak. A tájkarakter típusterületek elkülönítése az előzőleg elkészített tematikus térképek és a terepi eredmények összevetésének eredménye, amelyet automatizált térstatisztikai és szakértői interpretációs módszerekkel együttesen célszerű elvégezni (KIM K. H. - PAULEIT S. 2007; JELLEMA A., ET. AL 2009). A tájkarakter típusok elkülönítése többféle méretarányban lehetséges, a vizsgálat céljától függően országos, regionális és lokális szinteket érdemes elkülöníteni. Ezeken a szinteken eltérő funkcionalitással van lehetőség a tájkarakter területek meghatározására és leírására. Minél kisebb léptékű a vizsgálat, annál inkább lehetőség van a szakértői interpretációs munka előtérbe kerülésére és a tájkarakter területek leíró jellemzésére.

A történeti tájkarakter elemzések sajátosságai

A történeti tájkarakter elemzések módszereikben nagy hasonlóságot mutatnak az előzőekben említett vizsgálatokkal, azonban néhány fontos részletben eltérnek azoktól. Ilyen például a felhasznált adatok forrása, amely tekintetében a régi fényképek vagy a történelmi térképek, régészeti és levéltári adatok előtérbe kerülése említendő meg. A történeti tájkarakter vizsgálatok egyik fontos szempontja a tájhasználatok időbeliségének elemzése. A különböző tájhasználati kategóriák állandóságát (tartósságának mértékét) is szükséges vizsgálni, ugyanis a változások időpontjai és periódusai is fontos információk a tájak történeti karakterének megértéséhez. Szintén szükségszerű terepi szemlélet tartani, jegyzőkönyvet vezetni kimondottan olyan területeken, ahol feltételezhető a táj történeti karakterének állandósága. Így felmérhetők, vagy megbecsülhetők a múltbeli tájállapotok. A történeti dimenzió vizsgálatakor is jelentős szerephez jutnak a térinformatikai módszerek, amelyekre az elemzéseknél és az eredmények publikálásánál is szükség adódik (QUIGLEY P. 2009).

A műemlékek és történelmi épületek vizsgálata a táj történeti karakterének meghatározásában fontos szempont, hisz ezek az ember alkotta objektumok olykor évszázadok óta a táj részei, így a történeti tájkarakterek velejárói. A Black Country (Wolverhampton és Dudley térsége) történeti tájkarakter elemzése során megállapítást nyert, hogy jó gyakorlati módszer az egykori iparépületek felmérése, tipizálása, és a tájkarakter elemzések rendszerébe foglalása (QUIGLEY P. 2010).

A tájkarakter elemzések hasznosítási lehetőségei Komárom térségében

A korábbi munkák során keletkezett tájkarakterekkel foglalkozó eredmények (SZABÓ B. 2013. TAMÁS L. 2014.) továbbfejleszthetők, alkalmasint kiterjeszthetők a történeti karakterek vizsgálatához is. A kutatások során kapott eredmények közül kiemelendő a térség első (előzetes) tájkarakter típus térképe, és a tájkarakter lehatárolás során alkalmazott adatforrások. A tájkarakter típusok lehatárolása kapcsolódott a komáromi térség ipari jellemvonásainak feltárásához, így itt kialakításra kerülhettek a speciális ipari tájkarakter területek.

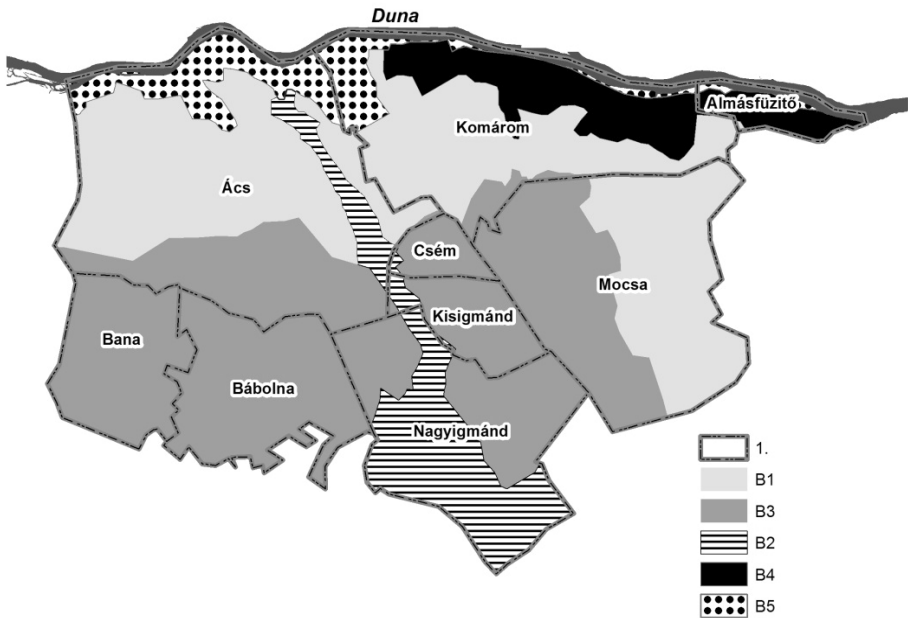
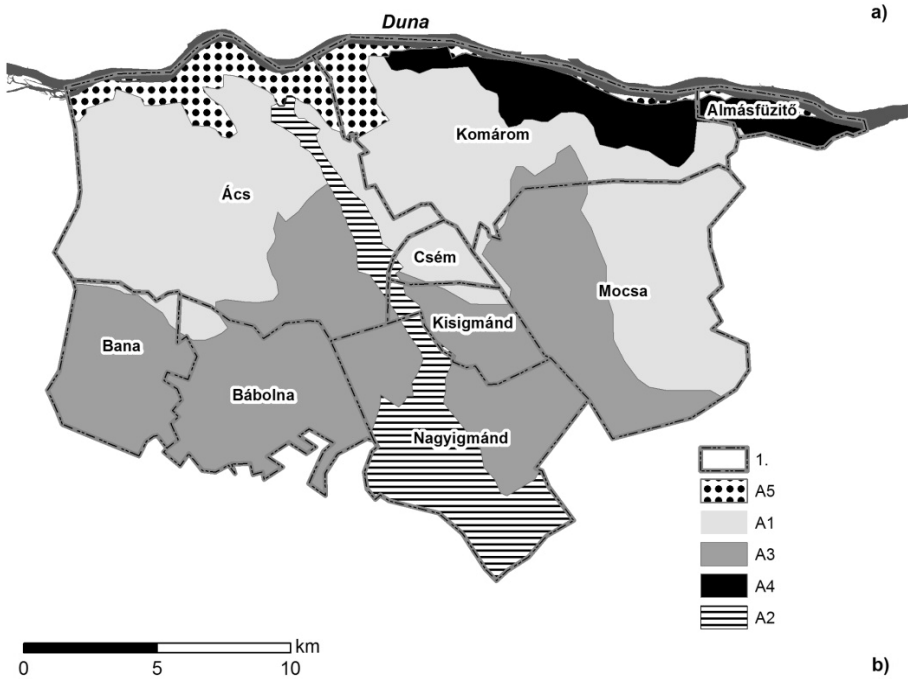
Az alkalmazott módszerek tekintetében az angliai minta volt a mérvadó. A vizsgálatok információgyűjtéssel kezdődtek, amely során a magyar sajátosságoknak megfelelően került összeállításra az adatbázis. A különböző forrásokból származó adatokat a következő táblázat (*1. táblázat*) mutatja be, az adatok felhasználási célja és az előállító szervezetek szerint.

1. táblázat: a Komáromi járás tájkarakter vizsgálatakor felhasznált adatforrások

Az adat megnevezése	Az adat gazdája, kiadója
1:10000 méretarányú topográfiai térképek	Földmérési és Távérzékelési Intézet
Magyarország fedett földtani térképe 1:100000 méretarányban	Magyar Állami Földtani Hivatal
SRTM domborzatmodell	Nemzeti Repülési és Űrhajózási Hivatal (NASA)
Védett területek adatbázisai	Földművelésügyi Minisztérium
CORINE felszínborítási adatbázis	Európai Környezetvédelmi Ügynökség (European Environment Agency)
Országos Környezetvédelmi Információs Rendszer	Földművelésügyi Minisztérium
Komárom-Esztergom megye területrendezési terve és mellékletei	Város-Teampannon kft. - Lechner Tudásközpont
Magyarország Vízyűjtő-gazdálkodási Terve és mellékletei	Országos Vízügyi Főigazgatóság
Bányászati területek legfrissebb nyilvántartása	Magyar Bányászati és Földtani Hivatal

Eredmények

A Komáromi járás tájkarakter típusainak lehatárolása két időpontra vonatkozóan készült el, amelyek között eltelt majdnem harminc év dinamikus változást mutat a táj arculatában. A tájkarakter elemzések 1980-as évek végi és az ezredforduló utáni eredményeit érdemes volt összevetni egymással, hisz az már a kutatás első fázisaiban is nyilvánvaló volt, hogy dinamikus változásban van ez a térség. A két leginkább változó tájtípus a járás középső részén található termékeny talajú agrárterület, és a Duna magas árterén található Komáromtól Almásfüzitőig húzódó település-együttes alkotta antropogén táj (lásd. első ábra).

a) ábra: az 1980-as évekbeli tájhasználat alapján készült tájkarakter térkép. 1. közigazgatási határok, A1-A5 lásd a szövegben.

b) ábra: a 2010-es évekbeli tájhasználat alapján készült tájkarakter térkép. 1. közigazgatási határok, B1-B5 lásd a szövegben.

Az 1980-as évek második felének tájkarakter típusai és azok főbb jellemzői az alábbiak:

A1. Sík felszínű agrártáj,

(közepes használat intenzitással, heterogén felszínborítással és rurális jelleggel)

A2. Mélyebb fekvésű mozaikos táj,

(alacsony használat intenzitással, heterogén felszínborítással, mesterséges víztározókkal, vizes élőhelyekkel)

A3. Hullámos felszínű agrár dominanciájú síkság,

(közepes és magas használat intenzitással, domináns nagy táblaméretű szántó felszínborítással, agrár-ipari dominanciájú tájhasználattal)

A4. Folyóvölgyi helyzetű antropogén táj,

(magas beépített arányú területek települési- ipari- közlekedési dominanciával)

A5. Dunamenti ártéri síkság,

(alacsony használat intenzitással, természetes növényzettel, nyílt vízfelülettel).

A 2010-es évek tájkarakter típusai és azok főbb jellemzői:

B1. Sík felszínű agrártáj,

(közepes használat intenzitással, heterogén felszínborítással és rurális jelleggel)

B2. Mélyebb fekvésű mozaikos táj,

(alacsony használat intenzitással, heterogén felszínborítással, mesterséges víztározókkal, vizes élőhelyekkel)

B3. Hullámos felszínű agrár-és ipari dominanciájú síkság,

(domináns nagy táblaméretű szántó felszínborítással, szélérőművekkel, ipari-agrár dominanciájú tájhasználattal.)

B4. Folyóvölgyi helyzetű antropogén táj,

(magas beépített arányú területek, zöldmezős - és alulhasznosított ipari térszinek kontrasztjával)

B5. Dunamenti ártéri síkság,

(alacsony használat intenzitással, természetes növényzettel, nyílt vízfelülettel, védelmi funkciójú táj).

Folyóvölgyi helyzetű antropogén táj

A mintaterületen lehatárolható egy egyértelműen az ipar és a települési területek által kialakított tájkarakter típus, Almásfüzitőtől Komárom nyugati végéig.

A terület már a komáromi erődépítkezések megkezdése óta jelentős felszínformálásnak van kitéve, a dualizmus korabeli iparosodás is korán elérte a kedvező fekvésű várost (MÉRŐ J. 1984). Itt az ipar nem, mint a tájkaraktert befolyásoló, hanem azt kialakító tényezőként jelentkezik.

A szocializmus ideje alatt, elsődlegesen a Duna és a vasút miatt idetelepült ipari komplexumok, és a termelés során keletkező melléktermékek a tájkaraktert leginkább befolyásoló tényezők. Ma a leromlott állapotú gyárépületek, tárolók meghatározzák a tájképi jelleget. A terület beépítettsége magas, ipari karaktere kettős képet mutat: a Keleti jellemzően barnamezős és a Nyugati új ipari területekre.

A keleti terület az ipari termelés ideje alatt a táj túlhasznált volt, a termelés beszüntetése után alulhasznosítottá vált, funkcióvesztést szenvedett el. A táj helyenként irreverzibilisen átalakult ipari táj, a környezet állapota leromlott, a talaj és a talajvíz szennyezett. A domborzat átalakítása, a rakodók, tárolók, veszélyeshulladék-depók, meddőhányók, zagyatározók új geokémiai anyagforgalom kialakulásával jártak, a talajvízjárást is megzavarták, átalakították. A típusterület földtani, talaj- és potenciális ökológiai adottságai szemben állnak a kialakult ipari tájhasználattal, mert a jó vízáteresztő kőzetek a Duna vízbázisát sérülékennyé teszik (VICZIÁN I. 2004).

A nyugati terület legfőbb szennyezője jelenleg a közúti közlekedés, a komáromi ipari park a kamionos forgalom megnövelése által közvetett módon gyakorol hatást a levegőminőségre. A településkörnyéki zónákban, valamint az egykori majorok területén különféle agrár-ipari létesítmények befolyásolják a tájkaraktert. Az újonnan telepített zöldmezős beruházások is fontos változásokat indukálnak a tájban. A több hektáros feltöltések, sík felületet igénylő földmunkák miatt a felszíni vizek lefolyási, a felszín alatti vizek áramlási iránya megváltozott. A közüzemi és további infrastrukturális szolgáltatások kiépítése szintén jelentős munkákat igényel. A mintaterületen több ilyen zöldmezős beruházás is épült az elmúlt időszakban, a legjelentősebb ezek közül a komáromi ipari park.

Enyhén hullámos felszínű agrár és ipari dominanciájú síkság

A másik jelentős változáson átesett tájkarakter típusterület (Bábolna térségében) Magyarország egyik legjelentősebb agrárkörzete, termékeny talajokkal, élelmiszeripari üzemekkel, állattartó telepekkel és az ezekhez kapcsolódó kiszolgáló ágazatokkal. Az állattartó-telepek számából és méreteiből kiindulva joggal lehet beszélni iparszerű állattartásról (mind a technológia, mind a tartott élőállatok száma alapján). Az itt található antropogén objektumok méretei, és területi koncentrációja, továbbá az intenzíven kemizáló mezőgazdaság már az 1980-as években is igen jelentős tájterhelést váltott ki.

A térség számos ipari üzemet vonz a mai napig, amelyek funkciójukkal az iparszerű állattartást és a nagytáblás mezőgazdaságot egészítik ki. A terület domináns agrárfunkciója nem változott az 1980-as évekhez képest, azonban a kétezres évek második felétől itt mintegy 70 darab szélerőmű épült a síkságból enyhén kiemelkedő hullámos területre. A térség számos ipari üzemet vonz a mai napig, amelyek funkciójukkal az iparszerű állattartást és a nagytáblás mezőgazdaságot egészítik ki. A terület domináns agrárfunkciója nem változott az 1980-as évekhez képest, azonban a kétezres évek második felétől itt mintegy 70 darab szélerőmű épült a síkságból enyhén kiemelkedő hullámos területre. A szélkerekek a tájképre vannak a legjelentősebb hatással, a telepítéshez és fenntartáshoz kiépített úthálózat pedig birtokszerkezetben és a tájak

fragmentációjában okozott változásokat. Összességében a tájkarakter típus területének arculata a szélrómúvek befolyásoló hatása miatt változott meg leginkább, azonban meg kell jegyezni, hogy ez a fajta művi környezet a járás nagy részét uralja a legtöbb látászögből. Fontos megemlíteni, hogy a tájkarakter típusterületen belül számos értékes szántó található, amelyeket a megyei és az országos tervezés is kiemelten kezel, ezért ezek megóvása és fenntartása fontos célkitűzés (2013. évi CCXXIX. törvény, 3/3. melléklet).

Következtetések

Az említett módszerek hazai viszonyok szerinti értelmezése során nyilvánvaló vált, hogy ezek kivitelezésüket, a hasznosítható eszközrendszert, és az eredmények további felhasználhatóságát tekintve is nagyon sokszínűek, és továbbfejlesztésre érdemesek. Elmondható, hogy az adatok (főleg a térinformatikai adatok) beszerzése, és egységes rendszerbe foglalása az egyik legnehezebb feladat. A tájkarakteres módszerek nagy előnye az eddigi tájosztályozásokhoz képest, hogy az antropogén jellemvonásokat is figyelembe veszik a határok megvonásakor. Továbbá a helyszíni szemlékkel, tájkarakter leíró lapokkal a táj arculatának változását és jellemvonásait is be lehet vonni a vizsgálatokba. Az angliai eredetű módszertanok segítségével előállítható tájkarakter típusok és tájkarakter területek adhatnák egy átfogó, országos szintű, és sokszínűen hasznosítható rendszer alapját, amely Magyarországon még hiányzik, de kivitelezése hiánypótló lenne mind a tudomány, mind a szakigazgatás számára. Mindezek mellett a múltbéli dimenzió megértése is fontos, amelyet a történeti tájkarakter vizsgálatok elvégzésével lehet szakszerűen modellezni. Fontos kiemelni, hogy a tájkarakter típusok változásának dinamikája legalább olyan jelentős szempont lehet a jövőben, mint az egyes területhasználati kategóriák változásai ez idáig voltak.

A Komáromi járás területe alkalmas a kultúrtáji funkciók komplex és részletes vizsgálatára, hisz ez egy olyan speciális területe az országnak, ahol az emberi tevékenységek meglehetősen széles spektrumban vannak jelen, változásukkal a terület tájkarakterének aktív formálói évszázadok óta. A térség átalakulása az elmúlt harminc év tájhasználatán érhető nyomon, amely a Duna menti tájban sajátos konfliktus helyzeteket eredményezett. A változások a két említett tájkarakter típus vonatkozásában a legszembetűnőbbek, és további vizsgálódásokra érdemesek. Az antropogén tájtípusokban a leépülő iparágak maguk mögött hagyták a jellegzetes barnaövezeteket, ezzel párhuzamosan vannak jelen az új építésű ipari létesítmények különféle változatai, sajátos konfliktus helyzeteket kialakítva. A tájkarakter típusok meghatározása döntésspecifikus intézkedések előkészítését szolgálhatja a járás tájkonfliktusainak és ipari tájterhelésének meghatározásához.

Irodalom

- BALÁZS P.; KONKOLY-GYURÓ É.; NAGY D.; KIRÁLY G. 2013: Az országhatár szerepe az őrési táj változásában In: Tájtudomány - Tájtervezés. V. Magyar Tájökológiai Konferencia. Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó Sopron. 287p.
- FLEMING A. WHARTON A. 2009: Experiencing landscapes: Capturing the cultural services and experiential qualities of landscape By Landscape Character Network. NEWS- Natural England, 33. p. 31
- HERMANN A.; KUTTNER M.; KONKOLY-GYURÓ É.; TIRÁSZI Á.; BRANDENBURG C.; ALLEX B.; ZIENER K.; WRBKA T. 2014: Assessment framework for landscape services in European cultural landscapes: An Austrian Hungarian case study. Ecological Indicators. 37, Part A, pp. 229–240.
- JELLEMA A. , STOBBELAAR D-J, GROOT J., ROSSING W. 2009: Landscape character assessment using region growing techniques in geographical information systems. Journal of Environmental Management 90, pp.161–174.
- KONKOLY-GYURÓ É.; BACSÁRDI V.; TIRÁSZI Á.; BALÁZS P.; BIANCHI S.; HAHN A.; VÖLLER S.; BURNET J.; TORKAR G. 2013: A tájkarakter változás érzékelése határon átnyúló közép-európai térségekben - 20. századi szóbeli történelem. In: Tájtudomány - Tájtervezés. V. Magyar Tájökológiai Konf. Konf. kiadv. Ny.-magyarországi Egyetem Kiadó Sopron. 287p.
- MCCORMACK A., O'LEARY T. 2004: Development and Application of Landscape Assessment Guidelines in Ireland: Case Studies using Forestry and Wind Farm Developments. In: BISHOP, K., PHILIPPS, A. (szerk.): Countryside Planning. New Approaches to Management and Conservation. Earthscan, London, pp.141-154.
- MÉRŐ J. 1984: Komárom megye. In.: Frisnyák S. (szerk.) Budapest és a megyék földrajza. Tankönyvkiadó, Budapest. pp.201-227.
- QUIGLEY P. ET AL. 2009: The Black Country – An Historic Landscape Characterisation. First Report. Black Country Archeology Service. p. 208
- QUIGLEY P. ET AL. 2010: The Legacy of Factory Buildings – An Analysis of the Historic Landscape Characterisation. Black Country Archeology Service p. 42
- RÉTVÁRI L.- SÓVÁGÓ GY. (1994: Komárom környezetminősítő alaptérképe. Földrajzi Értesítő XLII. évf. 1-2. füzet, pp. 117-128.
- SWANWICK C. ,ET AL. 2002: Landscape Character Assessment – Guidance for England and Scotland, The Countryside Agency and Scottish Natural Heritage. p. 85.
- SWANWICK, C., 2002. Landscape Character Assessment Guidance for England and Scotland. Countryside Agency/Scottish Natural Heritage. p. 85
- SWANWICK, C., 2004. The assessment of countryside and landscape character in England: an overview. In: BISHOP, K., PHILIPPS, A. (szerk.): Countryside Planning. New Approaches to Management and Conservation. Earthscan, London, pp. 109–124.
- SZABÓ B. 2013: Az ipar hatása a tájkarakterre a Komáromi járás területén. Szakdolgozat, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék. p. 58
- TAMÁS L. 2014: Az ipari objektumok kataszterezésének lehetőségei a katasztrófa- és környezetvédelemben. Műszaki Katonai Közlöny XXIV., 1. pp. 231-242.
- VAN EETVELDE V., ANTROP M. 2009: Indicators for assessing changing landscape character of cultural landscapes in Flanders (Belgium). Land Use Policy 26. pp. 901–910.
- VICZIÁN I. 2004: Az almásfüzitői vörösiszap-zagyártározók környezetgeomorfológiai viszonyai. Földrajzi Értesítő LIII. 1-2. pp.85-92.

A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYSÁG INTEGRÁCIÓJÁNAK TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI ÉS SZOCIÁLGEOGRAFIAI SZEMPONTÚ VIZSGÁLATA

PROF. DR. SÜLI-ZAKAR ISTVÁN, DSC

Investigation of the integration of the Roma in Hungary from historical and social geographical perspectives

In Hungary one of the most urgent - perhaps the principal – internal political problems in the twenty-first century shall be the integration of the gypsy population living mostly in deep poverty among the circumstances of the demographic boom. The rapid increase in the number of the Roma population in Hungary living among the conditions of the demographic boom and their geographical expansion intensify the sensitivity of the mainstream society regarding the questions of the transforming coexistence. The shift in the ratio within the population sharpened and magnified the differences between the dissimilar lifestyle and the philosophy of life respecting the two major social groups which led to sharpening tensions. Therefore, the ethnic conflicts between the Hungarian majority and the Roma minority – also generated by the political powers – are becoming more and more frequent in our country. The future escalation of the crisis endangers the social and economic stability of Hungary whose successful avoidance requires a non-deferrable integration of the Roma population. Not much has been done in merit for the sake of this since the change of regime; therefore, the time has come for those people and groups on both sides who think that the launching of the Roma integration cannot be postponed without more severe consequences. Our paper focuses on the main obstacles, conditions and possibilities of the integration of the Roma population.

Bevezetés

A XX. század ötvenes éveire Magyarország Európa egyik leghomogénebb országává vált (a Trianoni békediktátum, a svábok kényszerű kitelepítése, a szlovák „népességcsere”, a délszlávok optálása stb. következtében). Ez a homogenizáció – elsősorban a cigány lakosság gyors népességgyarapodásának hatására – megszűnőben van, hiszen néhány éven belül Magyarország minden tizedik lakója cigány ember lesz. Ugyanakkor, ha azt tekintjük, hogy az előreledő magyar társadalommal szemben a cigányság egy nagyon fiatalos demográfiai képet mutat, egyértelmű, hogy belpolitikai szempontból és a humán erőforrások szempontjából is egyre fontosabb közösségről van szó. Közismert, hogy a roma népesség jelentős része segélyből és szociális támogatásokból él. Mindez egyre nagyobb terhet ró a magyar társadalomra, azzal együtt, hogy a cigánykérdés (a cigány népesség társadalmi-gazdasági integrációja) fontos politikai kérdéssé is vált. A dolgok háttérben a cigány lakosság eltérő értékrendje, műveltségbeli és életmódbeli-

életvitelbeli problémái, valamint a többségi társadalom előítéletei állnak, amelyeket az integrációs folyamat felgyorsításával lehet megszüntetni, illetve enyhíteni. Valljuk azt, hogy a cigányság szociálgeográfiai vizsgálata az eddig elért figyelemre méltó szociológiai és romológiai tudományos eredmények mellett hatékonyan hozzájárulhat a problémák feltárásához és azok sikeres megoldásához.

A demográfiai robbanás körülményei között élő magyarországi cigányság gyors számbeli gyarapodása és földrajzi térnyerése fokozza a többségi társadalom érzékenységét az átalakuló együttélés kérdéseit illetően. A népességen belüli arányeltolódás kielezte és felnagyította a két nagy társadalmi csoport eltérő életmódja és életfelfogása közötti különbségeket, ami élesedő feszültségekhez vezetett. Így egyre gyakoribbak hazánkban is az etnikai konfliktusok a többségi magyar és kisebbségi cigány társadalom között, amit sajnos a pártpolitika is gerjeszt. A krízis további eszkalációja veszélyezteti Magyarország társadalmi-gazdasági stabilitását, aminek kivédése a cigányság elodázhatatlan integrációját követeli meg. Ennek érdekében a rendszerváltás óta érdemben vajmi kevés történt, tehát itt az idő, hogy mindkét részről megtalálják egymást azok az emberek és csoportok, akik szerint a romaintegráció felgyorsítása már nem odázható el további súlyos negatív következmények nélkül. A kölcsönös javító szándék elérése a cél, hiszen napjainkban Magyarországon a legkomolyabb belső társadalmi-etnikai feszültségek a cigány etnikumhoz köthetők.

Az alábbi történeti földrajzi és szociálgeográfiai jellegű tanulmány célja, az, hogy rámutasson a probléma súlyosságára, és azokra a sajátos földrajzi feladatokra, amelyeket a magyar társadalom-földrajzosok magas szinten képesek kutatni, valamint feltárni a problémák gyökereit, ugyanakkor megoldási javaslatokat kínálhatnak, s így segíthetik a cigány lakosság társadalmi-gazdasági felemelkedését, integrációját, az etnikai béke megteremtését.

A cigányság Európában és Magyarországon

Amikor a cigányság ősei a XV. század elején megjelentek Közép- és Nyugat Európában azt híresztelték magukról, hogy ők Egyiptomból származnak, s a fáraók elűzött gyermekei. Először Vági István Hollandiában tanuló magyar diák figyelt fel arra 1776-ban, hogy a falujuk határába települt cigányok és az egyetemen vele tanuló indiai diákok nyelve nagyon hasonló. A nyelvtudomány azóta bizonyította, hogy a cigányok 'romani' nyelve (ennek közép-kelet-európai dialektusa a lóvári nyelv) az indoeurópai nyelvek, ezen belül az indoaráni csoportba tartozó indoárja nyelvek közé tartozik, s közvetlen leszármazottja az indoárják „szent” nyelvének a szanszkritnak. Az ősi szanszkrit nyelvhez legközelebb álló úgynevezett dárd nyelvcsalád tagjai – a cigány nyelven kívül – a sina és a kasmíri. Ezeket a nyelveket ma ÉNY-Indiában, a Kasmíri-völgyben és körzetében a geopolitikailag sérülékeny indiai-pakisztáni-kínai határvidéken

beszélnek. Jammu és Kashmir nyugati szélén – jórészt pakisztáni megszállás alatt lévő térségben – ma is élnek a Balkánon és Közép-Európában beszélt romani nyelvvel rokon gudzsar és gaddi nomádok, akik közül valószínűleg Kr.u. III-VI. században szakadtak ki az európai cigányság ősei. Nyugatra való vándorlásuk során nyelvrokon csoportok maradtak le a mai Pakisztán (kovárik) és Afganisztán (kafirok) területén. Európába való vándorlásuk során időrendben megelőzték a szeldzsuk törökök nyugati irányú vándorlását és az arab hódítást is. A „romani” nyelvben ugyanis jelentős iráni (perzsa), örmény és görög hatás mutatható ki, de hiányzik a szeldzsuk török és az arab nyelvi hatás. A cigányok ősei tehát a perzsa Szasszanida Királyság (226-651) és Örményország területén az arab hódítás (644/652) előtt vándoroltak át, s jutottak el a Bizánci Birodalom kisázsiai tartományaihoz. Európába a Kr.u. IX-XII. század között keltek át a Boszporuszon. (1009-ben például rendelettel kitiltották Konstantinápolyból a városban jóslással-varázslással foglalkozó cigány-asszonyokat.) A Balkánra átvándorlók nyelvét itt igen jelentős délszláv nyelvi hatás is érte. Valószínűleg a Bizánci Birodalomban nevezték őket először cigányoknak, a szó eredete a görög „at-szigan-osz” (= különálló, kirekesztettek, törvényen kívüliek, adót nem fizetők) szóból származik, s szerb közvetítéssel (cigan) került a magyar nyelvbe még a XV. században (GYERGYÓI S.1990, SÜLI-ZAKAR I. 2012b).

A feudális kori Európában a cigányok megjelenéséről az első biztos írásos bizonyíték az 1416-os keltezésű brassói bejegyzés, amellyel Brassó város évi számadáskönyvében találkozunk. Ebben „Egyiptomi Emaus úrnak és társaiknak” nyújtott támogatásról emlékeztek meg a precíz szászok. Zsigmond király és császár 1417-es menlevelét és magyar királyként kiadott 1423-as királyi szabadságlevelét sok szakértő hamisítványnak tartja. A tény az, hogy a cigányság a XV. század folyamán Európa csaknem minden szegletébe eljutott. A kezdeti kedvező fogadtatás azonban a legtöbb országban hamar üldöztetésbe, kiutasításba és öldöklésbe csapott át (Németország 1497, Anglia 1501, Svédország 1560, Franciaország 1565, Dánia 1662, Poroszország 1711 stb.), s Európa területének döntő hányadáról kiirtották, illetve kiűzték a cigányokat. Nagyobb toleranciára Spanyolországban, a Magyar Királyságban, s a Török Birodalom balkáni tartományaiban (Havasalföld, Bulgária, Szerbia, Görögország) számíthattak. A kisszámú cigány népesség ezekben az országokban vészelt át a XVI-XVIII. századot, a társadalom peremén, néhol alávetett rabszolgaként, máshol szórakoztatóként, vagy javító-iparcikkgyártó réteggként szolgálta ki az ipari forradalom előtt álló többségi társadalmat.

A nyugat-európai cigányüldözések következményeként Spanyolország és a Balkán mellett a Magyar Királyság vált a XVIII. századra a cigány népesség menedékhelyévé. Általában a falvak-városok peremén (cigánysoron), vagy az erdőkben meghúzódó magyarországi cigányok napszámosként dolgoztak a mezőgazdaságban, kézműves iparcikkeket gyártottak, falusi kovácsok voltak, kereskedtek, háztartási eszközöket javítottak, sármunkával foglalkoztak,

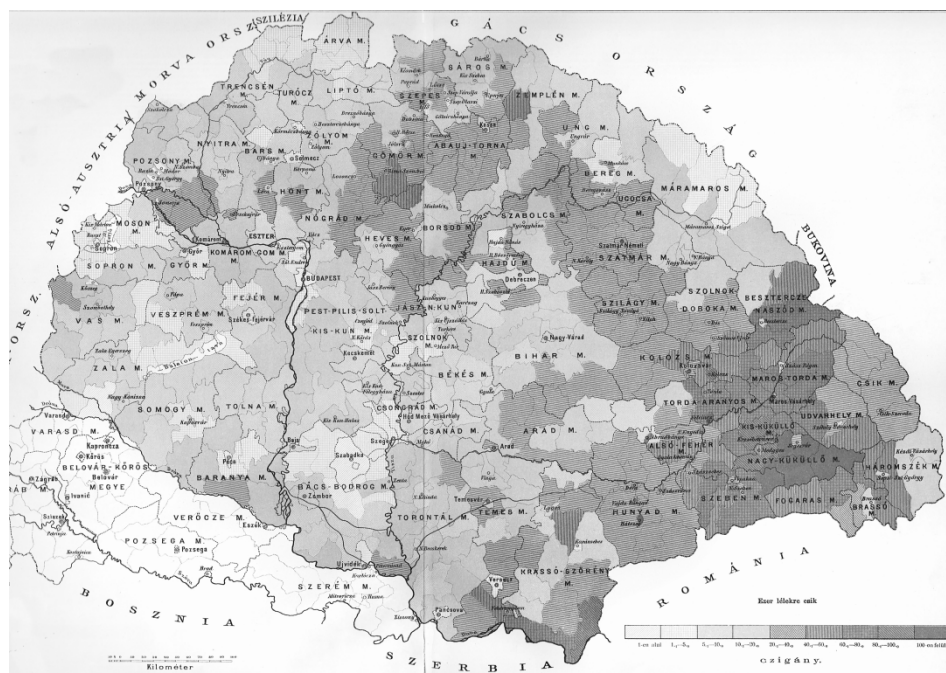
piacokon-vásároknál szórakoztattak, majd létrehozták a később világhírűvé vált magyar cigányzenét. 'Kárpáti' cigány nyelvüket a századok alatt elfelejtették, Dél-Erdélyben és a Bánságban román, azonban az ország területének döntő részén a XIX. század elejére magyar nyelvűekké váltak (KERTESI G.-KÉZDI G. 1998, GLATZ F. 1999).

A XVIII. század végétől az országba érkező új jövevények a romani nyelvű (un. oláh) cigányok integráltabb életmódjuk, s magyar anyanyelvük miatt nem is tekintették a Magyarországon élőket igazi cigányoknak, s kissé pejoratív éllel „romungró”-knak (jelentése: magyar cigány férfi) nevezték el őket. A magyarországi cigánykutatók máig legjelentősebb képviselőjének tekintett Erdős Kamill elnevezésével, „oláh cigányoknak” nevezett (ERDŐS K. 1989) havasalföldiek bevándorlása a XIX. században nagyobb arányokat öltött, s különösen az ottani cigány rabszolgák 1855-ös felszabadítása után érte el a csúcspontját. A magyar állami- és önkormányzati vezetés századokon áthúzódó „gyermekbetegsége” volt, még akkor is, ha emberséges szándékkal dolgoztak a „cigány-ügyön”, hogy összemosták a cigány etnikai csoportokat, homogén társadalmi rétegeként kezelték őket, s intézkedéseiket, amelyeket általában a legkevésbé integráltak ellen hozták az egész cigánynépességre kiterjesztették. Ez az egybemosás a többségiak előítéleteiben is megnyilvánult. Mária Terézia, II. József vagy Habsburg József főherceg pozitív szándékai, kezdeményezései is rosszul sülték el.

Magyarországon 1782-ben volt az első cigányösszeírás: ekkor mindössze 43.738 főt írtak össze. Statisztikai érdekesség, hogy a cigány népességről – talán mind a mai napig – éppen Magyarországon készítettek tudományos szempontból legpontosabb statisztikai felvételeket (KEMÉNY I. 1997). Statisztikai precizitása és pontossága révén – pozitív példaként említhetjük az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal (OMKSH) által 1893. január 31-én végrehajtott „Cigányösszeírás” munkálatait. Az összeírás, ami – Budapest és Horvátország kivételével – országos volt, nem önbevallás alapján, hanem azon az elven készült, hogy „cigány az, akit a környezete cigánynak tart”. 1893-ban a Magyar Királyság területén 274.940 cigányembert írtak össze, ez kb. 60.000 fővel volt több, mint az 1873-es becslés eredménye (1. ábra).

Ez a magas szám azt bizonyítja, hogy ezekben az évtizedekben is tartott még a havasalföldi (oláh) cigányok beáramlása az országba. Az összeírás idején Magyarországon a cigány népesség aránya 1,7% volt, az erdélyi megyékben 5,1% (KOC SIS K.-KOVÁCS Z. 1999). A XIX. század második felében történt a beás-cigányok áttelepülése is Bánátról a Dél-Dunántúlra, azonban ők már szerepeltek az 1873-as becslésben is. A beás elnevezés a román „báiás” (= bányász) szóból származik, s arra utal, hogy őseik Dél-Erdélyben, s a Bánságban elsősorban aranymosással foglalkoztak. Nyelvük az archaikus román nyelv bánáti dialektusa, s Baranyába-Somogyba átvándorolva a famegmunkálásra specializálódtak. Ezért hívták őket a magyarok teknővájó

cigányoknak, hiszen a műanyag megjelenéséig a falusi háztartások alapvetően fából készült felszereléseit ők készítették.

1. ábra: A cigány népesség aránya Magyarország járásaiban, és városaiban (Forrás: Cigányösszeírás 1893)

Az 1893-as felmérés adatai azt mutatják, hogy a 274 940 fős magyarországi cigányság jelentős részének 104 750 főnek (38,1%) magyar volt az anyanyelve. Az Erdélyben élők között azonban 82 405 főnek (29,9%) cigány, 67 046 főnek pedig (24,4%) román volt az anyanyelve, s ezek többsége csak a XIX. században húzódott át a Kárpát-medencébe. A statisztikai kiadvány adatai szerint a cigány anyanyelvű, vándorló életmódot folytatók jelentős számban éltek ÉNY-Magyarország megyéiben (Trencsény, Nyitra, Ugocsa, Zólyom, Árva stb.), ahol ma lényegében már nem élnek cigányok. Ez azt valószínűsíti, hogy az Ó-Romániából érkező oláh cigányok jórészt csak tranzit országgént tekintették Magyarországot NY- Európa (sőt Amerika) felé való vándorlásuk során. Az 1893-as összeírás szerint a férfiak 69,2%-a rendszeresen dolgozott. 36,7%-uk napszámosként, 28,9%-uk iparosként, 3,6%-uk pedig zenészként. Különösen magas az iparosok aránya, hiszen a korabeli Magyarországon a teljes népességben belül az iparosok aránya ekkor jóval alacsonyabb volt. A korabeli cigány iparosok jelentős része fémmunkás volt (a falusi kovácsok több mint fele cigány kovács volt), magas volt a lakatosok és a szegkovácsok száma is. A

famegmunkálók közül a teknővájók és az orsókészítők, az építőiparosok (a sármunkával foglalkozók) között a vályogvetők és a tapasztók voltak többségben (HAVAS G. 1982).

A XX. században azonban a cigány iparosok válságba kerültek, mert az ipari forradalom után a gyáripár olcsó tömegtermékekkel látta el a lakosságot, s így vállalkozásaik tönkrementek. Ugyancsak válságba kerültek a cigányzenészek is a megváltozott szórakozási szokások miatt. A trianoni békediktátum után az elhúzódo gazdasági válság részesei lettek a kisterületű ország 70.000 főre csökkent cigány lakosai is. (Korábban Erdélyben, a partiumi, a kelet-felvidéki és a bánáti megyékben éltek nagyobb számban cigányok.) A mai Magyarország területén az ÉK-i és a D-dunántúli megyékben jöttek létre nagyobb cigány közösségek a húszas évektől kibontakozó cigány demográfiai robbanás következtében, amely tehát évtizedekkel elmaradt a magyarokra jellemző demográfiai átmenettől (KOC SIS K.-KOVÁCS Z. 1999).

A Kádár-korszakban a cigányságot elsősorban szociális gondokkal küszködő népcsoportnak ítélték meg, s ahogyan ez az 1961-es MSZMP KB Politikai Bizottságának határozatából világosan kiderül a cigányság asszimilációját tekintették szociális problémáik megoldásának. Tehát az MSZMP Központi Bizottságának Politikai Bizottsága 1961. június 20-án határozatot fogadott el „A cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról” címmel

1. A határozat feloszlatta a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét; a szociális és kulturális ügyek intézését a Művelődésügyi Minisztériumra bízta. Annak ellenére – szól az indoklás –, hogy a Cigányszövetség bizonyos eredményeket ért el azzal, hogy a problémákra ráirányította a tanácsok és társadalmi szervek figyelmét, „nem alkalmas arra, hogy a cigánylakosság átnevelésében jelentős szerepet töltsön be.”

2. A cigányok életkörülményeinek javítását három eszközzel látta megvalósíthatónak: munka, lakás, oktatás.

3. A határozat a cigánytelepek felszámolását, a határos községekbe való beköltöztetést írta elő. A szándék nem csak az életszínvonal emelése volt. A nem cigány környezetbe való szétszórás az asszimilációt hivatott felgyorsítani.

4. A határozat alapelvi szinten határozta meg a cigányok társadalmi státuszát: „A cigánylakosság felé irányuló politikánkban abból az elvből kell kiindulni, hogy bizonyos néprajzi sajátossága ellenére a cigányság nem alkot nemzetiségi csoportot.” A cigányok nemzetiségként való kezelése ellen a legfőbb érv az volt, hogy az csak erősítené a cigánylakosság különállását és nehezítené a társadalomba való beilleszkedését (asszimilálását).

5. A határozat a cigányságot megszüntetendő társadalmi rétegnek minősítette, amiből kitűnik, hogy a cigánykérdést pusztán szociális kérdésnek tekintették. A szociális megközelítés azért volt hibás – mutatott rá Havas G. –, mert „növeli a közegellenállást, s kényszerű azonosságtudatot épít ki olyanokban is, akiknél ez nem »immanens« szükségszerűség, mert összetartozó

kisebbséggé teszi a szociológiai, etnikai vagy kulturális értelemben távolról sem homogén cigányságot.”

A határozat hármass kategóriarendszert állított fel, amely a korszak végéig meghatározta a cigányokról való gondolkodást. Az első csoportba a beilleszkedett cigányok tartoztak, akik az asszimilációs ideológia alapján tulajdonképpen már nem is tekinthetők cigányoknak; a második csoport a beilleszkedés útjára lépett, de még elkülönült életet élő, a harmadik a beilleszkedni nem tudó és nem is akaró, problémát jelentő cigányok csoportja volt. Csakhogy ez a megközelítés saját csapdájába esett, hiszen kénytelen volt szembesülni minden asszimilációs politika örök dilemmájával: azaz „egy adott csoport »különbözőségének« csökkentésére irányuló politika szükségszerűen az adott csoport jellegzetes sajátosságaira összpontosítja a figyelmét, amellyel viszont implicit módon elismerte a csoport »különbözőségét«”

A Politikai Bizottság határozatát követően 1964-ben kelt az első kormányhatározat, amely az ún. szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolását rendelte el. Ugyanakkor a szocialista iparosítás, s a jelentős építkezések a cigány férfiak döntő részének munkába állását eredményezte. A borsodi- és a nógrádi bánya- és iparvidéken a cigány munkaképes férfiak 85-90%-a dolgozott, s a szabolcsi és hajdú-bihari cigánymunkásokat a „fekete-vonatok” vitték a főváros és Dunántúl építkezéseire. Az 1961-es MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata összességében jelentős eredmények elérésére is vezetett: megszűntek az emberi élet számára alkalmatlan cigánytelepek, jelentősen megemelkedett az oktatásban részt vevő gyerekek száma és látványosan nőtt a cigány lakosság munkavállalása. A rendszerváltozás azonban Magyarországon is megakasztotta (sőt erősen visszavetette) a cigány lakosság integrációját. Összességében két és fél évtized múltával megállapíthatjuk, hogy a rendszerváltozás legnagyobb vesztesei országunkban egyértelműen a cigányok voltak (KERTESI G. 2000, 2005).

Napjainkban a kb. 10-12 milliós európai cigányságnak a döntő része DK-Európában (Kelet-Közép-Európában és a Balkánon) él, s itt az elmúlt évtizedekben a cigányság jelentős demográfiai robbanást élt át. Amikor az európai cigányok képviselői 1971. április 8-12. között Londonban találkoztak és megalakították a Nemzetközi Romani Közösséget (IRU) a résztvevők 3-3,5 millióra becsülték a kontinensen élő cigányok létszámát. Ma a nagyon mértéktartó becslések alapján is 10 millió főre tehető az Európában élő cigányok száma. Ugyanakkor az Európai Parlament állásfoglalására előkészített vitaanyag - amit az EU sörös elnökeként a magyar kormány terjesztett be 2011-ben az Európai Roma Stratégia elfogadása érdekében – már „az Európában élő 10-12 milliós, többségében uniós állampolgárságú roma népesség”-ről ír. Napjainkban a gyorsan előregedő és fogyó népességű Európával szemben a cigány népesség csaknem egy évszázada tartó demográfia robbanása

következtében rendkívül dinamikus számbeli növekedést mutat. A legnagyobb roma lakossággal rendelkező DK-Európai országok ma már az Európai Unió tagjai, vagy tagjelöltjei, de a nyugati piacgazdaságokhoz való csatlakozásuk nem problémamentes. Ebben a válságos helyzetben különösen kilátástalanná vált a DK-Európában – az EU periférikus országaiban – élő cigány lakosság helyzete (SÜLI-ZAKAR I., 2012/b). A legnagyobb cigány etnikummal a 2004/2007-ben csatlakozott új EU-s tagállamok rendelkeznek: Románia (2-3 millió fő), Bulgária (1,2 millió fő), Magyarország (600-700 ezer fő) és Szlovákia (500-600 ezer fő).

Európa cigányai a XIX. század vége óta törekszenek nemzetközi szervezetek létrehozására. Ez a törekvés sikerült 1969-ben (Romani Union), majd 1971. április 8-12 között, amikor Londonban találkoztak több ország cigány képviselői, akik megegyeztek arról, hogy ez a rendezvény az „Első Romani Világkongresszus”, s a Világkongresszus utolsó napján létrehozták az „International Romani Union”-t. Ugyanis a résztvevők többsége hajlott arra, hogy az Európában használatos sok cigány-önelnevezés (dom, lom, rom, romanicsel, szinti, szintó, gitanos, manus, káló, kálé, egyiptomi, aslikali stb.) közül a romani nyelvet használó DK-európai cigányok „rom” nevét tegyék általánossá. (Néhányan természetesen ezt nem fogadták el.) A „rom” magyar jelentése: férfi, férj (amely elnevezést nem használták a gyermekekre és az asszonyokra). A rom alapszó többes száma a „roma” ragozott alak: jelentése: „férfiak”. Az angol és francia szövegekben amennyiben a régi szó helyett az újat használják általában ugyancsak „rom” az alapszó, s ehhez teszik hozzá az „-s” többes szám ragot (roms). A magyar médiában (természetesen nem a médiákban (!), hiszen a görög alapszó ebben az esetben a „médiüm”, s többes száma a „média”, ahogyan ez a lovári nyelven is rom-roma) az utóbbi húsz évben elsősorban a jogvédők szorgalmazására a „roma” szó szorítja ki a „cigány” szót, tehát egy többes számú alak az egyes számot. Ezért fordulhat elő gyakran, hogy a roma már eleve többes számú alakot még egyszer többes számba teszik: „romák”! (A „romák” szó tehát nyelvtani képtelenség.)

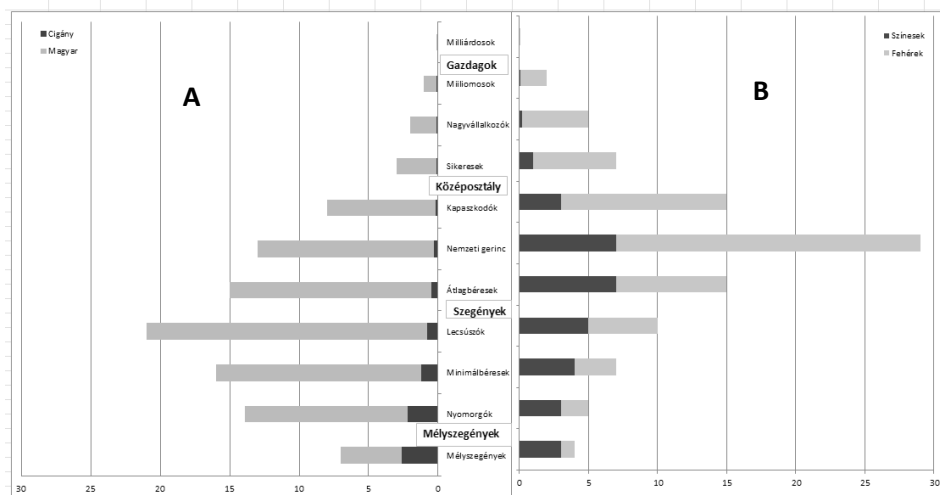
A Nemzetközi Romani Szövetség (IRU) megalapítása óta eltelt négy évtizedben az európai cigányok létszáma csaknem megháromszorozódott. Londonban 1971-ben az összegyűlt cigány képviselők azt hirdették, hogy ők a 3-3,5 milliós európai cigányság képviselői, s napjainkban mértéktartó becslés szerint is kontinensünkön a cigányság létszáma kb. 10 millió fő. Az Európai Unió számára a magyar elnökség alatt készített jelentés viszont már 10-12 millió európai cigányról ír, ami ugyancsak azt bizonyítja, hogy a cigányság egy igen jelentős demográfiai robbanást él át (BOTLIK ZS. 2012). Európában napjainkban – az albánokat is megelőzve – a cigányok a legnagyobb természetes szaporodással rendelkező etnikai csoport.

Magyarországon a cigány-magyar megkülönböztetést csak az életvitel szempontjából tartom használhatónak, s nem etnikai, vagy nemzeti kritériumok

alapján. (Bár tapasztalom, hogy egyes cigányvezetők részéről erre is lenne igény.) Véleményemet az alábbi indokokkal támasztom alá:

1. minden magyarországi cigány magyar állampolgár, tehát az államnemzeti kritériumok alapján ők is magyarok;
2. a hazai cigányság legkevesebb 80-85%-a csak magyarul tud beszélni, magyar az anyanyelve, tehát a nyelvi-kultúrnmemzeti kritériumok alapján is a döntő többség a nyelvi-alapú magyar nemzet része;
3. az önbevalláson alapuló legutóbbi népszámlálásokon az ország cigánylakosságának többsége önmagát magyarnak mondta, s természetesen az ő esetükben is igaz az alapelv: magyar az, aki önmagát magyarnak vallja. (Egyébként a kettős identitásúak zöme is a magyart jelölte első nemzetiségének.)

Természetesen nagyon nehéz megfelelő statisztikai felmérések hiányában meghatározni a cigányság elhelyezését a magyar társadalomban (FERGE ZS. 2001, SÜLI-ZAKAR I.-CZIMRE K.-PÁLÓCZI Á. 2014). A magyarországi cigányság, hasonlóan más országok (akár nagyon gazdag országok) hátrányos helyzetű társadalmi csoportjaihoz, etnikumaihoz a szociális klasszisok alsóbb csoportjában túltreprezentáltak (2. ábra).

2. ábra A hátrányos helyzetű társadalmi csoportok (etnikumok)

Magyarországon (A) és az USA-ban (B)

A: Magyarország – magyarok, illetve cigányok

B: USA – fehérek, illetve afro-amerikaiak, indiánok, spanyolajkiúk stb.

Az integráció és a társadalmi felemelkedés szempontjából nagyon kedvezőtlen a cigány lakosság földrajzi elhelyezkedése. A 2011-es népszámlálás szerint a cigány etnikum 47,2%-a él csak városokban (6,4%-a

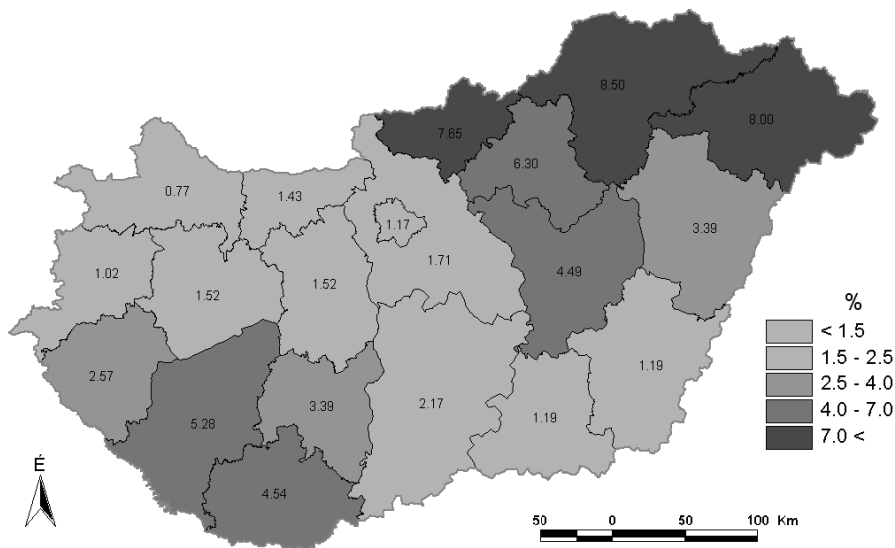
Budapesten, 9,5%-a a megyei jogú városokban, 31,3%-a a többi városban). A községekben élő 52,8% döntő mértékben hátrányos helyzetű perifériákon az ÉK-határmenti, Közép-Tiszamenti és Dél-Dunántúli aprófalvakban erősen szegregált körülmények között tengődik.

A 2011-es népszámlálás alapján 31 településen voltak többségében a cigányok, azonban a Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszékének kutatói a minden településre kiterjedő telefonos interjúk alapján 137 községben tapasztaltak (elsősorban Csereháton, a Közép-Tiszavidéken és az Ormánságban) etnikai cserét (PÉNZES J.-PÁSZTOR I. Z. 2014). A cigány lakosság száma a perifériákon nem csak a demográfiai robbanás, hanem az olcsó házak miatti betelepülés révén is gyarapodott. Az aprófalvas településszerkezet és a szegregáció miatt nagyon nehéz az ilyen perifériákon a gazdaság élénkítése. (Bár ezek a térségek a Vásárosnaményi Kormányprogram alapján valamennyien kiemelt övezetté voltak.) Valószínűsíthető, hogy a perifériákról az új generáció a nagyvárosok felé migrál a közeljövőben (VIRÁG T. 2006).

A cigányság sajátos identitása

A cigányság „rejtőzködő” etnikum, a pontos népességi adatokat meghatározni csaknem lehetetlen. Mindenesetre a XX. századi demográfiai robbanás mind a népszámlálási adatokban, mind a becslésekben nyomon követhető (HABLICSEK L., 2007). A népszámlálások során a nemzetiségi hovatartozásra vonatkozó kérdések esetében általában önkéntes a válaszadás. Megfigyelhettük, hogy korábban csak minden harmadik cigány lakos vállalta származását, de a 2011-es népszámlálás során mért 315 600 fős létszám már alig kétszerese a Hablicsek László demográfus által készített népességprognózis 657 600 főnyi (2011) cigány lakosságának. Ez mindenképpen a magyarországi cigányság fokozódó identitásvállalását bizonyítja. A 2011-es számlálás adatai – annak ellenére, hogy véleményem szerint is a cigány lakosság kevesebb, mint fele vállalta fel a cigányidentitást – alkalmas arra, hogy a cigányság földrajzi eloszlását be tudjuk mutatni (3. ábra).

A cigány lakosság aránya a legmagasabb Borsod-Abaúj-Zemplén (8,5%), Szabolcs-Szatmár-Bereg (8,0%) és Nógrád (7,65%) megyében, valamint a többi észak-kelet-magyarországi megyében (Heves 6,3%, Jász-Nagykun-Szolnok 4,94%, Hajdú-Bihar 3,39%), s a Dél-Dunántúlon (Somogy 5,28%, Baranya 4,54% és Tolna 3,93%). A becslült adatok alapján – amelyek pontosabban tükrözik a valós számokat – az értékeket minden megye esetében megkétszerezhetjük. A magyarországi cigányság tényleges létszámát véleményem szerint a népszámlálási adatoknál sokkal jobban megközelítik a szociológiai becslések eredményei (KEMÉNY I.-JANKY B. 2003, KERTESI G.- KÉZDI G. 2009). Ebben az esetben általában azt tekintik cigánynak, akit környezete annak tart.

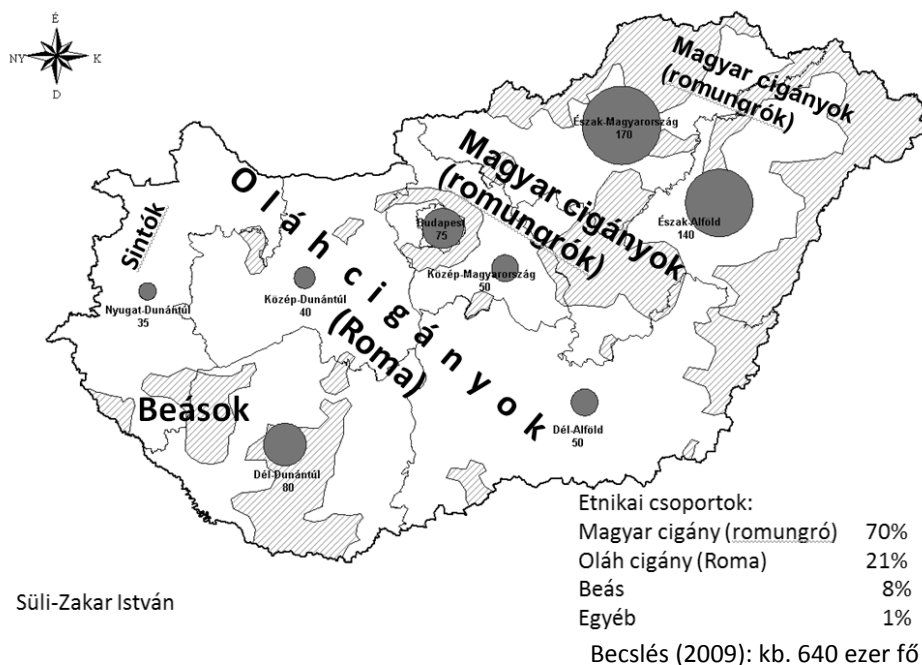

3. ábra A magyarországi cigányság területi eloszlása megyénként, 2011
 Forrás: KSH Népszámlálások

Véleményem szerint hazánkban ma 700 ezer főre becsülhetjük a cigányság számát, elsősorban a korábbi szociológiai felmérések továbbvezetése révén. Nagyon nehéz vegyes lakókörzetben (például Tiszavasvári Tiszabüd településrészén) a gyakori vegyes-házasságok miatt is pontosan meghatározni, hogy kit tekintünk cigánynak és kit nem. A mélyszegénységben élő népesség életviszonyai annyira összerosódtak már, hogy lehetetlen szétválasztani, hogy ki a cigány és ki nem. Kemény István 1971-es becslésében a hazai cigányság létszámát 320 000 főben határozta meg. Közülük 231 000 főt (70,4%) tekintett magyar anyanyelvűnek, 61 000 főt (21,2%) cigány és 25 000 főt (7,6%) román anyanyelvűnek (KEMÉNY I. 1976). Napjainkban a kb. 700.000 főre becsült hazai cigányság - a szakértők többnyire egybehangzó megítélése szerint - három nagy etnikai csoportra osztható (ERDŐS K. 1989, SÜLI-ZAKAR I., 2012a):

- a) A középkor századai óta Magyarországon élő úgynevezett „magyar cigányok” – romani nyelven, romungrók – alkotják kb. 70%-os arányukkal a legnagyobb csoportot. Régi cigány nyelvük szinte teljesen kihalt, sok nemzedék óta már magyar az anyanyelvük. A népszámlálások során többségük nem cigánynak, hanem magyarnak vallja magát.
- b) Döntően a XIX. században települtek át Magyarországra Havasalföldről az ún. „oláh cigány” -ok, ők a magyarországi cigányság kb. 21%-át teszik ki. Nyelvüket – a romani nyelv lóvári dialektusát – sokan még ma is beszélik, s ők használják önnevezésként a rom (=férfi, férj, ennek többes-száma: roma) szót.

c) A dél-dunántúli megyékben élnek a beások, akik ugyancsak a XIX. században települtek át mai lakhelyükre a Bánátból és D-Erdélyből. Ebbe az etnikai csoportba ma a hazai cigányság kb. 8%-a tartozik, s tapasztalataink szerint ők ragaszkodnak leginkább anyanyelvükhöz, amely az archaikus román nyelv bánáti dialektusa. A maradék 1%-ot, főleg a nyugati országhatár mentén élő kis cigányközösségek (szintók, vend cigányok) jelentik (ERDŐS K. 1958) (4. ábra).

4. ábra: A magyarországi cigányok régiókénti becsült adatai és etnikai csoportjai (2009)

Az etnikai csoportok földrajzi eloszlását a 2001-es és 2011-es népszámlálás adatainak segítségével határoztam meg (SÜLI-ZAKAR I. 2012a). Elismerem ez a kísérlet nem megtámadhatatlan. Egyrészt a 2001-es népszámlálás során a hazai cigányságnak csak kb. egyharmada (190.046 fő) mondta magát a cigány (roma, beás, romani) nemzetiségbe tartozónak. Az arányszámok azonban legalább tájékoztató jellegűnek tekinthetők. A cigány nemzetiséghez tartozók 25,6%-a (48.685 fő) nem magyar anyanyelvűnek mondta magát (illetve családi-baráti körben használta a nem magyar – tehát a romani, illetve a beás-nyelvet). 2011-ben a 315 101 főből 54 339 fő volt a nem magyar anyanyelvű, s az országos átlag ekkor 17,2 % volt. A nem magyar anyanyelvű cigányok megyénkénti

aránya jelentős eltéréseket mutat. Legalacsonyabb az arány Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, ahol csaknem teljes egészében romungrókból áll a cigány lakosság (Ózdon és Miskolcon van nagyobb oláh-cigány közösség). Ugyancsak alacsony a nem magyar anyanyelvű cigányok aránya Heves, Jász-Nagykun-Szolnok és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben. Az országos átlag körül alakul Budapesten, Nógrád, Hajdú-Bihar és Békés megyékben, ahol a magyar cigányok mellett már jelentősebb oláh-cigány közösségek is élnek.

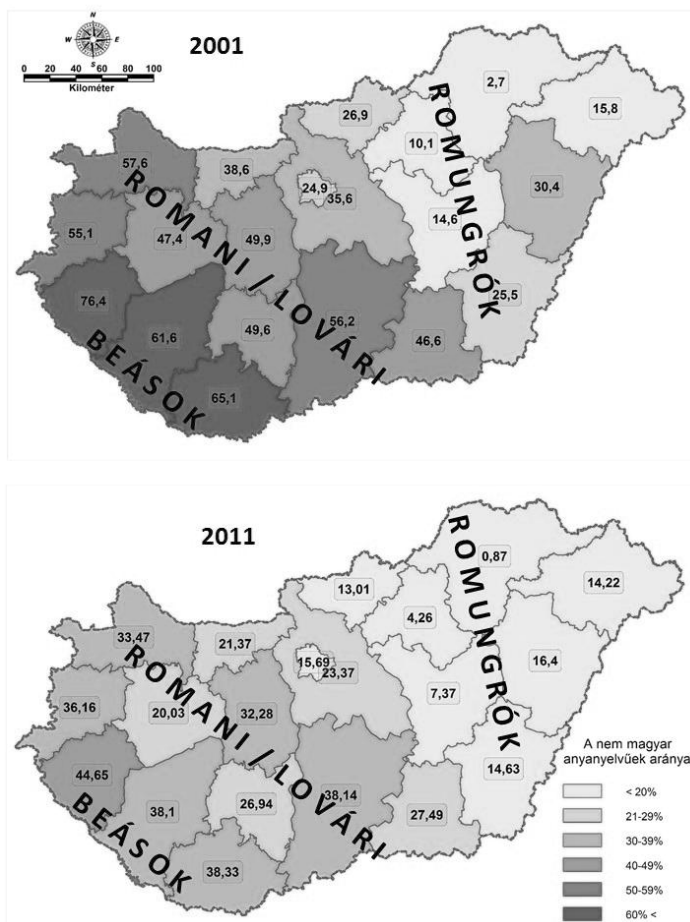
Tapasztalataink szerint elsősorban az oláh cigányok csoporttudata rendkívül erős. Erre az etnikai csoportra különösen jellemző még ma is a vérségi alapon működő nemzetségek (vitsza) erős befolyása. Ugyanakkor mindegyik magyarországi cigány etnikai csoportra jellemző az endogám házasodási kör, s a pártpolitikai szerveződések kivételével - ugyancsak megfigyelhető, hogy a csoportok közötti társadalmi kapcsolatok is minimálisak. Ugyanakkor kutatásaink során megfigyeltük, hogy gyorsan növekszik a romungrók és a magyarok közötti párkapcsolatok száma (CSALAG ZS. 1973). A cigányság etnikai csoportjai lényeges különbséget mutatnak az integráció szempontjából, s ezt a tényt a magyar kormánynak, a különböző társadalmi szervezeteknek, sőt az EU-nak is figyelembe kellene venni az eredményesebb, hatékonyabb segítségnyújtás érdekében. A lakossági kérdőívezés eredményei azt mutatják, hogy a magyar cigányok 1990-ben megszakadt integrációs folyamata – a munkahelyek, illetve az elhelyezkedési lehetőségek lényeges javulásával – sikeresen folytatódhatna.

Nyelvismeret

Európában a nemzeti (etnikai) identitásnak fontos alapját képezi – legtöbb esetben – az önálló nyelv, a sajátos nyelvhasználat. A cigányság esetében a közös nyelv lényegében hiányzik az identitásképző összetevők közül. Kevésbé hozzáértők szerint a cigány (lovári) nyelv lehetne ez a közös nyelv. Azonban az a tény, hogy a romani nyelvet csak a kb. 21%-ra tehető oláh cigányok tekintik az anyanyelvüknek, de az ő esetükben is felgyorsult a nyelvcsere. Másrészt a lovári (romani) nyelv használatában is jelentősek a dialektusbeli különbségek.

Az ezredforduló után készített, s a legmegalapozottabbnak tekinthető becslés szerint a magyarországi cigányság 86,9%-a magyarul beszél, 7,7%-a használja a lovári, 4,6%-a a beás nyelvet, s egyéb nyelven – németül, vendül, szerbül stb. – beszél 0,8%-uk (KEMÉNY I.-JANKY B.-LENGYEL G. 2004). A televízió, az iskola, a városba költözés miatt a fiatalok már alig használják a lovári és a beás nyelvet (BOGDÁN A. 2012) A Duna-Tisza közén és az Észak-Dunántúlon a cigány nemzetiséghez tartozók kb. 50%-ban nem magyar anyanyelvűek, az itt élő cigányok nagyobbik fele oláh cigány. A legerősebb kapcsolatot a nem magyar anyanyelvűek és a cigány nemzetiséghez tartozók között a Dél-Dunántúlon.

5. ábra: A cigány anyanyelvűek számának változása a két utolsó népszámlálás során.

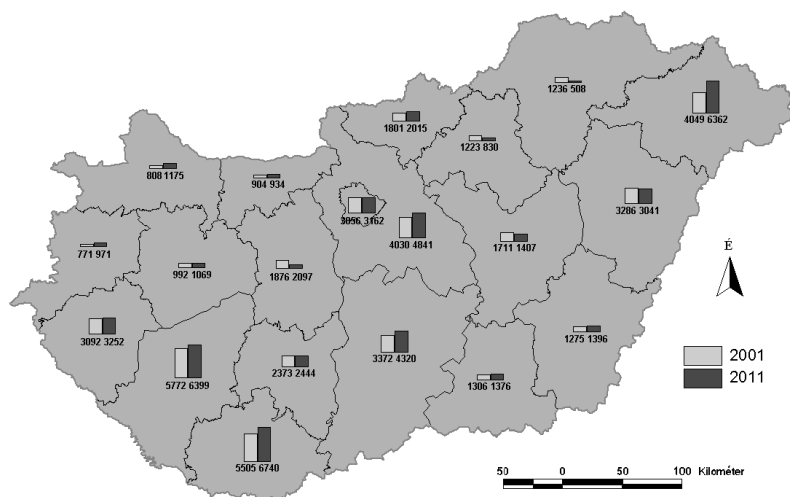
- a, A cigány (roma, beás, romani) nemzetiséghez tartozók (190 046 fő) közül a nem magyar anyanyelvűek (48 685 fő) aránya megyénként (2001). Országos átlag: 25,6%
- b, A cigány (roma, beás, romani) nemzetiséghez tartozók (315 101 fő) közül a nem magyar anyanyelvűek (54 339 fő) aránya megyénként (2011). Országos átlag: 17,2%

A Dél-Dunántúlon volt a legmagasabb azoknak a száma, akik önmagukat cigány nemzetiségűnek vallották, s ugyanakkor pedig nem magyar anyanyelvűnek is mondták magukat. (Ezek a nem magyar anyanyelvű adatközlők döntően román anyanyelvű beás cigányok. A KSH adatszolgáltatása tehát nem teszi lehetővé a lovári és a román nyelven beszélők szétválasztását.)

A fenti adatokból megrajzolható a magyarországi cigányság etnikai csoportjainak földrajzi elterjedése. Budapesten, az ország középső megyéiben, de

különösen ÉK-Magyarországon élnek döntően a magyar cigányok. A Duna-Tisza közén és Észak-Dunántúl cigány közösségeinek legalább fele, vagy több mint fele az oláh cigányok (rom-ok = roma) közé sorolható. A román anyanyelvű Dél-Dunántúlon élő beás cigányok esetében csaknem teljes fedés volt néhány évtizede még a nemzetiség és a nem magyar anyanyelvűség között (5. ábra).

Az azonos jelmagyarázat alapján szerkesztett térképek világosan elárulják, hogy az elmúlt évtizedekben rendkívül gyors volt a magyarországi cigány lakosság nyelvi asszimilációja. A lovári, ill. a beás nyelvet már csak az idősebb korosztályok beszélik, a fiatalabb korosztályok már egyáltalán nem. Összevettem a két utolsó népszámlálás anyanyelvre vonatkozó adatait, s világosan látszik, hogy az oláh cigányok esetében különösen gyors a nyelvi asszimiláció folyamata (kivételt képeznek Szabolcs-Szatmár-Bereg, Pest és Bács-Kiskun megye oláh cigány közösségei), ugyanakkor a beás cigányok népességgyarapodásához képest is nagyon szerény a román anyanyelvű cigányok számának növekedése (6. ábra).

11%-kal növekedett. Az utolsó népszámlálás azt is bizonyította, hogy a statisztikai adatok felvételében bekövetkezett módszertani változások révén a cigányság körében is meghatározó lett a kettős kötődés (hibriditás) felvállalása (TÁTRAI P. 2014). Korábbiakban bizonyítottuk, hogy a magyarországi cigányság soraiban is megfigyelhető a nemzetiségi és az anyanyelvi adatok egymástól való egyre nagyobb mérvű elszakadása (szimbolikus etnicitás). Tátrai Patrik számítása szerint is egyre alacsonyabb az AN-index (100 nemzetiségi csoporttagra jutó anyanyelvi csoporttag) a magyarországi cigányság körében: 1990-ben 33,7, 2001-ben 25,5, 2011-ben pedig már csak 17,6 volt az AN-index értéke (TÁTRAI P. 2014). 2001-ben a hazai cigányságnak csak 31%-a, 2011-ben már közel háromnegyede kettős kötődésűnek vallotta magát. Az integrációra való törekvést látom bizonyítottnak abban a tényben, hogy 2011-ben az önmagukat cigány nemzetiségűnek is deklarálók 81%-a a magyart jelölte első nemzetiségének. Tehát esetükben is az lenne a helyes megfogalmazás, hogy a magyar identitásukhoz cigány identitás is társul (TÁTRAI P. 2014).

Integráció vagy asszimiláció

Angela Merkel német kancellár 2010-ben jelentette ki, hogy „A multikulturális társadalom építéséről szóló kísérlet megbukott... az álom, amely szerint a multikultúrában az embernek boldogan élnek egymás mellett egyszerűen nem működik.” A migránsválság kezdetén ugyanő azt jelentette ki, hogy a menekülőknek és a bevándorlóknak be kell illeszkedniük a német társadalomba, meg kell tanulniuk németül, nem tagadhatják meg az integrációt, s nem alkothatnak párhuzamos társadalmakat. A kancellárasszony félelmei reálisak, hiszen egyetlen ország sem lehet stabil sem politikailag, sem társadalmilag, sem gazdaságilag, amennyiben nem képes a területen élő embercsoportok integrációját megteremteni.

A többség-kisebbség társadalmi- gazdasági-politikai viszonyrendszere többnyire rendkívül bonyolult, s a kialakult helyzet dinamikus interaktus eredményeként születik meg (MOLNÁR J. 2015). Tehát, hazánkban is nemcsak a többségi, hanem a kisebbségi (cigány) közösségen is múlik az, hogy mi lesz az együttműködés (vagy együtt nem működés) eredménye. Alapvető jelentőségű az előrehaladás érdekében megnyilvánuló kölcsönös szándék.

Legtöbbször az tapasztalható, hogy a többség spontán asszimilálni tudja a kisebbséget. Így asszimilálták a magyarok a jászokat és a kunokat, meg nagyobbrészt az Alföldre betelepült svábokat és szlovákokat. Az asszimiláció az a folyamat, amelyben egy etnikai identitás egy másik etnikai identitással váltódik fel. Az etnikai asszimiláció gyakran erőszakos jellegű (pl. a Trianoni diktátum után az utódállamokban a magyar kisebbségeket kényszerítették az identitásváltásra: reszlovakizáció). Századokon keresztül Magyarországon a

cigányokat ugyancsak erőszakosan kívánták asszimilálni (pl. nem volt szabad rájuk a cigány szót használni, helyette az „új magyar” megjelölést használhatták csak). Legutóbb a Kádár-rendszerben a hatvanas-hetvenes években tapasztalhattuk a hivatalos politika részéről az asszimilációs szándékot. Napjainkban az asszimiláció egyfajta szitokszó lett, s helyette a többség-kisebbség viszonyrendszerében az integráció megvalósítása szerepel célként. Etnikai szemszögből akkor beszélhetünk integrálódásról, amikor az embercsoportok (etnikumok) közötti kapcsolatok kiterjesztése és működése egyre függetlenebbé válik attól, hogy ezen embercsoportoknak mi az etnikai identitása. Az integráció a többség-kisebbség viszonyrendszerében egységesülést, beilleszkedést, együttműködést jelent. Az asszimiláció során a kisebbség feladja kulturális hagyományait, s beolvad kulturálisan (nyelviileg) is a többségi társadalomba. Az integráció megteremtésétől azt várhatjuk, hogy létrejön a többség- és a kisebbség erős kapcsolatrendszere, együttműködése, de a kisebbség eredményesen továbbápolja hagyományait, kultúráját.

A magyarországi cigányság integrációjának egyik alapproblémája az, hogy kulturálisan egyáltalán nem homogén ez a kb. 700 ezer főre tehető etnikai közösség. A kulturális identitás legfontosabb bázisa Európában a saját nyelv (a néhány ellenpélda pl. skótok, írek, szerbek, bosnyákok, horvátok stb. ellenére is). Magyarországon a cigánylakosság döntő része magyar anyanyelvű, s tapasztalható, hogy a nem magyar anyanyelvű romák, vagy beások (pl. népszámláláskor is) többségében a cigány kultúrához tartozónak vallják magukat, ellentétben a romungrókkal.

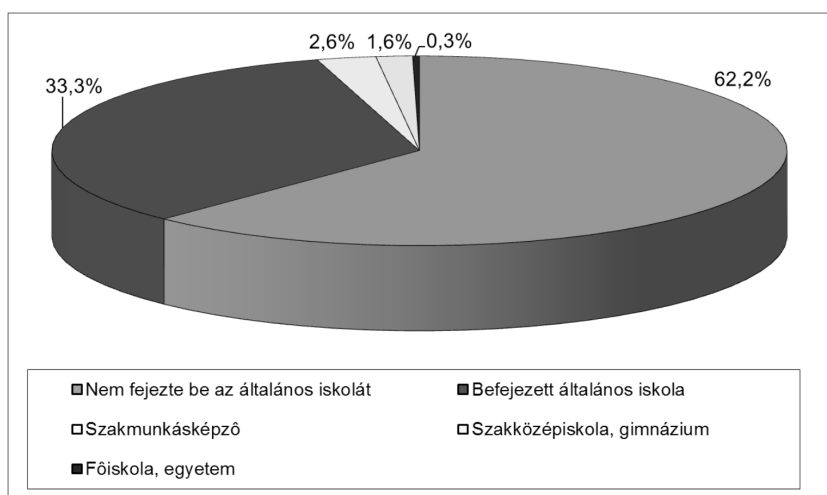
Az integrációt akadályozhatja a szegregáció, a diszkrimináció és a marginalizáció. A szegregáció az a jelenség, amikor a kisebbség (kényszerből vagy önként vállalva) elkülönül-, elzárkózik a többségi társadalomtól, s egy párhuzamos társadalmat alakít ki (vagy megpróbál kialakítani). A diszkriminációról akkor beszélhetünk, amikor a többségi társadalom faji, etnikai, vagy vallási alapon a javakból, vagy a lehetőségekből kirekeszti a kisebbséget. A marginalizáció során a kisebbség a társadalmi- gazdasági- földrajzi perifériára szorul, s gyenge a kapcsolatuk a többségi társadalommal, s kicsiny a lehetősége a felemelkedésre, kitörésre.

A fenti jelenségcsoportokból a diszkrimináció a legsúlyosabb, mert ez kizárólag a többség elutasítása révén következik be. Alapja a negatív előítéletesség a kisebbség tagjai, kultúrája iránt. A marginalizáltak között Magyarországon sem csak cigányok találhatók, sőt elmondhatjuk, hogy a társadalmi-, gazdasági-, és földrajzi perifériákon élők többsége nem is roma, természetesen az ő felülreprezentáltságuk nem kérdőjelezhető meg (SÜLI-ZAKAR I. 2015). A szegregáció lehet önként vállalt, vagy elérendő cél is a kisebbség részéről, bár kutatásaink eredményei azt bizonyítják, hogy történelmi távlatokban is a magyarországi cigányság elkülönülése- elkülönítése többnyire rájuk nehezedő kényszerként állt elő.

Az integráció akadályozó tényezői

A cigányság társadalmi-gazdasági integrációjának sikerét mindenek előtt az alacsony fokú iskolázottság akadályozza. Napjainkban a roma emberi erőforrás tartalékok aktivizálásának legfontosabb akadálya is a cigány népesség iskolázatlansága (FORRAY R. K. 2000). Az európai jellegű közoktatásba a cigányság többsége csak a XX. század második felében kapcsolódott be, s akkor is jelentős mértékben az államhatalom kényszerintézkedéseinek hatására. Korábban a cigánygyerekek oktatása a családon belül, a hagyományos cigányélet követelményeinek megfelelően történt. Ez a hagyományok és a munkatapasztalatok szóbeli és gyakorlati átadását jelentette. Bizonyos etnikai csoportok az iskolai oktatástól azért is idegenkedtek, mert azok rombolták, illetve ellent mondtak a cigány identitásnak és értékeknek (csácsó rom, chacho rom), s a szülők attól tartottak, hogy gyermekeik az iskolai oktatás eredményeként „gázsók” (gazho) lesznek, s elhagyják a cigány közösségeket.

Ma már Magyarországon 2014-től az óvoda is kötelező, s az állam a szociális segélyeken keresztül bünteti a tanulók igazolatlan hiányzását. Mégis gyakran előfordul, hogy a 13-14 éves cigánylányok „házasság” miatt kimaradnak az iskolából (JANKY B. 2007.) A szociológiai felmérés szerint Tiszavasváriban a felnőtt népesség kétharmada nem végezte el az általános iskolát, illetve további harmada csak azt végezte el. Közép- és felsőfokú iskolát a felnőtteknek még 5%-a sem végzett (7. ábra).

7. ábra: Tiszavasvári felnőtt cigány lakosságának megoszlása iskolai végzettség szerint

Forrás: Fónai M.-Vítál A. (2005) adatainak felhasználásával

Napjainkra a cigánygyerekek beiskolázása már csaknem teljes körű. Ebben szerepe van az iskolában nyújtott szociális juttatásoknak, az étkeztetésnek, de az állami kényszernek is. (Bizonyos számú hiányzás után a gyermek szüleitől megvonják a családi pótlékot, illetve a szociális munkás vásárolja meg a családnak a szükséges árucikkeket, tehát pénzt a szülők nem kapnak.) Gyakori és kedvezőtlen jelenség, hogy a cigánygyerekek által látogatott iskolákból a magyar szülők kivesszik a gyermekeiket és így ezek az iskolák szegregálódnak. A magyar szülők főleg a betegségek, a tetű és a rühesség terjedésétől félnek, másrészt azt hangsúlyozzák, hogy a nagymérvű fegyelmezetlenség miatt az oktatás színvonala és hatékonysága az ilyen iskolákban gyorsan romlik.

Az oktatás összességében mégis meghatározó jelentőségű a cigányság sikeres integrációja szempontjából a globalizált, posztindusztriális társadalomban. A legrosszabb helyzetben élő kisgyerekek például az óvodában tanulják meg az alapvető higiénés ismereteket, az evőeszközök használatát, s az együttélés európai normáinak alapjait. Tehát a magyarországi cigány lakosság iskolai végzettsége alacsony szintű, messze elmarad a kor követelményeitől. A felnőttek döntő többsége nem fejezte be az általános iskolát, de a befejezett általános iskolai bizonyítvánnyal is nagyon kicsi ma már az elhelyezkedés esélye. Adatközlőink gyakran hangoztatott kritikája az, hogy teljesen felesleges az általános iskola elvégzése, hiszen az iskolából kikerülők, a felnövekvő cigány fiatalok úgyszólván csak munkanélküliek lesznek, vagy közmunkások, esetleg alulfizetett „fekete” munkavállalók.

A munkanélküliség régóta akadályozza a cigányság integrációját. A Kádár-korszakban a Politikai Bizottság határozatát követően 1964-ben kelt az első kormányhatározat, amely az ún. szociális követelményeknek meg nem felelő putrik és telepek felszámolását rendelte el. Ezt követően a városi cigánytelepeket felszámolták, s a cigány családokat főleg ÉK-Magyarország elnéptelenedő határmenti perifériáira, az üresen maradt házakba telepítették. Ugyanakkor a szocialista iparosítás, s a jelentős építkezések a cigány férfiak döntő részének munkába állását eredményezte. A borsodi- és a nógrádi bányász- és iparvidéken a munkaképes cigány férfiak 85-90%-a munkásként dolgozott, s a szabolcsi és hajdú-bihari cigánymunkásokat a „fekete-vonatok” vitték a főváros és Dunántúl építkezéseire. A rendszerváltozás azonban Magyarországon is megakasztotta (sőt erősen visszavetette) a cigány lakosság integrációját (KERTESI G., 2000, 2005). A nagy gyárak és állami vállalatok bezárásával munkanélküliek lettek, s mivel korábban földterülettel nem rendelkeztek, így kimaradtak a kárpótlásból is (KERTESI G.- KÉZDI G., 1998).

Magyarországon a 1980-as évek közepére a férfi munkaképes cigányok 90%-a már állandó munkát vállalt. A rendszerváltást követő privatizáció és gazdasági válság hatására azonban a cigányság körében a munkanélküliség pusztító méretűvé vált. A rendszerváltás óta a cigány munkát keresők döntő többsége nem talált munkát, nem tudott elhelyezkedni (PÁSZTOR I. - PÉNZES J.

2012.). A hivatalos adatok szerint a felnőtt férfilakosság kb. 10%-a tartozik csak a foglalkoztatottak körébe. Természetesen a fekete munkavállalókról nincs statisztikai kimutatás, holott biztosra vehető, hogy számuk talán meg is haladja a hivatalosan foglalkoztatottakat. Különösen jelentős a mezőgazdaság által foglalkoztatott idénymunkások (zöldség- és gyümölcsbetakarítók, libatépők stb.) száma, akiket többnyire feketén foglalkoztatnak. A cigány munkavállalók tehát csak a mezőgazdasági munkacsúcsok idején kapcsolódnak a földműveléshez, tehát cigány paraszti réteg a korábbi századokban sem alakult ki. Azok az egyének, vagy családok, akik földművesek lettek, asszimilálódtak a magyar parasztsághoz. A nők munkavállalása korábban sem volt jelentős. Az elhúzódemográfiai robbanás miatt a cigánylakosság nagyobbik fele az eltartottak közé tartozik.

Szociálgeográfiai felméréseink során különös hangsúlyt fektettünk a háztartások jövedelemszerzésére. Riportjainkból kiderült, hogy a cigány családok bevételeinek jelentős része gyermeknevelési segély és szociális támogatás, tehát a sok gyermek vállalása a cigány családok többségében ma sajnos gazdasági kényszer, hiszen a családi jövedelmek sorában a gyermekvállalásért járó juttatások és segélyek a legfontosabbak, s ezek teszik ki a bevételek jelentős részét. (LENGYEL G. 2004, FÓNAI M.-VITÁL A. 2005).

A hazai cigányság integrációjának egyik meghatározó jelentőségű akadály az, hogy döntő részük a földrajzi perifériákon él határmenti aprófalvakban, vagy nagyvárosi gettóknak. A jövedelemtermelés, az SZJA, a foglalkoztatottság, a beruházások és a munkanélküliség településsoros adataiból szerkesztett térképünkről egyértelműen leolvasható, hogy a pauperizálódott, halmozottan hátrányos, szélsőségesen periferizálódott településekben döntően romák élnek (SÜLI-ZAKAR I. 2015). Az ország periferikus területein fekvő településeken alig működnek vállalkozások, legtöbb helyen egyedüli foglalkoztató az önkormányzat, a munkanélküliség meghaladja a 90%-ot (Pénzes J. 2010). A magyar kormány által „szabad vállalkozási zónák”-nak tervezett 33 – és a később ténylegesen kijelölt – járás döntően magába foglalja a pauperizálódott településeket, így reményünk lehet arra, hogy az adókedvezmények és az új munkahely-támogatások gazdasági élénkülést eredményeznek ezeken a szélsőséges helyzetű perifériákon is. A világgazdasági válságot követően reményeink szerint olyan gazdasági élénkülés következik be, amelynek során néhány ágazatban (pl. építőipar, élelmiszeripar stb.) növekedhet az állás kínálat a cigány népesség számára is. Alapvető áttörést azonban éppen a felnőtt cigány lakosság alacsony iskolai végzettsége miatt nem várhatunk. Lassú kibontakozást az iskolázottabb ifjabb korosztályok munkába lépése után remélhetünk. A cigány családokra jellemző magas gyermeklétszám is akadályozza az integrációt. Azt tapasztaltuk, hogy a sok gyermek vállalása a cigány családok többségében ma gazdasági kényszer. A családi jövedelmek sorában a gyermekvállalásért járó juttatások és segélyek a legfontosabbak, s ezek teszik ki

a bevételek jelentős részét. A tiszavasvári vizsgálatok szerint ezen a téren is jelentős különbségek figyelhetők meg a városban élő két cigányetnikum között (LENGYEL G. 2004, FÓNAI-VITÁL 2005).

Társadalmi szempontból az elhúzódó demográfiai robbanás a roma integráció fontos kérdése. Magyarországon a cigányok demográfiai robbanása jóval később kezdődött, mint a többségi (magyar és nemzetiségi) lakosságé. Ez utóbbiaké a XIX. század '70-'80-as éveiben kezdődött, cigányságé csak a XX. század harmadik évtizedében, amikor az egészségügyi törvényeket, előírásokat kötelező érvénnyel mindenkire kiterjesztették. Az ezután elkezdődő demográfiai „átmenet” még ma is tart esetükben, pedig a magyar lakosságnál az '50-es évek végére ez már megszűnt, s 1981-től országunkban úgynevezett természetes fogyás tapasztalható (Ez átlagérték, amely már magába foglalja a cigányság jelentős természetes szaporodását is.) (KEMÉNY I. 1976). Azonban a cigányság etnikai csoportjai között demográfiai téren is megfigyelhetőek a különbségek. A Tiszavasváriban készített szociológiai felvétel szerint a magyar cigányok már a demográfiai robbanás leszálló ágában vannak, míg az oláh cigányok esetében a demográfiai robbanás még javában tart (LENGYEL G. 2004, FÓNAI M.–VITÁL A. 2005). A magyar cigányok (romungrók) korfája már az „előregedő” jelleget sejteti, míg a teljes körű felvétel tanulsága szerint az oláh-cigányok korfája igen fiatalos korstruktúrát (szabályos korpiramist) mutat. (SÜLI-ZAKAR I. 2012b).

Az integráció sikere érdekében ugyanígy szükségszerű – ugyancsak a demográfiai okok miatt – hogy csökkenjen a cigány lakosság szegregációja. A cigánysorok, cigánytelepek már nem tudják befogadni az új és népes generációkat, másrészt a korábban kizárólag csak magyarok által lakott, de előregedő, elnéptelenedő településrészek olcsó lakásállománya erős vonzást is gyakorolt a szegregáció körülményei között élő cigányságra. Helyszíni vizsgálatainkat éppen ezért elsősorban a vegyes etnikumúvá váló utcákra, településrészekre irányítottuk. Rendkívül eltérő, ahogyan ezeket a településrészeket az itt élő magyarok és a cigányok megítélik. A magyarok pesszimistán ítélik meg helyzetüket, elsősorban azért, mert még nem tudtak anyagi okok miatt elköltözni. Cigány adatközlőink viszont optimistán ítélik meg helyzetüket, mert számukra a szegregáció megszűntét és társadalmi felemelkedést jelentette a magyarok közé való beköltözés. A valóság tehát az, hogy a cigányság a legszegényebb magyar néprétegekkel áll ma közvetlen kapcsolatban. Ezt bizonyítják a vegyes házasságokra irányuló vizsgálataink is. Érdekes, hogy ebben az esetben mind a magyar, mind a cigány házastársak/élettársak pozitívnak és reményteljesnek ítélik meg saját helyzetüket. Tehát a jövőben a szegregáció tarthatatlan, nemcsak a szubjektív, hanem az objektív feltételek miatt is (GYERGYÓI S. 1990, VIRÁG T. 2006). Mindenesre elgondolkodtató, hogy a vizsgált települések prominens személyiségei gyakran kijavítják kérdéseinkben használt megfogalmazásainkat: „nálunk, a mi településünkön nincs magyar-cigány együttélés, csak egymás

mellett élés”. Tapasztalataink szerint az előítéletek oldására is elsősorban a vegyes lakosságú térségekben találunk pozitív példákat. A szoros egymás mellett élés és különösen pedig az így szerzett tapasztalatok járulnak hozzá leginkább a vélemények megváltoztatásához, az előítéletek oldásához. A vegyes lakókörzetekbe települt cigányemberek igyekeznek a lakókörnyezetük kialakításában a szomszédos magyarokhoz hasonlítani. Ez azonban legtöbbször egy alacsony társadalmi-gazdasági státusban való összeolvadást jelent.

A magyar-cigány együttélés legproblematisabb sarokpontja a bűnözés megítélése. A néprajzkutatók – szociológusok már régebben is felhívták arra a figyelmet, hogy a fennmaradás, egyáltalán az életben maradás érdekében a cigányság erkölcsi nem tekintik bűnnek az e célok elérésének törvénytelen útját sem (ERDŐS K. – VEKERDI J. 1989). A többségi társadalom előítéleteinek demokratikus alapja az egyenlő jogok – egyenlő kötelességek elve. Ez az elv megkérdőjelezi az esetleges pozitív diszkriminációt is, és az állandóan hangoztatott vélemény szerint a roma lakosság bűnözése felülmúlja a többségi társadalomét. Erre alapozódott az a felháborodás is, amit az egykori bal-liberális belügyminiszter „megélhetési bűnözés” védekező kijelentése és magyarázkodása okozott. A többségi társadalom nem hajlandó tolerálni a „megélhetési bűnözést”, ugyanakkor a cigány lakosság élethelyzete miatt gyakran a törvény megszegésére kényszerül, amely a jövőben még élesebb etnikai konfliktusokhoz vezethet. Ezen a helyzeten közös akarattal lehet csak változtatni: a többség előítéleteitől kell, hogy megszabaduljon, a szegregációt oldani kell, a cigányságnak pedig el kell fogadni az európai értékrendet (európai együttélési normák, magántulajdon tisztelete, lakókörnyezet gondozása stb.).

A többségi társadalommal való összeütközések, vagy az előítéletek jelentős része a romanépeségnek a lakókörnyezete iránti igénytelenségével függ össze. Aki cigánytelepen járt már életében, annak az előbb leírtakat nem kell bizonygatni. Gondozatlan, elvadult kertek, porták, szemetes utcák és omladozó házak itt a jellemzőek. Ugyanakkor pozitív ellenpéldákat is fel tudunk hozni, például a vegyes lakóövezetekből, ahol az integrációra törekvő cigánycsaládok házaik köré virágoskertet telepítenek, gondozzák az udvart és a kertet. ÉK-Magyarország periférikus területein a falusi kertek elhanyagolása és művelésük beszüntetése jelentős részben a megszorodó lopásokkal indokolható mind többségi, mind kisebbségi vonatkozásban. Természetesen támogatni kell az olyan törekvéseket, mint a „Minden gyerek lakjon jól!” Alapítvány próbálkozását, amikor a kertjük művelésére vállalkozó szegény családok számára vetőmagot, ill. növendék háziállatokat juttat. Az elmúlt évek tapasztalatai - dacára annak, hogy a próbálkozóknak csak csekély hányada zárja sikerrel ezt a kezdeményezést - mégis támogatandó és a viszonylag szerény sikert is pozitív eredménynek kell elfogadni. Az iskolákban az oktatás részeként a környezeti nevelés, ezen belül a környezet iránti igényesség, a rend és a tisztaság szeretete is fontos szerepet kell, hogy kapjon, tananyagként

szerepeljen. Terepbejárásunk során számtalanszor tapasztaltuk, hogy a vihar által megbontott tetőcserepeket hónapok múltával sem rakják vissza, ami hosszabb idő elmúltával komoly beázást, károsodását, idővel a lakóház lakhatatlanságát eredményezi.

Szociálgeográfiai felvételünkben természetesen alaposan vizsgáltuk a lakáskörülményeket és a háztartások felszereltségét. A lakáskörülmények vizsgálata során például Tiszavasváriban kiderült, hogy a két cigány közösség vonatkozásában lényeges különbségek vannak. Vezetékes víz, fürdőszoba, WC, szennyvízelvezetés terén a magyar cigányok lakásainak több mint a felében már megtaláltunk ezeket a modern életvitelhez nélkülözhetetlen felszereléseket. A Széles utcai romatelepen viszont az utcai közkifolyóból szerzi a lakosság a szükséges ivóvizet. (Az Önkormányzat a közösségi házban zuhanyozási és tisztálkodási feltételeket biztosít.) A háztartások felszereltsége arról tanúskodik, hogy gyors mértékben terjed az árammal üzemeltetett elektromos eszközök használata, elsősorban TV, mosógép, hűtőszekrény. A magyar cigányok házában a lakásfelszereltség mutatói messze meghaladják az oláh cigányok házaiban tapasztaltakat). Így a korábbi felvételünkben számítógépet egyetlen egy oláh cigány háztartásban sem találtunk. A lakásfelszereltség további javulását természetesen az alacsony jövedelemszint akadályozza. Jelentős problémára utal a közüzemi számlák esetében a tartozások felhalmozódása. Emiatt a szolgáltatók gyakran lekapcsolják a szolgáltatásokat, aminek következtében Tiszavasváriban az utóbbi években is megszaporodtak az illegális áramlopások.

A cigányok egészségügyi helyzete nagyobb alacsony szintű, így esetükben a születéskor várható élettartam 10-15 évvel kevesebb a magyar lakosságénál. Különbséget kell tenni a telepi és a nem telepi környezetben élő cigányok között. Ugyanis azok között, akik telepen élnek sokkal nagyobb az esély bármiféle megfertőződésre, mint a nem telepi környezetben élők esetében. Például egy influenzajárvány vagy egyéb légúti megbetegedés pillanatok alatt végigsöpör az egész telepen. Az öröklött betegségeik az elhízásra, a magas vérnyomásra, érmegbetegedésre való hajlam, ezek már fiatalon a szív kimerítéséhez, agyvérzéshez vagy agyi érrendszeri károsodáshoz vezethetnek. Az agyvérzés a cigány nőknél, a szívinfarktus pedig a férfiaknál gyakoribb. A tüdő-astma, tüdőgyulladás is igen gyakran előforduló betegség. Erre magyarázatot adhat, hogy tüdőgyulladásban a szegény rétegek betegszenek meg a legkönnyebben, ugyanis zsúfoltan, egészségtelen levegőjű lakásokban élnek, hideg időben nem fűtenek és ruházkodnak megfelelően és a táplálkozásuk sem megfelelő. A tuberkulózis újra a súlyos betegségek közé tartozik, és újabban egyre gyakrabban üti fel a fejét járványszerűen a telepi cigánylakosság körében. Említést érdemel a hepatitis, azaz a fertőző májgyulladás is, amely jóval gyakrabban fordul elő, mint a magyar lakosságánál. A betegségek kialakulása és terjedése attól függ, hogy milyen a zsúfoltság az adott területen belül, illetve

milyenek a higiéniai viszonyok és a szociális helyzet. A szexuális bűnözés és a nem megfelelő higiéniai feltételek megléte mind hozzájárulnak az olyan nemi betegségek elterjedéséhez, mint pl. a szifilisz és az AIDS. Aggodalomra ad okot az, hogy Nyugat-Európa országaiban egyre több a Magyarországról származó prostituált. A gyermekek gondozatlanságából, a nem megfelelő higiéniai feltételekből adódnak olyan bőrbetegségek, mint a rüh és a tetvesség, de egyes telepeken még az ótvar sem ritka. Ezek közvetlen érintkezés útján terjednek, és meglehetősen gyorsan. Az iskolákban, óvodákban gyakran előfordul, hogy az egyik gyerek „átadja” a másoknak a fertőzést, s a padtárs hazaviszi és a családot is könnyen megfertőzi. A védőnői szolgálat ilyenkor tetű irtó-szerekkel, fertőtlenítő szerekkel és egyéb tanácsokkal látja el a családokat, de jórészt hiábavaló a fáradozásuk, mert a szülők felelősségtudata nem megfelelő és nem igyekeznek a betegség terjedést megállítani. A családjóléti szolgálat tevékenysége egyre hatékonyabb, idővel oldódik a velük szembeni idegenkedés, s a családjólét ügyén fáradozók illetve a szociális munkások egyre nagyobb tekintélyt vívnak ki maguknak. Munkájuk sikerességét jelentősen csökkenti, hogy egy-egy szociális munkásra esetenként 50 család is jut. Az 50 családban élő emberlétszám már-már átláthatatlan egy ember számára, és ez természetesen a munka hatékonyságát is rontja.

A demográfiai robbanás által kiváltott nagy népességszám gyarapodás és munkanélküliség arra vezetett, hogy jelentős roma csoportok próbáltak nyugati gazdag országokba migrálni. Kísérletük azonban egyre több akadályba ütközik. A végletekig elkeseredett cigányok célja, hogy a kelet-közép-európai országokból Nyugat-Európa és Észak-Amerika gazdagabb régióiba migráljanak. Ennek megakadályozására a célországok jelentős, néha embertelen intézkedéseket hoztak. Kanada például korábban a Cseh Köztársasággal szemben állította vissza a vízumkényszert, s Magyarországgal szemben pedig a közelmúltban tett kísérletet, másrészt pl. Olaszország és különösen Franciaország drasztikusan visszatoloncolta Romániába és Bulgáriába a menekülteket (KOVÁCS A. 2002). A 2013-as évértékelés szerint Franciaországban a kormányzó szocialisták legnépszerűbb politikusának Manuel Valls belügyminiszter bizonyult, aki széles társadalmi egyetértés közepette számolta fel országszerte az illegális romatelepeket. A Marine Le Pen vezette szélsőjobboldali Nemzeti Front, az olasz Északi Liga, a Belga Érdek Párt, vagy a holland Geert Wilders vezette Szabadság Párt egyre nagyobb népszerűsége tesz szert nyílt romaellenes politikájával. Tehát a határok megnyitásával a csatlakozó országokból (elsősorban Romániából és Bulgáriából) Nyugat-Európába migráló jelentős cigány népességet igen kíméletlenül (pl. Franciaországból és Olaszországból) visszatoloncolták szülőhazájába. 2015-ben Németország vezetői készülnek arra, hogy az utóbbi időben Szerbiából és Macedóniából oda migráló „szegény” (=roma) lakosságot „szállítsák” vissza szülőhazájukba (SÜLI-ZAKAR I. 2012a). Az Európai Unió

valamennyi országát demokratikus, biztonságos országnak ismeri el, amelyben nem létezik fajgyűlölet és cigányüldözés. Természetesen a Kanadában élő és ott bűnözői életmódot folytatókat visszatoloncolták Magyarországra. A kanadai kormány Miskolcon kezdett kampányba, hogy megállítsa a migrációt. Azért éppen Miskolcon, mert 2011-ben Kanadába érkezett kb. 4400 magyarországi roma kivándorló kb. 40%-a Miskolcra és környékéről indult el.

Úgy véljük a jövőben tehát még több akadályt állítanak a romák nyugatra való migrációja útjába, s a demográfiai robbanás hatására gyorsan növekvő cigány közösségek Délkelet-Európa országaiban rekednek. Ezekben az országokban azonban az etnikai arányok eltolódása miatt az együttélés egyre feszültebbé válhat, és ez szinte megoldhatatlan belpolitikai problémákat okozhat az egyébként is gazdasági nehézségekkel terhelt országokban. Várhatóan a túlszűfolt perifériákról a falusi romák a nagyvárosokba migrálnak, s ott hoznak létre etnikai gettókat.

Az Európai Unió keleti perifériáján fekvő országok természetesen várják az Európai Unió anyagi segítségét. Köztudott az a sajnálatos tény, hogy a poszt szocialista országokban a rendszerváltások mindenhol aláásták a cigányok felemelkedése érdekében korábban elért társadalmi-gazdasági- és szociális vívmányokat. Ennek ellenére az Európai Unió vezető testületei és vezetői – véleményünk szerint – nem kezelik fontosságának megfelelően a DK-európai cigányok sorsát. Természetesen nem arra gondolunk, hogy az egyes országokban tapasztalható – cigányokat érintő – atrocitásokra ne reagálnának. Sőt legtöbbször emberjogi és szociális kritikáik igen élesek és kíméletlenek a helyi politikával és a többségi társadalommal szemben, ugyanakkor teljesen figyelmen kívül hagyják a romák által elkövetett bűncselekményeket. Az EU „legnagyobb etnikai kisebbségének” ügyét azonban – úgy tűnik – nem kívánják közös problémaként megoldani. 2011 első félévében az EU magyar elnökségének időszakában a tervek szerint el kellett készíteni a „pán-európai romastratégiát”. Az összeurópai cigánystratégia helyett, azonban amit elfogadtak az „a nemzeti romaintegrációs stratégiák EU-s kerete” címet kapta. A két cím természetesen – különösen a lényegét tekintve – alapjaiban különbözik egymástól. Az elfogadott változat az egyébként is „második sebességes”, társadalmi-gazdasági válsággal súlyosan megterhelt országok „belügyévé” tette a gyorsan növekvő cigányság integrációjának feladatát, kötelezettségét és anyagi terhét. Véleményünk szerint ez a politika elfogadhatatlan és a jelentős cigánykisebbséggel rendelkező országok együttes fellépésével közösen kell EU forrásokat szerezni az elodázhatatlan cigányintegráció felgyorsítására (SÜLI-ZAKAR I. – PÁLÓCZI Á. – SZABÓ D. A., 2012).

Összegzés

A történeti földrajzi és szociálgeográfiai jellegű tanulmányban elemzett sajátos helyzetű cigányság integrációjának „rögös útja” alapvetően alig különbözik a szomszédos országokban tapasztaltaktól (MUSINKA A.- KOLESÁROVÁ, J. 2012). Sok vonatkozásban (cigány önkormányzatiság, lakáskörülmények, oktatás, szociális gondoskodás) Magyarország még meg is előzi a többi dél-kelet-európai és balkáni országot. Mindenestre hasznos lenne, ha a 2004 után csatlakozott EU tagországok közösen lépnének fel az európai cigányság integrációjának felgyorsítása érdekében. A Páneurópai Romastratégia preambuluma 10-12 millió cigányról szól, azaz Európa legnagyobb etnikai kisebbségként említi. A cigányság földrajzi elhelyezkedésére jellemző, hogy a spanyol cigányokon kívül a legsűrűbb a településük a Dél-Balkántól a Kárpát-medencén át a csehországi Szudétákig húzódó területeken. Legnagyobb számban Romániában Havasalföldön és Erdélyben élnek, valamint Bulgáriában a NY-i és az ÉK-i megyékben, Magyarországon ÉK-en, s a Dél-Dunántúlon, valamint K-Szlovákiában, és a Cseh Köztársaságban a Szudéta-vidéken.

Sajnálatos módon a fenti országokban a rendszerváltás mindenhol aláásta a cigányok előzőleg elért társadalmi-gazdasági- és szociális vívmányait. A demográfiai robbanás által kiváltott nagy népességszám gyarapodás tetézte a gondokat, amelyek együttesen arra vezettek, hogy jelentős cigány csoportok próbáltak nyugati gazdag országokba migrálni. Ennek megakadályozására a célországok jelentős, néha embertelen intézkedéseket hoztak. Kanada például korábban a Cseh Köztársasággal szemben állította vissza a vízumkényszert, s Magyarországgal szemben pedig komolyan fontolgatta, másrészt pl. Olaszország és különösen Franciaország és Németország drasztikusan visszatoloncolta Romániába, Koszovóba és Bulgáriába a menekülteket. Ez is azt mutatja, hogy az Európai Unió vezető testületei és vezetői nem kezelik fontosságának megfelelően a DK-európai cigányok sorsát. Természetesen nem arra gondolok, hogy az egyes országokban tapasztalható – cigányokat érintő – atrocitásokra ne reagálnának. Sőt legtöbbször emberjogi és szociális kritikáik igen élesek és kíméletlenek a helyi politikával és a többségi társadalommal szemben. Az EU „legnagyobb etnikai kisebbségének” ügyét azonban – úgy tűnik – nem kívánják közös ügyként megoldani. 2011 első félévében az EU magyar elnökségének időszakában a tervek szerint el kellett készíteni a „páneurópai romastratégiát”. Az összeurópai romastratégia helyett azonban amit végül elfogadtak az „a nemzeti romaintegrációs stratégiák EU-s kerete” címet kapta. A két cím természetesen – a lényegét tekintve – alapjaiban különbözik egymástól. Az elfogadott változat az egyébként is „második sebességes”, társadalmi-gazdasági válsággal megterhelt országok „belügyévé” tette a gyorsan növekvő cigányság integrációjának feladatát, kötelezettségét és anyagi terhét.

Véleményem szerint nagy a veszély, hogy a dél-kelet-európai jelentős cigánykisebbségekkel rendelkező országokban a cigányság számbeli és politikai megerősödése következtében - ha nem lesz eredményes a cigányság integrálása párhuzamos társadalmak alakulhatnak ki, ami már összeurópai problémát gerjeszthet. Ezért az EU mai cigánypolitikája számunkra elfogadhatatlan és a jelentős cigánykisebbséggel rendelkező országok együttes fellépésével közösen kell EU forrásokat szerezni az elodázhatatlan cigányintegráció felgyorsítására (SÜLI-ZAKAR I. – PÁLÓCZI Á. – SZABÓ D. A., 2012). Vizsgálatunk alapján az alábbi megállapítások szűrhetőek le:

1. Az európai cigányok egy sajátos, de egyre jelentősebb számú etnikumot alkotnak. Nem alkotnak homogén közösséget. Különböző csoportjaik eltérő integrációs szinten állnak, s ezt minden fajta velük foglalkozó stratégiának figyelembe kell venni.
2. Kelet-Közép Európában számottevő gazdasági növekedés esetén a cigányok jelentős része kész munkát vállalni és azonosulni a többségi társadalom céljaival.
3. A demográfiai folyamatok előre jelezhetők (2050-re Európának kb. 20-25 millió cigány lakosa lesz, ezen belül Magyarországon a kb. 8 milliós lakosságból kb. 6 millió magyar lesz és kb. 2 millió cigány).
4. Az integráció elmaradása esetén a konfliktushelyzetek száma növekvő lesz, az eltérő demográfiai helyzet felerősíti a két életforma ellentéteit.
5. A gazdag országok egyre több akadályt állítanak a rom(a) migráció útjába.
6. Az oktatás stratégiai szerepet kap a cigányság integrációjában – az oktatás fő feladata az európai értékek közvetítése lesz.
7. Csak a pozitív példák erejével lehet csökkenteni a többségi társadalom előítéletességét.
8. Tisztázni kell a „cigány identitás” és az európaiság viszonyát: választ kell találni arra a kérdésre, hogy ezek harmóniáját meg lehet-e egyáltalán teremteni?
9. A cigányság vezetőinek képviselni kell az európai értékrendet (Mózes 10 parancsolata, a magántulajdon tisztelete, a lakókörnyezet ápolása stb.) és az integráció fontosságát kell tudatosítanunk, hiszen csak kölcsönös szándék esetén érhető el az integráció.
10. A cigányság társadalmi-gazdasági integrációja összeurópai érdek és feladat. A felzárkóztatás csak az Európai Unió hathatós áldozatvállalásával sikerülhet. (A cigányság valószínűleg nem lesz az EU „hivatalos” etnikai kisebbsége, de a szülőföldön való boldogulásukhoz Európa gazdag országainak is áldozatot kell hozni, hogy szociálisan ne szakadjon ketté az EU.)

Történeti földrajzi és szociálgeográfiai kutatómunkánk alapvető célja az volt, hogy segítsük a cigányság integrációját. Az integráció sikeres megvalósítása és az erőforrás tartalékok aktivizálásának esélyei véleményünk szerint csak az alábbi feltételek teljesülése esetén sikerülhet:

- 1) Teljessé kell tenni a cigánygyerekek óvodai, iskolai oktatását, nevelését. Az európai értékrend megtanítása és az európai erkölcsi normák betartására, ill. az erre való nevelés – anyagi és erkölcsi szempontból is elismerésre érdemes – pluszfeladatot jelent általában a cigánygyerekeket oktató, nevelő pedagógusok számára. Pótolni kell sok esetben azokat a szocializációs hiányokat is, amelyek egyébként a családi nevelés feladata lenne. A már meglévő támogatások kiterjesztésével, szélesebb körű ösztöndíj-programokkal, tehetséggondozással még inkább elő kell segíteni, hogy minél több cigánygyerek végezze el a középiskolát, illetve fiatalként jelentkezessen főiskolára, egyetemre.
- 2) Kutatásaink alapján arra a meggyőződésre jutottunk, hogy a magyarországi cigányok nem alkotnak homogén közösséget. Társadalmi és gazdasági szempontból is jelentős különbségek mutathatók ki körükben, és a többségi társadalomhoz való viszonyulásukban az integrációra való készségükben is jelentős különbségek figyelhetők meg. A különböző etnikai csoportok eltérő integrációs szinten állnak, és ezt a heterogenitást a felénk irányuló támogatások megválasztásakor is figyelembe kell venni. A többségi társadalom előítéletei általában a szélsőséges viselkedésük és rossz attitűddel rendelkezők cselekedetei alapján születnek, ezek az általánosítások azonban nagymértékben sértik az integrációra törekvőket, és akadályozzák a békés együttélés megvalósítását. A pozitív példákat a mostaninál jobban népszerűsíteni kellene a politikusoknak, de a médiának is. A média felelőssége különösen nagy, hiszen általában nagy részletességgel tájékoztat a romákkal történő „eseményekről”, ugyanakkor a kis hírértékű mindennapi sikerekkel szemben nem fogékony.
- 3) A rendszerváltás óta a magyarországi cigánylakosság a munkaerőpiac igazi vesztese. Kutatómunkánk eredményeként azt valljuk, hogy a munkaképes cigányok többsége – elsősorban természetesen a férfiak – készek munkát vállalni és azonosulni a többségi társadalom céljaival. Erre általában az a válasz, hogy a világgazdasági válság körülményei között, illetve ameddig jelentősebb gazdasági növekedés nem következik be, addig nem sok az esély a kívánatos munkahelyteremtésre. A nemzetközi területfejlesztési gyakorlatban eléggé elterjedt a területi preferenciák alkalmazása. A jelentős cigánylakossággal rendelkező területek, így mindenekelőtt Északkelet-Magyarország és Dél-Dunántúl területén a területi preferenciák bevezetése révén olyan munkahely teremtési támogatásokat kellene elindítani, amelyek újszerű munkahelyeket hoznának létre, melyek betanított munkásokkal betölthetők. Erre természetesen Európai Unió támogatásokat is kellene igényelni. (A vásárosnaményi kihelyezett kormányülésen 2013 januárjában elhatározott „kiemelt gazdasági övezetek” reményeink szerint már ebbe az irányba mutatnak).

- 4) A többségi társadalom előregedése és számbeli csökkenése, illetve a fiatalos korstruktúrájú cigány lakosság számbeli növekedése biztosra vehető. Ennek következményeként – az erőegyensúly megbomlása miatt – a konfliktushelyzetek száma növekedni fog. A helyzet jobbra fordulásához szükséges a többségi társadalom előítéleteinek a gyengítése is. Az előítéletek egyetlen ellenszere a pozitív tapasztalatok növekedése. Itt Északkelet-Magyarországon is egyre több cigányvezető hangsúlyozza az együttes fellépés szükségességét, és az európai értékrend általános betartását. Amennyiben sikerülne előrelépni olyan ügyekben, mint a magántulajdon tisztelete, a lakókörnyezet ápolása, a munkával szerzett jövedelem fontosságának elismerése az az integráció sikerességét alapozná meg, aktivizálnának az emberi erőforrások.
- 5) A cigányság nyugati migrációs kísérletei – egyre világosabban látszik – jórészt kudarcra végződnek, így DK-Európa cigányai kényszerűségből szülőföldjükön rekednek. Azonban itt a „második sebességes” EU-s tagországokban, amelyeknek ma is állampolgárai, az elhúzódó társadalmi-gazdasági problémák miatt csak korlátozott anyagi lehetőségek lesznek integrációjuk finanszírozásához. A közeljövőben sem számíthatnak jelentős roma tömegek arra, hogy áttelepülésük Európa vagy a világ gazdagabb országaiba sikerülni fog. Itt kell tehát a közös szülőföldön együtt élni, itt kell megtalálni (közösén kialakítani) az együttélés elfogadható kultúráját. Ez nem lesz egyszerű, mert a két életvitel nehezen egyeztethető össze, különösen nehéznek tűnik ez a demográfiai robbanás tükrében. Pozitív irányba való elmozdulás hiányában a folyamat eredménye az lesz, hogy a társadalom egyik része már nem tud, a társadalom másik része pedig már nem akar a régi módon élni. A szélsőségesen periféria helyzetű falusi térségekből a fiatalabb generáció - az elviselhetetlenné váló lakáskörülmények miatt is – migrációra kényszerül. Amennyiben a gazdagabb EU tagországok teljesen lehetetlenné teszik a periférikus DK-i országok „szegényeinek” bevándorlását, így a falvakból kiszoruló roma népesség a nagyvárosok elértéktelenedő lakótelepeit veszi célba, s egyre nagyobb etnikai gettók kialakulására kerül sor már a közeljövőben.
- 6) Nemzetközi összefogással a délkelet-európai (érintett) tagországoknak közösén kell fellépniük annak érdekében, hogy az Európai Unió megfelelő fórumain bizonyítani tudják azt, hogy a cigányság társadalmi gazdasági integrációja összeurópai érdek és feladat. A többmillió cigányság felzárkóztatása tehát nem lehet az egyébként is legszegényebb EU tagországok „belügye”, a sikeres integráció csak az Unió hathatós anyagi áldozatvállalásával sikerülhet.
- 7) A magyarországi cigányok emberi erőforrás tartalékainak aktivizálása össznemzeti ügyünké vált. Néhány évtizeden belül az előregedett többségi társadalom jó része nyugdíjas korú lesz, ugyanakkor a munkaképes korú

népesség jelentős része – csaknem fele – a cigányság köréből kerül ki. Nem mindegy tehát, hogy ez a munkaképes korosztály segélyen és járulékokon él, vagy pedig a társadalom termelő tagjaként hozzájárul Magyarország boldogulásához.

Irodalom

- BOGDÁN A. (2012): The Hungarian „Beás gypsies” identity and their language using – the third generation.-In: Roma population on the peripheries of the Visegrad countries Integration issues and possible solutions, Didakt Kft., Debrecen, pp. 109-115.
- BOTLIK ZS. (2012) Cigányok (romák) Európában. – Földgömb 6. pp. 10-11.
- CSALAG ZS. (1973) Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához, Világosság, 1.sz.
- ERDŐS K. (1989): A magyarországi cigányság (1958).-In: Erdős Kamill cigánytanulmányai (Szerk. VEKERDI J.) A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai, Békéscsaba, pp. 42-56.
- FERGE ZS. (2001) A magyarországi szegénységről. - INFO-Társadalomtudomány 15., pp. 17-26.
- FÓNAI M. – VITÁL A. (2008): A tiszavasvári magyarcigány és oláhigány lakosság szociális helyzete és egészségi állapota. – Falu 4. pp. 63-82.
- FORRAY R. K. (szerk.) (2000): Romológia-Ciganológia.- Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 314 p.
- GLATZ F. (szerk.) (1999): A cigányok Magyarországon – Magyarország az ezredfordulón, MTA, Dabas Jegyzet Kft, AliPrint Bt., Budapest 269 p.
- GYERGYÓI S. (szerk.) (1990): Kirekesztéstől a beilleszkedésig I.-II. kötet, Mozaik Kiadó Iroda, Piremon Nyomda, Debrecen, 691 p.
- HABLICSEK L. (2007): Kísérleti számítások a roma lakosság területi jellemzőinek alakulására és 2021-ig történő előrebecslésére. - Demográfia 1. pp. 7-54.
- HAVAS G. (1982) A baranyai teknővájó cigányok – Cigányvizsgálatok (szerk. Andor M.) Művelődéskutató Intézet, Budapest
- KEMÉNY I. (1997) A magyarországi roma (cigány) népeiségről, Magyar Tudomány 6.sz., pp.644-656
- KEMÉNY I. (2004): A magyarországi cigány népesség demográfiája. Demográfia, 3-4.
- KEMÉNY I. (szerk.) (1976): Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásokról, MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 40p.
- KEMÉNY I.- JANKY B. (2003): A cigány nemzetiségi adatokról. – Kisebbségkutatás, 2. pp. 309-315.
- KEMÉNY I.- JANKY B.-LENGYEL G: (2004): A magyarországi cigányság 1971-2003. – Gondolat Kiadó, 192 p.
- KERTESI G. (2000): A cigány foglalkoztatás leépülése és szerkezeti átalakulása 1984 és 1994 között. Közgazdasági Szemle, 5., pp. 406-443.
- KERTESI G. (2005): Roma foglalkoztatás az ezredfordulón – a rendszerváltás maradvány sokkja. Szociológiai Szemle, 2., pp. 57-87.

- KERTESI G. – KÉZDI G. (1998): A cigány népesség Magyarországon – Dokumentáció és adattár, Socio-typ., Budapest
- KERTESI G. – KÉZDI G. (2009): Néhány adat a magyarországi roma népességről. – http://hvg.hu/itthon/200908_Nehany_adat_a_magyarorszagi_roma_nepessegro?s=jobline, Letöltve: 2013. január 31.
- KOCSIS K. – KOVÁCS Z. (1999): A cigány népesség társadalomföldrajza – Magyarország az ezredfordulón MTA, Budapest, pp. 13-19.
- LENGYEL G. (2004): Részletek Tiszavasvári cigányságának népességleírásából. Kisebbségkutatás 2. pp. 316-343.
- MOLNÁR J. (2015): Néhány gondolat a magyarországi romák interkulturális stratégiájáról. - In: Geográfus körút (Keczeli L.-Kovács I.-Nezdei Cs. szerk.), Virágmandula Kft., Pécs, pp. 195-216.
- MUSINKA, A. – KOLESÁROVÁ, J. (2012): Situation of the Roma in Slovakia and their status in the contemporary Slovak Society. – In: Roma population in the peripheries of the Visegrad countries (Edited by J. Péntzes and Zs. Radics). DIDAKT Kft., Debrecen. pp. 104-118.
- A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott CZIGÁNY ÖSSZEÍRÁS EREDMÉNYEI. – Magyar Statisztikai Közlemények Új folyam IX. kötet. Athenaeum Társulat, Budapest, p. 59.
- PÁLÓCZI Á. (2013): Main Social Issues Related to the Integration of Gypsies in Borsod-Abaúj-Zemplén County. – In: Regional Development and Cross Border Cooperation, Editura Universităţii din Oradea, pp. 46-52.
- PÉNTZES J. – PÁSZTOR I. Z. (2014): Romák Magyarországon. A Földgömb, 11. szám pp. 17-18.
- SÜLI-ZAKAR I. (2012a) A cigányság integrációjának szociálgeográfiai alapjai (A roma népesség demográfiai robbanása és migrációja a XXI. századi Európa nagy kihívása) – In: Tiszteletkötet Dr. Kormány Gyula egyetemi magántanár 80. születésnapjára (Szerk.: Dr. Frisnyák S. – Dr. Kókai S.) - Nyíregyháza. pp. 255-271.
- SÜLI-ZAKAR, I. (2012b) The question of the roma's integration in Europe and Hungary. – In: Roma population in the peripheries of the Visegrad Countries (Spatial Trends and Social Challenges) (Eds. J. Péntzes – Zs. Radics) – Debrecen, pp. 9-31.
- SÜLI-ZAKAR, I. – PÁLÓCZI Á. – SZABÓ D. (2012) Social geographical conditions for the integration of the Roma population – In.: Roma population in the peripheries of the Visegrad countries (Eds.: J. Péntzes – Zs. Radics) Debrecen, pp. 28-53
- SÜLI-ZAKAR I.- CZIMRE K.– PÁLÓCZI Á. (2014): Social Frontiers between the Roma Minorities and Mainstream Population in Southeast Europe (The Rough Ways of the Roma Integration) In.: EUROLIMES. Volume XVII., Oradea University Press, Oradea. pp. 146-168.
- SÜLI-ZAKAR, I. (2015): A magyarországi cigányság népesség földrajzi vizsgálata.-In: Tiszteletkötet Dr. Gál András geográfus 60. születésnapjára, Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Kft., Nyíregyháza-Szerencs, pp. 531-553.
- TÁTRAI P. (2014): Etnikai folyamatok Magyarországon az ezredforduló után. - Területi Statisztika, 54 (5). pp. 506-523.
- VIRÁG T. (2006): A gettósodó térség. Szociológiai Szemle, 1., pp. 60-76.

VIZRENDEZŐ (ÁRVÍZMENTESÍTŐ) TÁRSULATOK 1919-1939 KÖZÖTT (TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS)

DR. SUBA JÁNOS

Flood relief companies between 1919-1939 (historical review)

Due to the Trianon dictate the earlier organizational frameworks of the companies weakened. Parts of them got out of the Hungarian public administration and the operational territories of more companies got truncated. Finally the companies merged and the Tisza-Danube Valley Company was founded. (1923. XL.tc.)

In the beginning of 1923 45 flood and drainage water relief companies were working. This number was constantly changing, new companies were established or they got new titles so there were 50 in 1925, 54 in 1929, 52 in 1930 and 48 in 1934.

Their most important task was to build up their flood protection embankments to the level of the big flood in 1919, which cost enormous amounts of money. For this reason the government had to help the companies with loans and aids to execute their tasks. The loans were included in the Budget Act. The aim of this study is to review the use of these amounts, which were great help for the companies and reduced the unemployment at the same time. By this time the national flood relief work had been completed. In 1939 the flood relief companies were reorganized in the returned territories with a current number of 60.

A Kárpát-medence vízgazdálkodás-történetét¹ az évszázadok alatt kialakult társulati érdekeltségi rendszer határozta meg.² A társulatok felé támasztott követelmények folyamatosan átalakultak, párhuzamosan a társadalmat alakító tényezőkkel. A társulati beruházások a helyi érdekeltek kezdeményezésére jöttek létre, ezeket az állam is ösztönözte. Az árvízmentesítő és belvízlevezető

---

¹ Vízgazdálkodásra lásd: IHRIG D.(1973) (szerk.): A magyar vízszabályozás története. Bp., 1973.

² A társulatok ügyeit a közgyűlés, a választmány, az elnök, a tisztviselők és a számvizsgáló bizottság intézte. A társulat önkormányzati jogát a közgyűlés gyakorolta. A választmány a társulat ügyeit vezette és annak az összes társulati tisztviselő alá volt rendelve. Kis társulatoknál esetleg egy igazgató-pénztáros látta el az összes teendőket, és ilyen esetben a műszaki munkák vezetésére és irányítására az illetékes kultúr-, vagy folyam-mérnöki hivatalt vették igénybe. A társulatok ilyen szervezeti-személyi felépítésben - általában - képesek voltak a birtokosok költségén a helyi érdekeket szolgáló munkákat a központi és területi vízügyi szervektől függetlenül ellátni. Ugyanakkor a földművelésügyi miniszter megbízottak által a társulatok működését folytonosan figyelemmel kísérte, örködött afelett, hogy a közgyűlés határozatai értelmében járjanak el. A társulatok működésének megakadása, vagy pénzügyi zavarok esetén a földművelésügyi miniszter a társulati ügyek igazgatására miniszteri biztost rendelt ki. A minisztérium szigorú ellenőrzést gyakorolt az autonóm társulatok felett, de emellett igyekezett megerősíteni is helyzetüket. Lehetővé tette, hogy a magasabb területeken élő birtokosokat is bevonják a szervezetbe. Az aránytalanul magas költségekhez az állam hozzájárult, illetve adótérítéseket állapított meg stb. A társulatokra lásd: KENESSEY B.(1931), BABOS, Z.–MAYER, L (1939), FEJÉR, L. – KOLTAY, J.(1992., 1993), CSERMÁK B.(1993); SUBA J.(2010, 2012).

társulatok,³ más egyéb vízrendező és vízhasznosítási társulatokkal – amelyek Földművelésügyi Minisztérium ellenőrzése alatt álltak – valamint, az állami intézményrendszerrel együtt alkották a hazai vízügyi szolgáltatást.

A Trianoni békediktátum utáni Magyarországon a vízszabályozási, vízépítési munkálatok földrajzi, szervezeti és gazdasági feltételei merőben megváltoztak.⁴ A trianoni határmegállapítás következtében az addig fennálló társulatok nagy veszteséget szenvedtek. A történeti Magyarországon önálló területtel rendelkező ármentesítő társulat 79 volt. Ebből a Duna völgyében 38, a Tisza völgyében 41. A magyar közigazgatás alól teljesen kikerült 36 ármentesítő és belvízszabályozó társulat, 15 társulat területe pedig megcsonkult.⁵

A társulatok működése a megszállások alatt sem szünetelt. Érdemi munkálatokba azonban csak a megszálló román csapatok 1920 tavaszán történő visszavonulása után kezdtek. A dunai társulatok a háború alatt félbe maradt munkájukat folytatták,⁶ belvízcsatornáikat kitakarították, és részben újakkal egészítették ki. A közép-tiszai, de főként a Körös menti társulatok töltéseiket az 1919. évi tiszai árvíz⁷ magasságára való tekintettel ideiglenesen magasításokkal látták el. Az 1919. évi árvíz alkalmával erőszakos gátkivágás⁸ folytán a Sebes-

---

³ Az általános vízjogról szóló 1885. évi XXIII.tc. *vízrendező és vízhasználati* társulatokat különböztetett meg. A *vízrendező* társulatok feladatát a mederszabályozások, partbiztosítások és ármentesítések képezték, a *vízhasználati* társulatok pedig elsősorban a lecsapolásokkal, belvízlevezetésekkel, öntözéssel, patakszabályozással foglalkoztak. A vízjogi törvény a víztársulatok szervezetének és működésének minden részletét pontosan szabályozta. Gondoskodott az árvédelmi művek és műtárgyak védelméről, az árvédekezés kiépítéséről, és az ezzel kapcsolatos társulati kötelezettségek szabályzatba foglalásáról. A törvény paragrafusai részletesen szóltak az árterek osztályozásáról, a kivetési kulcsról és az ártéri járulékról. A törvény kötelezővé tette a műszaki ártérfejlesztést, és annak alapjául az addig tapasztalt legnagyobb árvízszintet szabta meg. A műszaki ártérfejlesztés jelentősége abban állott, hogy az ártéri érdekeltiség ne az önkéntes bevallás, valamint az egyszerű helyszíni bejárás alapján (mert az így kapott eredmények a valóságosnál kisebb árteret tüntettek fel, hogy az érdekelt birtokosnak kisebb hozzájárulást kelljen fizetnie), hanem bizonyító erejű műszaki adatokon. Lásd: 1885. évi XXIII.tc. Corpus Juris Hungarici (továbbiakban: CHJ) CD. A vízügyi törvényekről lásd: DÁNOS, M.(1905, 1919), RITTINGER J. P.(1944).

⁴ Lásd: SUBA J.(2014): A trianoni határ által kettévágott víztársulatok helyzete 1919-1923 In: Történeti Földrajzi Közlemények 2 évf. 1-2.sz. 2014.152-169.o., SUBA J.(2013): A magyar vízügy nemzetközi egyezményei 1921-1939. In: Történeti Földrajzi Közlemények. 2013. 1-2. szám.122-134.o.

⁵ Suba J.(2014)

⁶ A munkálatokra lásd: MEZEY GY.(1917) (szerk.): A Dunavölgyi Vizi Társulatok Szövetségének évkönyve VII. köt. Érsekújvár 1917. (1-172.o.)

⁷ Az árvízre lásd: FEJÉR L.-KISS J.M. (2008): 88 éve történt – A tanácsköztársaság Tiszai árvize In: Tisicum A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 20. (2008). 333-338.o.

⁸1919 májusában megtörtént az az eset, hogy a román fennhatóság alá eső társulati területet fenyegető árvízi veszély elhárítása érdekében - a társulati vezetők tiltakozása dacára - a hatóságok egyszerűen átvágták a töltést, s ezzel az alsóbb magyar részekre engedték a vizet. /TELLYESNICZKY J.(1923): A Tiszavölgy árvizei és ármentesítése. Vízügyi Közlemények, 1923. IX. évf. 1.szám 10-20 o./ Ezért a vízügyi kormányzat nyomatékosan felhívta a társulatok

Körösi ármentesítő társulat⁹ árterén mintegy 20 000 kataszteri hold¹⁰, a Szolnok-Csongrádi ármentesítő és belvízszabályozó társulat tiszta-köröszugi öblözete árterén 18 000 kataszteri hold víz alá került.¹¹ A megrongálódott töltéseket a két érdekelt társulat helyreállította.

A társulatok helyreállították mind a vörös, mind a román hadsereg hadműveletei által okozott rongálásokat és pótolták az elveszett vagy elpusztult védekezési anyagaikat. E munkálatokra az állam a társulatoknak előlegeket adott, amelyeket 1921. december végéig kellett visszafizetniük.¹² 1921-ben az állami költségvetésből 12 millió korona¹³ segínyt kaptak egyes ármentesítő társulatok védműveik helyreállítására. A költségvetésből 1 500 000 koronát utaltak ki az állami szabályozás alá nem eső folyók kártételei ellen végrehajtandó munkálatokra és az azok folytán felmerülő személyi kiadásokra. A Rába vizigát helyreállítási költségeire 1 millió koronát szántak.¹⁴

A trianoni diktátum következtében a társulatok addigi szervezeti keretei meggyengültek, hiszen egy részük kikerült a magyar közigazgatás alól, míg több társulat működési területe megcsonkult. Emiatt szükségesé vált a vízrendező társulatok megerősítése. Erre a központosítás volt a válasz. A

---

figyelmét a határon túli gátszakadásokból (-szakításokból) származó veszélyekre és szorgalmazta a határ menti lokalizáló töltésrendszerek kiépítését.(Suba J.)

⁹ Lásd: BECKER Á. (1923:)A Körös-Berettyó-völgyi ármentesítő és belvízszabályozó társulatok legutóbbi háromévi működéséről és tervezett beruházási munkálatairól. Vízügyi Közlemények 1923. IX.évf. 1. szám 53-56.o

¹⁰ Kataszteri hold: Egy kataszteri vagy katasztrális hold 1600 négyszögöl, ami 0,575464 hektárral vagy 5754,64152861 négyzetméterrel egyenlő. Egy hektár 1,7377 katasztrális holdnak felel meg. A magyar hold (1200 négyszögöl= 4315,5 m², csak szántóföld mérték) Eredetileg az egy ekével egy nap alatt felszántott terület volt, a15. századtól kezdve azonban a szántó mértékéből fokozatosan országosan általánossá vált, és más művelési ágakban is elterjedt. Kataszteri alegysége túlélt a metrikus rendszerbevezetését. Földnyilvántartási alkalmazását1972-ben szüntették meg Magyarországon. (1972. évi 31. tvr.) (Suba J)

¹¹ SZLANKÓ I.(1999): A cibakházi ármentesítő és belvízszabályozó társulat tevékenysége In: Tisicum - A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 11. (1999) 280-287.o.

¹² Az állam ugyancsak előleget adott, illetve kölcsönöket bocsátott az ármentesítő társulatok rendelkezésére, hogy az aratás és egyéb mezőgazdasági munka nélkül maradt földmunkásokat foglalkoztassák. Ezen pénzüsszegeket három év múlva, és csak részben kellett visszafizetni. A kölcsönöket 1% kamat mellett 1923. végéig kellett törleszteniük. Ezen túl a felsoroltakon kívül - az állam államsegélyt nyújtott a vízi társulatoknak a partvédelmi munkálatok végrehajtására. Ugyanis a keletkező és a töltések biztonságát veszélyeztető partromlások továbbterjedésének megakadályozása elsődrendű érdek volt.(Suba J)

¹³ Korona: Az Osztrák-Magyar Monarchia 1882-től áttért egy új aranyalapú valutára, amely a Korona elnevezést kapta. (1878-ban alakult meg az Osztrák-Magyar bank, amely 1880-tól bocsátott ki egyik oldalán német, másik oldalán magyar nyelvű bankjegyeket.) A Korona, mint pénz volt aranyban (10, 20 Korona), illetve papírpénzben. A Korona 1926. december 31-ig volt érvényben. Az első világháborút követően az akkor forgalomban lévő korona a fokozódó infláció során értékét veszítette. A gazdasági stabilizáció részeként a pengő az elértéktelenedett koronát váltotta fel.

¹⁴ 1921. évi XXIII. törvénycikk Az 1920/21. évi állami költségvetésről CHJ. CD.

Dunavölgyi Víztársulatok Szövetsége a Tiszavölgyi Társulattal összeolvadt. Így jött létre a Tisza-Dunavölgyi Társulat.¹⁵ Ennek formáját az 1923. évi XL.tc. szabályozta.¹⁶

1923-ban még egy törvény született. Az 1923.évi XLI.tc. kötelezte, a társulatokat, hogy az érdekeltségi területükön található belvizeket levezessék.¹⁷ A Földművelésügyi miniszter feladatukká tehetette, az árterükön kívül eső olyan magasabb fekvésű területek belvizének levezetését is, amelyekről a vizek gazdaságosan csak a társulati ártéren keresztül voltak eltávolíthatók. Az ármentesített területek termőképességének fenntartását és továbbfejlesztését így látták biztosítva. A törvény hatására országszerte ismét fellendült a belvízlevezető csatornák építése.¹⁸

1923. év elején 45 ármentesítő és belvízlevezető társulat működött. Az 1923-1925. években 4 új ármentesítő és belvízlevezető társulat alakult összesen 19 435 kataszteri hold érdekeltségi területtel. Egy vízhasználati társulatot átminősítettek ármentesítő társulattá. 1925. év végén összesen tehát 50 ármentesítő és belvízlevezető társulat működött.

Feladatuk a húszas években a következő volt: A háború alatt és azt követő zavaros idők alatt elhanyagolt töltéseik és vízműveik helyreállítása, és az 1923. évi XLI. tc. által feladatukká tett belvízrendezési munkálatokat végrehajtása. Az már csak később derült ki, hogy nem volt túl szerencsés az ármentesítő társulatok kötelességévé tenni a belvízrendezési feladatok ellátását. Ugyanis ezeknek a társulatoknak az érdekeltségi területét az árterek alapján határozták meg, s ők csak e határokon belül keletkezett belvizekkel foglalkoztak. Ezeket azután a legrövidebb (és legolcsóbb) úton bevezették egy közbelső befogadóba, nem törődve azzal, hogy a befogadó folyó, vagy csatorna mentén alább fekvő érdekeltségek belvizeinek bevezetését ezzel megnehezítik-e vagy sem.¹⁹ A Tiszai társulatoknak feladatuk volt az árvédelmi biztonság szempontjából töltéseik megemelése, melyeket az 1919. évi nagy árvíz szintjéhez kellett felemelni.²⁰

---

¹⁵ A társulatra lásd: EMLÉKBESZÉD a Tisza-Dunavölgyi Társulat 1938. emlékülésén a 60 évvel ezelőtt történt megalakulásának emlékére. (gróf Bethlen Pál) Debrecen 1938. 1-17.o.

¹⁶ 1923. évi XL. törvénycikk a Tisza-Dunavölgyi Társulat alakításáról CHJ.CD.

¹⁷ 1923. évi XLI. törvénycikk a mezőgazdasági művelésre alkalmas területek lecsapolásáról CHJ.CD.

¹⁸ ROHRINGER S.(1923): Vízgazdasági politikánk. Vízügyi Közlemények, 1923. IX. évf. 2.szám 3-9.o.

¹⁹ FEJÉR L.(1997): Árvizek és belvizek szorításában A vízkárelhárítás jogi szabályozásának fejlődése, különös tekintettel a védekezés szervezeti oldalára és gazdasági feltételeire 1997. (Vízügyi történeti füzetek 15.)

²⁰ 1919. tavaszán, a Tiszán és a Körösökön rendkívüli árvíz vonult le. Szolnokon 886 cm, Csongrádnál 929 cm. Szegeden 916 cm volt a vízmagasság. Ez az 1881. évi árvízhez képest 122 cm, 109 cm, illetve 70 cm magasságot jelentett. 2000-ben Szolnokon 1040 cm volt a magasság. Az erre kiadott rendelet a töltéseknek a helyileg észlelt legmagasabb vízszin fölé 1,50 m-re emelését írta elő. (Suba J.) Az árvízre lásd: FEJÉR L.-KISS J.M.(2008).

Ezen feladatok végrehajtása óriási pénzüsszegeket követelt, amelyre a társulatok szűkös anyagi forrásai nem voltak elegendők. Az állam ezért kénytelen volt a társaságokat feladatuk végrehajtásában segíteni, amely „segély” formájában történt. Ezen segélyek elsősorban a partvédelmi munkálatok végrehajtását, a partromlások megakadályozását szolgálták. Az állam az első időben hosszú lejáratú kölcsönöket nem tudott a társaságoknak biztosítani. Ezért rövid lejáratú állami kölcsönökkel próbálkoztak. Első alkalommal 6 873 000 Koronát bocsátott az állam a társulatok rendelkezésére. Továbbá a Pénzügyintézet Központ²¹ útján két alkalommal rövid lejáratú, egy évre szóló kölcsönt kaptak a társulatok. Ez először 5 milliárd, majd 10 milliárd Koronát jelentett. 1925-től kaptak a társulatok hosszú lejáratú kölcsönöket. Az első részlet 203 milliárd Koronát tett ki.

Az 1926. év folyamán egy új ármentesítő társulat alakult, 688 kataszteri hold érdekeltiségi területtel. Azaz 1926 végén 51 ármentesítő társulat működött. Az állam által a társulatok rendelkezésre bocsátott kölcsönökből 1926-ban 16 240 000 Pengőt²² használtak fel. 1926-ban még újabb 6 960 000 Pengő hosszú lejáratú kölcsönt adott az állam. Az 1926-27 költségvetési évben megszavazott további 11 600 000 Pengő hosszú lejáratú kölcsönt is 1926-ban használták fel a társulatok.²³

Az 1927/28. évi állami költségvetésben 9 048 000 pengő lejáratú kölcsönt szavaztak meg.²⁴ 1928-ban már 52 ármentesítő társulat működött. Ez évben

---

²¹ A pénzügyintézet Központ az 1916. évi XIV. törvénycikk értelmében szövetkezetként alakult meg. Célja egyrészt a Magyarország területén működő pénzügyintézetek és ezek révén a közgazdaság érdekeinek, másrészt az állam pénzügyi és hitelügyi érdekeinek ápolása és előmozdítása és a pénzügyminiszter megbízása alapján közérdekű vállalkozásokban való részvétel volt. Ezért tagjainál revíziót tartott állandóan figyelemmel kísérte a hazai pénzügyintézetek üzlet- és ügyvitelét és az így szerzett adatokat megfelelően feldolgozta. Közreműködött abban, hogy a pénzügyi egészségesebb fejlődése érdekében a pénzügyintézetek ügyvitelére és ügykezelésére a lehetőség szerint egyöntetű elvek alapján történjen, továbbá hogy a pénzügyintézetek ügyvitelében a közgazdaság érdekeinek megfelelő elvek érvényesüljenek. Illetve tagjainak olyankor, amikor hitelszükségletüknek a rendes hitelforrások útján való kielégítése nehézségekbe ütközött, hitelt nyújtott. Bővebben: 1920. évi XXXVII. törvénycikk a Pénzügyintézet Központról, 1916. évi XIV. törvénycikk a Pénzügyintézet Központjáról. CHJ.CD.

²² A pengőt 1927. január 1-jén vezették be a magyar korona helyett, 1946. július 31-éig volt törvényes fizetőeszköz. Váltópénze a fillér volt (1 pengő = 100 fillér). Bevezetése az első világháborút és Trianont követő gazdasági válság utáni stabilizációs program része volt. Kibocsátásakor 1 kg arany értéke 3800 pengő volt. 1 pengő 12 500 koronát tett ki. A koronával ellentétben forgalmi aranypengőt már nem adtak ki.

²³ 1927. évi XI. törvénycikk az 1927/1928. évi állami költségvetésről. CHJ. CD.

²⁴ Ezt az 1924. IV. tc. 3. §-ának a) pontja alapján felvett törlesztéses kölcsön (népszövetségi kölcsön) terhére történt. 1927. évi XI. törvénycikk Az 1927/1928. évi állami költségvetésről. CHJ. CD. E kölcsönöket 17 évi törlesztési idő és évi 7,5% kamat jellemezte. (Suba J.)

újabb 9 000 000 pengő kölcsönt juttattak az ármentesítő társulatoknak beruházásokra.²⁵

1929-ben már 54 ármentesítő társulatot tartottak nyilván. Az elvégzendő munkálatokra a hosszú lejáratú (állami) kölcsönökből 6 370 086 Pengőt utalt ki az állam.²⁶

1929-ben fogadták el az 1929 évi évi III. tc.-t²⁷ amely a vízügyi beruházásokat szabályozta. Ez a törvény azért volt fontos, mert összefoglalta a megváltozott államkeretek között működő állami kezelésben lévő vizekre szükséges szabályozási és rendezési munkálatokat. Az előző beruházási törvény az 1908.XLIX. tc.,²⁸ éppen húsz évre elosztva biztosította a beruházási költségeket, s ebből következhetett volna az újabb szabályozás. Ennek a törvénynek a végrehajtását azonban a háború és következményei miatt nem lehetett megvalósítani. Az új szabályozást a szükség diktálta, a lehetőségét pedig a húszas évek második felére jellemző rövid ideig tartó gazdasági fellendülés hozta meg. A törvényjavaslat részletes előírásokat tartalmazott az egyes folyókon végrehajtandó munkálatokra, tizenöt év időtartamra évenkénti bontásban megszabva az ezekhez rendelt állami hozzájárulás mértékét (3,8 millió pengő/év) és módját, külön szakaszba foglalva azt az összeget, amely a trianoni országhatár miatti rendkívüli árvédelmi munkákhoz kellett.²⁹

Ez nagyon indokolt volt, hiszen az ország vízügyi helyzete megváltozott.³⁰ Folyóink felső szakaszai, az összes vízgyűjtő területei a szomszédos államok területeire kerültek. Ennek következménye az volt, hogy az ott keletkező hordalék továbbsodródását az alsóbb szakaszokra nem tudták megakadályozni. Így az itteni mederszabályozási munkák bizonytalan eredményt hoztak. Új körülményként jelentkezett, hogy a nemzetközinek nyilvánított folyószakaszokon végzendő munkák tekintetében az Európai Duna Bizottság volt illetékes dönteni, és határozatait az érintett államok kötelesek végrehajtani. Ez új feladatokat rótt a hazai vízgazdálkodásra.³¹ Az 1929. III. tc., alapján végrehajtandó vízi munkálatokra már az 1929/30. évi állami költségvetésből 3 800 000 Pengőt utaltak ki.³²

---

²⁵1928. évi XLII. törvénycikk az 1928/29. költségvetési évben megvalósítandó beruházásokról. CHJ. CD.

²⁶1929. évi XXXI. törvénycikk az 1929/30. évi állami költségvetésről CHJ. CD.

²⁷1929. évi III. törvénycikk a vízi beruházásokról CHJ. CD.

²⁸1908. évi XLIX. törvénycikk A vízi beruházásokról CHJ. CD.

²⁹SCHMIDT E.(1929): A vízsabályozás fejlődése és jelen állása Magyarországon Vizügyi közlemények 1929. XI. évf. 1.szám 5-92.o.

³⁰CSÜLLÖG G. (2010): A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. In: Közép-európai Közlemények III. évfolyam 4. szám (No 11.) 2010. 56-61.o., CSÜLLÖG G.(2012): A Közép-Európai Duna-völgy történeti földrajzi jellemzői. In: Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 3-4. szám (No. 18-19.) 2012. 137-146.o.

³¹Vö: SUBA J.(2013)

³²1929. évi XXXI. törvénycikk az 1929/30. évi állami költségvetésről CHJ. CD.

1930-ban 52 ármentesítő társulat működött, az állami támogatás 1 114 000 Pengő volt.³³ 1931-ben az ország súlyos gazdasági és pénzügyi helyzete miatt vízi munkálatokat csak korlátozott mértékben végeztek. Erre a hosszú lejáratú állami kölcsönökből 674 564 Pengőt kaptak. A lecsapolási munkálatokra és az állami szabályozás alá nem eső folyókon és patakokon végrehajtandó mederrendezési és mederszabályozási munkálatok céljaira 166 702 Pengőt kaptak a társaságok, amelynek nagyobb részét államsegélyként, kisebb részét államkölcsönként kapták.³⁴

1931-ben fogadták el a XV. tc-t az állami szabályozás alá nem eső vízfolyások kártételeinek elhárítását célzó munkálatok állami támogatásáról.³⁵ A törvény lehetővé tette, hogy az állam a vízimunkálatokat az érdekeltek részére nyújtott állami kölcsönökkel, kivételes esetekben segélyekkel támogassa. Kimondta, hogy a kölcsön a szükséges költségek 50%-áig terjedhet. Előírta, hogy a fenntartási munkákat folyamatosan és rendszeresen kell végezni, amivel az volt a célja, hogy a fenntartásokkal járó költségek egyenletesen, évről-évre elosztva kevésbé terheljék a gazdatársadalmat, mint az addigi, váratlanul sürgőssé váló súlyos kiadások.

A törvény a hasonló célokat kitűző 1914.XXXVIII. tc.-ben³⁶ foglaltakhoz képest lényegesen nagyobb összeget irányzott elő. Igaz, hogy a korábbi összeg a történeti Magyarország területére vonatkozott. Ezek egyrészt az anyagárak és a munkabérek emelkedéséből fakadó költségnövekedésből adódtak; másrészt az állami szabályozás alá nem tartozó vizek állapota nagymértékben romlott, legtöbb helyen súlyos iszaposodás állt elő. A törvény e folyók medrének jó karban tartását, a feladat tekintetében önálló hatáskörrel felruházott, s a kezdeményezést illetően is teljes jogkörrel rendelkező kultúrmérnöki hivatalokra bízta. Ugyanis régi rossz tapasztalat volt arra, hogy amikor valamely vízfolyást - évekig tartó huzavona és tárgyalások után - jelentős állami hozzájárulással szabályoztak, e munkálatok befejezése után a vízfolyás sorsával már senki sem törődött. A közigazgatási apparátus csak akkor foglalkozott vele, ha panasz érkezett, illetve ha a keletkező gazdasági kár már elviselhetetlenné vált.

Ugyanis az 1913.XVIII. tc.³⁷ idevonatkozó rendelkezése - amely a medrek jó karban tartásával a községeket bízta meg - nem vált be, mert az a vízfolyást és

---

³³ 1930. évi XX. törvénycikk az 1930/31. évi állami költségvetésről. CHJ. CD.

³⁴ Uo.

³⁵ 1931. évi XV. törvénycikk Az állami szabályozás alá nem eső vízfolyások kártételeinek elhárítását célzó munkálatok állami támogatásáról. CHJ. CD.

³⁶ 1914. évi XXXVIII. törvénycikk Az állami szabályozás alá nem eső folyók kártételei ellen teljesítendő munkákról és e munkákra nyújtandó segélyekről CHJ. CD.

³⁷ 1913. évi XVIII. törvénycikk A vízjogról szóló 1885:XXIII. tc. kiegészítéséről és módosításáról. CHJ. CD.

az érdekeltségeket községhatáronként különálló részekre osztotta. Ez egyrészt több esetben megnehezítette vagy lehetetlenné tette a mederfenntartás technikai keresztülvitelét, másrészt ellenkezett az érdekeltséget rögzítő engedélyokirattal, amely mind a vízfolyást, mind pedig az érdekeltséget osztatlan egységként állapította meg. Ráadásul a községek igazgatása nem rendelkezett olyan szervekkel, amelyek e főként műszaki feladatkört megfelelő módon be tudták volna tölteni.

A törvény a lehető legjobbkor jött, mert számos társulat komoly gazdasági nehézséggel küzdött.³⁸ A társulati ármentesítési és belvízrendezési munkák állami megsegítését egyéb szempontok is indokolták. A gazdaságilag fejletlenebb vidékek súlyos munkanélküliségének enyhítésére igen célszerűek voltak a közmunkák.³⁹ Az 1932-ben levonuló tiszai árvíz gátszakadást szerencsére sehol nem okozott, de a töltésekben okozott kár helyreállítása, valamint a mindig időszerű belvízrendezések jó alkalmat kínáltak az ínségmunkák megszervezésére.⁴⁰

A folyammérnöki hivatalok⁴¹ a tárca felügyelete mellett irányították és ellenőrizték a víztársulatok tervezési és kiviteli munkálatait. 1931-ben majdnem teljesen elkészült a kistrába-toroki⁴² duzzasztómű,⁴³ amelynél először alkalmazták az országban ún. nyergesgát-rendszert.⁴⁴

---

³⁸ Például a felső tiszai érdekeltségek arról panaszkodtak, hogy már évek óta gyenge termést takarítanak be a birtokosok, ennek következtében járulékfizetési gondjaik vannak. Ezért erőteljes akcióba kezdtek, hogy régi, magasabb kamatozású kölcsöneiket állami segítséggel olcsóbb kölcsönökre cserélhessék. Az Alsószabolcsi Tiszai Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat belvízrendezési munkáiba 1931-ig már befektetett 6-8 millió pengőt, de a hiányzó 6-7 millió megszerzésére semmi esélye nem volt. Befejezés nélkül az egész rendszert használhatatlannak ítélték, s csak az állami támogatásban bízhattak. ÁBRAHÁM A. (1935): Társulati igazgatófőmérnök jelentése. Alsószabolcsi Tiszai Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat. Debrecen, 1935.

³⁹ BELICZAY E (1931): Vizimunkálatok és egyéb beruházások és a gazdasági válság. Vizügyi Közlemények 1931. XII.évf. 2. szám 38-52.o.

⁴⁰ Pl.: Lásd: Békési Hírlap 1934. (LXVI. évf.) 50. (jul.1.) száma: A vármegye vezetőségének közbejárása folytán ezer munkanélküli jut keresethez az ármentesítő társulatoknál című cikkét.

⁴¹ Folyammérnöki Hivatal, a vízügyi műszaki szolgálat és a vízjogi törvény végrehajtása körül felmerülő műszaki teendőket látta el az állami kezelés alatt álló folyószakaszokon. Gondoskodott a folyó, csatorna és tóhajzási szabályok végrehajtásáról, a téli kikötők kotrásáról, a vontató víziutak szabadon tartásáról és a hajózási akadályok elhárításáról. Magyarországon, 1938-ban 9 folyammérnöki hivatal működött. Baja, Budapest, Győr, Gyula, Nagykanizsa, Nyíregyháza, Sátoraljaújhely, Szeged és Szolnok székhellyel. Erről bővebben: DÓKA K.(1981): A folyammérnöki hivatalok története. Vizügyi Közlemények, 1981. LXIII. évf. 4. szám.559-574.o., DÓKA K.(1993): A vízügyi szakigazgatás fejlődése II. rész. Vizügyi Közlemények, LXV.évf. 1983. 1. szám 54-68.o., DÓKA K.(2001): A vízügyi szolgálat szervezete és tevékenysége 1919-1985. Budapest, Pro Aqua Alapítvány, 2001.

⁴² Nick település határában található a mógát, amely a Rába duzzasztásával lehetővé teszi a Kis-Rába vízzel történő ellátását az év minden időszakában. A Nicki mógátat 1934-ben adták át és ezzel Európa második duzzasztója. 2000-ben újították föl.(Suba J.)

1932-ben a pénzügyi támogatás 600 000 Pengő volt.⁴⁵ Ezen kívül a Nádor-csatorna társulat⁴⁶ részére mederrendezési és töltésemelési munkálatokra 10 év alatt, tíz egyenlő részletben visszafizetendő 50 000 Pengő kamatmentes kölcsön utaltak ki. A trianoni országhatár által kettévágott vízi társulatok magyar területen maradt részein mind az árvízvédelem, mind belvízlevezetés szempontjából végrehajtott munkálatokra az 1929. évi III. tc. alapján 344 000 Pengő állami hozzájárulás adtak.

1933-ban a társulatok 3 560 000 pengőt kaptak a feladatukká tett belvízrendezési munkálatok végrehajtására.⁴⁷ Az 1929. III. tc. alapján további 457 000 Pengő állami hozzájárulást kaptak. Egyes vízrendező társulatok, amelyek a legnagyobb megterhelésnek voltak kitéve 139 790 Pengő állami hozzájárulásban részesültek.⁴⁸

Az 1934-ben 48 ármentesítő társulat működött (az eddigi 52 helyett). A tiszai ármentesítő társulatok töltéseinek az 1919. évi árvíz szintjéhez mért magasságig való felemelését már jórészt befejezték. Csupán négy társulat végzett töltésemelési munkálatokat a Tiszán, és a Körösökön 1 300 000 Pengőt meghaladó költséggel.⁴⁹

Az árvédelmi munkálatokat 4 tiszai, 2 körösi, 1 marosi és 1 drávai társulat hajtotta végre. E munkálatokra 200 000 Pengő állami támogatást kaptak.⁵⁰ A társulatok figyelmüket most már inkább a belvizek rendezésére fordították

1935-ben a vízrendező társulatok száma 49-re emelkedett, mert a borsodi nyílt ártér érdekeltsége „Délborsodi Tiszai Ármentesítő és Belvízszabályozó

---

⁴³ SÁRKÖZI Z.(1968): Árvizek, ármentesítés és folyószabályozás a szigetközben és az Alsó-Rába vidékén. 1968.

⁴⁴ Nyerges gát a különleges gátak egyik fajtája. Régebbi típusa a két táblát a táblák alá bevezetett víz nyomása tartja a duzzasztási helyzetben. KÉRI B.(2010): vízépítés, vizgazdálkodás hallgatói segédlet w.vit.bme.hu/vit/oktatas/.../vizepiteshallgatoi_segedlet 2010101015.p.

⁴⁵ 1932. évi XIV. törvénycikk Az 1932/33. évi költségvetésről. CHJ. CD.

⁴⁶ Az ország első vízszabályozási egyesülete az 1810-ben alakult Sárvízi volt. Az 1827-ben a Sárvíz új medrét Nádor csatornának nevezték el. A Nádor-csatorna Társulat fő tevékenysége a szabályozott folyószakaszok, csatornák rendben tartása, töltések építése volt. A Nádor-csatorna teljes szakaszára kiterjedő egységes szabályozásra 1925-1935 között került sor, ekkor alakították ki a mai meder alapját, építették meg a zsilipek, átereszek döntő részét. (Suba J.)

⁴⁷ 1933. évi IX. törvénycikk Az 1933/34. évi költségvetésről CHJ. CD

⁴⁸ Jogi alapja az 1884.XIV. tc. 23. §-a (1884. évi XIV. törvénycikk:A Tiszának és mellékfolyóinak szabályozásáról, ezen folyók völgyeinek ármentesítéséről, úgszintén a vízszabályozó és ármentesítő társulatok igazgatási szervezéséről) volt, és az1885. XXIII. tc. 115. §-a alapján (1885. évi XXIII. törvénycikk a vízjogról). CHJ. CD

⁴⁹ JELENTÉSE A Tisza-Dunavölgyi Társulat központi bizottságának a Társulat.1934 évi közgyűléséhez intézett jelentése. Bp., 1935

⁵⁰ 1934. évi XIV. törvénycikk Az 1934/35. évi állami költségvetésről CHJ. CD

Társulat” néven társulattá alakult.⁵¹ Az ármentesítési munkálatok megindultak, 48 000 katasztrális hold területet védtek az árvíz ellen. 1935-ben a társulatok- a Borsod-Hevesi nyílt ártéren végrehajtott munkálatokkal együtt - mintegy 1 115 000 Pengő költséggel végeztek töltésemelési munkákat. 5 tiszai és 2 dunai társulat 137 500 Pengő állami támogatással végzett árvédelmi munkálatokat, amelyek a trianoni határ következtében szükségessé váltak.⁵²

1936-ban a vízrendező társulatoknak a töltéserősítési, és belvízrendezési munkálatokra 650 000 Pengő kölcsönt utaltak ki. A trianoni határ következtében szükségessé vált árvédelmi munkálatokat 6 tiszai és 1 dunai társulat hajtotta végre. E munkálatokra 128 000 Pengő állami hozzájárulást kaptak.⁵³

1937-ben a Középtiszai Ármentesítő Társulatnak belvízrendezésre 150 000 Pengő, a Délborsodi Tiszai Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulatnak pedig - ármentesítési munkálatokra- 536 000 Pengő kölcsön folyósítottak. Az ármentesítő társulatok egy része töltésemelési és erősítési munkákat végzett.⁵⁴ A trianoni határ következtében szükségessé vált árvédelmi munkálatok elvégzésére 5 tiszai és 1 dunai társulatnak összesen 149 000 Pengő segílyt nyújtottak.⁵⁵

Az állami kezelés alatt nem álló vízfolyásokon szabályozási és mederrendezési munkálatokra, valamint vízmosások megkötésére és közérdekű lecsapolásokra a tárca 1938-ban 452 000 Pengő államsegélyt és kölcsönt nyújtott az érdekelt társaságoknak.⁵⁶

1938. november 2-án a bécsi döntés következtében a Felvidék egy része, majd 1939 márciusában Kárpátalja visszatért.⁵⁷ Az itt működő társulatok a következők voltak.⁵⁸

A Felsőcsallóközi Ármentesítő Társulat területének 87 %-a és Somorja

---

⁵¹ Széchenyi idejében ez a terület ármentes vidéknek számított, ezért nem szerveződött itt korábban társulati érdekelttség. A folyó töltésezésével összefüggő árvízszintemelkedés, azonban idővel ártérre változtatta ezt a vidéket is. Az 1932-es árvíz során a lakosság ahol tudott, körtöltésekkel védekezett, egyes települések élelmezése csak repülőgéppel sikerült megoldani, mert a Tisza e térségben mindenfelé komoly elöntéseket okozott. Így halaszthatatlanná vált a terület bekapcsolása a tiszai árvédelmi rendszerbe. (Suba J.)

⁵² 1935. évi VIII. törvénycikk Az 1935/36. évi állami költségvetésről CHJ. CD

⁵³ 1936. évi XIX. törvénycikk Az 1936/37. évi állami költségvetésről CHJ. CD

⁵⁴ A Tisza-Dunavölgyi Társulat központi bizottságának a Társulat 1937 évi közgyűléséhez intézett jelentése. Bp., 1937.

⁵⁵ 1937. évi XI. törvénycikk Az 1937/38. évi állami költségvetésről CHJ. CD

⁵⁶ 1938. évi XXII. törvénycikk Az 1938/39. évi állami költségvetésről CHJ. CD

⁵⁷ A megváltozott földrajzi helyzetre lásd: CSÜLLÖG G. (1998): Térszerveződési irányok a Felvidék regionális tagolódásában In Frisnyák S. (szerk.) A felvidék történeti földrajza Nyíregyháza, 1998. 243-253.o.

⁵⁸ FRITSCH K.(1938): Vízimunkálatok a visszacsatolt felvidéki területeken az elmúlt 20 év alatt. Vizügyi Közlemények 1938. XX.évf. 3. szám 397-399.o.

székhelye visszakerült.⁵⁹ A társulat belvízrendezését a területén alakult Sárreți Leccapoló Társulat végezte, amely teljes egészében visszakerült.⁶⁰

Az Alsócsallóközi és Csilizközi Ármentesítő Társulat teljes egészében visszakerült. A társulat főleg a belvízrendezés terén fejtett ki erőteljes tevékenységet, amelyből a gutai főcsatorna s a hozzátartozó csörgői szivattyútelep építése (1931-38) emelkedett ki.

A Pozsony vármegyei Csatornavölgyi víztársulatnak csak kisebb része - Magyardiószeg székhellyel - került vissza. A társulat életében változás nem történt a cseh uralom alatt.⁶¹

A Vágjobbparti és Alsóduna-vágvölgyi Egyesült Ármentesítő és Belvízlevezető Társulatnak 81%-a került vissza Vágsellye székhellyel együtt.⁶²

A Vágbalparti Ármentesítő és Belvízrendező Társulat területének 94%-a került vissza székhelyével, Érsekújvárral együtt.⁶³

A Davarcsányi Vízhasználati Társulat megszűnt, amikor a csehszlovák tartományi hivatal átvette a Nyitra szabályozását, amely még nem fejeződött be.

Az Ebedfoki Ármentesítő és Belvízlevezető Társulat teljes egészében visszakerült.⁶⁴ A Podluzsánka és Szikincevölgyi Patakszabályozó Társulat

---

⁵⁹ A társulat a cseh megszállás alatt megőrizte önkormányzatát, alapszabályait 1930-ban módosítani kellett. Tekintettel arra, hogy védőgátjai már a háború előtt kiépültek, csak azoknak erősítésére és magasztására, helyenként partvédő művek létesítésére és védelmi készültségének emelésére volt szükség. Az elmúlt húsz év tapasztalatai alapján a társulat árvédelmi biztonsága megfelelő volt a magyar szakemberek szerint.

⁶⁰ Ennek a társulatnak megalakítására már 1900 óta folytak a kísérletek, az önálló társulattá való alakulás azonban csak 1927-ben történt meg, habár az érdekeltek a Felsőcsallóközi Ármentesítő Társulat keretében, mint önálló érdekeltség szerepeltek 1922 óta. Említésre érdemes munka a már háború előtt elkészült (átvett) hálózat lemélyítése, bővítése, néhány mellécsatorna kiásása s a kapcsolatos műtárgyak megépítése volt. Azonban a belvízi biztonság nem volt kielégítő, mint azt az 1916., 1931., 1936., 1937. és 38. évi belvízjárok is megmutatták, amikor a területnek körülbelül $\frac{1}{3}$ -a víz alá került. A társulat ügyvitelét a Felsőcsallóközi Ármentesítő Társulat látta el.

⁶¹ Az 1924. évi árvízjárok megismétlődésének kiküszöbölésére különböző tervek készültek, amelynek kivitelezése 1931-ben indult meg. A visszacsatolásig 53 km leccapoló csatorna épült, amiből 9 km került vissza. Hátra lett volna egy 3-4 km-es kiegészítő szakasz és szivattyútelep létesítése. Az addigi tapasztalatok alapján az árvízi biztonságot megfelelőnek minősítették a szakemberek.

⁶² A kiemelkedőbb munkák a Vág-folyó partrongálásának megakadályozására készült partbiztosítások, az elavult fahidak vasbetonra való kicserélése és a belvizek kérdésének megoldása volt. Ez különösen a déli árterületet érintette (a kérdés már a világháború alatt felmerült) s a munkálatok 1931-33 között nagy erővel folytak. A királyrévi csatorna torkolatánál egy elektromos üzemű szivattyútelep épült.

⁶³ Nagyobb arányú munkálatokat a belvízrendezés terén fejtett ki. Ezekkel kapcsolatban épült a kamocsai (1934-35) és az izsai (1938) szivattyútelep. Ezenkívül a mellékfolyók mentén végeztek töltéserősítési munkákat.

⁶⁴ A cseh kormány által megígért, de nem folyósított állami hozzájárulás hiányában a társulat arra szorítkozott, hogy eliszaposodott 40 km-es csatornahálózatát rendbe hozta, így lehetővé vált a belvizektől gyakran sújtott területek biztosabb megművelése. Az elmúlt évek dunai árvizei

(székhelye Léva) területének 91%-a tért vissza.

A teljes egészében visszakerült társulatok közé tartozott az 1927-ben alakult Garamlök-Bajka-Barsendrédi Vízitársulat. (Székhelye Barsendred.) Célja az volt, hogy a három község határában levő vizeket a Garamba vezesse.

A Gyula-feketeardói Lecsapoló Társulat (székhelye: Szöllősgyula) teljes egészében visszakerült.

A Tisza-szamosközi Társulat Csehszlovákiához csatolt része az 1923. évi felszámolás után, Tisza-Batár közti Ármentesítő és Vízszabályozó Társulat néven önálló társulattá alakult és székhelye Feketeardó lett. Feladatai voltak: a tiszabalparti töltés (Verécétől Tiszabecsig) és a Batár-csatorna megépítése, illetőleg a Batár-folyó és a belvizek szabályozása.⁶⁵ A társulat egyébként új neve alatt megszűnt és beleolvadt a Tisza-szamosközi Ármentesítő Társulatba, amelyből korábban kiszakadt.

A Beregi Vízszabályozó és Ármentesítő Társulat, és székhelye Beregszász, teljes egészében visszakerült.⁶⁶

A Szernyei Vízrendező Társulat területe teljes egészében visszakerült.⁶⁷

Trianon után a Bodroγκözi Tiszaszabályozó Társulat csehszlovák uralom alá került részéből alakult meg a Bodroγκözi Vízrendező Társulat, Királyhelme

---

sokszor hosszadalmas védekezést tettek szükségessé, de a pusztító árt mindig sikerült a töltésekkel visszatartani.

⁶⁵ Ezek a munkálatok rendszertelenül folytak. (Például az ármentesítés alapjául szolgáló felső árteret még be sem vonták az érdekeltségbe, mikor az alsó szakaszon már belvízrendezések folytak. Így a magyar részen maradt társulat kénytelen volt a határ mentén árvédelmi töltéseket emelni, hogy az elcsatolt területről betörő vizek ellen védekezzenek. Hiába szorgalmazták magyar és román részről is az említett védőgátszakasz építését, a csehek mégis a Batár-csatorna és a csatlakozó töltés létesítését kezdték meg. Az 1933. évi felsőtiszai árvízkor a Batár újonnan épült töltéseit át kellett vágni, hogy az ár a mederbe visszatérhessen. (Suba J.)

⁶⁶ A trianoni határral két részre osztott Bereg- vármegyei Társulat magyarországi és cseh része 1922-ig együtt működött. Ekkor azonban csehszlovák miniszteri biztos került a cseh rész élére s 1925-ben a társulatrészek szétváltak. Ármentesítő munkálatai közül a Tisza szalókai kanyarulatánál végzett töltésepítés, továbbá töltésemelés és burkolás a Latorca és néhány csatorna mentén említhető meg. A belvízrendezéssel kapcsolatos munkák: a lecsapoló csatornák átalakítása, patakszabályozások és a szükséges műtárgyak létesítése volt. Az 1932-33-as években a nagy tiszai árvizek komoly árvédekezést tettek szükségessé, de katasztrófa nem történt. 1938 őszén a mozgósított cseh katonaság az árvédelmi töltést sem kímélte, sok helyen lövészárkokat ástak a védőgát testébe, amelyeket utóbb be kellett tömni. A társulat valamennyi alkalmazottja és ügykezelési nyelve magyar volt és maradt.

⁶⁷ A világháború után első dolog volt a nagyon megrongálódott csatornák karba tétele, ami a gyenge pénzügyi viszonyok miatt 1927-ig elhúzódott. Az egész érdekeltségi terület teljes víztelenítése vagy völgyzárógátakkal, vagy a meglévő csatornák bővítésével és töltésézésével lett volna megoldható. A kérdéssel a Latorca szabályozása is szorosan összefüggött s így annak befejezéséig a társulat csak belvízcsatornákat épített körülbelül 200 km hosszban. Ezután indult meg a tulajdonképpeni szabályozás, amelynek során, egyes szakaszokon a csatornaméretek növelése és a töltésézés már megtörtént. A külvizek természetesen a társulati terület szélén tervezett felfogó csatornában gyűlnek össze, míg a belvizek csak a kizárólag részükre szolgáló hálózatban folytak le.

székhellyel.⁶⁸ A Felsőbodrogi Vízrendező Társulatnak a déli (kisebb) része került vissza.⁶⁹

A Mokcsa-Pallakcsa Tólecsapoló Társulatnak (Székhelye Ungmogyorós) mintegy $\frac{2}{3}$ -része került vissza. A Tornagörgői Leecsapoló Társulat szervezetében nem történt változás.

A csehszlovák uralom alatt sok kisebb társulat alakult, mind lecsapolásokra, mind öntözésekre. Így például az újra felállított kassai kultúrmérnöki hivatal kerületében 8-10 ilyen víztársulat volt. A Magyarországhoz visszacsatolt területen (Kárpátaljával együtt) visszakerült 10 vízrendező és 7 vízhasznosító társulat, ezek közül azonban 4 vízrendezőnek és 3 vízhasznosítónak területét az új határ kettéosztotta.

1939-ben a visszatért területeken újjászervezték a vízrendező társulatokat. Így a megnagyobbodott ország területén 60 vízrendező társulat működött. Az ármentesítő társulatok közül a beruházási hitelből 4 társulat összesen 540 000 Pengő állami kölcsönt kapott a megindult munkálatok folytatására. Hat korábbi társulat pedig összesen 260 000 Pengő állami segílyt kapott.⁷⁰ A felszabadult vízrendező társulatok élére miniszteri biztosok kerültek.

Összegzés

A délborsodi és hevesi szabad nyílt árterek kizárása után hazánk területén mind a Tisza, mind a Duna, mind pedig mellékfolyóik mentén már csak egy-két kisebb öblözet védelméről kellett gondoskodni, melyeknek területe kb. 20-25 000 Kataszteri hold volt. Jelentékeny mentesítetlen terület volt még a Bodrog-Tiszazug mintegy 10 000 kataszteri hold nagyságú ártere, mely a múlt század közepén még védőgátakkal volt körülvéve, de ezeknek ismételt átszakadása miatt, az 1861. évi nagy árvíz után a Bodrogtörvényi Ármentesítő Társulat teljesen felhagyta a Zalkod-Tokaj-Viss közötti védővonalat.⁷¹ Az alacsony, gyöngye védőgátak az idők folyamán teljesen elpusztultak.

1939-ben még a Sajó, Ipoly és a Marcal völgyében az árvédelmi munkálatok végleges befejezésére lett volna szükség. A szomszéd államoknál (az elcsatolt területeken), főleg a Duna mellett voltak olyan nagyobb kiterjedésű nyílt

---

⁶⁸ Önkormányzatát 1923-26 között a csehek felfüggesztették. A végzett munkák közül megemlíthetők a bodrogmenti szomtori és a tice-latorcai töltések kétszeri helyreállítása. Ezeket az 1924-es, valamint az 1932-es és 37-es árvizek rongálásai tették szükségessé. Part biztosítások készültek a Tisza és Latorca mentén, míg a belvízrendezés érdekében a szerdahelyi csatorna készült el. A legsürgősebb feladata belvízmentesítés volt, amihez a berecki főcsatorna kibővítése majd a szomtori csatorna és szivattyútelep megépítése révén valósulna meg. A társulat vezetése mindvégig magyar kézben maradt.

⁶⁹ A Töketerében maradt műszaki vezetőség az idekerült részek terveinek és adatainak kiadását megtagadta. (SJ)

⁷⁰ A Tisza-Dunavölgyi Társulat központi bizottságának a Társulat 1939 évi közgyűléséhez intézett jelentése. Bp., 1939.

⁷¹ SENNYEI M.(1938): 50 év a bodrogtörvényi Tiszaszabályozás szolgálatában Sárospatak 1938. 1-16.o.

árterek, amelyeknek töltések építésével való mentesítése még hátra volt. Ilyen volt, többek között a Temes torkolata felett elterülő 62 000 és a Duna-Dráva szögletében, Dél-baranyában fekvő 30 000 kataszteri hold kiterjedésű szabad ártér. A Tisza felső szakaszán a Latorca-Ung-Laborc között feküdt még egy közel 40-50 000 kataszteri hold nagyságú nyílt ártér. Ez azt jelentette, hogy a trianoni határon belüli ármentesítő munkálatok szinte maradéktalanul befejeződtek.

Irodalom

- ÁBRAHÁM A. (1935): Társulati igazgató-főmérnök jelentése. Alsószabolcsi Tiszai Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat. Debrecen, 1935.
- BABOS, Z.–MAYER, L.(1939): Az ármentesítések, belvízrendszerek és lecsapolások fejlődése Magyarországon. In: Vízügyi Közlemények, 1939. XXI. évf., 1. szám, 32-91.o. 2. szám, 227-287.o.
- BARNA, J.(2002): Gondolatok a Tisza szabályozásáról. In: Vízügyi Közlemények, 2002. LXXXIV. évf., 2. szám 288-289. o.
- BECKER Á. (1923:)A Körös-Berettyó-völgyi ármentesítő és belvízszabályozó társulatok legutóbbi háromévi működéséről és tervezett beruházási munkálatairól. Vízügyi Közlemények 1923. IX.évf. 1. szám 53-56.o
- Beliczay E (1931): Vizimunkálatok és egyéb beruházások és a gazdasági válság. Vízügyi Közlemények 1931. XII.évf. 2. szám 38-52.o.
- BÉKÉSI HIRLAP1934. (LXVI.évf.) 50. (jul. 1.) száma: „A vármegye vezetőségének közbejárása folytán ezer munkanélküli jut keresethez az ármentesítő társulatoknál” című cikke
- CORPUS JURIS HUNGARICI (magyar törvénytár 1000-1949) CD.
- CSERMÁK B.(1993): Vízügyek az 1945 előtti időkben. In: Vízügyi Közlemények, 1993. LXXV. évf. 4. szám 332-341.o.
- CSÜLLÖG G.(2010): A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. In: Közép-európai Közlemények III. évf. 4. szám (No 11.) 2010. 56-61.o.
- CSÜLLÖG G.(2012): A Közép-Európai Duna-völgy történeti földrajzi jellemzői. In: Közép-Európai Közlemények V. évf. 3-4. szám (No. 18-19.) 2012.137-146.o.
- CSÜLLÖG G. (998): Térszerveződési irányok a Felvidék regionális tagolódásában In: Frisnyák S. (szerk.) A felvidék történeti földrajza Nyíregyháza, 1998. 243-253.o.
- DÁNOS, M.(1905) (szerk.) A vízjogi törvény, a kapcsolatos törvények és rájuk vonatkozó rendeletek. 1905. A Kovácsy-Kvassay-féle művek bővített és átdolgozott kiadása. II. kötet, Budapest, 1-54.o.
- DÁNOS M. (1919)(SZERK.): A vízjogi törvény, a kapcsolatos törvények, a rájuk vonatkozó rendeletek. 1919.
- DÉGEN I. (szerk.) Vízgazdálkodási lexikon. Mezőgazdasági Kiadó. 1970.
- DÓKA K.(1981): A folyammérnöki hivatalok története. Vízügyi Közlemények, 1981. LXIII. évf. 4. szám.559-574.o.
- DÓKA K.(1993): A vízügyi szakigazgatás fejlődése II. rész. Vízügyi Közlemények, LXV.évf. 1983. 1. szám 54-68.o.

- DÓKA K.(2001): A vízügyi szolgálat szervezete és tevékenysége 1919-1985. Budapest, Pro Aqua Alapítvány, 2001.
- DUNKA, S. – FEJÉR, L. – VÁGÁS, I.(1996) A veritékes honfoglalás. A Tisza szabályozás története. 1996. Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvgyűjtemény, Budapest. (5-197.o)
- EMLÉKBESZÉD: a Tisza-Dunavölgyi Társulat 1938. emlékülésén a 60 évvel ezelőtt történt megalakulásának emlékére. (gróf Bethlen Pál)
- FEJÉR L.(1997): Árvizek és belvizek szorításában A vízkárelhárítás jogi szabályozásának fejlődése, különös tekintettel a védekezés szervezeti oldalára és gazdasági feltételeire 1997. (Vízügyi történeti füzetek 15.)
- FEJÉR, L. – KOLTAY, J.(1992): Gróf Széchenyi Istvánra emlékezve. A vízgazdálkodási társulatok múltja és jelene. (I. rész) In: Vízügyi Közlemények,1992, LXXIV. évf., 1. szám 9-27. o.
- FEJÉR, L. – KOLTAY, J.(1993): Gróf Széchenyi Istvánra emlékezve. A vízgazdálkodási társulatok múltja és jelene. (II. rész) – Vízügyi Közlemények, 1993, LXXV. évf., 4. szám, 357-387. o.
- FEJÉR L.-KISS J. M. (2008):88 éve történt – A tanácsköztársaság Tiszai árvize In: Tisicum A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 20. 2008. 333-338.o.
- GESZTELYI NAGY L: Ármentesítés, lecsapolás és a mezőgazdaság. 1930.
- IHRIG DÉNES (1973) (szerk.): A magyar vízszabályozás története. Bp., 1973.
- KÁROLYI ZS. - BOTÁR I.(1971): A Tisza szabályozása, I-II. Bp., 1971.
- KÁROLYI ZS.(1960): A vízhasznosítás vízépítés és vízgazdálkodás története Magyarországon Bp. 1960.
- KENESSEY B.(1931): A csonkamagyarországi ármentesítő és lecsapoló társulatok munkálatai és azok közgazdasági jelentősége Bp. 1931.
- [KIMUTATÁSOK] A Tisza-Dunavölgyi Társulat kötelékébe tartozó tagtársulatok nevezetesebb adatairól készített A Társulat 1942. február hó 6-án tartott közgyűléséhez intézett JELENTÉSÉ-nek melléklete. Bp., é.n. [1941]
- KONCSOS L.(2006): A Tisza árvízi szabályozása a Kárpát-medencében Bp. 2006.
- LÁSZLÓFFY W.(1982): A Tisza, vízi munkálatok és vízgazdálkodás a tiszai vízrendszerben. Bp., 1982.
- NAGY L.:(szerk.): A vízgazdálkodás fejlődése. Bp., é.n. [1970]
- MEZEY GY. (szerk.): A Dunavölgyi Vizi Társulatok Szövetségének évkönyve VII. köt. Érsekújvár, 1917. (1-172.o.)
- NÉMETHY B.: Árvíz és vízjog. In: Az árvíz- és belvízvédelem időszerű kérdéseiről. (Szerk.: Pichler J) 9-14.o. Bp., 1942.
- PADOS I.: Az ármentesítő és vízrendező társulatok szerepe a Tisza-völgyének fejlődésében. Vizeink. 33. 1996. 8/9. 6-9.p.
- REVICZKY GY.: Az Ecsediláp Társulat fejlődése és újjáépítési munkái. [Kézirat] 1948.
- RITTINGER J. P.(1944): Mederrendezések és vízlevezetések a reájuk vonatkozó jogszabályokkal. Pátria Kiadó, 1944/1.
- ROHRINGER S.(1923): Vízgazdasági politikánk. Vízügyi Közlemények, 1923. IX. évf. 2. szám 3-9.o.
- SÁRKÖZI Z.(1968): Árvizek, ármentesítés és folyószabályozás a szigetközben és az Alsó-Rába vidékén. 1968.

- SCHMIDT E.(1929): A vízszabályozás fejlődése és jelen állása Magyarországon Vízügyi közlemények 1929. XI. évf. 1. szám 5-92.o.
- SCHNEIDER J.: Az árvíz ellen való védekezés. Magyar Mérnök és Építész-Egylet Közlönye, 1904, 477-491.o.
- SENNYEI M.(1938):50 év a bodrogi Tiszaszabályozás szolgálatában Sárospatak 1938. 1-16.o.
- SUBA J.(2010): Vízi társulatok a történelmi Magyarországon In: „Táj változásai a Kárpát medencében Tájhasználat és tájatalakulás a 18-20. században” (Szerk.: Füleky György) 85-95.o. Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány, Tájvédelmi Oktatásért és kutatásért Alapítvány 2010. Gödöllő.
- SUBA J.(2012): Magyarországi vízi társulatok 1807-1918. In: Tiszteletkötet Dr. Boros László főiskolai tanár 75. születésnapjára. (szerk.): FRISNYÁK S. - KÓKAI S. Nyíregyháza 2012, 153-164.o.
- SUBA J.(2013): A magyar vízügy nemzetközi egyezményei 1921-1939. In: Történeti Földrajzi Közlemények. 2013. 1-2. szám.122-134.o.
- SUBA J.(2014): A trianoni határ által kettévágott víztársulatok helyzete 1919-1923 In: Történeti Földrajzi Közlemények 2 évf. 1-2.sz. 2014.152-169.o.
- SUBA J.: A magyar vízügy munkálatai 1919-1945 Budapest Kézirat
- STELCZER K.- CSOMA J.: Ármentesítés, árvízvédelem folyószabályozás Bp. 1979.
- SZLANKÓ I.(1999): A cibakházi ármentesítő és belvízszabályozó társulat tevékenysége In: Tisicum - A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 11. (1999) 280-287.o.
- TELLYESNICZKY J.(1923): A Tiszavölgy árvizei és ármentesítése. Vízügyi Közlemények, 1923. IX. évf. 1. szám 10-20 o.
- TRUMMER Á.: Belvízrendezésünk fontosabb feladatai. In: Az árvíz- és belvízvédelem időszerű kérdéseiről. (Szerk.: Pichler János) Bp., 1942.
- TRUMMER A.: A kultúrmérnöki szolgálat közgazdasági jelentősége. Vízügyi Közlemények, 1940. XXII.évf. 1. szám 16-23.o.
- VÁLYI B.: Néhány kiegészítés «A vízi társulatokra vonatkozó statisztikai adatok» negyedik kiadásához. Vízügyi közlemények 1923. IX: évf. 2 szám 42-56 o.
- VIZEINK KRÖNIKÁJA (szerk.: FEJÉR L.) Budapest 2001.

Térképek

- KOGUTOWITZ M.: [Magyarország.] A 16 m. Kir. folyammérnöki hivatal és a 9 vízépítészeti felügyelőség területi beosztása 1901. évben. [M. 1:3 800 000.] Bp. 1901. Hadtörténeti Térképtár: -továbbiakban: HT) B IX b 306/2.
- MAGYARORSZÁG VÍZIERŐI. – M. 1:2 000 000 Budapest, 1920. Hátlapján: Az új határokkal átvágott ármentesítő és lecsapoló társulatok területének térképe. – M. [1:1 500 000] HT. B XV b 21.
- A MAGYARORSZÁGI és a határmenti vízi társulatok térképe. – Carte des syndicats Hydriques Hongrois et Limitrophes. M. 1:750 000 Budapest, 1931. HT B XV b 79.
- VÁLYI B.: A Dunavölgy vízszabályozási átnézeti térképe. M. 1:400 000. Bécs, 1903. HT. B IX b 139/2.

REFORMÁTUS KÖZOKTATÁS ÉS TÁRSADALMI KÖRNYEZETE

M. CSÁSZÁR ZSUZSANNA

Calvinist Education and its Social Environment

The religious schools began flowering again since the Regime Change in Hungary. The Calvinists operate the second largest number of schools from the historical churches. The territorial distribution of the network of their educational institutions follows the territorial distribution of the Calvinists. Based on the data of the census of population in 2011, we represent the demographic characteristics of the living Calvinist population (concerning the distribution of age, profession and qualification) in those towns where these schools can be found. We analyze in greater detail Budapest, and two counties which is the traditional area of Calvinism, and Pest county as well which has a continuously increasing amount of Calvinist believers as a result of the new „spatial occupatio”.

A kommunista diktatúra első évtizedében Magyarországon nyílt támadás érte az egyházakat, államosították az egyházi intézmények döntő többségét, így az iskolákat is, csak néhány¹ számára biztosították a fennmaradást, természetesen szigorú kontroll alatt. Igaz, enyhült valamelyest az egyházakra nehezedő nyomás a következő évtizedekben, de a hivatalos vallásellenes politika és az országban az 1950-es évektől lezajlott gazdasági-társadalmi átalakulás, a városokba, ipari központokba áramlás is fellazította a hagyományos közösségeket, ahol a vallásosság korábban erősen jelen volt. A fentiek következtében a magukat valamely felekezethez tartozóknak vallók aránya is jelentősen csökkent, bár ezt a cenzusok nem rögzíthették, hiszen ilyen irányú kérdést nem tettek fel a lakosságnak 1949-et követően egészen 2001-ig, a rendszerváltás utáni első népszámlálásig.

A fenti tényezők hatására a magyarországi három nagy történelmi egyház, a katolikus, a református és az evangélikus, illetve a kisebb felekezetek híveinek száma, valamint demográfiai és részben térbeli struktúrájuk is átalakuláson ment keresztül a 20. század közepe óta. A magukat reformátusnak tekintők száma is visszaesett (hasonlóan a többi egyházhoz tartozókkal egyetemben), és a hívők társadalmi összetételében is érzékelhető átrendeződés. Azonban a többi nagy felekezethez hasonlóan, az oktatási intézményhálózat folyamatos bővülésével újra magára találhatnak a korábbi közösségek, illetve újak szerveződhetnek azok környezetében. Az iskolák a helyi református közösségek egyik fontos bázisát jelenthetik. Vajon van-e elegendő református hitű fiatal azokon a településeken ahol oktatási intézmény működik? Milyen a református felekezetű lakosság korosztályos összetétele, iskolázottsága, foglalkozási

---

¹ Nyolc katolikus, egy református és egy zsidó gimnázium jelentett kivételt

szerkezet? A fenti kérdésekre adott válaszok igen fontos kiindulópontot jelenthetnek az oktatási intézmények működésének hosszú távú tervezése, és a hitélet, a vallási közösségek szervezése szempontjából.

Tanulmányunkban a református oktatási intézményhálózat területi elemzését követően az intézményeknek helyet adó településeken élő református népesség demográfiai jellemzését (életkor, foglalkozás, iskolai végzettség szerinti megoszlás) kívánjuk bemutatni a 2011-es népszámlálás adatait tartalmazó, a KSH-tól megvásárolt² speciális adatbázis alapján. Terjedelmi korlátok miatt csak néhány, a reformátusok által hagyományosan lakott megyét, a fővárost, valamint az új „térfoglalás” eredményeképpen egyre nagyobb számú református hívővel rendelkező Pest megyét jellemezzük.

Református felekezetűek számarányának változása az utolsó három censuson

A népszámlálási adatokat szemlélve első pillantásra úgy tűnhet, hogy a magyar társadalomban általános tendenciaként bontakozik ki az egyházaktól való elfordulás. Míg 2001-ben az ország összlakosságának 74,6%-a (7.610.613 fő a 10.198.315 főből) vallotta magát valamely egyházhoz tartozónak, addig ez az arány és szám 2011-re 54,6%-ra (5.432.375 főre a 9.937.628 főből) esett vissza. Általános jelenségnek tűnik, hogy míg a magukat a történelmi vallásokhoz, felekezetekhez tartozónak a száma az egész népesség tekintetében jelentősebben csökkent, addig a más vallási közösségekhez tartozóké a 2001-es 96.760-ról 167.231-re, 72,8%-kal nőtt. Ennek ellenére kijelenthetjük, hogy az egyes vallási felekezeteknek a vallási struktúrában elfoglalt helye a válaszadó népesség körében jelentős eltérést nem mutat a korábbi, 2001-es census adataihoz képest. Míg 2001-ben a válaszadók 10,8%-a nem válaszolt a vallási hovatartozására vonatkozó kérdésre, ez az arány 2011-ben 27,2 %-ra, vagyis 2 698 000 főre emelkedett (M. CSÁSZÁR ZS.- MÓDOS K. 2015).

Nem tárgya jelen írásnak foglalkozni a változások mögött lévő lehetséges okokkal, de érdemes megemlíteni, hogy a népszámlálások vallási kérdései és az azokra adott válaszok az igen érzékeny adatok közé tartoznak. A népszámlálási törvény alapján a válaszadás önkéntes, s ebből kifolyólag a census eredményeképpen kapott adatbázist is fenntartásokkal kell kezelni. Ebből az aspektusból vizsgálva viszont számos igen értékes következtetést lehet levonni, például arra vonatkozóan, hogy mennyire tudta az adott egyház, felekezet a híveit mozgósítani, illetve a kapott eredmények elemzése során azt sem szabad elfelejteni, hogy az egyén válaszadásának motivációja mögött meghúzódhatnak individuális, többek között aktuális érzelmi-hangulati okok is. A vallás, felekezet kérdésköre nem terjed ki magára a vallás gyakorlására vagy az

---

² A magyarországi református közoktatásnak és társadalmi környezetének területi szempontú vizsgálata céljából vásárolta a Református Egyház Zsinatának Református Tehetséggondozó Alapítványa

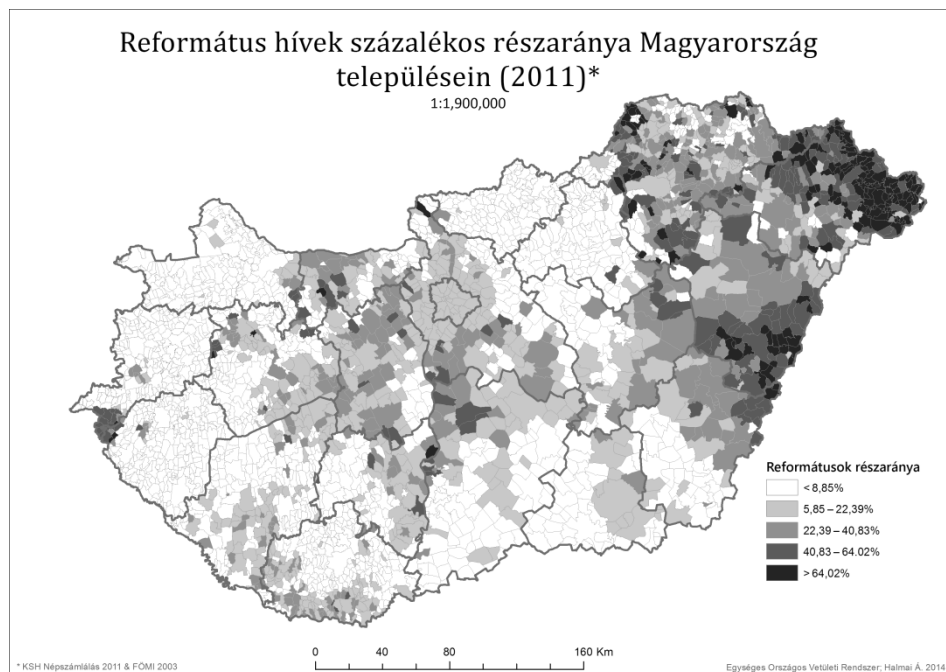
egyházhoz, felekezethez való tartozás adminisztratív voltára, így az adatok tartalmazhatnak vallásukat nem gyakorló, ám egyéb okokból magukat a felekezethez tartozónak valló egyéneket is. A két census, a 2001. és 2011. évi népszámlálás módszertana eltér egymástól. Míg 2001-ben a megválaszolendő kérdés a következőképpen hangzott: „Vallása, hitfelekezete?”, addig 2011-ben a következő kérdésre kellett választ adni: „Mely vallási közösséghez, felekezethez tartozónak érzi magát?”. Amíg 2001-ben csak másik két válaszlehetőség volt, mégpedig „nem tartozik egyházhoz, felekezethez” és „nem kíván válaszolni” opciók, addig 2011-ben egy harmadik lehetőség is állt a válaszadó előtt: „ateista”. Ezek csupán árnyalatnyi különbségek, de befolyásolhatják a kapott adatokat. A korábbi kérdés egyértelműen tényre, adatra, ezzel szemben a 2011-es megfogalmazás sokkal inkább kötődésre, egy érzelmi viszony meglétére kérdez rá, azaz sokkal árnyaltabb, mélyebb jelentéstartalommal rendelkezik (CSEPREGI B. 2013). A fentiekkel összefüggésben megállapíthatjuk, a magukat felekezethez tartozónak vallók statisztikai csökkenésének hátterében többszörös gazdasági-társadalmi és politikai okok húzódnak. A 2011. évi népszámlálás előtt szakmai viták kereszttüzeiben állt a census vallási kérdése, sokáig bizonytalan volt egyáltalán az is, hogy a kérdés szerepelni fog-e az adatlapokon. Ez is hozzájárulhatott a sikertelenséghez. Ezen kívül olyan mély társadalmi folyamatok is szerepet játszhattak a számok csökkenésében.

A statisztikai adatokat idősorosan elemezve megállapítható, hogy Magyarország össznépségéhez viszonyítva a református vallásúak számában már 1949 óta fokozatos csökkenés tapasztalható – mindössze 1930 és 1949 között mutatható ki az összlakosság népességnövekedésével egyenesen arányosan növekedés. Köztudott, hogy nem rendelkezünk vallási adatokkal az 1960., 1970., 1980. és 1990. évi népszámlálásokról, de feltételezhető, hogy azok az általunk felvázolt tendenciát erősítik. A reformátusok össznépségen belüli aránya is nagymértékben csökkent az évszázadban, habár az ország népességének növekedésével párhuzamosan 1930-ról 1940-re megközelítőleg két százalékkal nőtt. Míg 1949-ben a népesség 21,88%-a református vallású volt, addig 2011-re ez az arány a felére, 11,6%-ra csökkent.

A 2011-es népszámlálás vallási adatbázisában a református népességre vonatkozó adatokat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a 2001-es cenzushoz képest a református felekezethez tartozónak vallók száma és aránya jelentősen csökkent. Míg 2001-ben 1.622.796 fő vallotta reformátusnak magát (az összlakosság 15,9%-a), addig 2011-ben csupán 1.153.454 fő (az összlakosság 11,31%-a). Ha a vallási hovatartozás kérdésére nem válaszolókat és a magukat nem vallásosnak tekintőket kiszűrjük, látható, hogy 2001-ben a reformátusok

aránya 17,8%, 2011-ben pedig 15,9 %³, vagyis a veszteség 2% alatti, jóval elenyészőbb, mint első látásra gondolnánk.

A reformátusok részaránya településenként (1. ábra), itt megyénkénti bontásban elemezve, megállapíthatjuk, továbbra is a legnagyobb arányú jelenléttel a hagyományos református többségű megyékben számolhatunk, ez Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, Hajdú-Bihar megye és Borsod-Abaúj-Zemplén megye, valamint Pest megye, Budapesttel egyetemben. A katolikus többségű dunántúli megyék közül Baranya, Fejér, Veszprém és Komárom-Esztergom megyékben még őrzi híveinek számát és arányát a református egyház.

1. ábra. Reformátusok százalékos részaránya Magyarország településein 2011
Forrás. KSH- népszámlálás 2011 alapján saját szerkesztés

Református közoktatás

A rendszerváltást követően, 1991-ben törvény határozott arról, hogy azokat az egyházi ingatlanokat, amelyek 1948 után állami tulajdonba kerültek, vissza kell adni az egyházaknak. Ez a törvény és a hozzárendelt költségvetési rendelet

³ A katolikusok aránya így a tizenkét évvel ezelőtti 58,2%-ról 51 %-ra, az evangélikusoké 3%-ról 2,5 %-ra esett vissza a válaszolókon belül. Az egyházhoz, felekezethez nem tartozók aránya 16,3 %-ról 22,9 %-ra emelkedett. In: *CSEPREGI B. 2013 benne Durác B. véleménye*

megteremtette a feltételeket az egyházi iskolahálózat kialakítására Magyarországon. A dinamikus növekedést az intézményszám, és a tanulószám meredek emelkedése jelezte. A 2000-es évek elejére három és félszeresére nőtt a létszám, és úgy tűnt, hogy elérte maximális kiterjedését (IMRE A 2005). Azonban a kétezres évek közepétől újabb, ám az előzőtől jóval szolidabb emelkedési hullám kezdődött. Ez különösen amiatt tűnt meglepőnek, mert egybeesett a tanulókorú népesség számának csökkenésével⁴. 2008 után azonban tovább folytatódott az egyházi iskolák számának növekedése, ezt elsősorban az magyarázta, hogy az önkormányzatok egy jelentős része eladósodásuk miatt kénytelen volt az iskolabezárások megelőzésére új működtetőt keresni, s ebben az egyházak partnernek bizonyultak.

Az egyházi finanszírozás növelése és más intézkedések következtében a 2011/2012-es tanévben tovább nőtt a három nagy történelmi (katolikus, református, evangélikus) egyház által fenntartott közoktatási intézmények, ezáltal a tanulók és pedagógusok száma is. A 2012-es tanév megkezdése előtt új jelenség vette kezdetét. A települések, félve az iskolák 2013-as államosításától, felkeresték az egyházakat, hogy vállalják át iskoláik fenntartását. „A rendszerváltás óta nem volt ilyen nagy arányú a református iskolák számának növekedése“ - mondta Bölcskei Gusztáv, a Magyarországi Református Egyház (MRE) Zsinatának lelkes elnöke 2011 augusztus végén Budapesten, az egyház oktatási intézményeinek közös tanévnyitóján. Azt javasolta, hogy „megfontoltan, körültekintően járjanak el az iskolaátvételeknél“. A fenti gondolatok is jelzik, hogy komoly „nyomás“ alá kerültek az egyházak, és csak nagy előkészítés, a szülőkkel való egyeztetés után tudták az átvételt lebonyolítani. Az intézményátadások következtében tovább nőtt az egyházi iskolák száma, különösen tetten érhető ez az alapfokú intézmények esetében. Ha a számadatokat nézzük, 2002/2003-ban 150 általános iskola volt egyházi fenntartásban, 2013-ra viszont számuk megduplázódott (ezzel szemben az állami, korábban önkormányzati általános iskolák száma az iskola-összevonások és bezárások következtében közel egyharmadával, vagyis kb. 1000 intézménnyel csökkent).

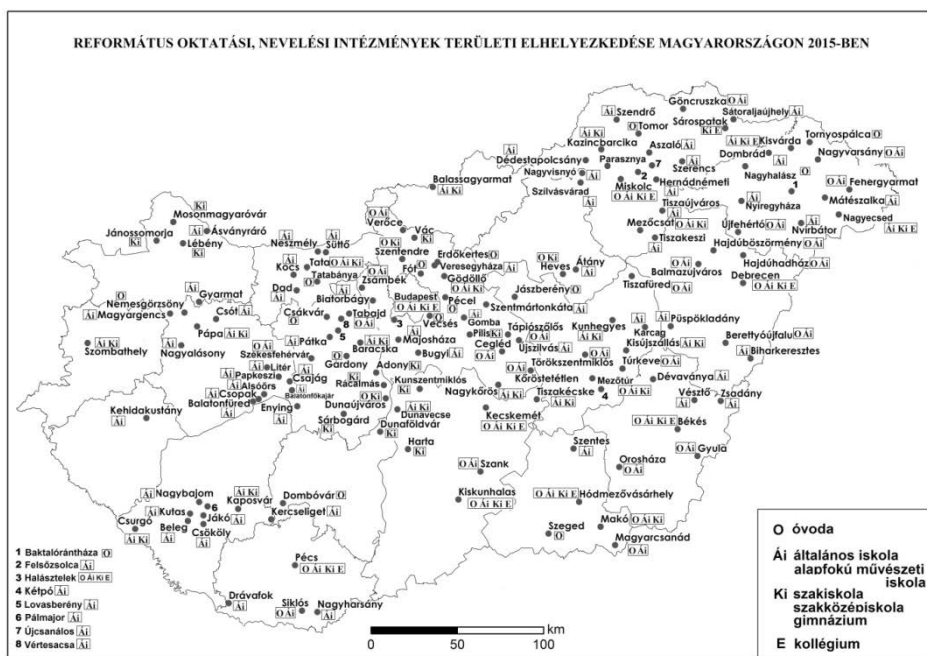
Az 1990-ben újrainduló református oktatási rendszer 1995-ben tartotta első közös tanévnyitóját Budapesten, akkor még 69 közoktatási feladatot ellátó 55 intézmény vehetett részt a rendezvényen. Ezzel szemben a 2014/15. tanévben 283 köznevelési feladatot lát el 163 intézmény keretei között a református köznevelés. 63 óvoda, 109 általános iskola, 34 gimnázium, 16 szakközépiskola, 9 szakiskola, 20 alapfokú művészetoktatási, 4 fejlesztő nevelést-oktatást végző, gyógypedagógiai intézmény, 22 diákotthon, valamint 6 pedagógiai szakszolgálat és 1 pedagógiai szakmai szolgáltató intézmény működik. A többcélú intézmények száma: 56.

---

⁴.PUSZTAI G. 2014)

Az intézmények területi képe rendkívül színes, a legtöbb a Tiszántúli, ezt követően a Tiszáninneni Egyházkerület földrajzi tereiből származik. Őket kisebb számban a Dunamelléki, illetve a reformátusság által kevésbé lakott Dunántúli Egyházkerület térségében lévő intézmények követik (2. ábra).

Ha részletesen vizsgáljuk a térbeli struktúrát, látható, az intézménysűrűség az alföldi térségekben, Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár és Borsod-Abaúj- Zemplén megyékben a legnagyobb, de kitűnik Budapesten és az azt körbeölelő Pest megyében, valamint Fejér megye északi részében. Ezekben a térségekben jól tapintható, hogy az intézményfejlesztés hogyan szolgálta az igényeket. A tagintézmények tekintetében találunk sűrűsödési pontokat Borsod-Abaúj-Zemplén, Somogy és Veszprém megyében, sőt örömteli hogy ez Győr-Moson-Sopron megyébe is átnyúlik. Néhány térségben intézmény (hálózat) fejlesztés lenne indokolt, pl. Vas megyében, ahol a római-katolikus vidékre ékelődő Őrségben jelenlévő reformátusok gyerekeinek, unokáinak biztosíthatnának oktatási lehetőséget.

2. ábra. református oktatási intézmények térbeli megoszlása
Forrás. MRE Oktatási statisztika 2013 alapján saját szerkesztés

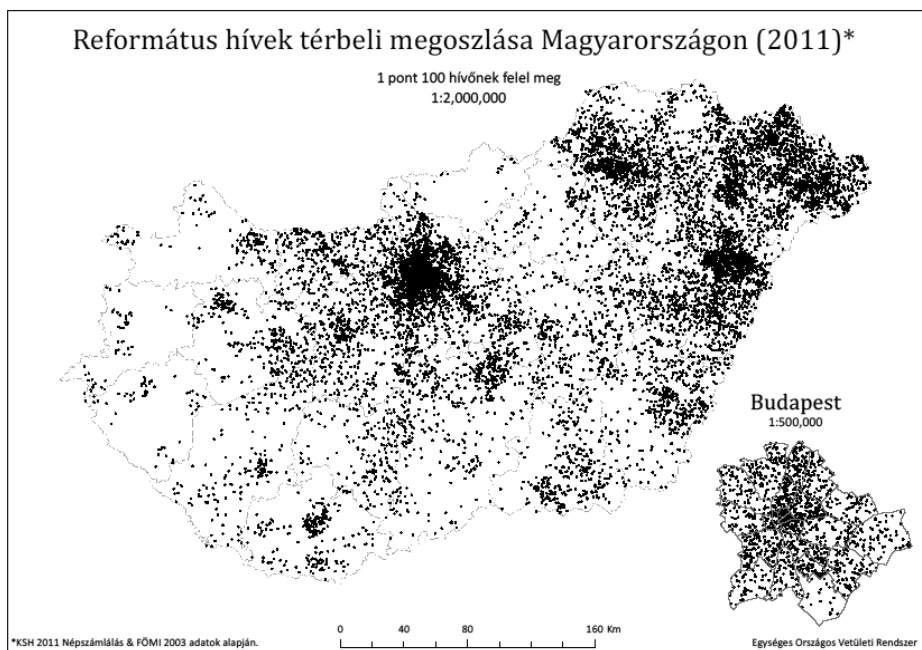
Ha az intézmények típusonkénti megoszlását vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a városi településeken a közép- és alapfokú hálózat egyaránt kiépült, nem egyszer egy intézményben biztosítva a lehetőséget a magasabb évfolyamba,

magasabb iskolafokozatba való belépésre. A falvakban jelenlévő óvodai és alapfokú oktatási intézményhálózatban az adott térség település szerkezete köszön vissza. Míg az aprófalvas térségekben mint Borsod, sűrűbb, a nagyfalvas alföldi régiókban lazább a hálózat.

Iskolahiányos területnek látszik, holott a református népesség szép számmal jelen van: A Duna mente Dunaföldvártól Mohácsig, valamint a Hajdúságban a Debrecen, Püspökladány, Berettyóújfalu háromszög, valamint a Gyulától délre eső rész. Ugyanakkor örömteli, hogy a református népességhez képest igen jó az intézményi kínálat Győr-Moson-Sopron megyében és Heves megye keleti részén.

A fenti térbeli eloszlást vizsgálva és térképre helyezve, jól szembetűnik, hogy a református oktatási intézmények nagyrészt a református népesség térbeliségével összefüggő struktúrát tükröznek (3. ábra).

3. ábra: Református hívek térbeli megoszlása Magyarországon 2011
Forrás: KSH- népszámlálás 2011 alapján saját szerkesztés

Református iskolák társadalmi környezete

Magyarország azon településein élő református népesség társadalmi mutatói, ahol a református közoktatás intézményei működnek, rendkívül sokszínű és igen differenciáltak mondhatók, aminek többek között az egyik oka az, hogy a települések egy része, ahol a reformátusság él, az urbanus, központi funkciókkal

és szerepkörrel rendelkező, városi(as), míg másik része rurális, periférikus elhelyezkedésű. A másik ok Magyarország egyes régióinak, területeinek eltérő adottságaiból adódik, melynek hatására a gazdasági fejlettségi szintnek megfelelően a társadalmi fejlettségi szint mutatói is erős eltérést mutatnak.

A református felekezeti oktatásnak jelenleg 149 település ad otthont, ahol a 2011. évi népszámláláskor 442.118 fő vallotta magát reformátusnak. A társadalmi csoport földrajzi elhelyezkedése egyenlőtlen, s igazodik Magyarország református lakosságának területi elhelyezkedési trendjeihez. Általánosságban vizsgálva elmondható, hogy korok szerinti megoszlás alapján a 149 településen élő református népességen belül kiemelkedik a 15-39 éves korosztály aránya (29,1%), ami Magyarország népességstruktúrájával való összehasonlításban csekélynek mondható (34,01%). Az országos átlagértéknél (23,86%) jelentősen magasabb a 60 éven felüliek aránya (32,88%). A 14 éven aluliaké viszont az országos átlagértéknél (14,44%) jóval alacsonyabb (11,83%). A 40-59 éves korosztály aránya pedig átlagos értéket mutat (26,19%). A fentiek szoros korrelációt jeleznek a református népesség korösszetételével országos viszonylatban. Különösen igaz ez a 60 éven felüliek magas arányát tekintve.

A legmagasabb befejezett iskolai végzettséget vizsgálva elmondható, hogy kimondottan magas az általános iskolai vagy annál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők aránya (39,6%). A második kiemelkedő csoport az érettségi vizsgával rendelkezők csoportja, 26,74%-os részesedéssel, míg egyetemi/főiskolai diplomával a 149 településen élő református népesség 18,38%-a rendelkezik. Szakmai képezése csupán a református lakosság 15,26%-ának van. Az alacsonyabb iskolai végzettség magasabb jelenlétének egyik magyarázata a már említett 60 év felettiek nagyobb aránya, közülük is azok akik rurális térségben élnek, egy részük a valamikori református közép-, és kisparaszti családok leszármazottjai. A másik okot az szolgáltatja, hogy ide sorolhatjuk a 14 év alatti korosztály tagjait, akik nagy valószínűséggel a 149 település református óvodáinak vagy iskoláinak diákjai.

A foglalkoztatottsági ráta a szóban forgó 149 település református népességének körében rendkívül alacsony a 2011. évi 55,8%-os országos átlaggal ellentétben csupán 36,10%-os! A munkanélküliségi ráta nem kiemelkedő, csupán 4,83%-os, ám sok esetben mutat szélsőségesen magas értékeket. Inaktív kereső a református lakosság 37,74%-a, eltartott pedig a 21,3%-a. Mindezek az adatok is azt jelzik, hogy magas a 149 településen a nyugdíjasok, a fiatalkorú eltartottak száma és aránya.

A 149 település társadalmi mutatóit áttekintve az általános bemutatáson túl az alábbi összefüggések vonhatóak le: A 14 éven aluli és a 15-39 éves korosztályok átlagon felüli jelenléte két típusú térség településein jellemző. Az első típusba sorolandóak a nagyváros környéki települések, ahova a gazdasági lehetőségeknek köszönhetően nagymértékű az ország hátrányos helyzetű területeiről érkező migráció, valamint a szuburbanizációs folyamatoknak köszönhetően a városmagból

kivándorló népesség célpontjaiként is tekinthetünk eme településekre. A második típusba sorolandóak az alapvetően a gazdasági vagy földrajzi szempontból (határ menti település, zsáktelepülés) hátrányos helyzetűnek tekinthető, jobbára községi jogállású települések, ahol a roma népesség jelentős részaránya hozzájárul a fiatalos korosztályok magas részarányához.

A leghátrányosabb települések kérdéskörét két aspektusból is megvizsgálhatjuk. A társadalmi mutatók alapján egyértelműen hátrányos helyzetűnek mondható az a település, ahol a 40-59 és a 60 éven felüli korosztályok részaránya a református népességen belül magas, így a társadalmi produktivitás feltételei gátolva vannak. A másik aspektus az adott terület református népességének iskolai végzettsége. Azokon a településeken, ahol a népesség alacsony képzettségű, ott a munkanélküliségi ráta is magasabb, ám megjegyzendő, hogy sok esetben ezek a települések depressziós térségekben találhatóak, amik a szocialista iparosítás idején éltek fénykorukat. Az előző rendszerben nem volt szükség a munkába álláshoz magas képesítésre, így miután a gazdasági hanyatlás bekövetkezett, az alacsony képzettségűek elhelyezkedési lehetőségei a munkaerőpiacon drasztikusan csökkentek. Az alacsony iskolai végzettségűek magas aránya továbbá az előregedő korszerkezetű településeken is kimutatható.

A reformátusság társadalmi mutatóit vizsgálva a legelőnyösebb helyzetben lévő települések a gazdaságilag fejlett régiókban/nagyváros közelében fekszenek vagy a település meglévő funkciói biztosítják a jó életkörülményeket. Így a regionális nagyvárosokban a reformátusság körében alacsony a munkanélküliség, amelynek egyik háttérmutatójaként jelenik meg a magasán kvalifikált munkaerő is. A tradicionális felsőoktatási oktatási központokban legmagasabb az iskolai végzettség szintje. Budapest és a regionális nagyvárosok esetében egyértelmű a mutatók alapján a „nagyvárosi életmód” tendenciája. Ennek alapján ezeken a településeken fiatalosabb a korstruktúra, magas a hajadonok/nőtlenek száma; magas az elváltak száma. Tágítva a kört nyilvánvalóvá válnak nem csak a nagyváros, hanem pusztán a városi jogkörű, funkciójú települések társadalmi mutatói és a községi, nagyközségi jogállású települések református lakosságának társadalmi mutatói közötti különbségek.

A vizsgált 149 településen élő református népesség fenti rövid jellemzést egy-egy térség példáján keresztül illusztráljuk.

Hajdú-Bihar megye: A megyében nyolc településen működik olyan közoktatási intézmény, ami a református közoktatás részét képezi. Ezen települések református népessége többnyire öregedő vagy előregedett korstruktúrával jellemezhető. Berettyóújfalu, Biharkeresztes, Hajdúböszörmény, Hajdúnánás és Püspökladány református lakosságának szerkezetét vizsgálva elmondható, hogy az említett településeken átlagon felüli részarányban képviselteti magát a 40-59 és a 60 éven felüliek korosztálya. A 60 éven felüli

korcsoport legmagasabb részarányban Balmazújvárosban (48,6%), Hajdúnánáson (38,8%) és Hajdúböszörményben (38,3%) van jelen, egyúttal láthatjuk, hogy az említett települések vizsgált református népessége rendkívül előregedettnek mondható. A megyeszékhelyen, Debrecenben, a nagyváros tendenciáinak megfelelően a 15-39 éves korosztály részaránya kiemelkedő (31,2%). Hajdúhadház a megyei elemzett települések közül az egyetlen, ahol a 14 éven aluliak aránya a vizsgált 149 település átlagértékét meghaladja: a település református népességének 15,35%-a, azaz 655 fő 14 éven aluli személy. A megyében lévő legnagyobb roma közösségből egyre többen vallják reformátusnak magukat, ők alkotják a fiatal református populáció gerincét. Az utóbb említett két településen a nőtlenek, hajadonok száma kiemelkedő, vagyis Debrecenben a református népesség 35,4%-a, Hajdúhadházon pedig 39%-a. Érdemes megjegyezni, hogy az özvegyek aránya minden megyei elemzett településen átlagértéken felül van, a legmagasabb Balmazújvárosban (20,2%). Debrecen iskolavárosi funkcióinak köszönhetően az ott élő reformátusság 30%-a érettségi bizonyítvánnyal rendelkezik, s 22,14%-a egyetemi/főiskolai oklevéllel. Ezzel szemben a többi vizsgált megyei település esetében átlagértéken felüli a kevesebb, mint nyolc általános iskolai osztályt végzettek, a legfeljebb általános iskolát végzettek és a szakmai képzéssel rendelkezők aránya, míg az érettségizettek és a felsőfokú oklevéllel rendelkezők aránya átlagon aluli. Hajdúhadház református lakosságának 61,4%-a és Balmazújváros református lakosságának 58,5%-a rendelkezik legfeljebb az általános iskola elvégzett nyolcadik osztályáról kiállított bizonyítvánnyal. A foglalkoztatottsági ráta egyedül Debrecenben éri el a vizsgált 149 település átlagértékét, ám így sem kiemelkedő (35,3%). A megyei települések református lakossága körében magas a munkanélküliség, ami a rossz gazdasági körülmények mellett betudható az alacsony iskolázottságnak is, valamint az inaktív keresők száma is magas, köszönhetően az olykor rendkívüli mértékben előregedő népességnek is.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye: A megye 14 településén működik a református intézményhálózat részeként oktatási intézmény. Ezek közül Felsőzsolca, Kazincbarcika, Mezőcsát, Miskolc, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Szendrő és Tiszaújváros rendelkezik városi jogállással. Aszaló, Göncruszka, Hernádnémeti, Tiszakeszi, Tomor és Újcsalános községi jogállású települések.

A megye szóban forgó városi jogállású településeit vizsgálva megállapítható, hogy fiatalos korszerkezettel rendelkeznek. A 60 éven felüliek aránya egyedül Miskolcon éri el a 149 vizsgált település átlagát. A 40-59 éves korosztály részesedése a vizsgált települések református lakosságán belül némileg meghaladja a az átlagot, ám kihangsúlyozandó, hogy a 14 éven aluli korosztály átlagon felüli értékeket mutat: Mezőcsátón a 149 vizsgált település átlagával (11,83%) szemben 16,98% a korcsoport részesedése a református népességből. Sárospatakon ez az arány 13,73%, Sátoraljaújhelyen 13,09%. A háttérben

feltételezhetőleg a roma népesség jelenléte állhat, aminek a többségi társadalomtól eltérő korstruktúrája jelenik meg a közölt adatokban is. Az említett településeken ennek megfelelően a nőtlenek, hajadonok száma is magasabb az átlagértéknél, viszont a házások aránya is magasabb. A megye vizsgált városi településein élő reformátusság átlagot meghaladó iskolai végzettséggel rendelkezik. Átlagon felüli az egyetemi/főiskolai végzettséggel rendelkezők aránya Felsőzsolcán (19,23%), Miskolcon (21,13%), valamint Sárospatakon (20,36%). Az érettségi bizonyítvány megléte, mint a legmagasabb iskolai végzettség, a vizsgált 149 település átlagértékét meghaladja Felsőzsolcán, Kazincbarcikán, Miskolcon, Sátoraljaújhelyen és Tiszaújvárosban. Kiugró értéket mutat a legfeljebb általános iskolai végzettségűek aránya Szendrőn (27,57%), valamint a kevesebb, mint 8 általános iskolai osztályt végzettek aránya Mezőcsáton (22,1%). Érdekes, hogy a gazdasági aktivitást tekintve az átlagnál magasabb munkanélküliségi ráta ellenére a foglalkoztatási ráta több településen is a vizsgált 149 település átlagértékei fölött áll. A legmagasabb munkanélküliséget a reformátusok körében Mezőcsáton, Szendrőn, Sátoraljaújhelyen és Kazincbarcikán regisztrálták. A felsorolt települések mind a térségben több mint 2 évtizede tartó gazdasági leépülés áldozatai. A legmagasabb a foglalkoztatottság Felsőzsolcán, és Tiszaújvárosban, részben a közelben lévő Miskolc adta lehetőségek miatt, másrészt a BorsodChem révén Tiszaújvárosban. Ezek a településeken a reformátusok több mint 40%-a foglalkoztatott. A legtöbb inaktív kereső a jellemzően öregebb korstruktúrával rendelkező településeken él, tehát Miskolcon, Kazincbarcikán és Szendrőn. A legtöbb eltartott a legfiatalabb korstruktúrával rendelkező városokban, Mezőcsáton, Sárospatakon és Sátoraljaújhelyen található. A fentiek alapján a református népesség szempontjából a társadalmi mutatók alapján a leghátrányosabb városok: Mezőcsát, Sátoraljaújhely és Szendrő.

A községi jogállású településeket vizsgálva megállapítható, hogy Tomor kivételével a 14 éven aluliak aránya jelentősen meghaladja a 149 település összesített átlagértékét: Újcsalánoson a reformátusok 21,83%-a, Hernádnémetiben 18,79%-a, Göncruszkán 17,39%-a, Tiszakeszin 16,98%-a, Aszalón pedig a reformátusok 15,88%-a 14 éven aluli. Ez az arány feltételezhetően szintén a fiatalos korstruktúrával rendelkező roma népesség jelenlétének köszönhető. Tomor kivételével a 15-39 éves korosztály is átlagon felül képviselteti magát ezekben a falvakban. Tomor előregedő népességgel rendelkezik, ami a település gazdasági szerkezetében is megjelenik: amíg a többi településen az eltartottak aránya kiemelkedő, addig Tomoron az inaktív keresőké. A munkanélküliségi ráta az ezeken a településeken élő reformátusok körében olykor meghaladja az átlagérték kétszeresét is (Aszaló: 8,24%, Göncruszka: 7,83%, Tiszakeszi: 7,48%, Hernádnémeti: 7,42%). A fiatalos korstruktúrájának megfelelően magas a nőtlenek, hajadonok aránya. Az özvegyek és házások aránya Tomoron kiemelkedő. Átlagtól jelentősen eltérő arányban

jelennek meg az özvegyek Aszalón (15,29%) és Göncruszkán (17,39%) is. A legmagasabb iskolai végzettséget vizsgálva kijelenthető, hogy az érettségi vizsgával, illetve felsőfokú oklevéllel rendelkezők aránya jelentősen elmarad a vizsgált 149 település átlagértékeitől. Átlagon felüli arányban rendelkeznek a szóban forgó települések református polgárai kevesebb, mint nyolc elvégzett általános iskolai osztállyal, legfeljebb általános iskolai végzettséggel, valamint szakmai képzéssel. Az említett települések társadalmi mutatóik alapján kivétel nélkül hátrányos helyzetben vannak. A probléma oka Tomor esetében az előregedő népesség; Aszaló, Göncruszka, Hernádnémeti, Újcsanános és Tiszakeszi esetében az adatok alapján kimutatható magas arányú roma népesség, az alacsony iskolázottság és a magas munkanélküliségi ráta.

Budapest: A főváros tíz kerületében, a II., IV., VII., IX., XI., XII., XIV., XVII., XVIII. és XIX. kerületekben található a református közoktatás részét képező intézmény. A vizsgált kerületek református népességének korstruktúráját illetően azt tapasztalhatjuk, hogy a belső kerületek előregedő népességgel rendelkeznek, a 60 éven felüli református lakosság részaránya nagy. Ez alól csupán a IV. és a XVII. kerületek kivételek, ahol átlagon felüli értéket mutat a 14 éven aluli reformátusok részaránya, továbbá a IX. kerületben ahol viszont kiemelkedő a 15-39 éves korosztály részaránya a református lakosság körében. Az adatok összefüggnek a szuburbanizáció jelenségének következményeivel, miszerint a külső, kertvárosi kerületekbe kiköltöző tömegek hatására a belső kerületek népessége csökken, ill. előregedik, ezentúl egyes kerületek lakónépességének összetételével, amely a református lakosságon belül is tetten érhető. A II. és a XVII. kerület kivételével az átlagot olykor jelentősen meghaladó a válások száma, valamint a IV., VII., IX., XI. és XIV. kerületekben magas a nőtlenek/hajadonok aránya a református népességen belül, ami betudható a modern városi életforma egyik következményének, valamint a rendkívül magas iskolai végzettségű társadalmi csoportnak: minden vizsgált kerületben az elemzésben részt vevő 149 település átlagánál magasabb az érettségizettek és az egyetemi/főiskolai oklevéllel rendelkezők aránya. Budapest II. és XII. kerületében a felsőfokú oklevéllel rendelkezők aránya 47%. Ezek a rendkívül jó adatok Budapest oktatási funkciójának erős szerepét bizonyítják, bár ne feledkezzünk meg arról a tényről sem, hogy az felsőfokú tanulmányokat követően sok fiatal költözik a fővárosba a kedvezőbb munkalehetőségek miatt és ezek a kerületek, amelyek relatíve a centrumban vagy ahhoz közel helyezkednek el, a legnépszerűbbek a lakóhely-választásnál. A budapesti reformátusság körében rendkívül alacsony a munkanélküliségi ráta (egyetlen kivétel a VII. kerület, ahol ez a ráta 6,05%-os), a foglalkoztatottsági ráta viszont minden esetben átlagon felüli. Az inaktív keresők a II., XII., XIV. és XVIII. kerületben élnek nagyobb számban, de arányuk a 40%-ot sehol sem éri el. Itt is az adott kerület lakosságának összetétele tükröződik a reformátusság körében is.

A budapesti református lakosságra tehát elmondható, hogy jómódú, magasan képzett társadalmi csoport, mely a nagyvárosi életmód jellegzetességeit magán viseli, úgy, mint a magas válási arányokat, a belső kerületek előregedő korstruktúráját és a rendkívül magas foglalkoztatottságot.

Pest megye: A megye 22 településén működik a református közoktatási intézmény. Ezen települések java városi jogállással bír, s csak nem kivétel nélkül a budapesti nagyvárosi térség részeként a szuburbán települések társadalmi-gazdasági jellemzője igaz rájuk. Pest megye élen áll a református iskolák telephelyeként otthont adó települések tekintetében. A vizsgálat tárgyát képező települések: Biatorbágy, Bugyi, Cegléd, Fót, Gödöllő, Gomba, Halásztelek, Körösetetlen, Majosháza, Nagykőrös, Pécel, Pilis, Szentendre, Szentmártonkáta, Tápiószőlős, Újszilvás, Vác, Váchartyán, Vecsés, Veresegyház, Verőce, Zsámbék. A fenti településeken a 2011. évi népszámláláskor 39.560 fő vallotta magát reformátusnak. Az ország perifériáiról a központi régióba irányuló belső migráció és a Budapestről az agglomerációs településekre irányuló szuburbanizációs migráció eredményeképpen a szóban forgó települések református népességének korstruktúrája kimondottan fiatalos, hiszen a fiatal népesség mobilizálhatósága nagyobb fokú, mint az idősebb generációké. Vác és Nagykőrös kivételével minden településen a vizsgált 149 település átlagértékén magasabb a 14 éven aluli korosztály részaránya a református népességben belül. A legfiatalabb népesség részaránya Biatorbágyon (20%), Halászteleken (16,46%), Körösetetlenen (21%), Pilisen (16,3%) és Szentmártonkátán (16,8%) a legmagasabb. Az adatoknak megfelelően magas a megyei reformátusok körében az eltartottak, a nőtlen/hajadonok, és a kevesebb, mint nyolc elvégzett általános iskolai osztállyal rendelkezők aránya. Hasonló tendenciát fedezhetünk fel többek között az észak-magyarországi településeken, például Borsod megyében is. Ott feltételezhetőleg a roma lakosság magas részaránya miatt alakultak az adatok, Pest megye esetében viszont egyértelműen a bevándorló fiatal, nagyrészt értelmiségi családok alakítják a statisztikát. Ennek bizonyítéka a házások arányának átlagon felüli értéke, valamint a református népesség magas képzettségi szintje. A legmagasabb befejezett iskolai végzettség szintjét mutató mérőszámok a budapesti református népesség értékeitől elmaradnak, viszont az országos átlagokat sok esetben meghaladják. 20%-os vagy afölötti részaránya van az egyetemi, főiskolai végzettségűeknek Gödöllőn, Körösetetlenen, Szentendrén, Vácon, Veresegyházon és Zsámbékon. A megye szóban forgó településeinek református népessége gazdasági aktivitását tekintve az ország legelőnyösebb helyzetében lévő társadalmi csoportok körét képezi. A központi régió gazdasági teljesítményének és a megszámlálhatatlan lehetőségnek köszönhetően a foglalkoztatottsági ráta Cegléd, Körösetetlen, Nagykőrös, Szentmártonkáta, Tápiószőlős és Újszilvás kivételével minden esetben 36% fölötti, tehát a vizsgált 149 település átlaga fölött helyezkedik el, ám a felsorolt települések esetében sem csökken a 32%-os küszöb alá.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a református népesség térbeli mintázatát követő oktatási intézményhálózata folyamatosan bővül, az adott térség településszerkezetét és az ott élő református felekezetű lakosság igényeit kiszolgálva (bár egy másik kutatásunk azt igazolta, hogy ezen iskolákban a tanulók alig több mint a fele református, a többiek vagy más felekezethez tartoznak, vagy egyházon kívüliek). A 149 településen élő reformátusság demográfiai helyzetében sok hasonlóságot, de számos eltérést fedezhetünk fel. A református felekezetűek jelen vannak az ország fejlett térségeiben, nagyvárosaiban, és a gazdaságilag-társadalmilag fejletlen terekben is. A census területi adatainak vizsgálata azt mutatja, hogy a református felekezethez tartozók jelentős része az ország legelmaradottabb kistérségeiben él, amelyek közös jellemzője, hogy rurális, aprófalvas, illetve alföldies típusúak. Az elemzett 149 település több mint 50%-a kisváros, illetve falu. Az oktatási intézmények több mint 35 % hátrányos helyzetű településen található, ahol magas a hátrányos helyzetű, illetve roma tanulók száma és aránya is. Óriási feladat hárul ezen térségekben működő református iskolákra, hogy a hátrányos helyzetű tanulókat megpróbálja felzárkóztatni és a roma tanulók számára az integrációhoz szükséges feltételeket megteremtse.

Felhasznált szakirodalom

- CSEPREGI BOTOND (2013): Megszámláltattunk. <http://uj.reformatus.hu/mutat/8067/> (2014.02.08.)
- DÖVÉNYI ZOLTÁN- NÉMETH ÁDÁM: A vallási diverzitás változása Magyarországon 2001 és 2011 között - Területi Statisztika 2014. 54 (06). pp.550-573.
- IMRE ANNA (2005.): A felekezeti középiskolák jellemzői a statisztikai adatok tükrében." *Educatio folyóirat*, 2005. 3. szám. pp. 475 – 491.
- M CSÁSZÁR ZSUZSA, MÓDOS KRISZTIÁN (2015): A református felekezetű népesség társadalmi és geográfiai jellemzőinek vonása a 2001. és a 2011. évi népszámlálások tükrében Magyarországon VALÓSÁG: TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLÖNY 58:(3) pp. 40-52. (2015)
- PETE JÓZSEF (2015): Változások Magyarország vallási „térképén”. In: Alpek B. L. – Tétsits R. (szerk.) 2015: A geográfus útjai Publikon Kiadó, Pécs pp. 112-118.
- PUSZTAI GABRIELLA (2014): Felekezeti oktatás új szerepekben. *Educatio* 2014/1 szám pp.50-66
1995. évi I. törvény Magyarországi Református Egyház közoktatási törvénye az 1998. évi II. és a 2005. évi II. törvény és a Zs-184/2008. sz. zsinati határozat módosításaival egységes szerkezetben. URL: http://www.reformatus.hu/data/documents/2014/03/21/1995_evi_I_2005_evi_II_zsinati_hat_KOZOKTATAS.pdf
- Központi Statisztikai Hivatal – Népszámlálás 2011. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/reszletes_tablak Központi Statisztikai Hivatal – Népszámlálás 2001. <http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/05/tartalom.html> <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/tarsatlasz.pdf>

Tartalom

DÖVÉNYI ZOLTÁN Csüllög Gábor köszöntése	1
BERÉNYI ISTVÁN „Tér a történelemben”	3
NAGY MIKLÓS MIHÁLY A magyar államhatár hadtörténeti földrajzáról.....	14
KÓKAI SÁNDOR Bánság, Erdély vagy Partium: a Szörénység	25
SZÜCSI FRIGYES Térhasználat az avar kori Mezőföldön	41
GÉCZI RÓBERT – BARTON GÁBOR Verespatak kétezer éve	60
LENNER TIBOR – CSAPÓ TAMÁS Királyi központjaink középkori morfológiája	67
DÖVÉNYI ZOLTÁN Vulkánkitörés és éhínség Megjegyzések a Tambora 1815-ös kitörésének következményeihez a Kárpát-medencében	80
HORVÁTH GERGELY A bányák, mint történeti földrajzi és tájtörténeti elemek.....	90
DR. GÁL ANDRÁS A Zemplén-hegységi bányászat történeti földrajzi vázlata.....	104
DOBÁNY ZOLTÁN A Felső-Hernád-völgy településeinek történeti földrajzi vázlata (18-19. század)	114
ERŐSS GÁBOR Tiszatarján ártéri gazdálkodása a 18–20. században	140
ELEK GYÖRGY A 18-19.század vízügyi munkálatainak hatása Karcag város határában A Karajános-mocsár	154

FRISNYÁK SÁNDOR Egy bodrogi közeli település, Pácin történeti tájhasználatára.....	164
KONECSNY KÁROLY Szatmár vármegye folyóinak vízjárása 1876-1920 között.....	175
GULYÁS LÁSZLÓ Egy régiófejlesztési kísérlet a dualista korszakban	191
DEMETER GÁBOR – NOVÁK TIBOR – NÉGYESI GÁBOR Tájváltás vagy klímaváltozás? Töprengések egy tátrai tájkép kapcsán (1850-2005).....	201
HAJDÚ ZOLTÁN A Zsebatlasz politikai földrajzi elemzése és térképei az I. világháború időszakában	212
BOROS LÁSZLÓ A Felvidék néhány településének etnikai összetétele az 1910-es népszámlálási statisztika alapján	224
DEMETER GÁBOR – RADICS ZSOLT A gazdasági fejlettség regionális különbségeinek vizsgálata az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaiban járásszintű adatok alapján.....	233
TAMÁS LÁSZLÓ A tájkarakter elemzések jelentősége a történeti földrajzban – a Komáromi járás tájkaraktereinek változása az 1980-as és 2010-es évek között	247
SÜLI-ZAKAR ISTVÁN A magyarországi cigányság integrációjának történeti földrajzi és szociálgeográfiai szempontú vizsgálata.....	258
SUBA JÁNOS Vízrendező (árvízmentesítő) társulatok 1919-1939 között (történeti áttekintés).....	289
M. CSÁSZÁR ZSUZSANNA Református közoktatás és társadalmi környezete	305

Szerzőink figyelmébe

Folyóiratunk a Kárpát-medence történeti földrajzával vagy a történeti geográfia tudományelméleti és módszertani kérdéseivel foglalkozó tanulmányokat közöl. A közlésre szánt műveket a szerkesztő e-mail címére (kokai.sandor@nyf.hu), Word-fájlban kérjük elküldeni. Az angol nyelvű tartalmi összefoglalóval ellátott, táblázatokkal, vonalas ábrákkal és fényképekkel is illusztrált tanulmányokat a Földrajzi Közlemények c. folyóirat formai követelmény-rendszerének megfelelően szíveskedjenek összeállítani. A formai követelmények elérhetők:

http://zeus.nyf.hu/~foldrajz/tfk_form.pdf

A beérkező dolgozatokat a szerkesztőbizottság lektoráltatja.

A Történeti Földrajzi Közlemények egyelőre évente két alkalommal (esetleg összevont számként), később évnegyedes folyóiratként jelenik meg. A folyóirat az Interneten is elérhető: http://zeus.nyf.hu/~foldrajz/torteneti_foldrajzi_kozlemenyek4.pdf